UDK - 008

ISSN 0459 - 1070

ЛЕСКОВАЧКИ

ЗБОРНИК

XLIX

Лесковац 2009

358
008

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
XLIX

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЛЕСКОВАЦ
NATIONAL MUSEUM OF LESKOVAC
ПОКЛОН
GIFT
НАРОДНИ МУЗЕЈ
1948
ЛЕСКОВАЦ

UDC - 008

YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)

XLVIX

Editor in chief

VEROLJUB TRAJKOVIĆ

Redaction comitee

Veroljub Trajković, prof. dr Momčilo Pavlović,
prof. dr Aleksandar Kadijević, prof. dr Dušan Janjić,
prof. dr Vujadin Ivanišević, mr Ivan Becić, Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2009.

УДК - 008

YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

XLVIX

Одговорни уредник

ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

Редакциони одбор

Верољуб Трајковић, проф. др Момчило Павловић,
проф. др Александар Кадијевић, проф. др Душан Јањић,
проф. др Вујадин Иванишевић, мр Иван Бецић, Живојин Тасић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац 2009.

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе Републике Србије и Скупштина општине Лесковац*

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИКА - ИЗВЕШТАЈ СА НАУЧНОГ СКУПА 7

Ивица Тодоровић, РЕЗУЛТАТИ НОВИХ ЕТНОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА СРПСКОГ ЈУГА 13

Љубодраг Поповић, ПОПИСИ СТАНОВНИШТВА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 27

Бориславa Лилић, ДРУГИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1877/78. ГОДИНЕ И ОСЛОБОЂЕЊЕ ВРАЊА И ОКОЛИНЕ У СПИСИМА САВРЕМЕНИКА 45

Милутин Петровић, Јелена Алексић, Милош М. Петровић, РАЗВОЈ ВЕТЕРИНАРСКЕ МЕДИЦИНСКЕ СЛУЖБЕ У ЈАБЛАНИЧКОМ ОКРУГУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ 73

Добросав Ж. Туровић, ПРИХВАТ И СМЕШТАЈ ПРВЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ И ФРАНЦУСКЕ ВОЈСКЕ У ЛЕСКОВЦУ ПОСЛЕ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА 81

Ранка Гашић, ЛЕСКОВАЧКА ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 93

Владимир Стојанчевић, ИЗ ПРЕПИСКЕ АДВОКАТА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА И УНИВЕРЗИТЕТСКОГ ПРОФЕСОРА ЈОВАНА ТРИФУНОСКОГ 101

Иван М. Бецић, ЈАБЛАНИЧКА КРЕДИТНА ШТЕДИОНИЦА – ЛЕБАНЕ 105

Хранислав Ракић, ПРВА МАСОВНА РАТНА РАДНА АКЦИЈА СЕЧЕ ДРВА НА ЦРНОМ ВРХУ (14/15. ЈАНУАР – 5. АПРИЛ 1945) 121

Живан Стојковић, КУЛТУРНА ПАНОРАМА ЛЕСКОВЦА ПРВИХ ГОДИНА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА (II) 137

Слободан Селинић, ЈЕДНА ЖРТВА ИНФОРМБИРОА СА ЈУГА СРБИЈЕ 147

Срђан Цветковић, СЛУЧАЈ БЛАГОЈА ТАСИЋА КУЦЕ 157

Драгомир Бонџић, РАЗВОЈ ВИШЕГ И ВИСОКОГ ШКОЛСТВА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ И НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (1945 – 1970) 173

Александар Булатовић, ЛОКАЛИТЕТИ СРЕДЊЕГ И ПОЗНОГ ЕНЕОЛИТА У ЛЕСКОВАЧКОЈ РЕГИЈИ 189

Александар Капуран, ОСТАЦИ ПРАИСТОРИЈСКЕ АРХИТЕКТУРЕ ОТКРИВЕНИ НА ЛОКАЛИТЕТУ ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ 197

Соња Стаменковић, ТРАГОВИ АНТИЧКЕ ПРИВРЕДЕ НА ПРОСТОРУ ЛЕСКОВАЧКЕ КОТЛИНЕ 219

Михаило Милинковић, ПРИЛОГ ПИТАЊУ УБИКАЦИЈЕ ЈУСТИНИЈАНЕ ПРИМЕ 239

Бернар Баван и Вујадин Иванишевић, ЦАРИЧИН ГРАД – ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА 2007. И 2008. ГОДИНЕ 247

Тамара Огњевић, ХРИСТ ИСЦЕЉУЈЕ КРВОТОЧИВУ ЖЕНУ 259

Хаџи-Радомир Петровић, КРСТ МАЈСТОРА НИКОДИМА ЈЕРОМОНАХА ИЗ 1564-1565. ГОДИНЕ У СКОПСКОМ МУЗЕЈУ 279

Тадија Стефановић, ГРАДИТЕЉСКА ДЕЛАТНОСТ РУСКОГ АРХИТЕКТЕ ЕМИГРАНТА ВАСИЛИЈА ФЈОДОРОВИЧА ФОН БАУМГАРТЕНА НА ЈУГУ СРБИЈЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА 289

Душан Јањић, КЛУБ ЉУБИТЕЉА ФИЛМА У ЛЕСКОВЦУ 301

Милош Ђорђевић, КЊИЖЕВНО-ПОЕТИЧКЕ СТУДИЈЕ НИКОЛЕ ЦВЕТКОВИЋА 317

Слађана Рајковић, ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ У СЕЛИМАГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ – СЕЛО КОРАЋЕВАЦ 327

Милош Станковић, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕЛУ ШАПРАНЦЕ 349

Адић Весна, ЈУЖНА СРБИЈА У ПУТОПИСУ „A YEAR WITH THE TURKS, OR SKETCHES OF TRAVEL IN THE EUROPEAN AND ASIATIC DOMINIONS OF THE SULTAN“ ВОРИНГТОНА ВИЛКИНСОНА СМИТА 361

Вук Даутовић, БОГОСЛУЖБЕНИ ПРЕДМЕТИ У ЦРКВЕНИМ РИЗНИЦАМА ВРАЊСКЕ ЕПАРХИЈЕ 385

Живојин Прокоповић, ПРОКОПИЈЕ ГРЕБЕНАРЕВИЋ 419

ПРИКАЗИ

Иван М. Бецић, КАКО ТРЕБА ПИСАТИ ИСТОРИЈУ 429

Иван М. Бецић, ЗА ТИТА ИЛИ ЗА КРАЉА 433

Слађана Здравковић, ЈУГОСЛОВЕНСКО-ФРАНЦУСКИ ОДНОСИ ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА 437

Слађана Здравковић, ВЕК ТРАДИЦИЈЕ У ОБРАЗОВАЊУ 441

РЕЧ УРЕДНИКА

Најновија, 49. свеска Лесковачког зборника, која је сада пред читаоцима, у потпуности је посвећема научним саопштењима поднетим на 12. научном скупу Културно-историјска баштина југа Србије. који је у организацији Народног музеја у Лесковцу и Института за савремену историју у Београду одржан 4. и 5. децембра 2008. године. Учешће на овом скупу пријавило је чак 35 истраживача из различитих научних области, али је троје њих из личних разлога (углавном здравствених) одустало, па су скупу присуствовала 32. учесника. На крају, када је требало доставити радове за Лесковачки зборник, двојица нису благовремено то учинила, опет из објективних разлога, а двоје је доставило радове који нису најављени ни презентовани на научном скупу. Редакција је одбила да те радове објави у овом броју, будући да је он у целости посвећен само саопштењима са научног скупа, али је оставила могућност да они, као и радови других истраживача који су пристигли за овај број, буду објављени у наредној, педесетој свесци Лесковачког зборника која треба да изађе из штампе у 2010. години.

Иначе, 12. научни скуп Културно-историјска баштина југа Србије оцењена је веома високо, по броју учесника и компетентности понуђених и презентованих тема из археологије, историје, демографије, етнологије, историје уметности, историје књижевности, културологије и др. које се односе на територију југа Србије. О томе говоре и извештаји руководилаца две радне групе у којима је Научни скуп радио, а које су у овој свесци зборника штампани у интегралном облику.

Уредник Лесковачког зборника
Верољуб Трајковић

НАУЧНИ СКУП КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА ЈУГА СРБИЈЕ XII
4-5. ДЕЦЕМБАР 2008. ЛЕСКОВАЦ

Извештај Радне групе један (историја, етнографија, културологија), председавајући проф. др Момчило Павловић

Група се бавила историјским и етнографским темама и имала је добре реферате и добре дискусије у вези са њима. У неколико блокова разговарали смо о демографским кретањима, сматрајући да је то горући проблем читаве Србије, а посебно граничних области. Други број реферата односио се на реконструкцију међуратног Лесковца, почев од општинске управе, и констатовано је да је Лесковац тридесетих година имао за поглавара (тадашња титула првог човека града) једног неписменог месара и да је тај месар, Ђорђе Банковић, иначе, постављен по азбучном реду као градски одборник, а није биран. Тако се десило зато што је први на листи за избор био извесни припадник Мојсијеве вере па због тога није могао да буде градски поглавар. Тако се ове дужности прихватио Ђорђе Банковић и за његово време, за време месара, направљена је ћуприја у центру града, мост којим и дан-данас пролазе људи и возила.

Једна од занимљивијих дискусија на овом скупу вођена је око репресије на крају Другог светског рата коју је колега Цветковић, кроз страдање једне породице, приказао на потпуно нов начин, тачно утврђујући механизам и структуру система на који су „народни непријатељи“ најпре привредно а потом и животно угрожавани.

Никола Илић дао је веома занимљив допринос када је говорио о последицама ИБ-а на овом простору. На основу својих истраживања, он је изнео податак да је овде шест људи осуђено на смрт поводом сукоба са ИБ-ом. Та чињеница је веома занимљива и мислим да је, после Зајечара и Бијелог Поља, овај крај донео највише смртних пресуда у вези са Информбироом. На крају, колега Стошић поново је вратио тему догађајима из 67. године и дао занимљив приказ о томе како се од једног обичног састанка у ондашњим партијским структурама, зависно од људи који у његовом раду учествују, креира криза, односно како се одређеном кризом управља и, на крају, како се људи у тим ситуацијама различито понашају.

И дискусија и реферати потврђују да овај скуп, замишљен пре више од двадесет година, има научну валидност, да смо свесни потребе да и даље дискутујемо на нове теме. По мом дубоком убеђењу, имали смо једну од бољих културно-историјских баштина, а реферати и дискусије нарочито су подвукли потребу демографских истраживања, не пуких те-

хничких упоређивања пописних листи и материјала него и околности које су довеле до депопулације ширег простора југа Србије. У том смислу, сасвим је прихватљива идеја да се допуни Власинска декларација, донета на једном од ранијих научних скупова Културно-историјска баштина југа Србије, у делу који се односи на ове просторе. Декларација је доступна на сајту и треба да се допуни новим демографским истраживањима, презентованим овде, једноставним навођењем неких драматичних цифара, које би појачале њен утицај.

С обзиром на то да је концепт културно-историјске баштине замишљен тако да она обухвати теме из најширих области, од археологије, етнологије до савремене историје и књижевности, врло је тешко да се за неки од наредних скупова тематски одреди, како су неки од учесника предлагали. Културно-историјска баштина је сама по себи тема, а у оквиру ње ми можемо да расправљамо о одређеним малим тематским целинама, археолози нека скину са дневног реда проблем убикације Јустинијане Приме који траје већ неких 100 година. Такође, 2012. године обележићемо 100 година од почетка ископавања на Царичином граду, која су започета 1912. године. Ми смо, наравно, и о томе разговарали али, као што колегиница Огњевић сугерише, то треба на време припремити.

Као што знате, Културно-историјска баштина не обухвата само Лесковац и околину већ историјски простор југа Србије који се стицајем развоја различитих околности помера. Некад је Србија била чак до Солуна, а данас је до Ристовца, са тенденцијом смањивања, али остала је баштина на тим просторима, споменици у Македонији, споменици на Косову итд. Наш задатак је да потпуно валидно изучавамо тај предмет, с обзиром на то да су тамо сада друге државе.

Мишљења сам да организатори овог научног скупа треба да буду исти, али појачани са Археолошким институтом, са Етнографским институтом, Институтом за музикологију, као и да један од наредних скупова буде одржан у Врању, зашто не? Да и људи из других центара дају свој допринос проучавању културноисторијске баштине, с обзиром да су и Врање и Ниш центри југа Србије. Ниш је чак универзитетски центар а, с друге стране, немам утисак да он, посебно по својој историографији, даје неке значајне резултате и неке теме итд.

Такође, са овог научног скупа треба да се подржи иницијатива о обнови или ревитализацији сталне поставке Народног музеја у Лесковцу. Поставка датира из 1974. године и до дана данашњег је непромењена. Потреба је да се она модернизује, да се усклади са кретањима у савременој музеологији, јер друга су времена и промене су неопходне. Требало би сада из депоа извући одређене предмете и, једноставно, полагано тематски поставку осавременити. Мислим да ћемо се сложити са тим да је

то потреба и да ће Народни музеј у Лесковцу у наредном периоду то и урадити, наравно уз нашу помоћ.

На крају, остаје ми да вам се у име Народног музеја и у име Института за савремену историју, у име мојих колега, захвалим и, ако Бог да, да се видимо 11. маја, када ћемо промовисати свеску Лесковачког зборника која ће бити посвећена научним саопштењима са овог скупа.

Извештај Радне групе два (археологија, историја уметности, етнологија, историја књижевности), председавајући, проф. др Вујадин Иванишевић

На нашој радној групи није било толико дискусија као што је то било у групи за историју, зато што је она обухватала неколико широко приказиваних области, од којих су историја уметности и археологија биле доминантније. Сматрам да треба да имамо више прилога из историје археологије и етнологије, што би на будућим научним скуповима у Лесковцу требало да се поправи укључивањем и Института за етнологију из Београда и Одсека за Историју уметности Филозофског факултета у Београду. То треба договорити у наредне две године, како бисмо са колегама из тих институција проширили истраживања на неке области које би требало да нас мало више занимају. Кад је на једном истом скупу више научних дисциплина, врло је тешко радити по одређеним темама, како је овде предлагано. То се видело по неким саопштењима, као што су она о Царичином граду, која могу да понуде резултате научних истраживања на којима је рађено деценијама. Ту је, чини ми се, негде и Хисар на коме се не ради толико дуго али има занимљиве хоризонте, што је приказано у раду Александра Капурана, где су сумирани резултати о архитектури на том локалитету, приказом изгледа праисторијског утврђења, палисадног бедема и неких праисторијских кућа.

У раду господина Александра Булатовића приказан је материјал који је нов за ово подручје Србије, поготово што је реч о енеолитској култури, али је проблем што је рад базиран на материјалу који не потиче из археолошког контекста. Требало би да више тежимо темама које су јасније историјски и археолошки дефинисане.

Рад „Античко наслеђе у Лесковачкој котлини“ колегенице Соње Стаменковић покушај је синтетског сумирања неких сазнања о задатој теми. Мислим да на оваквим синтетским радовима треба инстистирати јер они целовитије приказују одређене периоде, а то би можда могла да буде и тема једног посебног научног скупа. Што се тиче археологије, могли бисмо да дамо синтетску анализу присутних култура на овим просторима од праисторије до античког периода и средњег века, који, такође, овде није

у довољној мери проучен, као и анализу црквених објеката који на овом простору постоје. Нажалост, неки трагови се уништавају савременим, новим црквама по селима, где се постојећа структура и стари објекти и не сниме када се приступи градњи, тако да немамо праве податке о томе шта је на тим просторима било, па би и то требало поставити као питање.

„Прилог питању убикације Јустинијане Приме" колеге Михаила Милинковића важан је допринос овом скупу зато што ставља локалитет Злата у историјску раван и говори о потреби истраживања тог локалитета. У сваком случају, Злата заслужује истраживање као један од педесет или сто античких локалитета на овом простору које би требало истражити сондама, сумирати резултате и видети ком веку припадају да бисмо могли да исцртамо неку карту којом би се одговорило на питање античког наслеђа и шта се дешавало у прелазном периоду из антике у средњи век.

Рад Тамаре Огњевић „Христ исцељује крвоточиву жену - иконографска анализа представе са дуборезане плоче од слоноваче из Царичиног града" везан је за налазе са Царичиног града и он показује важност и неопходност дугорочних археолошких и научних пројеката. То је покушај представљања плочице од слоноваче, једног од заиста ретких налаза од слонове кости на овом археолошком локалитету (пре неколико година је пронађена још једна), која показује богатство материјалне културе Царичиног града, великог културног центра из 6. века.

Господин Хаџи Радомир Петровић приказао је рад „Крст Старца Нестора из 1565. године у Скопском музеју". То је један врло занимљив текст, поготову за нас који се не бавимо тим периодом, а мислим и за остале, где он покушава да ствари материјалне културе које се налазе у музејима и које су унеколико заборављене, врати на своје место и предлаже њихову реституцију. Истраживања периода 15. 16. и 17. века, периода под Турцима, за нас је такође занимљиво и важно.

Вук Даутовић и Милош Станковић су нам приказали важне пројекте у области историје уметности. Колега Станковић је обрадио цркву Светог Ђорђа на Сапранцу у Врању, а колега Вук Даутовић богослужбене предмете из црквених ризница јужне Србије. Они су подвукли важност благовремених истраживања, поготову што је недостатак извора велики проблем и сакупљање тих извора је данас веома отежано. Минулих векова доста је тога нестало, а један од разлога је и велика промена популационе слике у Србији. На многим нашим територијама једноставно немате континуитет становништва, па самим тим немате ништа, па су зато врло важна истраживања и тог периода под османском влашћу.

Колега Тадија Стефановић је представио градитељску делатност руског архитекте емигранта Василија фон Баумгартена на југу Србије, једне изузетне личности која је рођена у Сант Петерсбургу, која је служила

у далеком Владивостоку, студирала у САД, свој опус започела радом у Београду, у Србији и Скопљу, и која је свој животни век завршила у Јужној Америци. Колега нам је показао споменик који је већ познат, али се потрудио да извуче неке податке управо о том последњем делу живота градитеља, а то је део живота проведен у Јужној Америци.

Слађана Рајковић у „Погребни обичаји у Грделичкој клисури – село Кораћевац" врши анализу народних обичаја који нестају. То су теме које заслужују да се нађу и даље на научним скуповима и њима треба посветити пажњу. Нема, на пример, више нарикача, као некада у околини Царичиног града, где су се чуле а сада се више не чују; то су ствари које се губе, нестају и мислим да је важно да се посветимо њиховом истраживању. Јуче је истакнут проблем гашења наших села, а самим гашењем села, нестају и наши обичаји, наша традиција, нема историје, у крајњем случају. Зато се морамо посветити њиховом проучавању док ти трагови још постоје. Има по бројним напуштеним кућама још много етнографског материјала који би могао да се сакупи, да се смести у музеје или да се бар инвентарише како би могао да буде сачуван. То треба да буде и тема једног посебног научног скупа етнографа, посвећеног етнографским истраживањима на овом простору.

Проф. др Милош Ђорђевић је у свом раду „Књижевни метод, стил и дух Николе Цветковића", покушао да научно осветли једну личност из ових крајева. Мислим да је то овде било важно и лепо чути и такође, да је можда потребно и књижевности и језику посветити један посебан научни скуп јер то јесте научна област која на свим просторима увек има нешто ново да дода.

Живојин Прокоповић нас је радом о Прокопију Гребенаревићу, професору лесковачке Гимназије на крају 19. века, поново вратио на личности из ових крајева. Гребенаревић показује колико је важно образовање и колико је оно нужно и данас. Оно на чему би требало да се инсистира јесте управо развој школског система у Србији и образовања кадрова, а то, нажалост, ни дан-данас није на неком завидном нивоу.

Весна Адић приказом „Јужна Србија у путописима В. В. Смита" даје занимљив и врло поучан приступ једном новом извора за историју Срба из 1854. године.

Ја сам лично задовољан радом овог научног скупа. Сви који су се пријавили су и дошли, и то говори о његовој важности. Скуп већ има своју историју и изграђен одговоран однос учесника према њему. Одзив оволиког броја истраживача говори и о њиховој озбиљности и потреби даљег састајања у Лесковцу.

УДК 39(=163.41)
316.722:323.1(497.11)

Ивица Тодоровић

РЕЗУЛТАТИ НОВИХ ЕТНОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА СРПСКОГ ЈУГА

АПСТРАКТ: На овом месту, у општем контексту, илуструјемо поједине посебно уочљиве утиске, резултате и закључке новијих непосредних/теренских етнолошко-антрополошких истраживања спроведених током претходних неколико година. Поређењем више различитих области, које припадају различитим културним зонама унутар српског етничког корпуса, остварује се увид у спектар варијантних израза опште културне матрице карактеристичне за српски етнос данас. Другим речима, на овај начин остварујемо увид у кључне проблеме и културне тенденције везане за оне области које се, са становишта доминантне перцепције престонице, доживљавају као јужни делови српског етничког простора, односно као *српски југ*. У том контексту, посебно фокусирамо (међусобно – културно и географски – раздвојене) области 1) Горњег Полимља и околних крајева, 2) подручје општина Црна Трава и Власотинце, као и 3) Косово и Метохију. С друге стране, у семантичком фокусу наше студије налазе се питања идентитета, депопулације и србофобије, као и контекст базичних идејних и митских образаца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: нова етнолошка истраживања, српски југ, различите културне зоне, идентитет, депопулација, србофобија, идејни обрасци.

Уводни осврт.* Током последњих година спроведено је више етнолошких теренских истраживања у различитим областима јужних делова српског етничког простора, са циљем да се ова истраживања у будућности прошире и на друге крајеве српског југа, и то пре свега на оне у којима се српски идентитет данас сучељава или граничи са другим идентитетима и етничким групама.

* Текст је настао као резултат рада на пројекту *Србија између традиционализма и модернизације*: *Етнолошка/антрополошка проучавања културних процеса у Србији* бр. 147020, који финансира Министарство науке Републике Србије.

Пре свега, истраживана је територија Горњег Полимља, односно Горње Полимље са околним областима (укључујући ту и Горњи Ибар, Бихор и Доњи Колашин), које се данас налазе у саставу Црне Горе. На југоистоку су истраживања спроведена пре свега у оквиру општина Црна Трава и Власотинце, а делимично је истраживана и Топлица. Осим тога, спроведена су прелиминарна истраживања (у вези са прославом најзначајнијих празника, са нагласком на Видовдану), односно рекогносцирања, и на Косову и Метохији. Овоме треба додати и раније спроведена истраживања у областима источне Србије (сврљишка област, околина Звоначке Бање, општине Књажевац и Зајечар итд.), која се такође културно (али и геостратешки) наслањају на оне крајеве што се у јавности углавном повезују са територијалном одредницом *југоисточна Србија*.[1]

Формулисање „српског југа“. На овом месту треба споменути и чињеницу да се често географско-територијално одређење различитих српских области врло непрецизно и нетачно формулише, при чему се приликом оваквих формулација узима у обзир само ужа Србија, што је – по свему судећи – одраз управо оних схватања која имају територијалних претензија на територију Србије, при чему се олако преузимају и сасвим накарадна „географска одређења“. (Примера ради – направићемо овде малу дигресију – недавно сам присуствовао једној одбрани магистарске тезе на Катедри за археологију Филозофског факултета у Београду, када је члан испитне комисије област Рађевине и Подгорине назвао северозападном Србијом; у складу с тим, поставља се питање: уколико је то северозападна Србија, шта је онда, рецимо, околина Сомбора или друге области, тј. места на северозападу Бачке?) Сличан је случај и када су јужни делови српског етничког простора у питању. Наиме, треба имати на уму да се у последњих сто година значење ове синтагме више пута мењало и да се данас под *српским југом* подразумевају области које су много севернije него што је то био случај пре, на пример, непуних седамдесет или сто година[2]; а све се то чини у непосредној вези са политичким одлукама

---

[1] В. бројне ауторове радове посвећене истоку (тј. „југоистоку“) српског етничког простора (в., рецимо, ауторове радове објављене у *Етнокултуролошком зборнику*). Такође в. и бројне радове других истраживача који су урадили огроман посао на плану прикупљања непосредне теренске грађе на српском (југо)истоку; у том контексту поменимо, рецимо, обимну грађу коју је сакупио Драгољуб Златковић (в., на пример, опширну монографију: Драгољуб Златковић, *Приповедања из пиротског краја*, Београд – Пирот, 2005) итд.

[2] В. етнолошке, лингвистичке, историјске и друге студије настале пре Другог светског рата (и пре одговарајуће промене идеолошке парадигме), као и с почетка 20. века и раније. Рецимо, знаменити лингвиста Александар Белић доказује како се „у савременом македонском дијалекту налазе најтипичније особине српске фонетике“ (Александар Белић, *Срби и Бугари – у балканском савезу и у међусобном рату*, Београд, 1913, 39), а „македонски дијалекат са карактерним српским цртама прелази Вардар и долази, у осталом, и по проучавању бугарских научника, до линије источно од Кочана, Радовишта и Стру-

које су игнорисале етнокултурне чињенице и одговарајућу стварност.[3] То је, у сваком случају, тема од приоритетног значаја, али и тема која тражи засебну студију; на овом месту ћемо се, међутим – у складу са ограниченим простором – превасходно бавити изношењем резулата истраживања у областима које смо на почетку навели и које ћемо најбоље дефинисати управо широко конципираном синтагмом *српски југ*.[4]

Базични истраживачки оквир. Као проблеми од прворазредног значаја у нашим истраживањима фокусирани су *идентитет*, *депопулација* и *антисрбизам/србофобија*. У складу с овим појмовима, као основним истраживачким питањима, покушаћемо да направимо паралелу на релацији

мице; отуда иде према Водену, Битољу и Дебру“ (исто, 40). Осим тога, примера ради, код овог становништва и много даље од споменуте дијалекатске линије налазимо „оне обичаје којима се православни Срби одликују не само од Бугара него и од Срба католика; таква је на пример српска *слава*. Она је распростртa далеко у источној Македонији (до реке Месте). Као што је познато, тај типични српски обичај находи се и у западној Бугарској, где живи становништво које говори тимочким дијалектом, српским по пореклу (...). После свега овога сасвим је разумљиво, зашто су и народне песме, и по облику своме, и по садржају, и по ритму, такође српскога порекла. Довољно је сетити се само да централно место и у песмама Македоније заузима Краљевић Марко, који је и живео у Прилепу у западној Македонији и владао краљевином свог оца, српског краља Вукашина, па да то буде јасно“ (исто, 41). Осим тога, „сада се може сматрати као потпуно утврђено да линија која у западној Бугарској спаја Кулу, Белоградчик, Берковац, Искрац и Ћустендил – одваја на запад према Србији говоре који су идентични са дијалектима источне Србије. Те дијалекте ја називам *тимочким*. Напоредо са тим дијалектима, само на западу од њих, у главноме у долини Јужне Мораве у Србији, находи се јужноморавски дијалекат. Тај дијалекат заузима и источну Стару Србију (северну Македонију), спуштајући се до линије јужно од Тетова, Скопља и Кратова“ (исто, 61-62). У ширем етнолошком контексту в. студију: Јован Ердељановић, *Македонски Срби*, Београд, 1925. Такође в. и *Поздравну реч* (Миладина Лукића) на Научној конференцији „Културно-историјска баштина југа Србије“ (Лесковац, 8. 12. 2004.) у: Лесковачки зборник XLV, Лесковац, 2005, 9-10.

[3] В. рецимо студију Јована Трифуноског *Македонизирање Јужне Србије*, Београд, 1995. У предговору за своју књигу знаменити етнолог Јован Трифуноски подвлачи следеће: „Разлог да објавим ову скромну књижицу је тај што је Србија пределе у: 1) Горњем Повардарју, 2) Средњем Повардарју и 3) Подримљу добила када их је ослободила од дуге турске владавине. Тада су се збила два крвава балканска рата: 1912. г. у рату са Турцима, и 1913. г. у рату са Бугарима и Албанцима (тзв. Албанска буна). Међутим, од рата 1941-1945. године службена Србија необјашњиво је напустила скоро сваку мисао према тој српској средњовековној територији (XIII и XIV столеће). Тамо су била и средишта старе државе. А по угледу на данашњу државу сличан став лако су заузимали српска интелигенција, па и обичан свет у Србији“ (исто, 5); такође треба посебно обратити пажњу и на његов закључак на страни 103. В. и: Миленко Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, у: Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Скопље, 1937.

[4] Наиме, постоје извесне упоредне паралеле између свих разматраних подручја, за која је пре свега карактеристично поимање *граничности* у односу на савремени српски етнички простор (с једне стране) и *централности*, у контексту значаја ових подручја за општи српски етнички контекст, како у садашњости тако и (поготово) у прошлости. Уп. и: Ивица Тодоровић, *Митска Топлица*, Митолошки зборник 20, Рача, 2009 (у штампи).

Црна Трава/Власотинце – Косово и Метохија – Горње Полимље и околне области. Циљ повлачења ове паралеле је сагледавање општих процеса карактеристичних за (грубо речено) западне, централне и источне делове јужнијих области српског етничког простора, са нагласком на претходно наведеним питањима, као и на питањима сагледавања базичних митских и идејних образаца, као и најуочљивијих културних тенденција.

Контекст Горњег Полимља. За разматрање проблематике идентитета, у српским, али и у знатно ширим размерама, најпогоднија је област Горњег Полимља, која би се могла назвати и правом лабораторијом за истраживање идентитетске парадигме (а пре свега облика и могућности трансформације идентитета), услед чињенице да се овде на малом простору уочава шест различитих идентитетских категорија (Срби, Црногорци, Муслимани, Бошњаци, Албанци, Малисори), које проистичу из само два (српски и албански) језика и три конфесионалне категорије (муслимани, православци, католици).[5] Сви ови идентитети заступљени су у плавско-гусињској области, док нешто северније, у беранском и бјелопољском крају, обитава становништво православне и исламске вероисповести, при чему се православци изјашњавају као Срби и Црногорци, а становници исламске вероисповести као Муслимани, Бошњаци или Црногорци, што такође указује на специфичну комплексност.[6]

У Црној Гори, за разлику од Србије, честа је појава да казивачи муслиманске вероисповести говоре о свом православно-српском пореклу, али се у савременим околностима они само изузетно изјашњавају као Срби. На пример, на терену Горњег Бихора од казивача исламске вероисповести забележене су изјаве о њиховом српско-православном пореклу, са тачно наведеним прецима, који су прешли у ислам. Тако говоре, рецимо, да су Растодери у сродству са Његошем, да су Шаботићи пре исламизације били Бубање итд., односно да „сви муслимани воде порекло од православаца“. Слична је ситуација и у плавско-гусињској области. Примера ради, чак је и највиђенији локални „вехабија“ говорио о српском пореклу своје породице. Наведени контекст карактерише и предање забележено (од муслиманских казивача) у Доњем Бихору; по овој представи о пореклу, на просторима који данас припадају Албанији живела су три брата, који су због неког злочина побегли у Црну Гору. Један од њих се звао Васо и од

[5] В. И. Тодоровић, *Резултати савремених етнолошких истраживања Горњег Полимља*, Милешевски записи 7, Пријепоље, 2007, 305-311; такође в. и: исти, *О општем геополитичком контексту и етничком идентитету – на примеру Горњег Полимља*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ XXIII, Пријепоље, 2008.

[6] Уп.: И. Тодоровић, *Резултати савремених етнолошких истраживања Горњег Полимља*, 315-316.

њега потичу Васојевићи, други се звао Кастрат и од њега су Кастрати, док од трећег потичу муслиманска племена. У контексту међуетничких односа, забележено је и становиште да се континуирано међусобно посећује православно и исламско становништво које јасно познаје своје српске корене. То важи пре свега за оне касније исламизиране (на пример, Ђеранићи, Ђукићи), док они раније исламизирани то не практикују изван уобичајеног контекста.[7]

Најбројније православно становништво у овим областима су Васојевићи, који су великом већином сачували свој српски идентитет. Васојевићи за себе најчешће тврде да су дошли из Косова у Лијеву Ријеку, одакле су се раширили по Полимљу и другим областима. Они углавном наглашавају и своје немањићко порекло, а велики број поседује и дугачке родословне табеле.[8] За оне Васојевиће који се данас не изјашњавају као Срби тврди се да су „уцењени"; за себе често говоре да су били „Срби над Србима", као и да су се „пре присајединили Србији него што је то учинила Црна Гора". Код њих се махом истиче недвосмислена припадност читавог православног становништва Црне Горе српском идентитету, односно српском пореклу, а као разлог за актуелно инсистирање на етничком идентитету „Црногорац" наводе се новија политичка дешавања, при чему се врло често истиче изложеност притиску од стране званичне власти на Србе: они који се изјашњавају као Срби отпуштају се са посла, онемогућава им се запошљавање и рад сваке врсте, шиканирају се на различите начине итд.[9] Они који се изјашњавају као Црногорци, по мишљењу идентитетских Срба, поткупљени су парама и привилегијама, док Срби ниједно право не могу да остваре, при чему су, по мишљењу највећег броја казивача, тренутно знатно бољи односи између Црногораца и Бошњака него између Срба и идентитетских Црногораца. У истом контексту треба тумачити и забележено објашњење да је Црногорац некада значило „бити највећи Србин", док су (по оваквим сведочењима) „данас муслимани највећи Црногорци". Такође се наводи и да актуелна власт има потребу да Србе

---

[7] По резултатима нових етнолошких истраживања обављених током 2008. године у Полимљу и околним областима (Бихор, Доњи Колашин) на територији Црне Горе, а која су се надовезала на истраживања спровођена у Горњем Полимљу од 2005. године. Услед деликатне проблематике, на овом месту нећемо наводити поименично главне казиваче.

[8] Веома занимљива питања представља структура, као и историјска реалност, ових родословних табела, тако да ове проблеме неизоставно треба размотрити и у студији посвећеној искључиво овој теми.

[9] Забележен је велики број оваквих сведочења, која се готово апсолутно подударају у наглашавању основних мотива (сводљивих на различите покушаје гушења тј. редуковања српског идентитета)

преводи у Црногорце како би за себе обезбедила већину на изборима, што за последицу има нагло осипање Срба у Црној Гори.[10]

У сваком случају, током истраживања спроведених у наведеним областима пре свега је уочена *потреба да се очува идентитет*, односно да се премосте огромни притисци усмерени у правцу промене српског идентитета код становништва овог краја. Ово питање, односно проблем, провејава малтене кроз сваки разговор, као тренутно кључно питање које је важније од било чега другог.

Контекст југоисточне Србије. С друге стране, у источним областима српског југа, које овом приликом разматрамо (у компаративном кључу), ни приближно наведеним примерима не уочава се таква окупираност идентитетом, али се с друге стране запажа велика забринутост због депопулације, што је карактеристично и за читав српски исток и југоисток.[11]

А када је реч о идентитету, на проучаваном југоистоку Србије пре свега се уочавају потребе разликовања на бази наглашавања (микро)регионалних идентитета. Наиме, овде је карактеристично то да се локално становништво које је источније (пежоративно) назива „Шопци“ (на пример, тако се у Власотинцима може чути да су Црнотравци „Шопци“), што је појава која није карактеристична само за овај крај; аналогне појаве се могу уочити, рецимо, и у Косовском Поморављу.[12] Слично томе, уосталом, на западу се користи одредница „Еров/Ерац“ за означавање суседних, локалних, групација исте етничке, односно српске, припадности.[13] У Полимљу се,

---

[10] С друге стране, наведено понашање може да има и супротан ефекат, што је између осталог видљиво и у контексту етничког изјашњавања на пописима становништва током последње две деценије у области Горњег Полимља. У сваком случају, овде је реч о комплексном питању које захтева сагледавање различитих проблемских димензија. В. и у поменутој студији: И. Тодоровић, *Резултати савремених етнолошких истраживања Горњег Полимља*, 305-306; општи контекст (уз конкретне демографске податке) в. у: Радован Бакић, *Горње Полимље – природа, становништво и насеља*, Географски институт Филозофског факултета, Никшић, Комови, Андријевица, 2005

[11] В. *Декларацију* учесника Научне конференцијеКултурно-историјска баштина југа Србије, одржане у Лесковцу и на Власини од 8. до 10. децембра 2004. године у: Лесковачки зборник XLV, Лесковац, 2005, 7-8.

[12] Уп. са студијама Сање Златановић. В. рецимо: Sanja Zlatanović, *Power of Categorization: Natives and incomers in Southeastern Kosovo (Моћ категоризације: староседеоци и досељеници југоисточног Косова)*, Гласник Етнофрафског института САНУ LVI (2), Београд, 2008. По С. Златановић – „староседеоци и ‘Шопови’, иако истоветни по етничкој припадности (премда су је једни другима, у извесном смислу, доводили у питање), религији, језику и дијалекту (призренско-тимочки дијалекатски тип), само с различитим локалним говорима, живели су као две ендогамне групе. Дистинктивни идентитети двеју група заснивају се на интерпретацијама локалних и регионалних разлика“ (исто, 147).

[13] На сличну појаву, рецимо, наишла је и етномузиколог Јелена Јовановић током својих теренских истраживања у области Јасенице, где су становници различитих насеља оне који живе западно од њих називали „Еровима“ или „Ерцима/Ерама“, у контексту означавања „примитивнијег“ и планинског становништва (с друге стране, пак, овде је забе-

рецимо, релација *планинци – низијци* (тј. становници виших – становници нижих предела) подвлачи етнорегионалним називима *Горњовасојевићи – Доњовасојевићи* или *Горњобихорци – Доњобихорци*, или пак *Бихорци – Жупљани* итд., уз одговарајуће придавање етнопсихичких карактеристика тј. стереотипија, при чему се у различитим контекстима сличне особине (као и у случају Ерац/Еров и Шопац/Шоп) приписују свим планинцима и свим низијцима.[14] Ова појава је, такође, карактеристична и за наведени релациони пример из југоисточне Србије, при чему ознака „Шопци" првенствено фокусира планинско становништво (у смислу наглашавања његове, наводно, веће заосталости и слично). Карактеристична је, у истом контексту, релација Црнотравци – Власотинчани, при чему Власотинчани Црнотравце називају „Шопци", а Црнотравци Власотинчане „Цревари" (зато што често у исхрани користе изнутрице), чиме се додатно наглашава разлика између планинског и низијског становништва. По представама овог типа, Власотинчани су расипни и краси их боемски дух, док су Црнотравци штедљиви, скучени и упорни; Власотинчани су „везани за крај", а Црнотравци су „путници" тј. „покретни" (али „одржавају сталне везе са родним крајем"). Црнотравци назив „Шопци" доживљавају као веома погрдан (истичући – „ми нисмо Шопци, ми смо Планинци"), при чему се одредница Шопци идентификује као синоним за просте људе, сељаке.[15]

И на истоку и на западу (посматраног *српског југа*) често је присутан мотив неожењених мушкараца, у вези са представама о одумирању и де-

лежен и термин „Бугараши", пре свега као „ознака" за становништво Доње Јасенице); дакле, они који себе не признају за „Ерце", називајући тако *друге* (западно од њих), истовремено бивају проглашени за „Ерце" од стране оних који су источно. Другим речима, ауторка уочава следећу појаву: „значење речи 'Ера' разликује се у зависности од тога где се она користи. У селима на истоку Јасенице, у доњем току реке, овај термин се односи на житеље места 'од Тополе на тамо', дакле, од Тополе (условно схваћене као средишта области) према брдским и планинским крајевим – Венчацу, Букуљи, Руднику и њиховој околини. Када се приближавамо западу, крећући се кроз Горњу Јасеницу наилазимо на други назив – 'Ерови' – који се у сваком наредном селу користи за **даља** села Горње Јасенице, а не за **само село** у коме постављамо питање о томе. Једино у чему су житељи Горње Јасенице јединствени, јесте схватање да се тај термин односи на становнике рудничког краја – делова Качера, Груже и Такова на већој надморској висини – високе Шумадије. Примера ради, житељи села Винче или Шаторње, па чак ни Јарменоваца, 'Ерама' не би назвали сами себе; на њих се тај израз односи кад га користе становници села источно од Тополе"; в. поглавље *Резултати досадашњих историјских, етнолошких и лингвистичких истраживања у Јасеници* у: Јелена Јовановић, *Вокална традиција у области Јасеница у светлу етногенетских процеса*, докторска теза у рукопису (Катедра за етномузикологију Факултета музичке уметности у Београду)

[14] О етнокарактеролошком профилу Срба у општем контексту в. у зборнику: Бојан Јовановић, *Карактерологија Срба*, Научна књига, 1992; такође в. и: *Etnopsihologija danas*, priredio Bojan Jovanović, Beograd, 1991.

[15] На основу низа непосредних исказа казивача.

популацији. На западу се то у последње време не тако ретко разрешава и довођењем Малисорки из Албаније, а слични примери су у последње време (осим у Црној Гори) забележени и у деловима Србије (на пример у области Голије).[16] Иначе, ова појава се од стране локалних заједница често доживљава на амбивалентан начин, односно као нешто што је с једне стране пожељно, док с друге стране представља потенцијалну опасност (као што је више пута наглашено од стране казивача из Горњег Полимља).[17]

У Црној Трави (која је последњих година постала нека врста синонима за популационо одумирање) феномен депопулације се пре свега везује за масовни одлазак на рад у друге градове широм Србије, што је на крају резултирало трајним насељавањем огромног процента овог становништва ван Црне Траве, при чему се и даље одржавају везе са родним крајем путем периодичних прослава и масовних долазака на одмор у крајеве одакле потичу, најчешће током летњих месеци.[18] На тај начин ствара се специфичан културни конгломерат, при чему се истраживач често суочава са изузетно необичним прожимањем урбаних и традиционално-руралних схватања. Од непосредно посматраних комплекса, с тим у вези можемо навести и локални вашар Чобанац, као и обнову сеоске славе/заветине у месту Струмићи/Струмићеви, где смо уочили много особених нетрадицијских садржаја, односно – овај обновљени обичај је (у посматраном контексту) изгубио сваку сакралну димензију.[19]

Другим речима, област Црне Траве је специфична превасходно због несвакидашњег сусрета – који се јасно уочава приликом теренских истраживања – „старог“ и „новог“, односно урбаног менталитета (становници бројних градова широм Србије који одморе проводе овде) и чињенице да данас општина Црна Трава представља огромно подручје на којем, као стално насељен, обитава изузетно мали број људи, иако се пре Другог светског рата у црнотравским селима водио интензиван

[16] За ово питање (као за својеврстан раритет) велику заинтересованост показали су и медији. В. рецимо чланке *И Албанке српске мајке* и *Плач који греје срце и топи лед*, објављене у Илустрованој политици; други, наведени чланак завршава се следећим речима: „Сада у Сјеници ради ЈП ‘Рудник’, које запошљава око 500 радника и неколико већих приватних фирми. И ‘раде’ српско-албански бракови. У општини Сјеница склопљено је 27 таквих бракова из којих је до сада рођено петнаесторо деце (...). Број деце из месеца у месец расте. Поново се отварају школе као она у Црвском. Наша села, после много, много година, почињу да живе неки други, лепши живот“. Другу страну овог феномена в. у чланку *Дезинформације отерале удаваче*, Глас јавности 24.06.2008. В. и *Албанке спасавају српска села*, Глас јавности, 14.10.2007.

[17] В. И. Тодоровић, *Резултати савремених етнолошких истраживања Горњег Полимља*, 310.

[18] Највећи број наших казивача, са којима смо контактирали (односно које смо затекли у проучаваним селима) током непосредног теренског истраживања области Црне Траве, припада управо овој категорији.

[19] О овоме постоји и богат видео-материјал, који непосредно сведочи о наведеном феномену.

сеоски живот заснован на сточарству. (Рецимо, по једном казивању, у селима односно махалама Тодоровци и Златанци – било је преко 10.000 оваца и јагањаца и преко 2.500 говеда, а махала Лулинци је предњачила у броју оваца тако да су имали око 1.000 оваца, односно свако од десет домаћинстава по стотину оваца итд.)[20] Међутим, до плодотворног спајања ових разлика (тј. модерних и традицијских схватања, знања и вредности) за сада није дошло у одређеном јасном и видљивом смислу, а поједине обновљене прославе којима смо присуствовали (неке од њих смо претходно и поменули) имају карактер пародије традиционалног, без уочљивих знакова покушаја суштинског обнављања.[21]

У вези с претходним, од посебног значаја је скренути пажњу и на особен положај разматраног подручја, које поседује велики геостратешки значај, тако да свака идеја о популационој обнови Србије мора узети у обзир Црну Траву, као један од најтипичнијих а уједно и потенцијално најподстицајнијих примера када је реч о неопходности и могућности ревитализације села, односно о искоришћавању природних ресурса Србије. Уосталом, већ су предложени пројекти, као и бројне замисли, засновани на сличним начелима, али они за сада још увек нису ушли у фазу реализације.[22]

Власотинце, с друге стране, у односу на општину Црна Трава нуди утисак тј. слику животности традиционалног наслеђа кроз додир са савременим, што би се најбоље могло показати на примерима свечано организованих, савремених, свадби, које су структурисане тако да обухвате велики број специфичних народних обичаја, ритуалних радњи и веровања. Нагласак је стављен управо на *традиционално*, укључујући ту и материјалну културу, као и ритуални контекст који непосредно предочава значај социјалних улога најближих сродника, а чиме се посебан значај придаје породичном устројству, као и локалном традицијском наслеђу.[23]

У областима Црне Траве и Власотинца забележена је и богата теренска грађа када је реч о народним веровањима и специфичним митским представама. Од савремених ритуала још увек се – као што смо претходно нагласили (у Власотинцу) – могу пронаћи свадбе са мноштвом особених

---

[20] По казивању Ивана Војиновића (1924; Златанци).

[21] Уп. И. Тодоровић, Резултати савремених истраживања народне религије Срба – општи пресек, Гласник Етнографског института САНУ LVI (1), Београд, 2008, 58.

[22] У наведеном контексту индикативан је пример друштва за промоцију традиционалне културе „Извор“, које је покушало да покрене неколико пројеката везаних за ревитализацију овог подручја.

[23] Ово би био општи закључак који је могуће извести на основу наших теренских истраживања. Значај свадбе (као ритуала и карактеристичног феномена) и данас је од посебног значаја код српског становништва југоисточне Србије. В. Сања Златановић, Свадба – прича о идентитету (Врање и околина), Посебна издања Етнографског института САНУ 47, Београд, 2003.

детаља, у контексту тежње за очувањем традиционалног наслеђа.[24] Забележен је (у општини Црна Трава) и још увек савремени култ локалног видовњака-исцелитеља (Града врачар/травар), са легендарним статусом универзалног лекара и учитеља, донекле слично примерима који се могу пронаћи у древним друштвима и заједницама.[25] Живе су и особене митолошке представе везане за трагање за златом, које у себи спајају древна и сасвим модерна схватања.[26] Треба нагласити и да културно-историјска баштина ових крајева нуди изузетну хронолошку дубину, оваплоћену у чињеници да се у народним веровањима забележеним у овој области могу пронаћи и изузетно стари, претхришћански слојеви, по чему је источна Србија специфична и у глобалним словенским оквирима.[27]

Контекст Косова и Метохије. Између наведених области (источна тј. југоисточна Србија и Горње/Средње Полимље) налази се трећи фокусирани центар наших истраживачких запитаности, област Косова и Метохије, као сакрално и духовно средиште српске колективне свести, односно српске идеје о државности и (у крајњем) *српског југа*, којим се превасходно бавимо на овом месту. Током прелиминарних истраживања обављених у 2007. и 2008. години обиђене су све најзначајније сакралне тачке овог подручја, при чему су фокусирани *видовдански празници* и *прослава славе манастира Свети Архангели код Призрена*. Од посебног значаја за овај истраживачки контекст била је Велика Хоча, као специфична српска енклава у метохијској области и – пре свега – Ораховац, у смислу карактеристичног примера истрајавања мале групе Срба у једној врсти гета и у крајње непријатељском окружењу.[28]

Уопште узев, за целокупни контекст Косова и Метохије – као што сваки заинтересовани и непристрасни посматрач мора приметити – пре свега су значајни појмови *антисрбизма* (с једне стране), у смислу тренутно глобалног феномена чији се појавни облици најјасније сагледавају упра-

[24] Карактеристична је, рецимо, свадба коју је организовала породица (Митровићи) из Власотинца, где је циљ био да се у ритуал унесе мноштво старих обележја, о чему је направљена и обимна фото-документација, налик на професионалну музејску монографију.

[25] В. ауторов рад посвећен народној медицини у савременом контексту: И. Тодоровић, Народна медицина некада и данас – на примеру савремене етнографске грађе из Србије и Црне Горе, Историја медицине, фармације и народне медицине, Институт за савремену историју, Београд-Зајечар, 2007, 214-215.

[26] Уп. И. Тодоровић, Митско злато, Братство Х, Београд, 2006.

[27] Уп. рецимо разматрања изнесена (у контексту проучавања крстоноша/литија као најзначајнијег ритуала источне Србије пре Другог светског рата) у монографији: И. Тодоровић, Ритуал ума – значење и структура литијског опхода, Посебна издања Етнографског института САНУ 53, Београд, 2005.

[28] В. и резултате новијих етнолошких теренских истраживања: Маја Цветковић, Свакодневно и ритуално на тргу у Великој Хочи – дипломски рад, Катедра за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, 2005.

во на Космету и *иницијације* (с друге стране) која је овде вишеструко семантички назначена.[29]

Навешћемо неке од типичних иницијацијских модела. Рецимо, класична (иако савремена) иницијација одвија се на плану оних ходочасника тј. верника који (на различите начине и у различитим временским околностима) посећују Косово: рецимо, неки – као учесници *Видовданског марша* – пешке прелазе простор од Београда до Косова, односно до Грачанице и Газиместана, док други путем различитих аутобуских тура, у посебним околностима, обилазе најзначајније манастире и српске енклаве.[30] Међу ходочасницима – који на различите начине стижу до Косова и Метохије – има и припадника других народа (рецимо, Руса) што овим путем такође реализују специфичан савремени иницијацијски ритуал, који у оквирима не само српске већ и целокупне православно-словенске цивилизације има изузетну улогу и значај. Осим ових, има – међутим – и оних појединаца који се самостално упућују на Косово и Метохију, остварујући подухвате херојских размера, са сваког становишта вредне статусног признавања истинског иницијацијског подвига.[31]

Другим речима, Космет је данас простор сакралне иницијације много ширих размера него што то на први поглед делује. Примера ради, одлазак на Косово – на Видовдан 2007. године – био је праћен великим искушењима и великим бројем непријатности, од малтретирања и хапшења учесника који су имали хришћанска (на пример – обичан крст итд.) или српска обележја (застава и сл.), до вишеструког грубог претресања, па чак и деце и монахиња.[32] Косово је у данашњим околностима препуно примера и специфичне женске савремене иницијације: узмимо пример жене – мајке седморо деце – која је са своје четворо деце била сведок оваквих дешавања, и која је уједно инсистирала на исповедању своје истине изражене у вербалним формулама које су сасвим јавно сведочиле пркос и храброст; мушки облици иницијације били су уочљиви кроз вишеструке мале ''борбе за заставу'' између учесника прославе и полиције итд.[33]

На простору Косова и Метохије пре свега се, дакле, не уочава проблем ни очувања идентитета ни депопулације, већ управо проблем физичког опстанка, у вези са најнепосреднијим могућим испољавањем (у савременим околностима глобално заступљеног) феномена *антисрбизма/*

---

[29] О наведеним процесима ће се опширније говорити у обимној монографији (И. Тодоровић, Забрањена традиција на раскршћу) која би требало да се појави у периоду 2009/2010 године.

[30] Уп. И. Тодорович, Пространство и время мужчины в историко-антропологическом контексте, Наша повседневная жизнь, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая Российской академии наук, Москва, 2008, 276-279.

[31] На основу непосредних теренских увида и казивања.

[32] На основу непосредног теренског доживљаја.

[33] На основу непосредних теренских доживљаја.

србофобије.[34] С тим у вези, културолошки преседан егзистенције неколико стотина Срба из Ораховца, који живе у класичном гету, типична је илустрација положаја Срба на тренутно окупираним подручјима. Илуструјмо то следећом сликом: кроз овај мали простор повремено пролазе Албанци у својим аутомобилима гласно пуштајући музику, а Србима који овде периодично долазе се саветује да не ходају сами (подразумева се, само у простору српског гета, који је наводно „под заштитом“).[35] Уколико је претходна представа недовољно илустративна, можемо подсетити и на општепознату „анегдоту“ – која свакако није настала без разлога – о томе како су Албанци постављали питање „колико је сати?“ оним људима за које су сумњали да могу бити Срби, са екстремним крајњим последицама уколико би се то потврдило као тачно.[36] У сваком случају, појавни облици антисрбизма овог степена су општеприсутни на Косову и Метохији, у шта се могу уверити и ходочасници који аутобусима само пролазе кроз Косово и Метохију (са полицијском пратњом и забраном изласка из аутобуса): рецимо, док аутобус пролази кроз Дечане, локални становници добацују предмете или прете, а свуда се (током целог пута обиласка најзначајнијих манастира) препознају спаљене српске куће и порушена српска гробља.[37]

Уместо закључка. Дакле, овом приликом смо покушали, следећи један компаративни модел, да сажмемо основне проблеме и карактеристичне илустративне представе везане за нова истраживања *српског југа*, схваћеног у широком семантичком контексту. Наведени проблеми су свакако кључни, и као такви падају у очи пре свега другог, што је и био разлог да их у овом тексту посебно нагласимо и издвојимо у виду илустративног и сажетог пресека. Наравно, детаљни резулати спроведених истраживања биће представљени у засебним студијама, а неколико студија базираних на етнолошким истраживањима наведених подручја већ је објављено у научним часописима различитог профила.[38] Осим тога, овом приликом треба скренути пажњу и на (ипак) повећано интересовање научне јавности током последњих година за неке делове *српског југа*, почев од Косова и Метохије па до Црне Горе[39], док је разматрање српског питања

---

[34] О извесним аспектима савременог антисрбизма в. рецимо у: Emil Vlajki, Demonizacija Srba, Nikola Pašić, Beograd, 2001. В. и: И. Т., србофобија, Енциклопедија српског народа, Завод за уџбенике, Београд, 2008, 1056.

[35] На основу непосредног теренског доживљаја.

[36] Ово је општепозната и општераспрострањена представа.

[37] На основу непосредног теренског увида.

[38] В. радове наведене у претходним напоменама.

[39] В. пре свега бројне студије везане за подручје Косова и Метохије које су се појавиле током последњих година. В., рецимо, зборник радова *Косово и Метохија у светлу етнологије* (Етнографски музеј у Београду, Београд, 2004), као и *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност* (САНУ, Научни скупови књ. CXV, Одељење друштвених наука књ. 28, Београд, 2007).

у Македонији и даље веома запостављено. Посебно инспиративне теме такође представљају и проучавања Срба у Албанији, затим (уколико проширимо контекст *српског југа*) и у Далмацији итд.[40]

У сваком случају, области јужне Србије и *српског југа* захтевају посебну пажњу етнолошко-антрополошке и комплетне научне јавности, пре свега услед чињенице да је глобални (а уједно и болни) проблем *српског југа*, који се испољава кроз мноштво манифестних облика и свакодневних варијација, често био потискиван и прећуткиван, упркос неоспорној и једноставној чињеници да су ова подручја дуго представљала средишта српске државности, упоришта идентитета и духовности, као и ризницу традиционалног културног наслеђа.[41] Сходно томе, свака обнова и суштински препород српског етноса и српских држава (у распону од материјалне до духовне димензије ових појмова, са нагласком на неизоставној обнови православно-хришћанских темеља српске културе и традиције) – уколико заиста претендују на то да буду *општег карактера*

---

[40] Овде је неопходно још много ангажовања, како би се ове, свакако запостављене, теме додатно обрадиле и проучиле. В. рецимо: Петар Влаховић, *Српска и црногорска мањина у Албанији*, Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи, САНУ, Научни скупови књ., Одељење друштвених наука књ. 25, Београд, 2005; Милан Брајовић, *Положај Срба и Црногораца у Албанији*, Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи. В. и: Драгана Радојичић, *Проучавање српске мањине у суседним земљама*, Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи. У поменутом контексту студија о Србима у Албанији и у Хрватској (али и у другим околним државама) видети и: Биљана Миленковић-Вуковић, *Библиографија изабраних радова о Србима у Мађарској, Румунији, Хрватској, Словенији, Македонији и Албанији*, Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи. Када је реч о српско-албанским етничким релацијама, на овом месту треба скренути пажњу и на чињеницу да природну границу Срба и Албанаца представљају реке Црни и Велики Дрим, односно – „јасну етничку границу између српског и албанског народа, до краја 17. века, чиниле су реке Црни и Велики Дрим“ (М. Ј.; М. П.; М. Ђ., *албанско-српски односи*, Енциклопедија српског народа, 12).

[41] В. бројне историјске студије и синтезе; уосталом, о овоме јасно сведочи чињеница да су српске царске престонице били управо Призрен и Скопље. Поред тога, опште је познато да је скоро три века покрајина Косово и Метохија била „неизбежно витални центар политичког, економског, верског и културног живота Србије“ (Бошко И. Бојовић, *Историја и есхатологија – из историје и књижевности јужнословенског Средњег века*, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњци-Париз, 2008, 127). Наиме, „као што је било у другим државама Средњег века, краљеви Србије имали су више резиденција које су им наизменично служиле као престонице, тј. као управна и политичка седишта краљевине. Већи део ових престоних места био је на Косову и Метохији, посебно почев од XIV века. Краљеви Србије столовали су дакле у Приштини, Призрену, Рибнику (близу Призрена), Неродимљу (на југоистоку Косова, близу данашњег Урошевца), Паунију (нешто више на југу), Врхлабу, Сврчину, Петричу, Брњацима (близу Митровице, резиденције краљице Јелене Анжујске у XIII веку)“, тако да ‘’збијеност ових резиденција – престоница на релативно скученом простору могло би навести да се закључи да су Косово и Метохија престоно подручје Србије у Средњем веку“ (исто, 131), а исто се може рећи и за српску цркву, која је имала своје седиште у Пећи (исто, 131).

– морали би почети (и као такви бити видљиви) управо од области *српског југа*, односно од оних подручја која су изнедрила највеће културолошке домете наведене (српске) традиције, почев од крајева који су се налазили у срцу српске средњовековне државе у највећем успону (тзв. Стара и Јужна Србија) до оних области које су биле физичко и етичко језгро покрета за ослобођење и препород у 19. веку (зона српских племена).[42]

Summary

Ivica Todorović

THE RESULTS OF LATEST ETHNOLOGICAL RESEARCHES OF SERBIAN SOUTH

The paper highlights the results and conclusions of the latest direct/terrain ethnological -anthropological researches done during the few previous years. Comparing few different areas, belonging to various cultural zones within Serbian ethnic corpus, there was determined the insight of variant expressions of overall cultural matrix characteristic for Serbian ethnos nowadays. Determined insight includes main/key issues and tendencies related to those areas which are, according to the view of residents from capital town and their dominant perception established as the Southern parts of Serbian ethnic region, i.e. as Serbian South. Due to specified context, the paper is particularly focused on the area of Gornje Polimlje and its surroundings, area of the municipality of Crna Trava and Vlasotince, as well as Kosovo and Metohia. The semantic focus of the study highlights the issues of identity, depopulation and Serb phobia, as well as the context of basic idea and myth outlines.

---

[42] О наведеним појмовима у најопштијем контексту в.: М. Ј., Стара Србија и Македонија, Енциклопедија српског народа, 1084. Поменимо – у контексту одређења српског југа – и да Јован Цвијић констатује како ‘’многи наши писци разумевају под Старом Србијом област Милутинове државе, а неки и све крајеве до Тесалије, Епира и Тракије; изузевши једино Солунску околину, коју рачунају у праву Македонију’’ (Јован Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I, Београд, 1906, 42; в. и Јован Трифуноски, Македонизирање Јужне Србије, 7).

УДК 314.117(497.11)“1879”(093.2)

Љубодраг Поповић

ПОПИСИ СТАНОВНИШТВА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ

Наша народна прошлост обилује предметима за свестрано историјско изучавање. Такви су и пописи становништва обављени у ранијим временима, писани извори наше прошлости који се чувају у архивима. У реду друштвених наука историјске науке, и њихов саставни део – архивистика, имају нарочити задатак: да испитају и расветле шта је све у прошлости за привредни и друштвени напредак учињено и како се до данашњег стања дошло.

Ако су библиотеке трезори памети, архиви су ризнице памћења, сведочанства прошлости. „У архивским просторијама, међу орманима и полицама често потцењиваних хартија – врши се стална служба истини“, писао је Иво Андрић. Тешко је наћи лепше и тачније речи о архивима, јер је за научника, књижевника и сваког озбиљног истраживача уопште архивска грађа најбољи, најистакнутији, а истовремено и најбогатији извор сазнања.

Задатак архивисте је да своје знање о томе, о тој грађи, извору сазнања, пренесе и широј јавности. Стручно издати, они су, с једне стране, велика вредност за научног радника, а с друге стране, могућност упознавања најширег круга читалаца с многим збивањима у прошлости. Издавање докумената и информација о њима уједно је и њихов најефикаснији начин чувања, како од оштећења због честе употребе тако и од других узрока уништења, као што су, на пример, ратна разарања.

Што су историјске науке за расветљавање прошлости, то је статистика за стварно сазнање садашњости. Статистика је данас на висини праве науке. Она излаже све на број и на меру, па је једна од поузданих основа за оцену привредног и друштвеног стања. Но, она се не заустављa само на ономе што је данас, него обухвата и оно што је било.

Прихватајући ова сазнања о статистици, и наши преци у 19. и 20. веку, још од 1834. године, започели су са прикупљањем и обрадом нај-

различитијих података. Један од тих послова био је и онај о становништву. Прикупљање ових сазнања био је само један у низу примера да млада српска држава, у процесима модернизовања, стално, током 19. и почетком 20. века, пресађује најбоља достигнућа Европе. Успостављање савремених институција било је, још од Милошевог времена, услов да се превазиђу последице предубоког заостајања под Османлијским царством.

У Србији се са пребројавањем становништва у правом смислу те речи започело тек 1834. године. До тога времена су у њој, као у многим другим земљама Европе тога доба, предузимани само делимични пописи, углавном у фискалне сврхе, још од првих деценија 19. века.

Честе административно-територијалне промене које су вршене у Србији, а било их је 17, чиниле су да су подаци разних пописа постајали међусобно неупоредиви. Свака административно-територијална промена непосредно погађа статистичку службу, јер се статистички подаци, по правилу, излажу према постојећој административно-територијалној подели. А ако нису тако изложени – онда је то немогуће.

Оваква ситуација у нашој статистици је довела до тога да нико не може саставити временске серије за иоле дужи период о развитку нашег становништва, па ни становништва лесковачког краја.

Од 1834. године пописи у Србији су вршени редовно, и то сваких четири до пет година, до 1910. године. Нови пописи вршени су у новоствореној држави од 1921. године.

Пописи се, по начину извршења, могу поделити на два крупна периода. Први од 1834. до 1874. и други од 1884. до 1910. године. Попис од 1879. је специфичан, па њега зато издвајамо.

После завршеног пописа у 1874. години настаје мало затишје у попису становника Србије. Разлога за то има више.

По периодима у којима је вршено пописивање, нов попис, после оног из 1874, требало је да буде извршен 1878. Међутим, догађаји који су се збили омели су ова настојања.

Рат започет у лето 1876, са малим прекидима, трајао до почетка 1878. године и омео је намеравани попис те године. Наиме, и у јеку ратних операција, децембра 1877. године, започете су припреме за попис. Но, ратна ситуација проузроковала је и неке проблеме. За попис банална ствар - недостатак хартије - омео је штампање предвиђених образаца. Док је ова ситуација пребројена, обрасци су били готови тек у марту 1878. године.

Догађаји који су следили, особито они политички (Берлински конгрес, нови избори за Народну скупштину, уређење нових области, и др.), вероватно су утицали да се ово питање одложи за касније, тако да до пописа у читавој 1878. години није дошло.

Као резултат ратова 1876-1878, дошло је и до проширења територије Србије. Новом територијом, највећим делом проширеном на југ, обухваћена су била четири нова округа: Пиротски, Нишки, Топлички и Врањски. И окрузи: Алексиначки, Крушевачки и Подрињски добили су увећане територије. Тако је дошло до проширења у Срезу алексиначком, делимично у Срезу козничком, а мало у Подрињском (Зворник).

Са овим проширењем Србије повећао се и број њених становника, али је тај увећани број био потпуно непознат. Зато се дошло до уверења, сматрало се као превасходно нужно, да треба извршити и попис овог „новопридошлог" становништва. Једини проблем који је моментално при овом био присутан јесте коначна административно-територијална подела.

Ову нову поделу чекале су и војне власти. Наиме, министар војни је 29. децембра 1879. године „наредио да се у освојеним крајевима попише сво људство од 20 до 50 година, са подацима нужним за војну употребу". Овај посао је био приближан, сличан новом попису.

У том очекивању дошао је и јануар 1879. године, а послови су и даље стајали.

Мали број пописаног материјала, штампаних табака, налагао је крајњу штедњу. А када се тај број упоредио са нараслим потребама са потребама и за новоослобођене крајеве, увидело се да је он недовољан. Зато је, узимајући све ово у обзир, тадашњи министар финансија Владимир Јовановић решио, 22. јануара 1879. године, да се одустане од општег пописа целе Србије, али да се он изврши само у „новим крајевима". Разлог за овакву одлуку могао се наћи и у томе што се број становника Србије после пописа од 1874. релативно знао, а нови крајеви, и број људи у њима, били су крајња непознаница.

У припреми за овај попис била су убрзо урађена и посебна „Правила за попис људства и пореских глава (у ослобођеним српским пределима) у Србији".

Наређење за попис издато је 31. јануара 1879. године начелствима: Алексиначком, Нишком, Пиротском, Топличком и Врањском. Мало касније су овом послу били прикључени и делови Крушевачког округа (Кознички срез), те Подрињско начелство (за Зворник).

Овом попису, у претходном договору са командантима, почетком фебруара, требало је да се прикључе и војне власти, ради заједничког пописа, али су то оне одбиле. Но, за брже извршење овако проширеног пописа недостајао је и потребан број људи, квалификованих за овај посао. У том смислу, затражена је помоћ од Министарства правде, 14. фебруара, али одговор који је стигао 28. гласио је да и они имају недостатак кадра, па не могу помоћи. Од војске су, ипак, као помоћ затражени „писмени"

наредници, 24. фебруара. Одговор Министра војног је био веома брз. Већ 26. он је јавио да их војска нема довољно ни за своје потребе, тако да и он не може помоћи.

Због свих тих узрока попис се отегао. Тако, на пример, Лесковачки срез јављао је тек 6. јуна да је завршио попис. Преглед целокупног пописног материјала у самом Министарству финансија, по „Правилима пописа“, започет је 15. јуна, и отегао се дуже време.

Но, према подацима који постоје, изгледа да се ипак од идеје за општи попис није одустајало. Неке радње у том смислу чињене су октобра 1880. године.

Зашто се и поред ових припрема попис није обавио, из расположивих докумената се није могло утврдити.

Значај овог пописа од 1879. године је у чињеници да је ово било прво право пребројавање становништва у поменутим крајевима. Сви ранији подаци су потицали из несигурних извора (разни тефтери, путописи).

Веома је важно истаћи да српска статистика у то доба није заостајала за статистиком остале Европе. Сви пописи, особито они у овим временима, били су постављени на модерној основи.

У следећим табелама изложени су статистички подаци из ослобођених крајева по местима (варошким и сеоским) и, то по следећим бројевима:

1. Текући број,
2. Место,
3. Број кућа,
4. Број породица,
5. Број житеља – мушких,
6.“ “ - женски
7. Број житеља- свега
8. Плаћа данак грађански.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1	Лесковац	2061	2158	4938	4850	9.788	2368
2	Бунуша	64	66	259	233	492	100
3	Вина	42	43	125	110	235	57
4	Букова Глава	20	20	69	58	127	24
5	Радоњица	46	46	189	179	368	69
6	Славујевац	18	18	86	77	163	31
7	Игриште	14	14	41	37	78	15
8	Дрводеља	9	9	32	30	62	14

9	Барје	12	12	45	33	78	13
10	Горина	34	34	130	140	270	58
11	Тодоровац	30	30	95	85	180	39
12	Мирашевац	69	71	279	277	556	113
13	Стројковце	84	85	272	268	540	115
14	Бели Поток	32	32	102	96	198	43
15	Чивлак Накривањски	14	14	35	33	68	16
16	Накривањ	98	101	340	311	651	145
17	Чукљаник	28	32	121	119	240	48
18	Жабљане	36	36	122	115	237	51
19	Брза	70	73	244	196	440	109
20	Вучје	91	93	341	338	679	141
21	Пресечина	18	18	57	57	114	23
22	Рударе	30	31	85	72	157	38
23	Шајиновац	15	15	47	40	87	20
24	Паликућа	25	25	75	82	157	33
25	Јајна Горња	24	25	103	77	180	37
26	Јајна Доња	24	24	88	84	172	37
27	Шишинце	34	35	128	126	254	56
28	Трњане Велико	67	69	221	217	438	805
29	Тулово	55	55	170	161	331	70
30	Слатина	48	48	151	121	272	59
31	Зољево	24	24	71	72	143	36
32	Загушане	42	42	137	132	269	58
33	Грабовница Мала	23	23	70	72	142	30
34	Копашница	57	59	172	165	337	79
35	Копашница Мала	17	17	45	39	84	21
36	Грабовница Велика	95	97	332	299	631	134
37	Буниброд Доњи	28	28	153	149	302	59
38	Жижавица	8	8	44	33	77	16
39	Буниброд Горњи	54	55	225	213	438	89
40	Губеревац	127	129	430	423	853	179
41	Дедина Бара	56	64	200	186	386	87
42	Братмиловце	30	30	115	108	223	42
43	Бадинце	17	17	72	74	146	30
44	Номаница	36	46	29	29	58	11
45	Злоћудово	13	13	39	43	82	14
46	Крајинце Горње	32	32	104	99	203	53

47	Крајинце Доње	43	43	140	130	270	57
48	Мрштане	87	87	276	242	518	118
49	Манојловце	54	57	176	184	360	75
50	Бобиште	12	13	34	30	64	17
51	Кумарево	27	29	95	85	180	43
52	Богојевце	93	95	355	362	717	155
53	Навалин	53	53	188	185	373	83
54	Брестовац	87	87	350	356	706	144
55	Бријање Доње	37	40	131	103	234	49
56	Шарлинце	27	28	139	148	287	50
57	Кутлеш	34	34	159	132	291	56
58	Чекмин	54	54	217	190	407	87
59	Чувлак Разгојански	23	23	124	108	232	43
60	Липовица	67	68	264	257	521	106
61	Каштавар	12	12	42	40	82	13
62	Бријановце (Брејановце)	23	23	96	101	197	35
63	Печењевац	88	89	410	336	746	154
64	Дупљане	57	57	203	179	382	77
65	Прибој	35	37	28	19	47	65
66	Подринце	8	8	28	19	47	9
67	Залужње	27	27	113	110	223	45
68	Чивлак Мира	14	14	61	34	95	22
69	Стопање Доње	40	44	163	161	324	72
70	Винарце	106	108	427	386	813	175
71	Синковце Горње	16	16	61	79	140	30
72	Синковце Доње	11	11	31	41	72	8
73	Власи	22	22	101	95	196	39
74	Белановце	13	13	40	35	75	18
75	Трњане Горње	15	15	55	51	106	21
76	Трњане Доње	14	14	69	59	128	24
77	Свивце	18	18	85	72	157	32
78	Стопање Горње	20	20	82	68	150	31
79	Турековац	77	78	280	273	553	120
80	Јашуње	47	47	140	143	283	60
81	Црковница	68	68	326	308	644	113
82	Јарсеново	44	44	142	140	280	57
83	Слатина	19	19	63	69	132	24

84	Купиновица	18	18	63	53	116	22
85	Дрћевац	23	23	95	87	182	35
86	Чивлак Дрчевачки	10	10	28	25	53	12
87	Јелашница	16	10	61	53	114	24
88	Злокућани	9	9	31	30	61	10
89	Градашница	40	40	141	148	289	58
90	Орашац	19	19	64	54	118	23
91	Биљаница	39	39	134	120	254	48
92	Грајевац	35	35	117	109	226	42
93	Разгојња	75	75	305	292	597	115
94	Локошница Доња	81	81	293	348	641	132
95	Локошница Горња	16	16	70	64	134	24
96	Бабичко	88	88	390	367	757	139
97	Грданица	53	53	242	247	489	99
98	Рајино Поље	32	32	104	91	195	44
99	Ново Село	72	72	256	255	511	103
100	Козаре	24	24	70	70	140	30
101	Ковачево Бара	26	26	89	85	174	36
102	Тупаловци	21	21	61	50	111	28
103	Грделица	80	80	213	197	410	106
104	Власотинце	519	519	1304	1322	2626	622
105	Шишава	78	78	233	191	424	104
106	Конопница	53	53	153	148	301	73
107	Средор	34	34	119	102	221	43
108	Ломница	31	31	111	116	227	48
109	Стајковац	77	77	206	214	420	101
110	Скрапеж	18	18	52	57	109	21
111	Липовица	48	48	202	189	391	80
112	Пискупово	16	16	71	68	139	26
113	Гуњетина	11	11	24	30	54	10
114	Брезовица	31	31	126	103	229	42
115	Бољари	57	57	160	163	323	73
116	Црнатово	53	53	189	180	369	80
117	Црна Бара	66	66	216	213	429	104
118	Крушевица	188	188	613	593	1206	259
119	Своћа	72	72	298	316	614	124
120	Дејани	230	230	787	813	1600	339
121	Лесковица	25	25	131	109	240	46

122	Врело	47	47	165	148	313	70
123	Добровиш	73	73	265	248	513	107
124	Орах	145	145	542	571	1113	236
125	Гари	201	201	740	735	1475	302
126	Радосиње	42	42	192	188	380	74
127	Раков Дол	39	39	209	188	397	86
128	Црвена Јабука	97	97	550	530	1080	232
129	Преслоп	49	49	144	152	296	70
130	Градска	34	34	133	130	263	64
131	Јабуковик	59	59	241	234	475	97
132	Кална	96	96	478	420	898	205
133	Добро Поље	115	115	422	402	824	165
134	Брод	122	122	452	441	893	194
135	Дарковац	91	91	377	364	741	151
136	Црна Трава	274	274	870	898	1768	374
137	Рупље	177	177	612	616	1228	256
138	Лопушње	98	98	298	313	611	131
139	Градиште	42	42	125	123	248	58
140	Јастребац	64	64	174	168	342	84
141	Сејаница	82	82	221	222	443	108
142	Дадинац	58	58	157	153	310	74
143	Батуловце	43	43	126	120	246	59
144	Гложани	25	25	86	84	170	38
145	Добротин	23	23	83	80	163	36
146	Прилипац	25	25	97	95	192	39
147	Ладовица	52	52	225	205	430	97
148	Кукавица	39	39	114	112	226	50
149	Орашје	76	76	248	239	487	109
150	Бошњаци	65	65	296	295	591	132
151	Пертате	66	66	239	230	469	107
152	Ћеновац	18	18	84	86	170	33
153	Тогорчевац	39	39	210	180	390	81
154	Цекавица	28	28	113	119	232	46
155	Пустовојловце	11	11	33	29	62	16
156	Врновце	19	19	78	55	133	33
157	Велико Војловце	27	27	90	91	181	41
158	Лугаре	16	16	64	85	149	30
159	Ждеглово	21	21	83	85	168	37
160	Коњина	23	23	102	91	193	45
161	Лебане	27	27	99	84	183	44

162	Шумане	72	72	265	242	507	119
163	Шилово	37	37	164	157	321	60
164	Гегља	15	15	52	38	90	15
165	Штулац	13	13	59	50	109	22
166	Прекопчелица	29	29	108	95	203	44
167	Кривача	4	4	10	9	19	4
168	Радиновце	6	6	25	20	45	8
169	Рујинковац	17	17	56	40	96	/
170	Мијаилица	7	7	34	24	58	/
171	Гргуровци	24	24	82	71	153	/
172	Поповце	12	12	40	37	77	/
173	Бојник	36	36	103	92	195	42
174	Драговац	27	27	111	107	218	56
175	Ђинђуша	20	20	63	63	126	24
176	Придворица	20	20	80	65	145	30
177	Црквица	11	11	38	37	75	16
178	Лопатинци	26	26	122	95	217	45
179	Стубла	31	31	127	104	231	47
180	Граница	10	10	36	35	71	13
181	Плавце	10	10	33	29	62	14
182	Дубово	40	40	124	110	234	52
183	Коњувце Велико Горње	21	21	66	74	140	27
184	Коњувце Велико Доње	24	24	89	66	155	34
185	Чуковац	7	7	29	25	54	8
186	Бријање Горње	20	20	63	74	137	28
187	Кожинце	13	13	55	48	103	21
188	Гласовик	26	26	106	95	201	44
189	Житни Поток	52	52	201	172	373	77
190	Статовац	4	4	9	13	22	4
191	Драги Део	13	13	54	51	105	23
192	Старо Село	8	8	38	23	51	13
193	Бублица	27	27	112	110	222	42
194	Злата	12	12	56	41	97	20
195	Магаш	23	23	86	75	161	35
196	Брестовац	28	28	126	100	226	42
197	Бујаново	7	7	30	22	52	9
198	Речица	12	12	57	58	115	22
199	Славник	13	13	53	39	92	19

200	Турјане	16	16	60	57	117	/
201	Оране	15	15	58	49	107	7
202	Лозине	18	18	61	49	110	/
203	Ивање	30	30	115	102	217	45
204	Свињарица	8	8	28	27	55	12
205	Слишане	47	47	179	169	348	70
206	Мајковац	6	6	29	27	56	10
207	Тупале	20	20	88	86	174	28
208	Свирци	19	19	63	71	134	26
209	Лапаштица	5	5	23	10	33	9
210	Капита	10	10	26	16	42	11

По територијалној подели, данашњим општинама припадају места наведена под редним бројевима:

а) Лесковац: 1 – 103, 112, 145.

б) Власотинце: 104-120, 123, 124, 138 – 140, 142-144, 146-149.

в) Црна Трава: 129-137.

г) Лебане: 150-172, 204, 205.

д) Бојник: 173-181, 183-186, 195-203, 206.

ђ) Медвеђа: 207-210.

У осталим општинама ван лесковачког региона су у:

а) Бабушници: 121, 122, 126, 127, 128.

б) Житорађи: 182.

в) Прокупљу: 188.

Ови спискови сачињени су на основу појединачних пописа. Ових данас, нажалост, нема, нису доспели до наших, данашњих дана. Разлози томе су догађаји који су протутњали овим просторима. Но мислимо да смо имали у томе иједно „зрнце“ среће.

Од 9.788 лица мушкараца и жена, који су у том времену живели у вароши Лесковцу, данас је доспео списак са именима њих 115. Она су од стране тадашњег органа власти, окружног начелства, због свог слабог имовинског стања била предложена за ослобођење од плаћања данка, данашњим речником речено – порезе. Министарство финансија је почетком 1880. године прихватило предлог и ослободило их плаћања данка.

Са задовољством можемо да презентујемо читаоцима овај део становника Лесковца, именом и презименом, као данашње сећање на људе који су овде постојали и живели.

„Списак

Лица која се имају предложити Г. Министру Финансија, да се ослободе од плаћања пореза према парг. 15 тач. 2 правила За попис људства.

Бр.	*Име и Презиме*	*Занимање*	*Година старости*	*Због чега се има да ослободи од плаћања пореза*	*Број по списку књиге*
1.	Стеван Николић	Терзија	90	Има непокретно имање одмале вредности,	27
2.	Атанасије Коцић	Свећар	54	слеп	69
3.	Стојан Јовић	Терзија	75	глув	115
4.	Ана Саве Јовића	Удова	68	Стања Сиротног	117
5.	Вукана Н.Јовановића	Дето	45	„ „	119
6.	Михаил Стојановић	Ужар	40	Обневидео од богиња и стања сиротног	123
7.	Стоиљко Стојановић	„	70	Стања сиротног а изнурен и неспособ. за рад	134
8.	Димитрије Илијић	„	75	просут	143
9.	Митар Милосављевић	Тежак	65	Сиротног Стања и стар	151
10	Недеља Н Јовић	Удова	45	Сиротног Стања	152
11	Марија Девић	„	70	Има имања од мале вредности	170
12	Аница Стојановић	„	55	„ „	176
13	Станимир Марковић	Тежак	70	„ „	182
14	Аница П Стевановић	Удова	60	„ „	190

15	Теохар Младеновић	Терзија	65	Глув и Сиромашног Стања	253
16	Вучко Павловић	“	85	” ”	252
17	Петар Павловић	“	60	Сиротног Стања	309
18	Стоилко Михајловић	”	65	Ћорав, Сиротног Стања	318
19	Стојко Пауновић	абаџија	72	Сиротног Стања	328
20	Стоиљко Павловић	тежак	76	” ”	335
21	Стојан Костић	малољетник	16	Сиротног Стања Маса	338
22	Трајко Милијић	” ”	15	” ” ”	341
23	Никола Вучковић	апсанџија	64	Сиротног Стања	342
24	Илија Нешић	ужар	90	Слеп, Сиротног стања	365
25	Димитрије Стојковић	мутавџија	80	Стања Сиротног	378
26	Ставра Николић	ужар	19	Глув и шкрофулочан а стања Сиротнога	427
27	Јован Станојевић	касапин	74	Стања Сиротног	428
28	Живко Јанић	терзија бив.	115	Изнурен живи од милости	473
29	Станимир Здравковић	”	65	Сиротног Стања	475
30	Катарина Вучковић	удова	30	” ”	486
31	Смиљана К Стојановић	”	40	” ”	489
32	Бошко Стојановић	качар	75	Неспособан за рад	496

33	Станко Филиповић	тежак	77	Изнурен и Сиротног стања	500
34	Живко Цветковић	Ћурчија	72	„ „ „	533
35	Агнија Јовановић	удова	35	Има непокретног имања али од мале вредности	545
36	Василија Ђокић	Удова	45	Има непокретног имања али ода мале вредности	575
37	Младен Јовановић	Ужар	45	Изнурен нема имаћа	601
38	Ђорђе Младеновић	Баштован	75	„ „ „	618
39	Здравко Михајловић	тежак	73	„ „ „	631
40	Богдан Здравковић	механџија	75	Неожењн, има падајућу болест	667
41	Станко Маринковић	тежак	75	Изнурен стања Сиротног	686
42	Марија Милијић	удова	50	Имање од мале вредности	720
43	Милка Ђорђевић	„	50	„ „ „	721
44	Јелена Ранђеловић	„	35	„ „ „	722
45	Павле Толић	дунђер бив.	85	Изнурен и нема имање	724
46	Павле Станковић	надничар	76	„ „ „	747
47	Аница Костић	удова	45	„ „ „	784
48	Ђорђе Момчиловић	малолетник	8	Маса од мале вредности	819
49	Петар Тодоровић	калајџија	95	Изнурен и Стања сиротног	822
50	Илија Ђорђевић	ужар	81	„ „ „	828

51	Никола Савић	калфа терзис	15	Има непокретно имање од мале вредности	840
52	Станко Савић	терзија	70	Изнурен стања Сиротног	850
53	Наум Ђорђевић	,,	95	,, ,, ,,	860
54	Младен Станојевић	,,	75	,, ,, ,,	909
55	Живко Костић	кујунџија	75	Ћорав ,, ,,	912
56	Цветко Јанковић	ужар	85	Изнурен ,, ,,	914
57	Ђорђе Стевановић	терзија	80	,, ,, ,,	927
58	Димитрије Јовановић	тежак	80	,, ,, ,,	982
59	Таса Живковић	терзија	60	Слеп и измилости живи	1016
60	Јован Марковић	дуванџија	70	,, ,, ,,	1038
61	Димитрије Атанасковић	надничар	76	Изнурен и стања Сиромашног	1110
62	Лазар Тошић	,,	40	Сакат у десну руку и стања сиротног	1138
63	Јања-Јован Живковић	просјак	90	Нема ништа од имања	1161
64	Стојан Младеновић	,,	80	Изнурен нема ништа	1192
65	Ташана Илијић	удова	45	Имање од мале вредности	1209
66	Ђорђе Стевановић	ћурчија	77	Изнурен и стања сиротног	1335
67	Цветко Илијић	калдрнџија	67	Глув ,, ,,	1342
68	Катарина Јовановић	удова	50	Имања од мале вредн.	1350

69	Никола Миљковић	терзија	60	Нема имања, има падајућу болест	1363
70	Павле Стојановић	ћурћија	80	Живи од милости	1375
71	Марија Стаменковић	удова	45	Изнурена нема ништа	1395
72	Димитрије Илијић	тежак	89	Изнурен и Стања Сиротн.	1398
73	и Син Митар	„	48	Падајућа болест и просут	1398
74	Живка Стојановић	удова	40	Слабо имаће	1422
75	Стојан Цветковић	ужар	53	Просут и слабо.	1433
76	Агнија Ђорђевић	удова	50	Имања слабо	1442
77	Стана Николић	удова	35	„ „	1444
78	Стоилко Митровић	ужар	84	Изнурен “	1458
79	Живко Јовић	калндрнџија	68	Живи из милости	1478
80	Живко Јанковић	ужар	80	„ „ „	1312

АфХХР. 12/880

Бр.	*Име и Презиме*	*Занимање*	*Година старости*	*Због чега се има да ослободи од плаћањапореза*	*Број по списку књиге*
81	Јелена Прокић	удова	60	Имање од мале вредности	1563
82	Димитрије Ивановић	дунђерин	85	Слеп, глув стања сиротног	1571
83	Стеван Петровић	овчар	70	Има падајућу болест	1645

84	Димитрије Петковић	терзија	90	Изнурен стања сирот.	1655
85	Вељко Стојановић	пијавичар	81	,,,, ,,	1656
86	Марија Мијајловић	удова	45	Имања од мале вредности	1707
87	Аница Јовановић	,,	45	,,,, ,,	1709
88	Василија Цветковић	,,	43	,,,, ,,	1710
89	Станимир Ђорђевић	тежак	88	Изнурен стања сиротног	1704
90	Миљко Станојевић	,,	75	,,,, ,,	1727
91	Стојан Маринковић	тргов. бив.	75	Сакат, нема имања	1746
92	Ђорђе Димитријевић	бив кујунц.	75	Живи од прошње	1751
93	Станко Цветковић	надничар	60	,,,, ,,	1758
94	Здравко Антонијевић	дунђер	70	Просут, стања сиротног	1755
95	Ђорђе Илијић	мутавџија	80	Изнурен “““	1762
96	Цветко Јанковић	тежак	70	,,,, ,,	1808
97	Станко Здравковић	рабаџија	83	,,,, ,,	1861
98	Стаменко Пејичић	Ћерамиџија	73	,,,, ,,	1878
99	Живко Васић	терзија	65	,,,, ,,	1884
100	Марија Тасић	удова	53	Имање од мале вредности	1913
101	Станка Панић	,,	80	,,,, ,,	1914
102	Станко Тошић	удовац	85	Изнурен Стања Сиротног	1921
103	Мемед Бакић	свирач	80	,,,, ,,	1959
104	Ибрахим Османовић	Ковач	85	Слеп неспособ. за рад	1965

105	Алија Мехмедовић	владика турски	85	Изнурен стања Сиротног	1973
106	Абдија Абдула	берберин	90	Живи прошњом	1994
107	Дурмиш Имеровић	црквењак	70	Живи прошњом	1999
108	Јушар Исмаиловић	Бив. служитељ	70	Стања сиротног	2002
109	Мемед Салаховић	просјак	75	,,,,	2014
110	Стојко Анђелковић	бојаџија	92	Изнурен Стања Сиротног	1900
111	Станко Стевановић	просјак	45	Сулуд,нема имање	1939
112	Јуда Карија	Бив. доктор	80	Изнурен Стања Сиротног	2079
113	Стаменко Ивковић	ужар	75	Просут“ “	2101
114	Миленко Живковић	”	66	Изнурен““	2116
115	Стојан Јовановић	”	72	,,,, ,,	2131

Кн 1601 Председник Комисије
13 априла 1880 у Лесковцу

С. М. Димитријевић ср писар
СР Лесковачког

да је оригиналу верно
тврди
Пред. Суда општ. Василко Цветиновић

Summary

Ljubodrag Popović
ESTABLISHING THE INVENTORY-INDEX OF THE RESIDENTS IN THE AREA OF LESKOVAC

The author uses this paper to present the first taking of the inventory-index of the residents from the area of Leskovac, fulfilled after liberation, in 1878. It highlights the situation in the communities according to administrative partitioning established for the specified period. Existing administration form is for the most part dissimilar to the prior, presented by the paper, due to the fact the Leskovac srez was the part of Niš District.

УДК 94(497.11)“1877/78”(093)
355.48(497.11)“1877/78”(093)

Бориславa Лилић

ДРУГИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1877/78. ГОДИНЕ И ОСЛОБОЂЕЊЕ ВРАЊА И ОКОЛИНЕ У СПИСИМА САВРЕМЕНИКА

Поводом 130. годишњице ослобођења од Турака

Југоисточна Србија, територија у сливу Јужне Мораве, Нишаве и Топлице, тзв. четири округа (Врањски, Пиротски, Нишки и Топлички) који су припали Кнежевини Србији по одлукама Берлинског конгреса, имала је у 19. веку знатно другачији пут политичког, економског и културног развоја од Србије створене у границама Првог српског устанка. Позната у историографији као новоослобођени крајеви, ова територија је пред крај турске управе спадала под Нишки санџак Косовског вилајета. Политичка и друштвена проблематика подручја представљала је окосницу спољне и националне политике влада Кнежевине Србије која је ишла на ослобођење и уједињење српског народа под турском влашћу на целом простору Нишког санџака до ослобођења 1877/78. Континуитет целокупне историје ових крајева од средњег века па до ослобођења од Турака огледао се у непрекидној борби за очување или стицање слободе, за живот у националној заједници српског народа и његове државне организације.

Врање су Турци освојили 1455. и под њиховом је управом остало до 31. јануара 1878. Вишевековна турска власт оставила је тешке последице на целокупни живот Срба Нишког санџака. Подручје врањске казе, према неким мишљењима заснованим на бледој народној традицији, указује да је на овом подручју дошло до народног устанка против зулума сеоских субаша и арбанашких башибозука и да је дошло до два већа боја, код Вучја и Паликућа, када је било ослобођено цело подручје Поречја, чиме је била пресечена и ветерничка комуникација која је из Врања водила у Лесковац и даље за Ниш. Иако кратковремено, ослобођена територија ослањала се на устаничке бимбаше Стрељу и Саву Дедобарца, а на југу, на устаничку територију северних врањских села са центром око манастира Кацапуна. Пораз на Каменици 1809. изазвао је нагло повлачење

српске војске у Делиград, а Турци су кренули на побуњени врањски Дервен, где су, према неким француским изворима, Срби допирали у врањску околину, вероватно под вођством Цветка Врановачког и под предводништвом чувеног и прослављеног Николе Мандрде, и да су ту били страшно потучени. Тада је Мехмед паша врањски запалио манастир Кацапунски Св. Илије а калуђере обесио. Последице ратовања између побуњене раје и султана биле су катастрофалне. Из архивских извора зна се да је територија побуњене Србије стављена ван закона победника, што је значило истребљење до краја. У завршним борбама српско-турског ратовања у лето и јесен 1813. учествују и избеглице врањанске нахије који су се затекли на ослобођеној територији Србије. Херојска одбрана Србије трајала је три месеца, а када је сломљена од огромне силе Османске царевине, бежанија неборачког становништва, услед инвазије турске војске, обављала се под веома неповољним условима. Хладноћа, живот по збеговима, оскудица и епидемије болести учинили су да је велики број људи страдао.

Све до ослобођења врањске казе, српско-турске односе у политичким збивањима, аграрним односима, у верском погледу и друштвеној комуникацији, карактерише стални терор институција турске локалне управе на српско становништво. Када је 1841. године подигнут велики народни устанак у југоисточној Србији, Врањанце предводе Сава Божиновић, Цека Манојловић и Миша Бркајлија. Устанак је кратко трајао, угушен је у крви, а последице његове пропасти биле су стравичне: 225 села је спаљено у Нишком санџаку, многа имања су разграбљена, а становништво је избегло у Кнежевину Србију. У време великих нереда и избијања устанка конзервативних маса арбанашког друштва против реформи у крајевима Старе Србије, предвођени од Дервиш Цара, побуњеници су, поред других градова, заузели и опљачкали Врање, прогонили хришћане и запалили нову цркву. После 1841, година 1844. била је година ужаса и велике беде за читаво јужно Поморавље. Аграрно правни односи и безбедоносно стање погоршани су, а читлук-сахибије - господари - око средине 19. века, не бирајући начина, масовно су се наметали сељацима као власници земље. Врањанци су поново покушали да се ослободе османске власти и прикључе раније ослобођеним пределима обновљене српске државе приступањем тајним националним организацијама за време устаобранитеља - познато Гарашаниново Начертаније - као и учешћем у раду тајног заграничног националног комитета основаног у Нишу 1874. са циљем да подигне народни устанак. Први српско-турски рат био је неуспешан за Кнежевину Србију. Ослобођење је дошло у Другом српско-турском рату 1877/78, када је српској војсци, као савезници Русије, пошло за руком да за само две недеље борби са Турцима ослободи Прокупље,

Лесковац, Власотинце, Белу Паланку, Пирот, Цариброд, Лужницу, Знепоље, Драгоман, Трн и Брезник, потом Ниш, Врање и Куршумлију и део Старе Србије на Косову и Метохији. На путу за Софију, у Гинском кланцу, српска војска се сусрела са извидницама руске војске и тиме су операције за ослобођење овог дела Балкана биле завршене. Нашавши се у тешкој ситуацији после успеха руске војске у долини Марице и у Тракији, Турска је затражила примирје које је склопљено 19/31. јануара у Једрену. Руска влада је по овом споразуму добила право да у ослобођеним крајевима Бугарске организује руско-бугарску цивилну управу, а српска влада да заведе српску управу у свим крајевима које је ослободила српска војска. На основу овог *војеног запоседања* била је организована тзв. Врањска управа са органима среских и општинских власти српске администрације. Када је месец дана касније склопљен Санстефански мировни уговор 19.2/3.3. 1878, руска влада намеравала је да пиротски и врањски округ додели Бугарској. Међутим, овај уговор је убрзо суспендован од стране великих сила Европе по основи међународног споразума на ранијем Париском конгресу 1856. године. Санстефански мировни уговор између Русије и Турске није добио потврду, није имао међународно признање, па се руска влада, иако невољно, сложила да се иде на Берлински конгрес јуна 1878. године. Територија ослобођена од стране српске војске остала је и даље под српском управом све до Берлинског конгреса када је била одређена међународна граница Србије према Турској и према Бугарској.

Борбе за ослобођење Врања почеле су 14/26. јануара 1878. када је једна чета из Добровољачког корпуса, ојачана устаницима, пребачена на леву обалу Јужне Мораве. Одлука о ослобођењу Врања препуштена је команданту Шумадијског корпуса генералу Јовану Белимарковићу. Српска војска победоносно је ушла у Врање 19/31. јануара 1878. Како су изгледале борбе за ослобођење Врања и како је дочекана српска војска ослободитељица може се видети из сећања савременика, као и извештаја српске Врховне команде. У низу бројних писаца који су непосредно учествовали у овим ратним догађајима и као сведоци оставили своје записе као вредну документацију из последњих дана турске власти и дочека српске војске одабрали смо списе: Андре Книћанина, др Михајла Марковића, Алексе Јовановића, Јована Хаџи Васиљевића, Сретена Поповића, објављене изворе др Видосаве Стојанчевић и академика Владимира Стојанчевића, као и објављене изворе у издању СКЗ. Историографска вредност њихових дела је позната и призната као извор од изузетне важности за овај крај Србије пун података о родољубивој свести Врањанаца и њиховом ратном доприносу да се ослободе турске власти.

Ову збирку сећања и архивске грађе посвећујемо 130. годишњици ослобођења Врања од Турака.

Ратни извештај о заузимању Грделичке клисуре и ослобођењу Врања, од 20. јануара 1878. године

БОЈЕВИ НА ГРДЕЛИЦИ И ПРЕД ВРАЊОМ
Вести са бојнога поља

Ниш, 20. јануара,

После пада Ниша, једној колони наше војске пало је у део, да Грделички теснац очисти од непријатеља и да Врању освоји. Овај тешки задатак извршен је мушки и јуначки. Борбе су текле овим редом:

8. јануара отпочето је опште наступање према изданим диспозицијама. Докле је једна колона обилазила на Јастребицу, дотле је Смедеревска бригада била љути бој код села Кобашнице. Бој овај трајао је од једног сахата по подне, па до мрклог мрака. Турци су били дохватили један наш топ без предњака, али су га Смедеревци јуначки од непријатеља опет отели. Турци који су се око нашег топа налазили, сви до једног остали су на бојишту. Наше трупе одржале су победу и задобиле једну турску заставу.

Десно крило наше било је у исто време бојеве са Арнаутима око селе Мирушевача, па и оно је непријатеља разбило.

Одред добровољаца наступао је од Власотинаца, и посео лево крило после жестоког боја.

Непријатељ је на свима тачкама био потиснут, и Грделица је у наше руке пала.

По што су изгубили Грделички положај, Турци су напустили и сав Дрвен (клисуру), па су заузели положај пред Врањом. Овде је сад нове жртве приносити требало.

До 17. јануара колоне су се на ново груповале у цели напада на Врањски поломај.

18. јануара, пре него што су се наше трупе кретати почеле, напали су их Турци са једним пуком коњице из Врања. Наша артиљерија дочекала је непријатеља на 1000 метара и узбила га. После тога Турци су нас на свима тачкама напали, те се жестока и крвава борба отворила. Наше трупе одбиле су непријатеља; па онда су оне прешле у напад, и после једне од најкрвавијих бораба освојиле непријатељске положаје, и нагнале Турке да са свим одступе од бојишта, па да се одмах ноћу и из Врање очисте. Сутра дан наша је војска посела Врању.

Сви родови нашег оружја сјајно су се показали; добровољци особиту хвалу заслужују.

Губитак у досадашњим борбама изнеше око 300 које мртвих које рањених. Међуј рањенима има доста официра. Артиљерија се много излагала, па и она доста жртава има.

Ово је нов листак неувеле лаворике у победном венцу наше храбре војске!

Непријатељ разбијен бега Куманову. Наша га коњица гони.

Као што смо дознали, Турци су имали 10 табора низама, много Арнаута, 8 топова и нешто коњице.

Ниш, 21. јануара,

При освојењу Врање наша јуначка војска заробила је четири табора низама: 1682 редова и нижих чинова, и 48 официра. Међу овима има и виших официра и Расим-паша. Задобили смо пушака, муниције и разних убојних предмета.

Највећа заслуга у овоме јуначкоме делу припада I Шумадијској дивизији.

2. ИЗВЕШЋЕ (РЕЛАЦИЈА)

Сад је на реду да говоримо о радњи српске војске у долини јужне (криве) Мораве, о најсјајнијим делима шумадијских трупа, - о освајању чувене клисуре Грделице и питоме вароши Врање.

Још у првим данима нашег садањег рата, врховна команда обратила је пажњу на овај важни крај и издала налог, те је 16. децембра 1877. године упућен био у Лесковац Јошанички комбиновани батаљон са Алексиначком лаком батеријом, и овај први појав српске ослобођавајуће војске у томе крају произвео је неописано одушевљење.

У то време у пределу Грделице и Мазурице небеше искупљено јаке турске снаге осим оног батаљона, који се са Чечинског моста 8. децембра Лесковцу повукао, и сем Арнаута, који су обитавали у селима Моравске долине и на једној и другој обали.

Зато овај мали одред беше у почетку довољан да заклања Лесковац и Власотинце од навале Арнаута, а десни бок српске војске, која Ниш опсађиваше, од узнемиравања са стране.

Али, како са одступањем Турака из Софије ка Ћустендилу и Куманову растијаше и снага турске војске у теснацу Грделици и Врањи, то се и Лесковачки одред мораде постепено ојачавати, те да би могао задаћи одговарати. Тако:

22. децембра отишли су у Власотинце: 1½ батаљон Београдске, (Космајски цео и ½ Посавског батаљ.), I батаљон Пожаревачке бригаде, (I Рамски) и Књажевачка брдска батерија, са 1. водом коњице под командом потпуковника Ј. Поповића, који су имали неке омање сукобе са Арнаутима: али повећи судар догодио се 24. децембра, када је са 1½ батаљоном и 1 батеријом из Власотинаца, а у свези с Јошаничким батаљоном из Лесковца, предузет напад на теснац ради открића непријатеља, али се испред надмоћнијег непријатеља повући морало, јер је овај имао у борби табор низама и 2-3000 Арнаута. У том сукобу наше су трупе имале губитака: 9 рањених и 12 погинулих и несталих. Тога дана Власотиначки одред држао се пасивно због своје малобројности: кад су батаљони Београда добили друго опредељење, (27.) онда је из Ак-паланке дошао у Власотинце и други Пожаревачки батаљон, а касније (2. јануара) дошао је из Пирота у Власотинце са добровољцима и пуковник Ђ. Влајковић који је примио команду над Власотиначким одредом, што се у то време састојаше из: 2 Пожаревачка батаљона (II Моравски и I Рамски), 2 добровољачка нешто усташа (200) и Књажевачке брдске батерије.

У то време већ бејаше се искупило у клисури Грделице на 5000 Турака, а између њих 4 табора низама са 1 топом, а међутим искупљање се и даље продужавало.

До тога времена, овај, променљиве јачине одред, имао је више сукоба са Арнаутима, који су из клисуре (Дервена) Грделице наваљивали на Власотинце да га попале и опљачкају, али у томе нису могли успети.

По упуту врховне команде од 29. децембра, имали су са сва три корпуса (Шумадијски, Тимочки и Моравски), после пада Ниша, концентрисати на новом операцијском фронту, те да предузму своју победну улогу у правцу - Косовог поља.

(*Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78 (са две карте)*, Изд. Врховна Команда Српске војске (Оперативно одељење Врховне Команде), Београд, У Државној штампарији 1879, 111-113)

ТУРСКО БЕКСТВО ИЗ ВРАЊА И БУЈАНОВЦА, ЈАНУАРА 1878. ГОДИНЕ

Ја се у пространо описивање битке на Врањи нећу упуштати, него ћу се задовољити с оним што су ми саме Врањалије казивали, а то је: да су они били у великом страху док је трајала битка, и сваки се, штоно реч, у мишју рупу крио, јер су се сваки час бојали да их Турци не покољу; нарочито су се бојали Арнаута Дибралија, који су дошли са Есет-пашом, који је одмах по доласку у Врању наредио пљачку и отмицу по вароши у новцу и стварима. Хуваровић ми казиваше да би ужасан покољ по вароши био да се нису Турци ерлије узрујали кад су видели да је њихова војска страдала код Два Брата и на Чврљуги, те су хитали да што пре из вароши побегну са својом децом, само да голу душу спасу. Једно то, а друго што су се већ и добровољачке чете почеле показивати, Турци су на врат на нос почели бегати, и до сванућа (19. јануара) не беше ни једног Турчина у Врањи. Кад су већ и добровољци са свију страна у варош навалили, онда су и ови, предвођени од месних житеља, ишли и с њима заједно пљачкали турске куће, које су остале пуне свачега, јер Турци бегајући само су са собом толико понели колико су у боштама понети могли, но наша је авангарда, која је ишла у потеру за Турцима, стигла последњи збег до Бујановца, и ту се прочаркала са војском која је те збегове закриливала, и ту је био, веле наши војници који су у потеру ишли, страшан врисак, лелек и кукање од деце и жена које су се око натоварених са пртљагом кола као иза барикада криле. Турци су за сваки случај раније из околних села преко 500 кола у варош дотерали, на која су о бекству највише војничке ствари натоварили, но и Турци ерлије служили су се са колима и воловима околних сељака, којима нису вратили ни кола ни волова, и због тога управо и постоје многе тужбе код наших судова, које су и аграрној комисији претстављане.

Врањалије хришћани тек су онда душом данули кад су видели да по свима сокацима врве добровољци...

(Ср. Л. Поповић, Путовање по Новој Србији (1878 и 1880), Београд 1950, СКЗ, књ 310-311, 542-543)

НАРОДНИ УСТАНАК У ПЧИЊИ, 1878. ГОДИНЕ

После 22. јануара одређена је демаркациона линија између срп-ских и турских трупа, и на тај начин српске су трупе у Моравици враћене мало ка Врању. Демаркациона линија у Моравици, на путу Врање-Куманово, ударала је на Самољички Вис, а према крајвеима које ми овде описујемо демаркациона линија била је река Пчиња. Ну то је била само фор-мална демаркациона линија, јер ње на тој страни у ствари није ни било. Народ у козјачким, ђерманским, кумановским и паланачким селима дигао се био листом на оружје и тражио да се присаједини Србији.

Кад су одељења српске војске 21. јуна допрла према Куманову и Паланци до тачака које напред споменусмо, многи су наши добровољци отишли даље на југ. У том свом продирању даље од поменутих тачака, добровољци су наши наишли на устанике из кумановских и паланачких села у Козјаку и Ђерману и с њим су сишли у долину Пчиње, прешли ре-ку Пчињу и избили у кумановска села на десној страни ове реке: у Чело-пек, Алгуњу, Нагоричино, Четирце, Стрновац, - све до села

Кленовца; а на левој страни Пчиње отишли су у Страцин, Војник и у друга села ка Паланци и Кратову. Ту су наишли и на масу наоружаних Срба мештана, који су, охрабрени догађајима које напред споменусмо, и тиме што је српска војска била у њиховој близини, потукли све Турке, где су на кога наишли или стигли, и спремили се да се одупру и турској војсци. Тако су се Срби почели скупљати и договарати, да ни пошто више не признају султанску власт и да одлучно траже присаједињење са Србијом.

Међу добровољцима који су дошли у кумановска села били су као најистакнутији Јаћим Јовановић из Челопека, Никола Димитријевић из Алгуње, Богдан Ристић из Длибочице и други. Чим су стигли у кумановска села, добровољци су се јавили поп-Димитрију, Поп-Пауновићу у Старом Нагоричину, Вељану Цветковићу из Стрновца и осталим првацима, и позвали их, да крену народ на оружје. Дотле се, пак, већ било искупило око 500 људи из оних села, наоружаних и готових да се бију с Турцима и Арнаутима. Ове су добровољце упутили на овај посао њихове старешине: Сима Соколовић, Јевта Лаповац, Марко Н. официр и други, и то је саопштено народу у Пчињи и оним странама.

(Ј. Х. Васиљевић, Браство XI, 164-165)

Др Јован Хаџи Васиљевић (18.10.1866. Врање - Београд 1948) Завршио историјско филолошки одсек Филозофског факултета Велике школе у Београду. Докторирао 1897. у Бечу тезом Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава. Као чиновник Министарства иностраних дела био на служби у Битољу, Скопљу и Београду 1898-1904. Радио је на националном просвећивању Срба у Турској. Тај посао наставља у ширим размерама од 1904. када је постао секретар Друштва Св. Саве. Учествовао у ратовима 1912-1913. и 1914-1918. Књижевни и научни радови су му претежно историјске, географске и етнографске садржине. Био је уредник Браства у коме је објавио бројне прилоге. Он води и споменар у Браству где је написао бројне биографије чланова Друштва Св. Саве. Монографије: Јужна Стара Србија I, Кумановска област, Београд 1909, Јужна Стара Србија II, Прешевска област, Београд 1913, Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку, Београд 1928. су значајна дела српске историографије. Литература: С. Станојевић, Енциклопедија, књ I, 809-810.

ЗАХВАЛНИЦЕ ВРАЊАНАЦА КНЕЗУ МИЛАНУ, ОД 3/15. ФЕБРУАРА 1878. ГОДИНЕ ЊЕГОВОЈ СВЕТЛОСТИ, КЊАЗУ СРПСКОМ, МИЛАНУ М. ОБРЕНОВИЋУ IV,

ПОЗДРАВ ИЗ ВАРОШИ ВРАЊЕ И ОКОЛИНЕ

Светли Господару!

После петовековног и грозног страдања варош Врања и њена околина доживи прву и свечану радост пре неколико дана, кад Твоји јуначни војници, а наша рођена браћа ступише у средину нашу. То, Господару, доиста беше први, а ово је данас други тренутак наше велике и безграничне радости, када Те ми, као Твоји верни поданици и изасланици целе врањске и околних општина лично поздрављамо. И мало и велико, и старо и малдо код нас је данас, Господару, оживило новим животом, јер

видисмо и уверисмо се: да је разагната она густа тама, која нас у целом животу мучно и чемерно притискиваше, уверисмо се да смо као људи и некада слободни Срби опет доживели слободу у потпуном смислу те речи.

И сада, Господару, кад Ти ми по светој дужности својој и свију својих сажитеља срдачно, пуно верности и оданости осећање изража-вамо, - у исто време, истим речима и истим осећањем ми Ти изручујемо и своју велику благодарност на очинској милости, славећи и хвалећи Твоје и дичне Ти војске славно дело, увеличано толиким успесима српскога оружја. Поздрављајући Те, Господару, овако из дубине душа и срдаца својих, ми Ти предајемо у аманет себе, породице и имање своје, с тврдим убеђењем: да ћемо као људи и Срби за вечита времена само тако сретни и слободни бити, ако нас и наше потомство штите само такви стараоци као што си нам Ти, Светли Господару, и Твоја патриотична влада.

Живио нам и увећаном Србијом владао, Господару, за много година!

Живела нам Твоја супруга, а наша Светла Књагиња Наталија!

Живио нам Светли Престолонаследник Александар!

Живела дична и јуначка српска војска и васцели народ српски!

3. фебруара 1878. год.

Ниш

У име целе врањске и околних општина: Таса Степановић, Јања Стошић, Димитрије Милинковић, Апостол Христић, Коста Стаменковић, Јован Стаменковић, Теша Динић за село Прибој, Ђорђе Хаџи Михаиловић за село Рибницу.

ДАССИП, МИД, ПО, 1878, Ф. И, дос. 6, пов. бр. 216; Српске новине, 14. фебруара 1878.

((*Србија 1878.* Документи, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, Београд 1978, СКЗ, књ 473, 61-62)

ЗАХВАЛНИЦА ВРАЊАНАЦА И МОЛБА ДА ОСТАНУ У СРБИЈИ, ОД 28. ФЕБРУАРА 1878. ГОДИНЕ ЊЕГОВОЈ СВЕТЛОСТИ КЊАЗУ СРПСКОМ МИЛАНУ М. ОБРЕНОВИЋУ IV

ВАША СВЕТЛОСТ

Премилостиви Господару,

Пет векова чамили смо, робовасмо и на најбеднији и најжалостнији начин наш живот проводили смо.

Сила Турска, којој ништа на овом свету не беше свето, и која ни у чему не имаде никаквог милосрђа, беше у нама скоро угасила сва осећања наша и једва мога смо замишљати да смо и ми створ Божији; и само да нам не беше надежде, те једине душевне утехе, да ће нам кад тад, од драге и миле Србије, од наше једноверне и једноплемене браће, синути сунце и наше слободе и нашег ослобођења, ми би на свагда пропали.

И ако ова наша нада беше дуготрајна, ми бејасмо сретни и милошћу свевишњег творца и помоћу Твојом и храбре српске војске, ми дочекасмо дан и час нашег ослобођења нашег новог живота.

Каква је и колика радост могла обуздати срца наша, са каквим смо и коликим одушевљењем и усхићењем ми дочекали овај пресретни дан нашег ослобођења, ми

Ти Светли Господару нисмо у стању описати; у нашем ослобођењу ми сматрамо нов препорођај наш, нов живот. Сматрта смо да смо тек сада људи постали. На кратко, да нам је тек сада синуло сунце слободе и правде, сунце среће наше.

Но у тренутку кад се овако срећни, овако блажени, спокојни и задовољни осећамо, кад са свим силама нашим бејасмо настали да под славном управом Твојом, и ми можемо уживати све благодети, које уживају наша браћа у драгој нам и милој Србији, небо се над нама мутним и црним облацима, поново навлачи.

На нашу велику и тешку жалост и несрећу ми сазнасмо да ће храбра Ти српска војска за који дан оставити ово наше место и да ћемо ми опет морати потпасти под управу и силу турске царевине.

Ако би се ово морало обистинити за нас Светли Господару, не би било веће и теже несреће.

Самовољна и безакона управа турска којој човек није у стању поставити никаквих граница, нас још сада доводи до највећег очајања. Прошлост наша под најгрознијим свирепством Турака, даје нам уверења да ми ни у чему нећемо бити сигурни, већ да ћемо и са нашим имањем па и самим животом бити грозна жртва њиног свирепства и то још далеко већа и грознија него и до сада.

Са нашим ослобођењем, ми смо одмах и да би и код нас било пра-вде и реда завели општинске власти, које су у кругу свом надлежном послове одправљали. Као хришћани подигли смо звона, која би нас по примеру осталих хришћанских народа у богомољу позивала. Уопште да би и ми после толико вековног робовања, могли уживати нашу слободу и благодети, што су у свези са слободом, ми смо завели неке установе, које су Турцима неповољне, и о којима нам нигде нису давали ни да мислити смемо.

Ако би сада Турци са њином управом к нама повратили, извесно је да би ми за све ово скупо платили и да би сви били жртва најгрознија њиног свирепства и безакоња. У оваквим приликама, или боље да кажемо нашим најтежим неприликама, ми светли Господару наш, коме смо Ти нашу најтоплију оданост у свим досадашњим приликама изјавили, немомо куд него ево хитамо у наручија Теби и најпокорније молимо Те, заштити нас и заклони нас од коначне пропасти, која нам предстоји, ако нас Ти са Твојом војском и управом оставиш. Настани и употреби све могуће силе Твоје да од сада па за на век, будемо верни поданици Твоји што је једина жеља и молба наша и целог народа, у овоме крају. Немој допустити, да једнокрвна браћа ваша, која су по свима историским предањима један народ са Вама, поново цвили и робује, и да после окушеног ослобођења и пошто га је једном, после тешких мука и млого принетих жртава, огрејало сунце слободе и среће, поново пада и у мраку пропадне.

Ако ти Светли Господару, нађеш за добро и потребно, ми Те молимо ову молбу и жељу нашу, саопшти и моћном императору Руском и општем избавиоцу целог хришћанства и умоли га у име наше, да нас остави под Твојом управом; ако баш то не може бити, онда те молимо, постарај се и путем и начином којим Ти за добро нађеш, обезбеди нас од самоволье и насиља турског и дај нам заштите, да не будемо жртва свирепства и тиранства.

Са пуно наде да ћеш Светли Господару радо и вољно прихватити ову молбу и да ћеш нам благовремено притећи у помоћ, слободни смо назвати се Ваше Светлости Књажевске.

28. фебруара 1878. год. у Врањи
Најпокорнији и најпокорнији
Главни Кмет општине врањске
Таса Стефановић,
Чланови

Коста Стаменковић
Стојан Петковић

Одборници:
Јања Стошић
Дмитрија Миленковић
Таса Јовановић
Таса Ружић
Стојко Лошичковић
Анђелко Стојановић
Милисав Пешић
Димитрије Јовановић
Мијаило Јовановић
Мане Пешић
Јања Миленковић
Зафир Михаиловић
Димитрије Х. Бунушевче
Хаџи Христа Добревић
Тома Илић
Таса Стефановић

Грађани:
Манасије Хиљтов
Јованче Михаиловић
Мијаило Бунушевче
Зафир Јања
Ђорђе Стефановић
Апостол Ихувар(о)вић
Димитрије Х. Стефановић
Анда Додић
Стаменко Стошевић
Богдан Станковић
Таса Миладиновић
Тома Николић
Зафир Антић
Јован Динић
Јован Стаменковић
Анта Пешић
Манасије Поповић
Анта Костић

Мане Хаџи Стојиљковић
Миша Анђелковић
Цветко Андрејевић
Арса Стајић
Тома Бунишевче.

Општине Дубничке:
Кмет Мија Станковић
Јован Живковић
Дода Недељковић из Бујановца
Мита Пешић из Нерадовца
Хаџи Анта Марковић из Преображења
Станојко Стојиљковић из Златокопа
Трајко Величковић из Моштанице
Миленко Петровић из Доњег Јабукова
Таса Ђорђин из Гор. Јабукова
Диса Петровић из Великог Села

Општине Тибужде
Кмет Мита Трајковић
Коста Икић из Бабушнице
Ђорђија Михаиловић из Рибнице
Стоша Љубин из Доње Врање
Пека Гогић из Собине
Сијанко (?) Ристић из Тесовишија
Пешан Димић из Прибоја
Пеша Цветковић из Кунова
Мита Ђорђевић из Градње
Мита Стеванов из Рабовца
Архив Историјског Института Београд, Инв. бр. 19/365, Сигн. XIX/5

(Вл. Стојанчевић, Југоисточна Србија, 485-487)

Владимир Стојанчевић (16. април 1923. Скопље.) Основну школу и гимназију учио је у Велесу, матурирао је у Крагујевцу јуна 1941. За време окупације живео у Београду, од јануара 1945. борио се на сремском фронту до краја рата, студирао је затим историју на Филозофском факултету у Београду (1945-1950). Специјализовао је националну историју новог века, потом изабран за асистента историјског института САН, у којем је провео цео радни век до пензионисања 1984. прошавши сва звања од асистента до научног саветника (од 1967). Докторску дисертацију: *Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838.* одбранио је пред комисијом САН у мају 1956. Стојанчевић је преко 55 година активан у истраживању српске историје. У првом периоду рада главне снаге посвећивао је времену кнеза Милоша и Првом српском устанку да би касније проширио поље посматрања тако да обухвата српски народ у неослобођеним областима, међународне односе, пре свега са Османским царством, Бугарском, Русијом и Аустроугарском, политичке и културне односе са суседним народима где је нарочиту пажњу посвећивао Бугарима и Арбанасима. Аутор је преко

50 књига самосталних издања и преко 800 научних радова објављених у земљи и иностранству. Доајен српске историографије академик Владимир Стојанчевић награђен је бројним признањима и одликовањима међу којима Орден рада са сребрним зрацима, Орден Светога Саве првог степена Српске православне цркве. Библиографија: Годишњак САНУ 86 (1979), 484-505; 93 (1986); 481-487; 97 (1990) 393-404; 100 (1993) 377-380.

Литература: Годишњак САНУ 86 (1979) 483-484; 93 (1986) 477-480; 97 (1990) 393-404; 100 (1993) 383-376.

Станиша Војиновић, библиографија радова академика Владимира Стојанчевића у част осамдесет година живота, Београд 2004, 1-108.

ОДЛАЗАК ДЕПУТАЦИЈЕ СРБА ИЗ ПИРОТА, ТРНА И ВРАЊА У САНСТЕФАН, ИНСТРУКЦИЈА ОД 21. МАРТА 1878. ГОДИНЕ

Београд, 21. марта 1878.

Примих Вашу данашњу депешу. Не треба се ничим уздржати од заузетог правца. Данас иду генералу Протићу инструкције да Пирот, Трн и Врања са својим пределом пошљу две депутације, једну у Петроград а други у Св. Стефан те да изјаве жеље народа. Биће по три човека у свакој депутацији. Спремајте људе сигурне и одрешите. Ствар треба брзо да се изврши. Изјаве су изашле у званичним новинама.

Архив II. Инв. бр. 19/375, Сигн. XIX/5. - Концепт.

(Вл. Стојанчевић, Србија и Бугарска, 171-172)

Ј. РИСТИЋ КОСТИ ПРОТИЋУ, ИНСТРУКЦИЈА О СЛАЊУ НАРОДНИХ ДЕПУТАЦИЈА ВРАЊАНАЦА, ПИРОЋАНА И ТРНЧАНА У ПЕТРОГРАД И САНСТЕФАН, ОД 21. МАРТА 1878. ГОДИНЕ

Начелнику Штаба врховне команде Г. генералу К. Протићу у Нишу

21. марта 1878. у Београду

Президијално

Господине Генерале,

Пошто су нам саопштени изводи из уговора мира Св. Стефанског уколико се на Србију односе, ми нисмо могли остати равнодушним, видећи како се крње и подсецају наше крвљу задобивене тековине, нарочито Врања, Пирот и Трн. Радећи на разним странама на исправци, добили смо опет неког изгледа, да се до те исправке може доћи кад се буде коначно ограничавање предузмало. Тада би се путем мешовите комисије и жеље дотичних становника узимале у обзир. Такво уверење имам из Петровграда а могућност исправке даје и члан 6 уговора одређујући да се при коначном ограничењу Бугарске има држати рачун и од начела народности већине становника пограничних као и од потреба топографских и практичних интереса саобраћаја за месно становништво.

С обзиром на ове околности потребно је да становници оних крајева које смо ми ослободили а по уговору Св. Стефанском немају изгледа да с нами у заједници остану, још сада своје жеље на меродавно место изнесу. С тога је Њ. Светлост одобрила да Пирот, Трн и Врања пошљу депутацију једну Њ. В. Цару руском, која би била тумач жеља ових места и целог обима, који њима припада. У депутацији нека

буду по један човек из Врање, Пирота и Трна. Ови људи треба да буду отресни, разборити, који ће знати дати израза жељама народним а разуме се поузданим за заједницу са Србијом (као што су нарочито они који су се у Србији учили нпр. нишки учитељи). Они треба да буду носиоци приложене молбе писане старим правописом, а уз њу могао би се приложити руски превод исте, који би могао израдити г. Панта Срећковић.

Осим ове депутације, која би молбу на Цара у Београд донела, а одавде у Петроград кренула се, добро би било изабрати још једну депутацију од три члана, која би исту такву молбу са истим подписима и руским преводом однела у Сан Стефано, да преда В. Кнезу Николи с молбом да је Цару пошаље, јер се може догодити да се депутација која би ишла директ у Петровград не би пустила пред Цара.

Молбенице нека подпишу само општинари свију општина а по крајњој нужди (ако би тј. било тегоба добити све ове подписе) довољни би били подписи и самих главних кметова. У депутацији која би ишла у Русију, не треба да буду свештена лица, јер се ова не пуштају у Русију без предходног вишег одобрења, а у депутацију која би ишла у Сан Стефано можеући и које свештено лице, а било би управо и желети да се које нађе, које би им имало потребна својства. И једној и другој депутацији трошак путни треба да дају општине дотичне.

Најпосле имам, Господине Генерале, да обратим Вашу пажњу на потребу да се овај задатак са што већом брзином изврши и депутације што пре на пут крену.

Изволите, Господине Генерале, примити уверење мога одличнога поштовања.

(Без потписа)

Концепт, АИИС, Фонд Ј. Ристића, XXII/3, 22/409.

((*Србија 1878.* Документи, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, Београд 1978, СКЗ, књ 473, 217-219)

МОЛБА ВРАЊАНАЦА КНЕЗУ МИЛАНУ ДА ИХ СРБИЈА ЗАШТИТИ ОД ПОВРАТКА ПОД ТУРСКУ ВЛАСТ, ОД 22. МАРТА 1878. ГОДИНЕ

Н½ 349, из Врања, 22. марта 1878.
Његовој Светлости Књазу Српском Милану М. Обреновићу

Београд

Светли Господару избавиоче угњетеног Српства. Данас, кад сав просвећени свет из гласа виче, да је Турска држава у Европи извор сваковрсних зала, данас, кад је победоносно оружје витешке Ти војске, Господару, допрло до наших огњишта и закрилило од затирања велики део једнокрвне наше браће, - данас, ево ми, несретни становници среза Козјачког округа Кумановског мора смо са голом душом избећи преко нове границе српске од бесомучног и изненадног нападаја звери - Турчина. Страшно је и грозно садашње стање наше, страшније но што икада беше за време тако дугог робовања нашег јер недалеко од ослобођене вароши Врање, одакле сада, Господару, ми просимо Твоју милост, па све до Куманова преко четрдесет наших села подвргнута су чемерној тузи и невољи. Хафиз пашине хорде грунуше на један мах на нас, мирне становнике са крвождедном осветом, оскрнавише, упропасти-ше, опустошише све, све, што је за човека најмилије и најсветије. Шта не могоше да учини тирански мач и скотска страст, то постиже ватра и вода. Наше куће посташе згаришта, наша нејач у бегању односи и прождире река Пчиња. Нашу сву имовину,

разграби и поништи овај коме ми до сада непрестано давасмо и капом и шаком. То су, пресветли Господару, најновији али и најгрознији појави турскога свирепства, појава, која произведе редовна турско-низамска војска, данас, кад се у најближој блискости наших села вије српска застава у рукама српског стражара, данас кад велемоћна заштитница Русија, избавитељка Србије и остале сајузнице, жртвовавши и крв и имање, држе поседнуту војском толику просторију турске разбојничке државе, те да једном скину пет вековне ланце са врата потлаченог хришћанског живља, и код оваквог жалосног и мучног стања нашег. Господару, ништа нам друго не остаје него да се овим Теби обратимо. Или нас Ти узми у Твоје владалачко закриље те нас спаси чуда и покора, или нам дај на знање, Господару, да је за нас свака нада усанула, па да одма сами себи смрт задамо, пошто не може ни помисла бити на повраћај наш у турско зулумћарство, а још мање да живимо на терет наше истрошене браће.

Очекујући по овоме радостан глас од Ваше Светлости

јесмо покорни

Трајо Јовановић, кмет, Спасоје Стевановић свештеник из Баиловца. Пеша Станојковић, Вељан Цветковић, Спаса Илић, Трајко Митровић, Димитрије Пауновић, свештеник из Нагоричано, Миша Трајановић, Јован Трајановић из Челопека. Стојан Вељковић, Ђорђе Стојиљковић, Анта Алексић из Пељинаца, Трајко Стојковић, Јован Јанковић, Стеван Стојановић, Тодор Стоилковић, Вељко Станковић из Ораха. Пахомије игуман манастира Карпино, Спаса Стојановић свештеник, Дода Ивановић, Алекса Поп Петровић, Крста Цветковић из Макреша. Риста Ђорђевић, Петко Вељковић из Драгоманаца. Карамфил Стефановић, Риста Стевановић, Денко Стевановић, Стојан Петковић из Добрача. Јанко Стојановић, Бојко Спасојевић, Мица Пешевић из Кандева. Риста Стевановић, Трајко Петковић, Крста Петковић из Сушева. Димитрије Пауновић свештеник, Јован Петковић, Петко Мишић, Иван Петковић из Никуљана. Риста Тасић, Стојко Димитријевић из Четирца. Никола Младеновић, Петко Трајковић, Лазар Станковић из Кокино. Симон Пешић, Апостол Вељковић, Стојко Пешевић из Жегљана. Поп Бојко Трајковић, Димитрије Стојановић, Димитрије Поп Ђорђевић из Дренка. Поп Димитрије Стојановић, Стојко Стаменковић, Трајко Ристић из Аљинаца. Вељко Спасић, Атанасије Душановић, Крста Стевановић, Спаса Радичевић (?) из Деиловца. Цветан Николић, поп Филип Стојановић, Петко Ристов из Степанаца.

(Архив ССИПа, Београд, Архив министарства спољних послова Србије, фонд ПП; 1878, II, Д/1, Пов. Но 243 Д(1)

(Вл. Стојанчевић, Југоисточна Србија, 475-476)

ИЗЈАВА ВРАЊАНАЦА ДА БУДУ ПРИПОЈЕНИ СРБИЈИ, ОД 24. МАРТА ИЗЈАВА ИЗ ВРАЊЕ ЗА НЕЗВАНИЧНИ ДЕО СРБСКИХ НОВИНА

Изјава

Сва наша историјска предања, наши обичаји и особине наше, јасан су и необорими доказ, да смо ми, становници вароши Врање и целог округа њеног, чисти и овејани Срби.

Као такви, са великом тугом и болом душе наше, ми чусмо да нам се подмеће, да нисмо прави Срби да би вољни били и желели да се присајединимо другоме народу.

Одбијајући од нас ове неистините, а можда за интерес нечији нарочито распростре гласове и протестујући противу таких гласова, - ми свечано објављујемо

свима, да смо прави и истинити Срби и да се поносимо овим именом, које нам нико не може потрти.

У исто време ми изјављујемо и целом свету објављујемо, да је наша једина жеља и тежња, да као прави Срби будемо и присаједињени са нашом браћом Србима и мајком Србијом, која је једина поднела многе жртве за слободу и ослобођење наше и чијих је само синова и јунака данас овај наш крај покривен многим гробовима, преко којих држимо, да нико други нема права амо прелазити.

Са пуно наде, да ће цео свет, нарочито они, којима је поверено да решавају судбину, толико векова до сада потлаченог народа српског, хтети да чују истините осећаје наше и да даду задоволења праведној жељи нашој, кличемо:

Живео наш избавитељ и ослободилац витешки Књаз Милан М. Обреновић IV.

Живели сви Срби, наша нераздвојна браћа.

24. марта 1878. год.

У Врањи

Опћина врањска. Председник: 2. Таса Стефановић; Чланови: 2. Коста Стаменковић; 3. Стојан Машутко, Одборници: 4. Јања Стошић; 5. Апостол Христић; 6. Јања Миленковић; 7. Димитрије Јовановић; 8. Зафир Михаиловић; 9. Таса Јовић; 10. Арса Стаић; 11. Димитрије Миленковић; 12. Мане Лешић; 13. Мане Ахи Стоиљков; 14. Јовча Мијалковић; 15. Таса Ружинче; 16. Стоико Лажичко; 17. Милисав Лешић; 18. Алекса Хувар; 19. Јован Стаменковић; 20. Миша Анђелковић; 21. Тома Христић; 22. Зафир Антић; 23. Анта Анђелковић; 24. Рита Поп Јовић; 25. Цветко Андреић; 26. Мита Лешић; 27. Алекса Манић; 28. Риста Костић; 29. Пеша Смиљанић; 30. Поп Димитрије поп Стоић; 31. Мане Митић; 33. Стаменко Стошић; 33. Поп Никола Плочић; 34. Тома Ђорђевић; 35. Јовча Марковић; 36. Стојан Станковић; 37. Арса Стефановић; 38. Анта Николић; 39. Анта Анђелковић; 40. Манасија Ахи Антић; 41. Михаило Ђокић; 42. Миљко Крстић; 43. Зафир Ахи Јовчић; 44. Тома Ахи Јовчић; 45. Таса Стојаковић; 46. Анта Костић; 47. Анта Додић; 48. Анта Кочић; 49. Мијаило Христић; 50. Алекса Спасић; 51. Наум Марковић; 52. Василија Ахи Антин; 53. Таса Ристић; 54. Василија Микић; 55. Дима Антић; 56. Анта Костић; 57. Јован Величковић; 58. Тодор Христић; 59. Јован Перић; 60. Арса Јањић; 61. Риста Станковић; 62. Ђорђе Стефановић; 63. Коста Стоиковић; 64. Јања Стефановић; 65. Ига Пешић; 66. Риста Цветковић; 67. Нака Атанасијевић; 68. Стојан Јовчић; 69. Станко Павловић; 70. Стама Димитрија; 71. Тома Николић; 72. Тома Буношевче; 73. Мане Николић; 74. Димитрије Стошић; 75. Риста Антић; 76. Зафир Стефановић; 77. Станко Стошић; 78. Тоља Карађорђин; 79. Апостол Митровиш; 80. Прока Манић; 81. Анта Котић; 82. Јања Инхић; 83. Аксентија Антов; 84. Дамча Јовановић; 85. Јовча Анталасић; 86. Мита П. Јовановић; 87. Новко Санковић; 88. Коста Гацић; 89. Поп Алексеј Ристић; 90. Тома Јанковић; 91. Тома Ахи Николић; 92. Арса Јанчић;

((*Србија 1878.* Документи, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, Београд 1978, СКЗ, књ 473, 230-234)

ТЕКСТ МОЛБЕ ИЗ ВРАЊСКЕ, ПИРОТСКЕ И ТРНСКЕ НАХИЈЕ РУСКОМ ЦАРУ ДА ИХ НЕ ОДВАЈА ОД СРБИЈЕ - ОСЛОБОДИТЕЉКЕ

Ваше Императорское Величество

Милостивеиши Цар

и Государ!

Покорнъишије жители нахіи Пиротской, Терна, Врањъи и околнъхъ мъсть въ Старой Сербии спъшимь, что бъ тоть часъ по заключеніи мира въсказать

глубочайшую благодарность Вашему Величеству за великое дъло освобожденія восточанъхъ христиань и тъмь остается на въки вечнъе вь сердцахь нашихь. Потому мъ въбрали изъ средъ нась одну депутацію, что бъ положила у ногъ престола Вашего Величества ету нашу самую нижайшую и въ то же самое время и наше желаніе.

Допустите намь Всемоънъишіи Цар и Государь, чтто бъ, мъ, Вам какь дъти своему отцу, отькрили наши сердца, чего и какь чувствуемъ.

Когда быль освобожденъ одинь край нашего народа, которъй жуветь вь Княжествъ, мъ въ Старой Сербіи осталъсь еъе въ тяжкомь робствъ, ожидая своихъ братъевъ, что би къ (нам) пришли и помогли освободиться. Наконець наши братья пришли, натопили и нашь край своею храброю кровію, изъ которой воть создалась и наша свобода. Обьнъвшись съ нашими избавителями поклялись мъ на св. Крестъ и св. Евангеліи, что мъ остаемся сь нашей братей въ въчномъ единствъ, и нашему оточеству Сербии и ея Государъ непоколебъмо върними.

Но наша короткая радость измъънилась въ величайшую жалость, когда мъ услъшали, что мъ отьторгнутиъ оть нашихь роднъхъ братьевъ и включенъ въ предълъ Болгаріи, въ которой суть нашъ братья по имени, но никакъ на дълъ и сердечно.

Мъ натерпълись всякихь бъдь оть болгарскихъ чорбажиевъ. Они насъ притесняли, обирали, вдарали Туркамъ, нашихь сербскихъ учителей и священиковъ бросали въ тьюрму, или прогоняли изъ отчизнъ, наши книги и нашъ Сербскиу язкь прогоняли изъ школъ, а свой насильно вводили, нападали откръто въ церквахъ на нашу Святую "Славу" и стремились национальности, за которую мъ всегда готовъ жизнь положить.

Это-ли правда Славньиший Царю и можемъ ли мъ съ такою братью житьвъ любви и въ согласіи подъ однимъ владъніемъ?

Мъ кръпко въимь, что, Вашему Величеству все это не бъло извъстно, ибо тогда бъло бъ постплъно иначе съ Старой Сербией?

Ваша Царская воля состоить въ томъ, что бъ почитовалась национальность каждаго народа, гдъ ътоть народъ живетъ въ большинствъ, что видно изъ 6-той статьи мира, заключеннаго въ Сан-Стефанъ. Поэтому колънопреклоненно молимъ Вась Всемоънъиший Царь, прикажите, пусть непопирается и Сербская народность, черзь нъсколько Болгаръ, которъе поселились между нами, и то бъ мъ, которъе составляемъ огромное большинство народа бъли оторгнутъ оть нашей матеръ Сербии. Что бъ лукше убъдится въ семъ, просимъ, пусть Ваше Величество, благоволить комисію въ наши края, которая въслушала бъ цълии народъ и его желенія и тогда, Царь, узнаете, что мъ настояъіе Старо-Сербоъ и желаемъ жить съ Сербами и Сербией. Надай, Православнъй Царь, что бъ мъ православние сънъ потопталъи св. Кресть и Св. Евангеліе иною клятвой иномъ владьтелъ, ибо это клятвопреступхичество Господь накажеть надъ нами и нашими дътьми.

Православнъи Царь! Каждое Твое дъло справедливо, по этому и Богомъ благословлънно; увънчайте Царскою святое дъло освобождения христіанъ въвративъ Сербамъ все что Сербское, а Болграмъ, что болгарское.

Только такимъ способомъ мъ можемъ жить одни возлъ другихъ въ миръ, и тогда и одни и другіе молясь,м оть всего сердца Господу Богу о здровъ Вашего Величества и объ Вашемъ Царскомъ Домъ, будемъ учить наших детей, что бъ благословляли

Царя Освободителя оть колъна на колъно и что б бли готовми всегда въстать на враговъ Его и на враговъ объей намъ матери Россіи.

Вашей Царской милости

преданнъйшіе представники нахіи

Пиротской, Тернской, Враньской и околнъхъ предъловъ Старой Сербіи: слъдують кметъ и отборники всехъ объинъ

(Архив Инсторијског Института Београд, Инв. бр. 19/402, Сигн. XIX/5)

ЧЕТИРИ АКТА О УРЕЂЕЊУ УПРАВЕ У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ, КРАЈ ЈАНУАРА - ПОЧЕТАК ФЕБРУАРА 1878. ГОДИНЕ

1.

ПО К-64/136

Бр. 125

у Нишу 23. јануара 1878.

Г. Министру унутрашњих дела

Потребно је да се што скорије заведе грађанска управа у Врању. Стога вас молим да ми ставите на расположење и што пре упутите једног искусног вишег полицијског чиновника, ком би полицајну управу ове вароши и њезине околине поверио.

2.

ПО К-64/182

Бр. 159

29. јануар 1878.

Команданту шум. кора

Господине,

Г. А. Јоцић помоћник начелства јагодинског и г. Дугалић пензионисани срески начелник одређени су да врше полицијну власт у врањском округу и вароши Врањи и то први као начелник, други као помоћник.

Ово имам част јавити Вам Господине ради знања.

Примите Господине ђенерале уверење мога отличног поштовања.

А. В. (концепт, копија)

На полеђини акта: обустављено.

3.

ПО К-64/181

Бр. 189

Команданту шумадиског кора г. ђенералу Ј. Белимарковићу

Господине Генерале,

Г. Матију Радовића, који до сад био при управи вароши Ниша, одредио сам за управитеља вароши Врање и њезине области. Ја га упућујем на ову дужност и молим вас, да бисте му били у свему на руци, како би могао лакше и тачније вршити послове који му се поверавају. Исто тако молим вас, да му ставите на расположење потребан број војника, пешака и коњаника, који ће обдржавати ред, докле он у споразумевању с општином, не учини у том погледу што је потребно.

Г. Радовићу придодаје се у помоћ г. Дугалић, пензионисани срески начелник, који је већ у Врању отпутовао.

Примите, господине генерале, уверење мога одличног поштовања.

(Без потписа, Концепт)

4.

ПО К-64/241

Члану владе при врховној команди

Господину министру просвете

У недељу 5. текућег месеца, одпочео сам радити. Тога дана изабрао сам Кметове и Одборнике у вароши Врањи, и они су одпочели радити.

Послова има и сувише; Г. Дугалића послао сам у окружје, да образује општине, и постави кметове, а још не могу никуда одавде да макнем, јер полициски и војни послови, који се од мене истражују, има и сувише. Све кметове садање, из свију села округа врањског, позвао сам и они су ми долазили те сам им казао, да десетак и остала разнолика плаћања, која су Турцима давали, предстају, и да се сво плаћање њино своди од сада на једини наш данак, што су они са особитом радошћу примили, но под изговором тим да су сада без новца, без стоке, па шта више и без хране, јер све што су имали Турци су им, веле, одузели, и тако рећи голе их оставили.

Истина види се жалосно стање овамошњег народа, али опет увиђа се у њему добро расположење за српску управу, и налазећи се у томе стању сваки кмет и сељанин, дао ми је тврду и живу реч да ће данак приуготовити и што се брже може дати, на чему ћу ја нарочито и настојати; само би молио, да ми се што више и што брже персонала пошаље, како би час пре могао општине образовати, кметове поставити и пописе извршити.

Има много и кривични дела и то криминалних, која на судије очекују, и за то би молио да се и ови час пре поставе и овамо упуте.

Са особитим поштовањем и уважењем остајем ваш понизни

Мат. Радовић, с. р.
Начелник окруж. врањ.

8. фебруара 1878. у Врањи

(Видосава Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели Србије, 1877-1878. године, Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике, Лесковац 1975, 277-278)

Видосава Николић Стојанчевић (6.7.1924. - Аранђеловац - 18.7.1998. Београд). Матурирала у Другој женској гимназији у Београду, завршила етнологију као одличан студент и државни стипендиста. Радила у Етнолошком институту 39 година све до пензионисања 1989, прошавши сва звања од асистента до научног саветника. Видосава Николић Стојанчевић је прва жена доктор етнолошких наука у Србији одбранивши докторску дисертацију 1964. на Филозофском факултету тезом *Врањско Поморавље* - етнолошка истраживања коју је 1874. објавила САНУ у познатој едицији *Живот и обичаји народни* као 36 књигу. Остала самостална издања: Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника (1975); Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године (1975); Топлица - етнички процеси и породична култура (1985); Породица у систему традиционалне и савремене установе у друштвено-обичајном животу Рађеваца (1989) и Породица у Подгори - у процесу формирања типа насеља и градског система друштвених комуникација (од краја 19. и поч. 20. века), 1995. Своје бројне чланке и расправе публиковала је претежно у издањима етнографског института САНУ, а свој допринос дала је и свим важнијим

етнолошким публикацијама у Београду, Ужицу, Новом Саду, Лесковцу, Нишу, Врању, Пироту, Сарајеву, Ваљеву. Сарађивала је у писању вишетомних историја Ужица и Ниша и била један од сарадника на великој историји Београда, која је награђена октобарском наградом. У својим радовима баваила се етничким одликама Арбанаса, Рома, Турака, Влаха, Цинцара, Чеха и Словака. Обрађивала етнолошку проблематику у делима наших писаца Стевана Сремца, Боре Станковића, Иве Андрића, као и научника Јована Цвијића, Тихомира Ђорђевића, Милана Ђ. Милићевића, Јована Ердељановића, Симе Тројановића. Литература: Сребрица Кнежевић, Политика, 4. август 1998., 23; Споменица поводом смрти др Видосаве Стојанчевић, научног саветника Етнолошког института САНУ - од њених колега и поштовалаца, приредио академик Владимир Стојанчевић, Београд 2001, 1-144. Споменица садржи приказе: Сребрице Кнежевић, Радмиле Стојановић, др Олге Савић, др Ненада Љубинковића, Милорада Радевића, Николе Пантелића, Невенке Николић, Малине Ивановић - Баришић, Момчила Златановића, др Милене Спасовски, др Данице Милић, академика Милорада Екмечића, академика Владимира Стојанчевића.

ДОБРОВОЉАЦ А. КНИЋАНИН ОПИСУЈЕ КАКО СУ ВРАЊАНЦИ ДОЧЕКАЛИ ОСЛОБОДИОЦЕ

Женски је свет падао на колена куд сам год прошао крстећи се: оне су шаптале молитвене речи, или нас благосиљале са:

"Ej Бог ве доведе! Исполајна господа! Леле, браћа наша дојдоше да не избаве од поганија турска!"

Људи нас такође поздрављаху са:

"Добро сте ни дошли браћа наша! Арно ли сте! Живо ли сте! Војска наша да није жива. Ти да ни си жив господине! Ej јазук на Турци, добро ги потепасте!"

Мало подаље видех једног мртвог Турчина, где лежи потрбушке до једне бабе на сред улице. Јахајући тако сретох мало подаље од тог места Тому врањалију, који је још поодавна пребегао из Турске у Србију, па сад ушао у своју Врању као српски народни коњаник; око њега је се слегло много ондашњих грађана, који се с њим љубљаху изреда и разговараху. Исти Тома је још тога дана постављен у Врањи за "начелника станице". Јахајући даље непрестано сам се осврtао на све стране посматрајући најбрижљивије сваку ситницу....

Један мештанин изађе на поље и позва ме за њим, рекавши да ме води у добру кућу "Јање чорбаџије". Нисмо баш много ишли до газда Јање, чија је кућа при крају главне улице; ушав унутра оставимо кола и коње у авлији, које домаћа чељад одмах прихвате, а сам газда Јања са сином Томом изађе пред нас, па нас понуди најљубазније унутра. Уведу нас у лепу пространу собу застрту великим ћилимом, а унаоколо јастуцима и шилтетима, одмах се раскомотимо и поседамо на патос. Газда Јања и сва породица беху пуни радости, они су облетали око нас као мала деца, трудећи се да нам сваку могућу услугу укажу. Бадава смо се трудили свима могућим начинима да докажемо како нисмо гладни, јер се ипак не могасмо курталисати господске вечере, вина и ракије које се све пред нас доносе. Једва приморасмо - зор зориле - газда Јању и синове да седну с нама, јер они хоће да нас дворе као што су јадни Турке довирли.

"Ете господиче, јуче си још беше тука у мој ижа поганија турска, а данас исполај на Господа (крсти се) вија дојдосте браћа наша, нел па да ве недвориме? Босоноги сме на снег одали, гологлави сас дечиње, сас жена дворисме ги поганци турски; градисме ги измет, па не опет тепаше за това. Зулум градише - зулум господине тија Тетовци и тија Дибралије, накркаше се тука куде нас по педесет по дваесет у једнога чорбаџију, а у мој дом равно осумдесет. Ете гледај њина работа (па ми показа руком у таван који је сав био изрешетан од куршума), такај си је свуд; пише, јадоше, пиликите на масло, брашно, вино и ракија; па пише мастика а када остане они гу проспу. Говораше на нас: кам ги бре Срби да ви помогну! а ја ги казувам да нија несме Срби него да сме раја царска; а они па викат на мене: Лажеш бре, Срби сте и вија. Трписме така, ћутасме, душа ни знаје како ни беше, дојде ни зулум до ту (показује руком гркљан), ха! па да ни душа искочи, ама опет - исполај на господа - знали сме да ће вија да дојдете, па када сме сами а нија збориме: елбет! ће си дојде краљ Милан со наша браћа, сас много војска па ће ве питаме; а кад си чусме ваши топови, сунце не огреја а они побегоше, па тука само се обрнуше. Ej ага! викам го ја, одмори се мало де, океж едно пиле на масло да направим за пут, а он ми викат: Нећу! нећу! више се нећемо видиме газда Јања, бежи и ти етеги Срби - Срби много како лист на гору, све ће ве потепају; нија па нећеме да бегаме, остасме тука а њима викасме: Аде! аде! сос здравље и аирлук."

(А. Книћанин, Ратни дневник, књига друга, Други рат 1877/78, Београд 1880, 376-377, 381-383)

Андра (Андреја) Книћанин (1853-1882). Отац војвода Стеван Книћанин, командант добровољаца из Србије у српском народном покрету у Војводини 1848/49. године. Реалку је завршио у Београду, природне науке студирао у Бечу 1870/1874. учествовао је у ратовима као добровољац 1876/77. када је био ађунтант Добровољачког кора у Другом српско-турском рату. Учествовао је у ослобођењу Понишавља и Пирота, Врања и Гњилана. Одликован је сребрном медаљом за храброст и Таковским крстом. После рата био је хонорарни професор Војне академије у Београду. Преминуо је 1882. године. Написао је неколико књига стручне природе: Начела чисте хемије, Београд 1872, Модерна хемија, Београд 1882. У одбрану наших официра, Београд, 1881, Ратни дневник I-II. Први рат 1876/77, Други рат 1877/78, Београд 1881.

Његово дело је добра документација о учешћу добровољаца у оба српско-турска рата названих "Рат Србије за слободу и независност", као и у опште за ослободилачки рат српске војске. Његов ратни дневник није без извесне књижевне вредности и веома је добра документација о приликама и људима из Новоослобођених крајева, данашње Југоисточне Србије. Посебно је дао лепа запажања и позитивне оцене о нашем народу у Понишављу, Пироту, Лужници, Власини, Власотинцу, где је истакао гостољубље, српско родољубље и привредничке пословности тога становништва. Дао је лепе описе крајева кроз које је пролазио са добровољцима, нарочито предела пиротске и власотиначке околине. У круговима својих колега важно је као одличан стручњак хемијске струке и уопште природних наука, а у војним круговима српске војске, сматран је за једног од најревноснијих и способних српских официра. Његов Ратни дневник заслужјује да буде поново објављен с обзиром да је једно од ретких сведочанстава са сигурним запажањима и лепим карактеристикама крајева Понишавља и Јужне Мораве ослобођених у Другом српско-

турском рату 1877. године. - Андра Книћанин, Ратни дневник, Други рат 1877-1878, 263-283.

СЛАВЉЕЊЕ ОСЛОБОЂЕЊА У ВРАЊСКОМ СЕЛУ ПРЕОБРАЖЕЊЕ

Пошто се мало прошетах по улици загледајући Турке, дођем натраг у стан код мог доброг домаћина, који је већ спремио кола да идемо у Преображеније (главно место славног пчињског среза) где је била скривена женскадија његове куће; он је се сиромах бојао да је доведе, па му ја јуче обећах да ћу га на том путу пратити са неколико коњаника.

Ово ми сеоце изгледаше као кака најлепша група, коју би каки посластичар као "мајстерштук" своје вештине израдио. Но није само спољни изглед и природа овог села његова добра особина, у њему живе добри људи "прави Срби од Косова" чувени Пчињани: то су они јунаци у чије крајe несмијаше Турчин нигде да ступи. Нигде нисам тако добро предусретнут био као овде, ови ме људи просто изненадише својом љубазношћу и патриотизмом: не скидајући очију с мене љубљаху ме женске у скут и у руку, а мушки у образ. Боже благи! каква неописана радост испуњаваше безазлену и племениту душу ових одкосовски сиротана, кад су први пут угледали у својој средини српског војника - Србина из Србије, који је само тога ради дошао да их избави.

Уђосмо у кућу где беше породица тога газде; депутација за депутацијом долазаше да ме поздрави, те је тако у часу цело Преображеније било око мене концентрисано. Топио сам се и наслађивао у милинама - које не умем да опишем - разговарајући се с њима, јер им је из очију, понашања и сваке речи вирио српски дух, радост и блаженство. Пошто поручисмо почнемо пити вина; ја устанем, узмем чашу и напијем прву здравицу Господару Кнезу; за време мога говора стајали су они гологлави око мене, а од времена на време шаптаху неке тихе речи, са погледом управљеним к небу - они су се Богу молили за здравље краља Милана. После овога певаху њихови свештеници црквене песме, а после тога им и ја певах разне јуначке песме, то их је пак здраво веселило.

Код ових људи је сво посуђе кућно и све у опште показивало да су прави Срби, нпр. тањири са сликама Књаза Михајла, Књагиње Јулије и Милана, даље са надписима Пожаревац, Смедерево, Шабац итд. шоље и чаше са српским грбом; најзад ми показаше и повезане песме Вука Караџића, које је по томе целом крају растурао вредни, много заслужни, неустрашиви патриота Милош С. Милојевић.

(А. Книћанин, Ратни дневник, 384-386)

ПЧИЊАНИ И ПЧИЊА У ДАНИМА ОСЛОБОЂЕЊА ПРЕМА ОПИСУ САВРЕМЕНИКА АЛЕКСЕ ЈОВАНОВИЋА

У даљем току Пчиња удари на с. Стојовце, промиче више Округа, иде на Трговиште где прима Козидоску реку, пролази мимо село Ђеракарце, где је на једном једва приступачном ћувику, стара "Вража црква" која такође има своју историју, после иде на Шахинце, па мимо манастира итд. и најзад слази у Вардар.

Од ове реке добила је име и цела покрајина. За Турака, чинила је Пчиња један кол (срез) у великом врањском округу. По једном не сасвим тачном препису

турског пописа, у Пчињу је долазило преко 90 села. Пошто је наша војска ушла у ове крајеве, казивано ми је да је под нама било до 80 села; а кад је демаркацијона линија повучена, од овог броја отпало је 34 села. По нашем попису од 1. октобра 1878. године према ком је обављен избор посланика у врањском округу, Пчиња је бројала 6.100 пореских глава. По најновијој административној подели нове српске покрајине од 6. фебруара 1879. године. У Пчињу долази 89 села; већи део остао је под Турцима, а недостатак попуњен је селима власинског и моравског среза, који су истом поделом укинути. Врлетан положај Пчиње даје потпуну слику нашег ужичког или крушевачког округа.

Пчињани су горштаци и јунаци, на чијем смеђем облику, висини и целом држању тела, стоји још прави српски тип какав се виђа у наших Сврљижана. Језик и одело а нарочито оне шарене кошуље, исто као у њих. У говору им, чује се много старих српских речи и облика које налазимо по споменицима као прашам место питам, забел м, забран, ити м. ићи; а имају и других сувремених згодних израза, с којима ми натежемо означујући поједине предмете као сукаљка м оклагија, машћевина м бојевина итд. По имућности Пчињани се могу да поделе на две половине. Једна, што настава у мало бољој питомини, бави се ратарством, а понајвише гаји стоку, но многи од њих и тргују као добре газде нпр. богати Трњар из Стајовца, који гони овнове на пијаце у Солун и Цариград. Друга половина, живећи на врлетној земљи, сиромашна је, бави се највише грађевинарством, а поједини чланови задруга остављају своја огњишта и одлазе на зграду у Србију. Пчињани су веома гостопримни. Дође ли му гост - ако сам нема узајмиће да га почасти...

Пчињани су се вазда одликовали личном слободом па су Турци од њих зазирали. Пчиња и Пољаница у врањанском округу беху азил за Србе које турска власт гони. Из политичких узрока Хусејин-паша много је заштићавао манастир, желећи да одржи мир у народу. Редак је мислим у свој Старој Србији манастир, који има звоно, а у св. Прохору има га.

О симпатијама, која гаји народ ових крајева од вајкада према нама као својој браћи, мислим да је излишно зборити. Догађаји последњих дана, још су тешње збли-зили подвојену браћу, и поништили фине плетке бугарске пропаганде, која је живо радила на нашем одређивању. Познате су нам довољно оне бурне манифестације, они протести свију врањанских села, да не остану под Турцима или Бугарима, него да буду заједно са нама. То није тренутан појав случајно ускипеле жеље, да се народ само отресе Турака, па ма ко други њим завладао: није удешен чин српске власти да се завара дипломација; но је искрена тежња за спајањем с браћом по крви, вери, обичајима и традицијама.

Кад је наша војска продирала у околину Врање, раздрагани само појавом не-колико наших добровољаца, Пчињани су скочили на оружје, и у околини Кумано-ва направили праву револуцију узбуњивањем села тако, да је само примирје обу-ставило напредовање, а иначе беше отворен пут нашој војсци Куманову и Скопљу скоро без свака отпора. Још ми стоји у памети као неизгладив спомен онај тужни призор, кад угледах улазећи у двориште манастира, једну гомилу добегалачких фамилија из околине Куманова - мислим преко 60 на броју, које беху размештене по одахама манастира. И старо и младо, и големо и мало, натицаху се да ме по-здраве добродошлицом, и разбираху: хоће ли нова српска граница да остане бар по демаркацијоној линији до манастира. Ја сам околишао с оцечним одговором, ста-

вљајући у изглед завршетак ове ствари према њиховим жељама и надама; али они, разабрав раније да је граница код Давидоваца, махаху главама жалостиво и тужно збораху: "ваљда нас неће краљ Милан оставити без заклона; ваљда неће предати сиротињу опет под турску сабљу". Не знајући шта да одговорим, ћутао сам као стена, и дуго премишља о незгодном положају тих људи, бацајући проклетство на политику и дипломацију, која од ове наше браће прави и Бугаре и Грке и Арнауте пре само не Србе. Међу овим прибезима беше и 4 свештеника... Примив наше оружје, Пчињани су се били организовали у два батаљона. Стајовачки батаљон давао је 325 коморхија; а Пчињански 960 пешака, 46 коњаника и 186 коморхија. Једне ноћи између 9. и 10. Септембра 1878. године кад је смедеревска бригада била проређена отпуштањима на одсуства, чу се пуцањ на демаркацијоној линији према Ослару и Самољици, као што се доције дознало због неког неважног узрока. Док се наша одељења груписала и постројавала, дотрчала су и наша браћа из Пчињског батаљона с пушкама у руци, говорећи: "не бојте се браћо! Знамо ми да сте се осамили, али ево и нас!" И то је било у времену кад је била јавна тајна, да ће та наша браћа да остану под Турцима... Је ли то измајсторисана симпатија?!...

(Ал. Јовановић, Пчиња, Гласник СУД, Београд 1883.340-342)

Алекса Јовановић (19.8.1846. - Ћуприја - 6.5.1920. Београд). Гимназију завршио у Неготину, Правни факултет у Београду. Био судски писар у Крагујевцу и Краљеву, писар Министарству правде и секретар суда у Београду. Од 1884. председник суда у Нишу и Београду. 1890. и 1894. био је начелник Министарства правде. 1899. председник Апелације, а државни саветник 1900. Владин посланик 1880-1882, а за доживотног сенатора постављен 1901, а потом 1903. Председник владе 1900, Министар иностраних дела 1901. Рад на књижевности почео 1867. Радио на Световиду, Раденику, Правди, Јединству, Уједињењу, Виделу, Истоку, Домовини, Српским новинама, Журналу, као и на књижевним листовима: Отаџбини, Колу, Делу, Искри, Годишњаку српског ученог друштва. Самостална издања: Врања и њено Поморавље (1888), Логотети у цркви и држави српској (1885), Правда и управа у Врањској покрајини, Историјски развитак српске задруге (1896), Изборно право женскиња у Краљевини Србији (1898), Приносци за историју српског права (1900), Постанак првостепеног суда за варош Београд (1905). Литература: С. Станојевић, Енциклопедија II, 170.

БУЈАНОВАЦ И МОРАВИЦА У ДАНИМА ОСЛОБОЂЕЊА

Бујановце је лепо село на левој страни скопљанско-приштинског друма, више села Раковца, спахилука Ата-бега и Дилавер-бега. По нашем званичном попису од 1878. године било је у Бујановцу 196 пореских глава староседелаца.

Бујановцу у зачељу, нешто мало севернije, лежи под планином Каранином село Трновац. Мало даље његов је заселак Турија.

Лево од Трновца, позади Раковца, налази се село Лопарница, са развалинама старе цркве.

Прича се, да је Бујановце насељено пре 200 година.

О нашем наиласку, у Трновцу је било 350 арнаутских и до стотине циганских кућа са једном хамијом. Наша га војска нађе празна, осем једног Арнаутина и

неколико циганских породица. Међу њима опажен је један од оних цигана, што су уз рат 1876. године запалили нашу цркву у Тешици, у алексиначкој Морави. О мом доласку у Јуну 1878. године по нашем званичном попису било је у Трновцу свега 136 пореских глава, од досељених српских породица из Старе Србије.

Трновац је населио заселак Туријy.

Бујановце је лепо село. Има седам махала са овим именима: Бекријска, Узунска, Крстинска, Хеферска, Горња махала, Стошинска и Шењска махала.

У врањском округу, као и по другим местима Старе Србије, где је арнаутски елемената помешан са српским, налазимо много арнаутских села са српским именима. Село Трновац показа нам начин њиховог насељења, у причи веома важној за карактеристику лаког и наглог множења Арнаута по жупним крајевима Старе Србије. То су махом напуштена српска села, из велике сеобе у Аустрију. Међу њима има и таквих која се потурчише да избегну турска насиља и очувају своју слободу и имања; а нека опет из других узрока. Поменух на свом месту, постанак и ширење потуријске махале у селу Осларима. Голак је насељен већином Арнаутима...

(Ал. Јовановић, Врања и њено Поморавље, Дело књ 20, Београд 1898, 48-49)

Алекса Јовановић (19.8.1846. - Ћуприја - 6.5.1920. Београд). Гимназију завршио у Неготину, Правни факултет у Београду. Био судски писар у Крагујевцу и Краљеву, писар Министарству правде и секретар суда у Београду. Од 1884. председник суда у Нишу и Београду. 1890. и 1894. био је начелник Министарства правде. 1899. председник Апелације, а државни саветник 1900. Владин посланик 1880-1882, а за доживотног сенатора постављен 1901, а потом 1903. Председник владе 1900, Министар иностраних дела 1901. Рад на књижевности почео 1867. Радио на Световиду, Раденику, Правди, Јединству, Уједињењу, Виделу, Истоку, Домовини, Српским новинама, Журналу, као и на књижевним листовима: Отаџбини, Колу, Делу, Искри, Годишњаку српског ученог друштва. Самостална издања: Врања и њено Поморавље (1888), Логотети у цркви и држави српској (1885), Правда и управа у Врањској покрајини, Историјски развитак српске задруге (1896), Изборно право женскиња у Краљевини Србији (1898), Приносци за историју српског права (1900), Постанак првостепеног суда за варош Београд (1905). Литература: С. Станојевић, Енциклопедија II 170.

НЕИЗВЕСНОСТ ВРАЊАНАЦА ПОСЛЕ САНСТЕФАНСКОГ МИРА, СТРАХОВАЊЕ ОД ПОВРАТКА ТУРАКА

Крајем фебруара 1878. године пронесена је била вест, да наша војска напушта Врању по санстефанском уговору. То је изазвало у народу запрепашћење и страх. По улицама сретасмо раздражене гомилице врањанаца, чије речи беху прекор да их упропастимо, завадивши их са Турцима, који ће им сада доћи главе. Намештене по кућама тробојке српске, једна за другом нестајаху, да их не затеку Турци о повратку. Стари људи плакаху као деца од страха са несреће која нестаје неочекиваним обртом ствари. Једна тужна мати, с пуно бола и горчине испраћаше у Шумадију једница сина, да га не затеку Турци.

Разговор је текао о оступању наше војске. Људи се вајкаху, страхујући највише од Арнаута, који би одмах по изласку наше војске, слетели у Врању, и направили лом и несрећу. Истина, због порушених гробова и разлупаних на њима белега, Турци

већ претијаху "да ће се све то ушивати свиленим концима"; али је плашња била мања од њих него од Арнаута. Врањанци су знали из искуства, да ће од Турака зло снаћи само онога међу њима, који се нарочито компромитовао; док међутим Арнаути немају обичаја, да праве разлике у освети. Нађем за паметно да се уклоним из ове дешператне средине, пошто измењах неколико оштрих речи са Костиним оцем.

Огорчење света расло је у овој неприлици до тога, да виђенији врањанци у очајању изјављиваху, да ће по молби телеграфом, добити очас из Призрена и фратра и консула, да их бране од Турака и Арнаута, кад их тако без заштите напуштају браћа Срби. Од ове крајности задржао их је последњи покушај у подношају молбе за заштиту Европе. Деведесет и неколико врањанских села, и Арнаути масурички под својим старешином Абдураманом, телеграфском молбом изјаве српском престолу најодлучнију жељу да остану под Србима, а никако под Турцима или Бугарима.

И на срећу нашег народног јединства њихова молба би уважена, али губитком већег дела јуначке Пчиње, и најбољих села у Морави до планине Карпине и села Давидовца.

(Ал. Јовановић, Врања и њено Поморавље, Дело књ. 12, Београд 1898, 51-52)

Алекса Јовановић (19.8.1846. - Ћуприја - 6.5.1920. Београд). Гимназију завршио у Неготину, Правни факултет у Београду. Био судски писар у Крагујевцу и Краљеву, писар Министарству правде и секретар суда у Београду. Од 1884. председник суда у Нишу и Београду. 1890. и 1894. био је начелник Министарства правде. 1899. председник Апелације, а државни саветник 1900. Владин посланик 1880-1882, а за доживотног сенатора постављен 1901, а потом 1903. Председник владе 1900, Министар иностраних дела 1901. Рад на књижевности почео 1867. Радио на Световиду, Раденику, Правди, Јединству, Уједињењу, Виделу, Истоку, Домовини, Српским новинама, Журналу, као и на књижевним листовима: Отаџбини, Колу, Делу, Искри, Годишњаку српског ученог друштва. Самостална издања: Врања и њено Поморавље (1888), Логотети у цркви и држави српској (1885), Правда и управа у Врањској покрајини, Историјски развитак српске задруге (1896), Изборно право женскиња у Краљевини Србији (1898), Приносци за историју српског права (1900), Постанак првостепеног суда за варош Београд (1905). Литература: С. Станојевић, Енциклопедија II, 170.

СРПСКА УПРАВА ОСТАЈЕ У ВРАЊУ И ПОСЛЕ САНСТЕФАНСКОГ МИРА

16. II наша војска напусти ивицу Косова и Гиљан. Повукосмо се на одређену демаркациону линију.

26. II. Данас се мућевитом брзином пронесе глас, да је командант шумадијског кора добио наредбу да напусти Врању, и сву војску са демаркационе линије повуче чак у Лесковац, јер је Русија која ствара "Велику Бугарску Књажевину", наменила Врању Бугарима!???

Овај нас је глас све поразио! Нисмо знали ни шта да мислимо, ни шта да почнемо! Душа ме је болела слушајући јаук и писку Врањанаца, њихових жена и деце, који настаде кад и они чуше да ће се вратити под Турке, или припасти Бугарима.

Ја сам се у неколико и надао овако несрећном исходу по нас. А ево зашто. - У Врању је пре кратког времена долазио руски пуковник Бобриков, који је иначе био врло добро расположен према нама, не знам по каквом послу? У Врањи је се бавио

само неколико дана, призивајући к себи виђеније Врањанце и дошаптавајући се нешто са њима! Бобриков се поболе у Врању од ревматизма, и обрати се команданту кора молбом, да му упути једног лекара. Ђенерал Бели Марковић нареди мени, да га лечим.

Једне вечери при чаши чаја, пошто смо дуже о разним стварима говорили, запитах сасвим наивно Бобрикова шта мисли Русија са нама? Хоћемо ли добити Нови Пазар, Сјеницу, Куманово, Скопље, Гиљан, Призрен и Приштину, или само ово земљиште, што је наша војска посела? Борбиков беше изненађен, овим мојим питањем! Погледа ме испод очију, и после кратке паузе одговори ми, поантирајући сваку своју реч: "Шта ће Србија добити, не знам за сада. Али Срби треба да знају, да све велике државе, па и Русија, имају своју политику, која не зна за сантименталност, која не води рачуна ни о крвном, ни о верском сродству! Свака држава има извесни циљ пред очима, који је намерна да оствари, не бирајући средства зато, и не обазирући се ни на што. То треба да имају на уму Срби!"

Данашња наредба команданта кора гласи: И шумадијска дивизија да се врати у Лесковац. У Врању ће остати, само једна болница. Све остале да се затворе. Болесници и рањеници да се евакуишу у Лесковац, гди ће се пренети и сав болнички материјал.

27. II. Испразних моју болницу, у којој беше преко 109 болесника. Неколико теже болесних задржах у Врању, а остале испратих за Лесковац. Са њима сам испратио и сав болнички материјал.

Крагујевачка и рудничка бригада опростише се такође данас са Врањом, и одоше за Лесковац. На демаркационој линији и у Врању, остадоше само Београђани и Смедеревци.

Жалостан призор који сам јуче гледао и слушао, понови се данас још драстичније, кад се војска II шумадијске дивизије крете из Врање за Лесковац. - Врањанци, њихове жене и деца љубљаху војницима руке и пешеве од шињела, тукући се у прса, плачући и гласно запомажући: "Нете браћо, не идите од нас. Аман, не остављајте нас саме. Не остављајте нас на молост и немилост Бугарима и Турцима. Ми смо Срби као и ви, ми смо ваша браћа. Помозите нам. Не дајте нас Турцима и Бугарима у руке".

Плакао сам и ја гледајући ове бедне људе, и слушајући њихов плач, писку и јадиковање. У овој мојој тузи, сетих се Бобриковљевих речи: "Политика не зна за сантименталност. Она не води рачуна ни о крвном, ни верском сродству. Она има само свој циљ пред очима!"

Тешко нама малим, слабим и инокосним.

(Др Михаило Марковић, Моје успомене, Београд 1906, 268-269)

Др Михајло - Мика Марковић (1847-1911) завршио медицину у Бечу, 1872. године. По повратку био је пет година физикус рудничког округа. У рату 1876. године био је лекар Рудничке бригаде, 1877. до 1878. шеф лекара шумадиске дивизије. У оба рата се истакао својом енергијом и довитљивошћу. После ратова био је практичан лекар у Београду, 1879. прешао је у војну службу, као капетан И класе. 1880. године произведен је у чин мајора, а 1885, пред рат, у чин потпуковника. У рату 1885. до 1886. био је начелник санитета Моравске дивизије, после Нишавске војске, а при крају заступник начелника санитета Врховне Команде. По свршетку рата постављен

је за начелника војног санитета, на коме је положају остао до 1903. и 1901. Радио је са много воље и енергије на унапређивању војног санитета. Писао је неколико стручних чланака у Ратнику, издао је прву нашу оригиналну Ратну Санитетску Службу (1890). Штампао је своје мемоаре, под насловом - Моје успомене, Други српско-турски рат 1877-1878. године, Београд, 1906, стр. 228-248.

ПОРЕСКЕ ОБАВЕЗЕ У ВРАЊСКОМ КРАЈУ ЗА ВРЕМЕ ТУРАКА

Поред давања десетка, као сталне дажбине, народ је био оптерећен и другим споредним дажбинама које спадаху такође у редовне финансијске изворе. То давање било је нарочито осетно последњих година пред наше прво и друго ратовање. У Врањи причаше ми Стојиљко Стајић, да су он и пунолетни му син, живећи само од надничења плаћали сваки за се око неких 200 гроша данка.

У Врањанској покрајини још се плаћало:

1. Вергија тј. стална државна пореза, коју плаћаху подједнако и хришћани и муслимани, на сваку одраслу мушку главу до 60 године старости, и која је по селима према општем разрезу на имућног долазила до 200 гр чаршијских.

2. Аскерија или индадија (откуп војачине или друкче звани "бедел"). Последњих година турске управе, варош и цела врањанска област плаћаху 1.500.000 гроша на име откупа војачине. По варошком рачуну, како ми казива кмет врањански Коста Стаменковић, рачунећи од главе по 28 гроша, цела сума падала је на 53.571 главу. Кад се од тога одбије 2.571 глава дошљака и људи нестална седишта, остатак падао је на 51.000 људи.

3. Беглик (данак на овце, свиње и козе) на комад највише по 7 гроша, као што беше за време овог рата, а редовно по 3½ гроша.

4. Интизап, данак на говеда, коње, биволе, магарце и мазге, на 100 гроша вредности по 100 пара.

5. Емљак као данак на подигнуте зграде по 20 гроша на 1000 гроша вредности грађевине. Ко их даје под кирију, плаћа од сваке стотине по 4 гроша.

6. Дулије тј. нека врста калдрмине на товарна кола која улазе у варош. На ствари личне потребе нпр. брашно плаћано је по 20 пара чар. од товара.

7. Ђумрук врста трошарине итд.

(Ал. Јовановић, Правда и управа, У Врањанској покрајини за владе Турака, Бранич, Часопис за правне и државне науке, јануар-фебруар 1889, Београд 1889, 2 и 33)

Summary

Borislava Lilić

THE SECOND SERBIAN-TURKISH WAR 1877/78 AND LIBERATION OF VRANJE AND ITS SURROUNDINGS NOTED IN WRITINGS OF CONTEMPORARIES

Battles against Ottomans for liberation of Vranje began from January 14/26th 1878, while Serbian army victoriously entered the town on January 19/31 of the same year. Liberated territory remained under Serbian govern-

ment till the Berlin congress, on June 1878, when there was determined international interstate border between Serbia and Turkey and Bulgaria.

As the part of this paper there is given collection of memories of contemporaries' and archive data related to description of battles for liberation of Vranje and the way the Serbian army was welcomed in this town. Among the writers who participated in those war actions and history events as well as the witnesses who left their notes about the last days of Ottomans' ruling, including the welcoming of Serbian army into the town were as follows: Andra Knićanin, Ph. D Mihajlo Marković Aleksa Jovanović, Jovan Hadži Vasiljević и Sreten Popović. Along with their notes and comments, the paper includes published resources of Ph. D Vidosava Stojančević и and academic Vladimir Stojančević, including the sources published by SKZ- Serbian Literature Cooperative. Historiography value of the specified works has been well-known as acknowledged as the source of great importance for this part of Serbia. The paper is dedicated to 130 years of liberation the town of Vranje from Ottomans.

УДК 636.09(497.11)(091)

Милутин Петровић, Јелена Алексић, Милош М. Петровић

РАЗВОЈ ВЕТЕРИНАРСКЕ МЕДИЦИНСКЕ СЛУЖБЕ У ЈАБЛАНИЧКОМ ОКРУГУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

1. Лечење животиња у средњем веку у Србији

Лечење животиња у средњовековној Србији није се ништа разликовало од оног у Европи. Лекари су изучавали медицину и бавили се лечењем људи и животиња, писали рецепте и савете давали писмено. Они су у 14. веку у пракси користили „ХОДОШКИ ЗБОРНИК“, који се сматра једним од најстаријих терапијских приручника српске медицине, јер садржи велики број рецепата. Поред лекара (медикус), лечењем животиња бавили су се и ветеринари – empирици, поткивачи, врачи и други приучени лекари.

Од првих лекара помиње се Првослав (1298), а на двору краља Стефана Дечанског Егидија (1326 – 1327) и Менча Баранин. У доба краља Милутина помиње се први ветеринар – empирик Воја Мутиловић, краљев легатор. Његова надгробна плоча узидана је у цркви Светога Ђорђа, коју је подигао краљ Милутин у Нагоричане код Куманова.

Град Котор је 1301. године имао Статут у коме се, у члану 16, говори о поткивању коња и обавезама градског ветеринара – empирика. Исти прописи постојали су и у Српско – рударском законику деспота Стефана Лазаревића из 1412. године, где се такође говори обавезама поткивача.

Хирурзи су се такође бавили лечењем животиња, поред лечења повређених људи. Они су морали да заврше школу за хирурге. Вршили су преглед меса, преглед мртваца, били судски вештаци, а некима је дозвољавано да отворе берберску радњу. У Новом Саду и Сремској Митровици имали су своје еснафско удружење и свој Статут 1764. године.

Лечењем животиња бавили су се и надрилекари, које нису имали дозволу за обављање овог посла. Они су у исто време продавали лекове и чајеве.

У време аустријско-турских ратова крајем 17. и почетком 18. века долази до сеобе Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем, 1690.

године, и Арсенијем Јовановићем, 1737. године. Тада исељени Срби долазе у додир са европском медицином. Они ће бити главни преносиоци и просветитељи научне медицине у другој половини 18. и у 19. веку. У Србији се тада појављују први марвени лекари из најпросвећеније српске средине у Војводини, који ће заједно са страним лекарима у обновљеној Србији створити солидан темељ за развој ветеринарске медицине.

У доба Немањића, 1390. године, донет је Ходошки терапијски зборник, најстарија књига српске медицине у којој су приказани лекови који су били у употреби. Међутим, у Хиландарском зборнику из 15. века, поред употребе лекова приказан је и начин њиховог припремања, што је било од великог значаја.

Са доласком Османлија, српска медицина се повукла у манастире где су се за лечење читале молитве и користиле свете биљке које су лекари и апотекари, а затим и калуђери, гајили: љиљан, жалфија, ружа, морач, нана, босиљак и друге. Од сложених и направљених лекова користили су ловорову маст, маст од босиљка и друге мелеме.

2. Ветеринарска служба у доба Карађорђа Петровића

И за време владавине Карађорђа у Србији можемо да нађемо податке о поступку устаника и власника са стоком, као и о продаји животних намирница животињског порекла народу. Тако за време Карађорђа Србија доноси Збоник, који у параграфу 25. прописује: *„...сваки старешина својој војсци да изда заповест да у Српску стоку или какву рушадину, за живот свој не дирати.“*

У то време карактеристично је било настојање да се по сваку цену одржи сточни фонд. Стока у Србији је била потребна за исхрану војске, српске и руске, за вучу муниције и осталих војних потреба. Вучна стока служила је Карађорђу за превоз робе за коју је куповао оружје и муницију у Аустрији и са њима се тукао са Турцима.

Да би турке лишио средстава за вођење рата Карађорђе је забранио сваку продају и трговину стоком и да се могу само “мед и масло и коже у Турску давати, а друго ништа“. Овакав став Карађорђа произилазио је из разлога да Турке не би сувише озлоједио и да би омогућио прехрањивање турских војника . Међутим, када су Турци пред саму пропаст Србије са свију страна навалили, ситуација је постала крајње критична. Карађорђе, међутим, и даље брине за стоку и наређује 1813. године војводи Вељку Петровићу да робље и стоку с пута у планине уклони и народ добро да чува.

Правитељствујући Совјет је издао наредбу старешинама и народу у Србији, а нарочито окрузима: шабачком, ваљевском, зворничком и ужи-

чком. По тој наредби је „слободно сваком човеку, који буде имао, говеђине, овчије, козије месо сећи, или касапити на сваком месту, да му нико на пут стати неће у вароши, или на селу...“

3. Ветеринарска служба у доба Милоша Обреновића

У време Милоша Обреновића Србија је била полуслободна. Централни део земље био је ослобођен од Турака и у њему се ствара законитост, и појављују се први прописи о начину држања и закупљивања месарница у Србији. Један пропис издао је кнез Милош још 1836. године. То су његова позната „Условија“ која имају пет тачака којима се регулишу клање стоке, продаја меса, рад касапница и казнене одредбе.

ЗАКОНСКИ ПРОПИСИ У ОБЛАСТИ ВЕТЕРИНАРСТВА

Кнез Милош 1839. године доноси Указ којим је у Србији и посебно у Београду регулисано клање стоке и продаја меса. Указ је необично важан не само као пропис који регулише ову материју већ и као први комунални, ветеринарско-санитарни пропис у ондашњој Србији.

У уводном делу Указа даје се објашњење да кнез доноси овај пропис да би се увео ред у пословању месара, којима је дато право да продају све врсте меса осим свињског. Ова уредба забрањује грађанима да кољу стоку и продају месо. Они могу клати стоку само за своје личне потребе. Уредба допушта једино механџијама да могу куповати и клати стоку али само за потребе својих механа, и то у печеном и куваном стању.

У овом временском периоду формира се 1839. године Санитетско одељење при Министарству унутрашњег дела Србије. Одељење међу својим првим прописима издаје пропис „Наставленија за окружне лекарне и физикусе“. По одредбама „Наставленија“, окружни лекари били су дужни да воде бригу и о здрављу стоке. Они су то морали радити јер у то време у Србији није било ниједног ветеринара. Уосталом, овај обичај примењиван је у целом свету, па и у суседној Аустрији, која нам је у организацији санитетске и ветеринарске службе дуго служила као узор. На основу овог великог „Наставленија“ окружни лекари су за дуги низ година вршили и преглед меса у Србији, све до Царинског рата, који је нанео велику економску штету привреди Србије, а ветеринарској служби Србије донео еманципацију (самосталност).

Ветеринарска служба Србије током 19. века била је при Санитетском одељењу Министарства унутрашњег дела. Ово одељење основано је 1839. године са задатком да води бригу о извршавању свих медицинских и ветеринарских послова. На основу „Наставленија“ извршена је исте

године нова организација медицинске службе, по којој су сви окрузи у Србији добили по једног лекара, који се звао окружни физикус.

Формирање ветеринарске службе у оквиру овог одељења извршено је знатно касније. То је учињено 1881. године на основу Закона о уређењу санитетске струке и о чувању народног здравља. На основу овог закона, по први пут су у Србији постављени окружни марвени лекари. Међутим, они нису били самостални у свом раду, јер је њима, као и осталим санитетским службама, био надређен окружни физикус.

Овакав положај марвени лекари имали су све до 1900. године, када је ветеринарска служба изашла из Санитетског одељења и прешла у Одељење за пољску привреду и ветеринарство Министарства народне привреде. У овом одељењу ветеринарска служба добила је самосталност и већу одговорност за свој рад, као и одређене могућности за бржи развој.

По свом географском положају Србија се налазила на раскрсници свих трговачких путева који су преко њене територије водиле од Аустрије ка Отоманском царству. Како Турска није предузимала никакве епизоотиолошке мере на сузбијању и искорењивању ензоотија, како људи тако и домаћих животиња, претила је стална опасност од ширења следећих зараза: куга људи, куга говеда, беснило, овчије богиње, шуга оваца, слинавка и шап, антракс и друго.

Због овакве епизоотиолошке ситуације, Аустрија и Србија предузимале су одговарајуће мере како би заштитиле своје интересе, организовањем пограничних карантина са одговарајућим службама, ограђивањем границе и постављањем страже према Турској. први карантин (контумац) према Турској био је у Ћуприји, а затим је премештен у Алексинац 1837. године. Била су још четири карантина у земљи Србији: у Великој Рашкој, на Мокрој гори, на југозападној граници према Босни, у Љубовији и Рачи на Дрини и Радујевцу, на месту где се Тимок улива у Дунав.

Оснивањем Санитетског одељење 1839. године предузете су многе акције на сузбијању и искорењивању сточних зараза. Исте године објављују се „поученија о беснилу“. „Правила о поступку са овцама због редње овчијих богиња“ објављена су 1844. године, а 1845. године „О прострелу“. Упутство о говеђој куги објављено је 05. августа 1846. године, а то је учињено и 1849. године и 1850. године.

После успешног сузбијања говеђе куге 1849. године, углед ветеринарске службе је порастао. Томе је пуно допринео својим радом и организационим способностима Франц Бихеле, окружни физикус и лекар ветеринарске медицине који је био и члан сталне комисије за угрожена подручја. Франц Бихеле је постао у Србији „лекарски комесар“, и био је први марвени лекар постављен у санитетском одељењу (1845. година).

Требало је да прође 41 година после Јована Петровића, ковача, да Србија добије (1845) првог марвеног лекара Франца Бихелеа из Аустрије који 1850. година одлази да сузбија говеђу кугу „Кључ", крај Дунава, на граници према Румунији и убрзо постаје директор карантина у Радујевцу, где је, са породицом, остао до краја живота 1891. године.

Ветеринарска служба из дана у дан је постизала успехе и све већи углед у народу. Земља Србија је 1878. године добила своју самосталност и са Аустроугарском је склопила уговор о трговини, а 1882. године и прву ветеринарску конвенцију. На основу ове конвенције Србија је морала да организује и ојача ветеринарску службу, затим да уведе низ савремених мера у вези са заштитом сточног фонда и трговине. Да би се то постигло, примљен је један број лекара ветеринарске медицине из Аустроугарске. Један број млађих људи, гимназијалаца из Србије, упућени је са стипендијом на школовање у ову земљу, како не би било разлике у раду ветеринарских служби Аустрије и Србије. Захваљујући таквој дугорочној политици о стварању ветеринарских кадрова, Србија је 1881. и 1882. године објавила велики број закона, уредаба и упутстава у циљу регулисања здравља и обезбеђења промета стоке.

Најважнији закон који је донет 1882. године је био Закон о заштити од сточних зараза уопште и о мерама за угушивање тих зараза. Исто тако, донето је „Упутство за вршење Закона о заштити животиња од сточних зараза уопште, Закон о заштити од говеђе куге и о угушивању те заразе" и др.

Објављивањем ових закона и подзаконских аката, у Србији су први пут постављени окружни марвени лекари (1881). На тај начин ветеринарска служба је била добро организована, али је и даље била у саставу санитетског одељења.

Ветеринарска служба Србије остала је у Санитетском одељењу до 1899. године, а од 1. јануара 1900. године она је била при Одељењу за пољску привреду и ветеринарство при Министарству народне привреде.

Ветеринарска служба Србије се развијала и стицала углед захваљујући ветеринарском законодавству. Закони донети пре 1881. године, пребактериолошки период, када се није знало о бактеријама као изазивачима болести, имали су нестручан, ненаучан однос и приступ у решавању превентиве, терапије, дезинфекције и искорењивања заразних болести домаћих животиња.

У бактериолошкој ери, после 1881. године, ветеринарски законски прописи били су на европском нивоу и потпуно у складу са новим научним достигнућима, што је омогућило да се трговина обавља без проблема и са другим земљама, а не само са Аустроугарском. Ово је посебно дошло до изражаја у време царинског рата између Аустроугарске и Србије.

ПРВИ ЛЕКАРИ ВЕТЕРИНАРСКЕ МЕДИЦИНЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ

Досадашњи лекари ветеринарске медицине су били углавном из иностранства, углавном из Аустроугарске. Лекари ветеринарске медицине у Србији, од којих су многи били страног порекла, својим радом, залагањем, знањем, несебичним ангажовањем и великом љубављу према својој средини, крчили су пут савременој ветеринарској медицини у нашој земљи.

Тако је први лекар ветеринарске медицине био Леополд Хазе, који је у Нишу радио од 1884. до 1888. године. Други лекар ветеринарске медицине је Србин, др Петар Д. Тодоровић, који је радио у Нишу од 1888. до 1889. године и од 1905. до 1909. године.

ПРВИ ЛЕКАРИ ВЕТЕРИНАРСКЕ МЕДИЦИНЕ У ЛЕСКОВЦУ, ОД 1900. ДО 1914

Србија је стално била исцрпљивана борбама и ратовима за своје ослобођење. Она је била без сопствених стручних кадрова у хуманој, ветеринарској и пољопривредној, а нарочито у сточарској служби. Зато је била приморана да своју друштвену пажњу и економску моћ посвети најпре заштити својих граница од непријатеља, а потом и од сточних заразних болести.

Зато је лесковачки крај, са малим закашњењем, свог првог лекара ветеринарске медицине добио тек 1900. године. Следећи лекари ветеринарске медицине су радили у Лесковцу од 1900. до 1914. године:

1) Михајло Ремчевић, окружни марвени лекар, радио 1900. године,

2) Јован Брадић, окружни марвени лекар, радио 1901. године,

3) Петар Митлавчић, окружни марвени лекар, радио од 1902. до 1903. године,

4) Владимир Недељковић, окружни марвени лекар, радио од 1904. до 1905. године,

5) Драгомир Илић, окружни марвени лекар, радио 1906. године,

6) Драгомир К. Марковић, окружни марвени лекар, радио од 1907. до 1908. године,

7) Јован Антић, окружни марвени лекар, радио од 1909. до 1912. године,

8) Димитрије Дука Пешић, окружни марвени лекар, радио од 1913. до 1914. године.

ЛЕКАРИ ВЕТЕРИНАРСКЕ МЕДИЦИНЕ У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1911, 1912, 1913. и 1914. године

Ветеринари Србије, цивилни и војни, током вођења ослободилачких ратова 1912, 1913. и 1914. учествовали су заједно са осталим ратницима Србије у војним операцијама. Тако су ветеринари Србије са војском Србије били на Солунском фронту. Укупно ветеринара је било 63, али са њима су били и студенти и помоћници ветеринара. У поробљеној земљи остао је само мали број старијих и оболелих ветеринара.

ЛИТЕРАТУРА

1. Проф. др Зоран Алексић, проф. др Бранислав Ђукић, проф. др Данило Вицковић, *Законски прописи у ветеринарској медицини*, Ветеринарски факултет, Београд, 1994.

2. Др Јаша Романо, *Југословенска библиографија, лекарушa и народних медицинских рукописа*, Београд, 1973.

3. Др Драгољуб Дивљановић, *Ветеринарски кадрови у Србији 1800-1918 године*, Београд, 1974.

4. Др Драгољуб Дивљановић, *Друштво ветеринара Србије од оснивања до данашњег дана (1890-1975)*, Београд, 1976.

5. Др Данило Лабудовић и сарадници, *Ветеринарство на подручју Београда од 1717. до 1975. године*, Београд, 1978.

6. Југословенско друштво историје: Медицине, Стоматологије, Фармације, Ветеринарска медицина, Београд,1988.

7. Савез ветеринара и ветеринарских техничара Србије, Споменица 1890 - 1990, Београд 1990.

8. Ветеринарски гласник, Београд 1948, број 4. и 5, ст. 301.

9. Ветеринарски гласник, Београд,1953, број 6, ст. 382.

10. Ветеринарски гласник, Београд, 1971, број 1, ст. 63-78.

11. 7. конгрес ветеринара Југославије, Сава центар, 27-29, октобар 1998.

12. 110 година Српског ветеринарског друштва, Београд, 2000.

13. 50 година Сточарско–ветеринарског центра Ниш, Јован Цанић и сарадници, Ниш, 1991.

14. Др Војислав Милојевић, Пастеров Завод, Ниш, 1985.

Summary

Milutin Petrović, Jelena Aleksić, Miloš M. Petrović
PROGRESS OF VETERINARY MEDICAL SERVICE IN JABLANICA DISTRICT DURING MEDIEVAL PERIOD AND AFTERWARD

Providing medical cure for the animals in Medieval Serbia had no difference comparing it with the medieval veterinary medical treatment in Europe. The practical work and veterinary treatment in 14th century relied on so called „HODOSKI COLLECTED WORKS“, since it was considered as the one of the oldest therapy manuals of Serbian medicine, including numerous prescriptions. Along with doctors (medicus) medical treatment for the animals was done by the veterinarians - empirics, shoeing smiths, witch-doctors and other medicine-men who got familiar to the veterinary treatments.

There are some data related to medical treatments to the animals during ruling of Karađorđe and Miloš Obrenović afterwards, when there were presented the first regulative related to the method of maintaining, set up and renting butcher shops in Serbia. Hitherto, Duke Miloš proclaimed famous „Uslovija“/„Decrees” in 1836well-known due to five rules regulating botching the animals, selling the meat, functioning of butcher shops etc.

Veterinarians mostly came from Habsburg Monarchy. Their engagement and attempts, determined the path for modern veterinary in Serbia

Mr. Leopold Haze, the first veterinarian in Serbia, worked in Niš from 1884 to 1888. The second was Serb, doctor Petar D. Todorović, who also worked in Niš from 1888 to 1889, and from 1905 to 1909.

Veterinaries of Serbia, civil and military, participated in military operations during liberation wars in 1912, 1913 and 1914. They were on Thessalonica front with the Serbian army as well.

УДК 94(497.11 Лесковац)“1915/1918”

Добросав Ж. Туровић

ПРИХВАТ И СМЕШТАЈ ПРВЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ И ФРАНЦУСКЕ ВОЈСКЕ У ЛЕСКОВЦУ ПОСЛЕ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА

(Поводом 90 година пробоја Солунског фронта и ослобођења Лесковца)

ОКУПАЦИЈА ЛЕСКОВЦА 1915. ГОДИНЕ

За време Првог светског рата Србија је два пута била под непријатељском окупацијом. Прва, делимична окупација, које су извршиле аустроугарске трупе, од почетка септембра до средине децембра 1914. године, захватила је северозападне области Србије, укључујући и Београд. Друга окупација, коју су извршиле удружене армије Аустроугарске, Немачке и Бугарске, обухватала је целу Србију и трајала је од јесени 1915. до јесени 1918. године.

Здружена војска Аустроугарске, Немачке и Бугарске, руковођена фелдмаршалом Макензеном, октобра 1915. присилила је српску војску на повлачење према југу Србије. Друга српска армија, под командом војводе Степе Степановића, октобра и новембра 1915. пружила је непријатељу жесток отпор на Јужној Морави, на мосту према Власотинцу, код Лесковца, на Хисару, затим у Јабланици, Пустој Реци, у Топлици и Косаници, где је била српска Врховна команда са краљем Петром I Карађорђевићем. Српске трупе биле су присиљене на одступање према Косову и Метохији. Бугарске трупе пуковника Рибарова продрле су преко планине Влаине ка Лесковцу и угрозиле позадину српских трупа на Источном фронту. У жестоким борбама при одбрани Лесковца 5. новембра 1915. године, штитећи мост на Јужној Морави, погинуло је 49 српских војника, као и још седам на прилазу граду. Бугари су топовима бомбардовали Лесковац. Тимочка дивизија 8. новембра пружила је жесток отпор на Хисару, а Јужноморавске трупе на Копиљаку, Вељој глави, код Свирца и дуж старе српско-турске границе. Борбе су биле жестоке, прса у прса. Бугари су на Црној чуки убили 46 српских војника, а на Мутиводи 74

и 10 Туларчана. Бугари су 7. новембра, пре подне, окупирали Лесковац. Одбрана Лесковца се повукла ка Лебану. При уласку Бугара погинуло је седам Лесковчана. Бугарског команданта и његове војнике дочекао је прота Стеван Комненовић са углађеним грађанима и поповима.[1]

Прва, Осма и Девета дивизија Друге бугарске армије 20. новембра 1915. године окупирале су лесковачки крај. Бугари су образовали Војно-инспекцијску област "Морава", са седиштем у Нишу. У Лесковцу и Врању, поред бугарских, налазиле су се и немачке и аустријске јединице, које су обезбеђивале железничку пругу и фабрике. У Врању, Лесковцу и Сурдулици биле су озлоглашене бугарске јединице 29. и 42. пука, које су од октобра 1915. до маја 1916. године побиле 2000-3000 Срба. Такође, организовани су: бугарска жандармерија, полиција, судство, општина и школство. За председнике општина постављени су Бугари и њима одани људи. Југоисточна Србија и Македонија проглашене су за бугарске крајеве.[2]

Држећи се "поверљиве"наредбе бугарског генерала и начелника Инспекције Врховне команде за "Моравското", бугарски виши и нижи официри, подофицири, војници, чиновници, полицајци, професори, учитељи и попови, спроводили су присилну денационализацију и политику своје владе. У врањском и лесковачком крају од 1915. па до 1918. године Бугари су вршили денационализацију и бугаризацију српског живља. Бугари су огласили да Србија више не постоји, да се најстроже забрањује српски "бунтовнички" језик. Отворили су бугарске основне школе и гимназије и увели бугарски језик, а у српским црквама бугарски попови терали су Србе да слушају "бугарску думу" на бугарском језику. Ти бугарски попови уништили су српске црквене књиге. У својим црквеним књигама вршили су прекрштавања на бугарском језику. Забранили су одржавање српских обичаја, као и свако окупљање српског народа. Такође, забранили су и српску ношњу. Натписи на школама, болницама, банкама, трговинским и занатским радњама били су на бугарском језику.[3]

У циљу стварања Велике Бугарске на рачун Србије, бугарска влада смишљено је спроводила геноцид над Србима. Главни циљ је био уништавање српског народа. На почетку окупације Бугари су 1915. убили 110 Лесковчана, махом свештенике, учитеље, судије, адвокате, чиновнике, затим

[1] Војноисторијски институт Београд, к.65 бр. 2/149; Војвода Степа Степановић, у ратовима Србије 1876-1918, Београд, 1989, стр. 506-507; Живан Стојковић и Хранислав Ракић, *Лесковачки крај у време Првог светског рата*. Лесковац, 1987; Добросав Туровић, *Лесковац и лесковачки крај 1915-1918*, Лесковац, 2006.

[2] Црквене књиге умрлих Лесковца; Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, Београд, 1921, стр. 12; Историја српског народа, VI , 2. књига, том II, Београд, 1983, стр. 147; А.Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, стр. 38, 42,44,45; Архив Србије Београд, Фонд комисије за испитивање злочина и нанете штете од стране Бугара и Аустријанаца у округу врањском, АНО 1258, 1256 и 1627.

[3] Исто.

народне посланике, трговце, индустријалце и банкаре, потом политичаре-радикале и либерале. Убијање Срба настављено је и 1916, 1917. и 1918. године. Само из лесковачког среза убијено је 545 лица. Највећи број Срба је убијен у Сурдулици и на Хисару, у Араповој долини 1917. године. Други начин геноцидне политике Бугари су спровели путем "интернирања опасних" Срба у бугарске заробљеничке логоре. Интернирано је преко 2000 лица, од којих се само 20% вратило кућама. Трећи начин убијања Срба били су бугарски кулуци на путевима и рудницима, соланама и на изградњи железничких пруга. Поред масовних убијања Срба, Бугари су батинали и силовали преко 2000 жена, па чак и девојчице од осам година.[4]

Бугари су опљачкали лесковачке фабрике, банке, трговинске и занатске радње, богате приватне куће, отимали су злато, сребро, новац, вредније покућанство, скупоцене предмете, одећу, обућу, као и људску и сточну храну. Узимали су и коњска и воловска кола, пољопривредне машине, занатлијске алате, као и све оно што је имало вредност. Нарочито су опљачкали сточни фонд у лесковачком, власотиначком и јабланичком срезу.[5]

ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА 1918. ГОДИНЕ И ОСЛОБОЂЕЊЕ

Крајем новембра 1915. године отпочело је повлачење српске војске, краља, парламента и великог збега народа преко албанских гудура ка Јадранском мору. На том крвавом путу смрти остало је 143.000 српских гробова и још 77.278 несталих војника. Савезници су прихватили и пребацили 151.828 српских војника на Крф, у Бизерту 13.000 и 5.000 војника у Француску и на Корзику. Од болести, глади и изнурености умрло је 77.400 српских војника.[6]

На Крфу српска војска је реорганизована и припремљена за фронт. После опоравка и обуке од три месеца, 10. априла 1916. године, Савезници су српску војску пребацили лађама на Солун, у савезнички логор у Микри. Удружене савезничке војске Француске, Енглеске и Србије, под командом генерала Сараја, почетком августа 1916. поселе су фронт од Вардара до Пелагоније, према немачко-бугарским снагама 1. и 2. бугарске армије, 11. немачке армије и аустроугарског корпуса. Британска војска била је на

---

[4] Архив Србије Београд, АНО 1256 и 1627; Ј.Х.Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад, 1922; С. Динић, нав. дело. књ.I стр. 33-34 и 84, и књ. II стр. 50 Д. Туровић, нав. дело, стр. 80-121; Војноисторијски архив Београд, 17 К. бр. 1. ф 1 и 5 к. 77; Лесковачки зборник, 33, стр. 117 и 134; Топлички устанак 1917, Београд, 1992.

[5] Исто.

[6] Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, 12 књига, Београд, 1927; Историја српског народа, VI књ. II том, стр. 101.

Струми, француска на левој обали Вардара, према Дорјану, а српска војска: Прва армија од Вардара до Кожуфа, Друга армија преко Ветерника до Доброг поља и Кајмакчалана, а Трећа српска армија од Кајмакчалана до пута Баница–Лерин. Војници лесковачког краја наставили су ратовање у саставу Моравске дивизије, Прве вардарске бригаде, Дунавске дивизије, у Четвртој и Петој и 21. југословенској дивизији, као и другим српским и савезничким јединицама. Од априла до новембра 1916. године савезници су извели офанзиву ограничених размера. Освојен је Кајмакчалан и ослобођен Битољ.[7]

У позадини непријатељског фронта, лета 1916. године, оживела је четничка организација, под командом војводе Косте Пећанца. Формиране су јавне и тајне четничке организације у Топлици и Јабланици. Такође, у Лесковцу је формирана четничка организација, са Ђорђем Цекићем Лешњаком, познатим трговцем, на челу. За време Топличког устанка 1917. године Лесковчани су помагали устанике Јабланице и Власотинца. Један број устаника из Лесковца борио се под командом војводе-капетана I кл. Милинка Влаховића. После гушења устанка, Бугари су 1917. године ухапсили устанике и држали их у лесковачком концентрационом логору. У Араповој долини, на Хисару, на подли начин Бугари су убили 1250 лица из лесковачког, јабланичког и власотиначког среза. Тада је стрељано и 38 Лесковчана.[8]

П. Бојовић

Савезничке војске извршиле су пробој Солунског фронта од 15. до 18. септембра 1918. године. Српска војска, ојачана двема француским дивизијама и артиљеријом, у тродневним борбама пробила је Солунски фронт на сектору Добро поље – Ниџе –Козјак. За скоро десет дана непријатељ је потпуно разбијен. Повукао се на читавом фронту 150 километара. Српска војска заузела је 23. септембра Прилеп, а Скопље 29. септембра, затим избила на бугарску границу код Царева села и Криве Паланке и бугарску војску избацила из рата. Бугарска влада је 30. септембра 1918. године потписала безусловну капитулацију.[9]

---

[7] Историја српског народа, нав.дело, стр. 246-248.

[8] Д. Туровић, *Јабланички комитски покрет 1916-1918*, Београд 1997, стр. 137-140 Архив VII Београд, к. 79, ф. 9, к.78, ф.3; Дневник Коста Пећанца, стр. 86 и 91.

[9] Велики рат Србије за ослобођење и уједињење, нав, дело; Историја српског народа, нав.дело, стр 246-248; Војноисторијски институт, Београд, архивска грађа I и II српске армије.

Прва српска армија, под командом генерала и војводе Петра Бојовића, напредовала је на правцу Врање-Лесковац-Ниш-Београд, а Друга српска армија, под командом војводе Степе Степановића, на правцу Косово, долина Ибра ка Црној Гори, Босни и Херцеговини. Прва српска армија је у току дводневних борби између Прешева и Врања разбила 9. аустроугарску дивизију и 4. октобра ослободила Врање, а њена Дунавска дивизија ослободила је 7. октобра 1918. Лесковац. У ослобађању лесковачког краја учествовали су преживели четници Топличког устанка.[10]

ПРИВРЕМЕНА ЛЕСКОВАЧКА ОПШТИНА

Коначан слом непријатељског фронта у Македонији присилио је бугарску владу да 30. септембра 1918. године потпише са савезницима безусловну капитулацију. Вест о капитулацији брзо се пренела у Србији, што је убрзало повлачење бугарске окупационе војске. Да не би били кажњени за учињене злочине у Србији, Бугари су преко ноћи 2. октобра 1918. напустили Лесковац, Врање, Сурдулицу. Бежали су са опљачканим пленом.[11]

Уочи напуштања Лесковца, уз одобрење немачке војне команде и сагласност бугарског команданта Лесковца, формирана је Привремена лесковачка општина од угледних Лесковчана. Општинску управу чинили су: Алекса М. Стојановић Кмет, председник Привремене лесковачке општине, и чланови: Костадин Шоп-Ђокић Дина, Јован П. Живковић, Петар Симоновић, Чеда Тодоровић, Михаило Буринчић, Петар К. Јанковић, Славко Миланковић, Трајко К. Митровић, Јосиф Миленковић, Радомир Угринчић, Јосиф Чичановић, Таса Тасић и други. Управа Привремене општине формирала је органе власти: општински суд, општинску управу, команду места, лесковачку војну болницу, лесковачку главну војну станицу и општински магацин.[12]

Приликом напуштања града бугарска команда предала је председнику Алекси Стојановићу на чување заостало брашно и жито по млиновима и магацинима: у млину Милана Стоисављевића 6.000 кг, у млину Живка Стоиљковића преко 42.000 кг пшенице и 48.610 кг брашна. По одласку Бугара председник Стојановић је формирао општинску комисију за претрес млина Живка Стоиљковића. Комисија је нашла, на лицу места: 13.000 кг пшенице, 2.240 кг белог брашна и 1.500 кг обичног брашна, затим плен од Бугара: 5.167 хлеба, 2.315 кг меса, 50 кг масти, 248 кг качкаваља, 110 кг соли, као и 3.790 кг зоба. Из магацина је издато 57.085 кг брашна.

---

[10] Исто.

[11] Архивска збирка докумената Алексе Стојановића Кмета из Лесковца.

[12] Исто.

Одређен је руководилац магацина Костадин Шоп - Ђокић и руководилац млина Таса Тасић.[13]

Дунавска дивизија, у садејству са Коњичком дивизијом, 7. октобра 1918. године наступала је левом обалом Јужне Мораве у правцу Лесковца и Прокупља. Предњи делови Коњичке дивизије су избили на линију: кота 358, западно од Лесковца, Бунушки Чифлук, кота 913, северно од Доње Оруглице. Дринска, Дунавска, Моравска и Коњичка дивизија и француска коњичка бригада брзо су напредовале, гонећи и заробљавајући разбијене непријатељске јединице. Прва српска армија потисла је 9. аустријску дивизију и 6. октобра ослободила Грделицу. Аустријска IX дивизија покушала је да задржи избијање Прве српске армије из Грделичке клисуре. У Лесковачком пољу испречило се пет дивизија Немаца и Аустријанаца. Прва армија је наставила незадрживо напредовање: њена коњица, Дунавска и Дринска дивизија поразиле су IX аустријску дивизију. Друга коњичка бригада избила је на лесковачки вис Хисар. Заробљено је 200 окупаторских војника и шест официра 30. аустријског пука. Непријатељ је пружао отпор северно од Лесковца, артиљеријом и митраљеском ватром од железничке станице. Коњички ескадрон Дунавске дивизије стигао је

Управа привремене лесковачке општине

до првих кућа Лесковца, са јужне ивице вароши, где је водио пешадијску борбу са слабијим непријатељским деловима. Седми српски пук пробио се до северне ивице Лесковца, у висини Пољопривредне школе, а 2. ескадрон 2. пука, који је учествовао у нападу на Лесковац, наставио је

[13] Архивска збирка Алексе Стојановића Кмета.

кретање у правцу Стопања. Повлачећи се возовима према Печењевцу, непријатељ је спалио мацине са храном и муницијом, као и сточну храну за коње. Такође, уништио је и делове железничке пруге и мање мостове. Савезнички обруч се стезао око Лесковца. Борбе на прилазу Лесковцу биле су жестоке. Непријатељ се повлачио из града у правцу Печењевца и Брестовца. Коњички ескадрон Дунавске дивизије, потпомогнут једном четом пешадије, у 11.15 сати, ушао је у Лесковац и ослободио град на Ветерници. Заробио је 380 аустријских војника. Војвода Петар Бојовић, командант Прве српске армије, 7. октобра 1918. године послао је српској Врховној команди извештај о борбама Прве српске армије за ослобођење Лесковца. Лесковчани су радосно дочекали ослободиоце уз опште весеље.[14]

СМЕШТАЈ И ОПСКРБА ПРВЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ И САВЕЗНИЧКЕ ВОЈСКЕ

Привремена лесковачка општина спремно је дочекала ослободиоце. Лесковац је постао велики прихватни војни логор српске и савезничке војске: Штаба Прве српске армије, војводе Петра Бојовића, Дунавске, Дринске, Моравске и Коњичке дивизије, затим савезничке војске - француске Коњичке бригаде генерала Гамбете, 145. пука тешке артиљерије, I пешадијског пука мароканских спахија, VII пука регимента "Африкан" стрелаца, енглеске добровољачке шоферске јединице, топографске службе А.О., радио-телеграфске станице А.Ф.О. потом 149. регименте артиљерије (6. батерија), француске колонијалне трупе, аутомобилског одреда, француског сервиса топографа, санитетске, итендантске, инжињеријске, техничке и муницијске службе. По смештају, војвода Петар Бојовић командовао је ратним операцијама српским јединицама и припремао, "Нишку операцију". За време боравка српске и савезничке војске у Лесковцу, од 7. до 17. октобра 1918. године, град је организовао смештај, исхрану, лечење рањеника и болесних војника, затим опскрбу војних коња и волова. Привремена лесковачка општина је организовала и рад млинова, пекара, месара, кројачких, обућарских, ковачких, поткивачких и техничких радионица за оправку оружја и војне опреме.[15]

По ослобођењу Лесковца организован је и рад Среског начелства и жандармерије, као и рад ратних заробљеника, Италијана и Румуна, војне амбуланте и марвене болнице. За то кратко време општинска управа је успела да смести скоро целокупну српску и савезничку војску, да организује рад свих служби, као и затвор за немачке и аустријске војнике.

---

[14] Архивска збирка Алексе Стојановића Кмета; Д. Туровић, Лесковац и лесковачки крај 1915-1818, нав.дело, стр. 383-391.

[15] Исто.

Успешно су организовани санитет и болница коју су опскрбљивали варошани и сељаци. Лесковчани су за болницу дали и своје кревете и постељину, а сељаци околних села доносили су млеко, сир, погаче, пите, слаткише и воће за рањене и болесне војнике. Ангажовани су ковачи и мајстори за оправку теглећих кола, техничких машина, камиона, затим оружја и војне опреме, као и за обућу и одећу. Формирана је Главна војна станица, са начелником капетаном I кл. Владимиром К. Симоновићем; затим Команда места војних обвезника Лесковца, Државни магацин за жито и брашно, Слагалиште прехрамбених артикала и сточне хране, Телеграфско одељење, Батаљон команде места.[16]

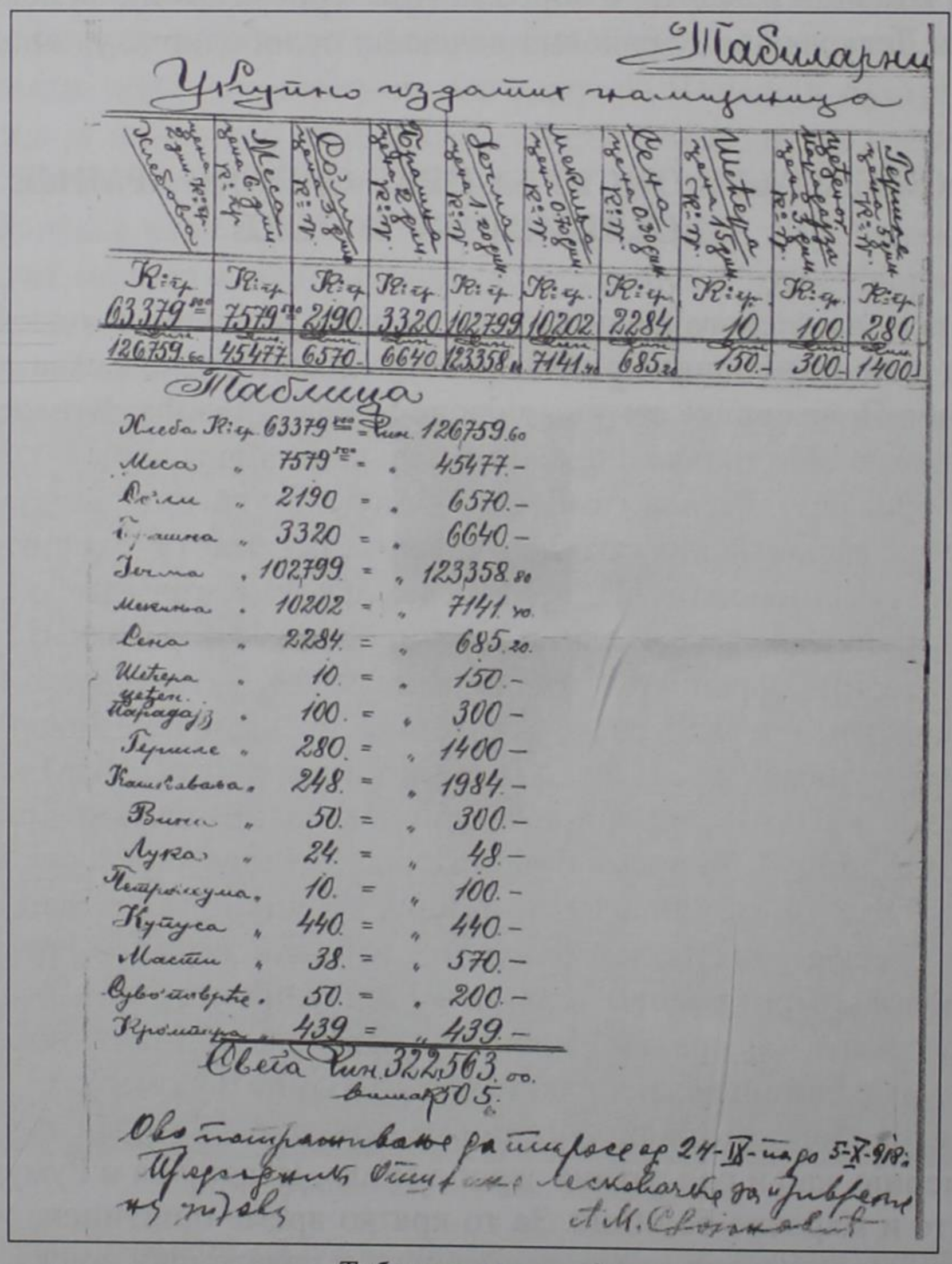

Табеларни преглед

Управа привремене лесковачке општине, од 7. до 17. октобра 1918. године, издала је за потребе српске и савезничке војске: 63.380 кг хлеба,

[16] Архивска збирка Алексе Стојановића Кмета.

3.320 кг брашна, 7.580 кг меса, 2.190 кг соли, затим 248 кг качкаваља, 38 кг масти, 10 кг шећера, 280 кг гершле, потом 50 кг сувог поврћа, 24 кг лука, 100 кг парадајза, 440 кг купуса, 439 кг кромпира, 50 л вина. Такође, Управа општине издала је из магацина опскрбу за коње и волове: 102.799 кг јечма, 10.302 кг мекиња, 4.419 кг сена и 500 кг сламе. Вредност поменутих артикала је износила 332.563 српских динара у злату. Поред тога, привремена општина је уступила српској и савезничкој војсци и 82.741 кг брашна и 1.375 кг соли, од чега је испечен 107.561 хлеб. [17]

Поред ангажовања Лесковчана, акција збрињавања и опскрбе српске и савезничке војске добила је и шире размере код суседних општина: Печењевачке, Црковничке, Лебанске, Вучјанске, Орашачке, Губеревачке, Великотрњанске, Стројковачке, затим Мирошевачке, Турековачке, Белановачке, Богојевачке и Трњанске. Ангажован је велики број угледних кметова (одборника) и домаћина који су обилазили села и сеоска домаћинства и прикупљали прилоге за српску и савезничку војску. Тако су сакупили: 24575 кг. пшенице, 94.989 кг. брашна, 116.630 кг хлеба, 17.321 кг. мекиња за коње и волове, затим 102.799 кг. јечма и 5.203 кг. сена. У акцији збрињавања нарочито су предњачила села. Сељаци 53 села поклонили су српској и савезничкој војсци: 133 овце, 44 козе, 20 говеда, два бивола и две свиње. Било је и оних који су дали више стоке: Јован Јовановић из Лесковца, Цветко Стаменковић из Велике Грабовнице, Нака Милошевић из Стројковца, Таса Митровић из Накривња, Никола Живковић из Губеревца, Петар Стојиљковић из Ораовице, Стојан Анђелковић из Славујевца, Никола Станковић из Игришта, Костадин Крстић из Вучја, Милош Станковић из Тодоровца и Младен Илић из Бунуше. У поменутој акцији истакли су се лесковачки месари Дика Павловић и Димитрије Јањић, који су примали стоку и вршили клање за потребе војске.[18]

Управа општине оспособила је за рад млинове Тасе Тасића, Милана Таталовића, Живка Стоилковића, Косте Шоп-Ђокића и Душана Петковића. Ангажовала је и лесковачке пекаре Младена Митића, Здравка Бојковића, Добрена Димитријевића, Анту Стаменковића, Копу Стевчића, Трипка Петровића, Спиру Анђелковића, Горчу Паћу, Алексу Ђокића, Мила Станковића, Добривоја Николића Дивдика, Тасу Стаменковића, Васу Илића Ђаволинку, Цила Илића Ђаволинку, Прокопа Стевића, Милана Ђорђевића Шаркова, Маринка Стаменковића, Јована Миљина Подворце, Јована Тасића Кокоза, Копу Тасића Кокоза, затим Тасу Арсића Брку, Марка Стојковића, Михаила Ђокића Жижу, Мику Х. Јованчића, Арсу Поп Танића Грка и Богородичну фуруну за печење хлеба за српску и савезничку војску, као и лимаре Трајка Ђорђевића и Мику Стефановића, "за

---

[17] Исто.

[18] Архивска збирка Алексе Јовановића Кмета.

поправку изломљених болничких кревета". Све школске зграде, кафане, сарајии и хотели искоришћени су за смештај рањених и оболелих српских и савезничких војника. Такође, смештени су и војнички коњи и волови за вучу у лесковачким и сеоским шталама.[19]

Привремена лесковачка општина није имала довољан број чиновника за рад на вођењу администрације и пословних књига о издатим артиклима српској и савезничкој војсци. По завршетку опскрбе, председник Алекса Стојановић Кмет затражио је од сеоских општина документа о предатим артиклима српској и савезничкој војсци ради издавања оригиналних требовања. Допринос Лесковца и Лесковчана у завршним операцијама српске и савезничке војске је видан и велики.[20]

ПРИПРЕМЕ НИШКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

Аустријанци и Немци припремали су одлучан отпор савезничкој војсци јужно од Ниша. Прикупили су војне јединице: 53. корпус, Алпски корпус и 219. дивизију, затим аустријску дивизију код Врања, 30. аустријску дивизију код Прокупља и 217. дивизију код Софије. Као појачање немачкој армади одређене су 224. немачка дивизија, 59. аустријска дивизија и 4. коњичка дивизија. Здружене непријатељске снаге ојачале су фронт на сектору Пирот-Ниш-Прокупље. Алпски корпус пребачен је 2. октобра из Београда у Ниш, као и немачка 219. дивизија, затим 217. дивизија из Немачке, а у долини Јужне Мораве 30. аустроугарска девизија. Немачка команда у Берлину одлучила је да у Србији задржи српску и савезничку војску. Од 7. до 12. октобра српска и савезничка војска наставиле су ратне операције према Прокупљу, Нишу и Пироту. Српској војсци придружиле су се и преживеле комитске чете, под командом познатих четовођа Милорада Перовића, [...] Живковића, Гојка Митића Комите, Ивана Плавшића, Марка Кривокапића и Михаила Арсића, и наставиле борбене операције за ослобођење лесковачке околине, Поречја, Пусте Реке, Доње и Горње Јабланице и долине Јужне Мораве.[21]

Војвода Петар Бојовић и француски генерал Гамбета израдили су у Лесковцу план за ослобођење лесковачког краја и Ниша. Жестоке борбе су вођене на линији Белановце - кота 359 (Винарце) – Богојевце и настављене према Нишу. Десна колона Дунавске дивизије наставила је напредовање на линији Пуковац-Кочане-Орљане, а лева колона према десној обали Топлице, а коњички ескадрон долином Мораве. Коњичка дивизија ка

---

[19] Исто.

[20] Архив VII Београд, к. 374 ф. 1,2 и 3; Милан Недић, Српска војска и Солунска офанзива, 1932,стр. 83 и 92.

[21] Архив VII Београд, к. 374 ф. 1,2 и 3; Милан Недић, Српска војска и Солунска офанзива, 1932,стр. 83 и 92.

Медвеђи и Прокупљу, док је Крстарећи одред наступио преко Тулара ка Куршумлији. Бригада генерала Гамбете напредовала је правцем Пирот-Ниш, Моравска дивизија преко Бабичке горе и Селичевице, Дринска дивизија на правцу Лесковац-Чечина-Ниш. Повлачећи се ка северу, непријатељ је порушио мостове и пропусте и оштетио и железничку пругу и тиме успорио напредовање савезничким моторизованим јединицама и тешкој артиљерији. Пионирске чете Дунавске, Моравске и Дринске дивизије, са ратним заробљеницима, а уз помоћ мештана села, убрзано су оспособљавале пругу, мостове и пропусте на релацији Лесковац-Ниш. [22]

Генерал Гамбета је заузео Бабушницу, Дунавска дивизија десну обалу Топлице, Коњичка дивизија Житорађу и Пасјачу, а Дринска дивизија напредовала је преко Косанчића. Борбе Прве српске армије и Гамбетине бригаде око Ниша одвијале су се 10. 11. и 12. октобра 1918. године, На фронт из Лесковца стизале су војсци наредбе војводе Петра Бојовића, као и коморе са храном и муницијом. Све савезничке снаге биле су 9. октобра усмерене према Нишу: Моравска дивизија на линији Умиште-Дукат потисла је 219. дивизију, Коњичка бригада Гамбете на путу за Пирот, Дунавска дивизија од Бојника ка Нишу. Моравска дивизија је поразила непријатеља код Драшкове Кутине и с леве обале Нишаве избила на јужну ивицу Ниша. После окружења Прве српске армије и Гамбетине бригаде, непријатељ је почео да пали своја слагалишта у Нишу и повлачи се из града. Преко ноћи одступио је из Ниша. Моравска дивизија је са Селичевице 12. октобра отворила врата и заузела град Ниш, тако су избегнуте борбе у самом граду.[23]

Прва српска армија, после 29 дана и ноћи непрекидних борби, од Кајмакчалана и обале Црне реке, 12. октобра ослободила је Ниш. По добијеном извештају о ослобођењу Ниша, регент Александар, врховни командант српске војске, упутио је Војводи Петру Бојовићу телеграм: „Ваш извештај, да су храбре трупе ослободиле Ниш од мрског ропства, исунио ме великом радошћу. Ја Вам благодарим, драги Војводо, и вашој храброј Армији изјавите моје честитке.“[24]

ЗАКЉУЧАК

На основу изнетих чињеница може се закључити да је Лесковац у Првом светском рату био 7. новембра 1915. године окупиран од стране бугарске војске. Током окупације Бугари су спроводили присилну де-

[22] Архив VII Београд, к.374,ф.1-3; Лесковачки зборник XXXIV, Лесковац, 1994, стр. 146-154; Наша реч, Лесковац, „Припрема нишке операције“, 15.X 1993; Хранислав Ракић и Живан Стојковић, Три ослобођења Лесковца, Лесковац, 1994.

[23] Исто.

[24] Исто.

национализацију и бугаризацију српског живља, затим убили 545 лица. Окупатор је брутално хапсио, мучио и интернирао Лесковчане, а жене силовао. Опљачкао је сва градска добра и вредне предмете. У граду је постојала тајна четничка организација, која је учествовала у Топличком устанку. Прва српска армија ослободила је 7. октобра 1918. године Лесковац. Пре уласка српске и савезничке војске у Лесковцу је формирана Привремена лесковачка општина. Од 7. до 17. октобра 1918. године Општина је сместила и опскрбила Прву српску армију и савезничку војску, збринула је рањенике и болесне војнике. Управа општине издала је српској и савезничкој војсци прехрамбене намирнице у вредности 323.068 српских динара. У Лесковцу Штаб Прве српске армије и савезничке војске припремио је и реализовао план "Нишке операције" у којој је ослобођен Ниш 12. октобра 1918. године. Рад је написан на основу архивске објављене и необјављене грађе и литературе.

Summary

Dobrosav Ž. Turović

ACCEPTANCE AND ACCOMMODATION FOR THE FIRST SERBIAN ARMY AND THE FRENCH ARMY IN LESKOVAC AFTER THESSALONIKI FRONT BREAKTHROUGH

In The First World War Leskovac was occupied by Bulgarian Army. The Occupation lasted from November 7th 1915 to October 7th, 1918. Bulgarian occupier repressed Serbian inhabitants: denationalisation, collective executions, torturing civilians, interning, raping women and stealing all goods. During occupation in Leskovac there were killed 545 persons, while during Toplicki Uprising in 1917, there were killed 1.250 Serbs of Leskovac, Jablanicki and Vlasotinacki districts. Prior liberation of Serbia, after Thessaloniki Front Breakthrough, in October 2nd 1918 there was established Temporary Municipality which accepted, provided accommodation and supplying for the First Serbian and English Army. The town of Leskovac was the location of preparation and realisation of "Niš operation".

УДК 338.45:67(497.11)“1884/1941”

Ранка Гашић

ЛЕСКОВАЧКА ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Британски и немачки утицај у предузећима Илића и Теокаревића

АПСТРАКТ: Развој текстилне индустрије на југу Србије, са посебним освртом на Лесковац, и на делатност појединих индустријалаца тог краја. Учешће и утицај страног капитала, радне снаге и школовања индустријалаца у Европи на развој текстилне индустрије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Текстилна индустрија, британски капитал, немачки капитал, индустријалци.

Текстилна индустрија, као једна од најважнијих привредних грана у Србији и Југославији, била је током 19. и 20. века најразвијенија управо на југу Србије. Град Лесковац је био познат под именом “српски Манчестер”, као центар врло развијене производње текстила, у размерама тадашњих локалних прилика. Тако је остало све до почетка ратова деведесетих година 20. века, када је ова индустрија пропала услед општих прилика изолације и економске депресије.

Лесковац је прерастао у озбиљан трговачки и индустријски центар Краљевине Србије крајем 19. и почетком 20. века. Град се развио управо захваљујући монополу у гајењу и преради конопље. Околности српско-бугарског рата из 1885, као и заштитне царине у вези са тим, омогућиле су оснивање прве текстилне фабрике у Стројковцу 1884. Тада су машине за производњу гајтана у већем броју прокријумчарене из Бугарске, што је дало замах локалној производњи гајтана. У овој индустријског грани започела је у то време активност породица Илић и Теокаревић. Мита Теокаревић је био један од оснивача прве фабрике гајтана, Антонија Поповића и комп., а Коста Илић оснивач фабрике гајтана у Козару код Власотинца. Сви власници дотада отворених фабрика гајтана у Стројковцу, Вучју и Козару удружили су се 1895. и отворили прву фабрику штофа у Лесковцу, под

фирмом Поповић, Илић и комп., пошто је укинута заштитна царина на увоз из Бугарске. Ова фабрика је успешно развила посао и конкурисала фабрици гајтана у Параћину.[1] Увоз средстава за производњу био је од изузетног значаја у фази покретања текстилне индустрије, али и касније. Фабричка опрема за производњу вунених тканина била је увезена 1896. из Немачке. Наравно, од изузетног значаја за развој индустрије било је отварање железничке линије до Лесковца 1886, као и изградња електричне централе у Вучју.[2]

Почетком 20. века основано је још неколико фабрика текстила: предузеће за прераду кудеље 1903, фабрика Јовановића и Поповића у Грделици 1905, фабрика тканина Лазар Дунђеровић за прераду гајтана 1906.[3]

Индустрија у Лесковцу веома је страдала током Првог светског рата. Шест индусријских предузећа, од тога два текстилна, била су потпуно уништена. У време бугарске окупације опљачкана је Фабрика вунених тканина Илић, Теокаревић и Петровић, а машине однете у Бугарску. Фабрика плетива и гајтана Лазара Дунђеровића била је такође јако оштећена. Производња је обнављана од средстава Министарства финансија из касе секвестриране имовине.[4] Фабрика гајтана Мите Теокаревића у Вучју, иако јако оштећена у Првом светском рату, наставила је рад. Нова фабрика је почела са градњом 1933, када је Лазар Теокаревић уложио свој део капитала из Параћина у фабрику у Вучју, због квалитета воде и јефтине радне снаге. Фабика је почела да ради 1936. под називом "Индустрија вунених тканина Лазар М. Теокаревић" у Вучју. Фабрика канапа и ужарије а.д. у Лесковцу оспособљена је за производњу 1919, али се није потпуно опоравила, иако су машине набављене из Енглеске 1926. Све лесковачке текстилне фабрике набављале су утензилије из иностранства – Пољске, Чехословачке, Енглеске, Аустрије и Немачке.[5] Локални трговци су трговали увозном робом, располагали сопственим капиталом, и узимали зајмове од Привредне банке. Тако су проширили посао и стекле велики иметак трговачке породице Мите Теокаревића, Косте Илића, и других.[6]

У међуратном периоду текстил је био један од главних увозних артикала уопште у Краљевини Југославији, и увозио се претежно из Енглеске, али и из других земаља. Текстилна индустрија имала је прођу само на домаћем тржишту, тако да није било извоза готове робе, већ су сировине долазиле из увоза и прерађиване у земљи, где су се и продавали готови

[1] Живан Стојковић, Слободанка Стојчић, Хранислав Ракић: Историја Лесковца, Београд 1992, 136-139.
[2] Стојковић и др, п.д, 137.
[3] Стојковић И др, п.д, 138.
[4] Стојковић и др, п.д, 227 – 228.
[5] Стојковић и др, п.д, 228, 229, 231.
[6] Стојковић и др, п.д, 226.

производи.[7] Лесковац је у овом периоду достигао зенит свог привредног развоја. Лесковачко трговачко удружење имало је 1927. преко 700 протоколисаних трговачких радњи. Најактивнија је била Кудељарско-ужарска секција.[8] До 1930. Лесковац је имао девет текстилних предузећа са око 1500 радника, и био је главно тржиште за кудељу и ужарију.[9] Према подацима из 1938. град је имао 18.000 становника и моћну текстилну индустрију, у којој је радило 2.560 радника. Производња вуне у Лесковцу, заједно са Вучјем и Грделицом, представљала је 40% укупне југословенске текстилне индустрије.

Наравно, пословање са страним капиталом, а посебно увоз машина, знања и радне снаге био је незаобилазан фактор у развоју текстилне индустрије југа Србије, како се земља после 1918. интензивно укључила у међународно тржиште. Поред сопствене производње, Лесковац је увозио вуну из Аргентине, Енглеске, Аустралије, Грчке, Уругваја, памук из САД, Турске, Сирије, Либана и Египта, вунено предиво из Белгије, Немачке и Француске, памучно предиво из Италије и Чехословачке, а фарбе и хемикалије из Немачке. Индустријалци су набављали сировине од домаћих и страних произвођача директно или преко заступника, машине искључиво из иностранства, а алат од домаћих произвођача.[10] Велики домаћи концерни за производњу текстила, Илић и Теокаревић, набављали су сировине из Енглеске.[11] Фабрика вунених тканина Илића, Теокаревића и Петровића, позната као "Стара штофара", набављала је током велике економске кризе вуну у Јужној Америци, Африци, Сирији, Палестини, а боје и хемикалије у Швајцарској, Немачкој и Америци. Запошљавали су чак и двадесет руских емиграната.[12]

У периоду пред Други светски рат, енглески и немачки утицај били су доминантни у југословенској привреди уопште. Ова два капитала била су у међусобној конкуренцији, и у неким гранама домаће индустрије чврсто преплетени.

Концерн Косте Илића и синова добар је пример за преплитање немачког и енглеског утицаја у виду производне технологије. Власник "фа-

---

[7] Према подацима из 1933. године, од 46 друштава у целој Југославији, код 24 је учествовао страни капитал - највише чехословачки (232,1 мил. динара) На трећем месту је била Аустрија са 46,8 мил дин, (што ће од 1938. постати немачки капитал). Страно учешће постојало је у Београдској текстилној индустрији, где је од 1930. "Југочешка а.д" обновила рад. (Владимир Розенберг, Иностранн капитал у југословенској привреди, Београд 1937, 51-55).

[8] Стојковић и др, п.д. 226.

[9] Стојковић и др, п.д, 228.

[10] Стојковић и др, п.д, 225.

[11] Списак чланова Савеза текстилних индустрија КЈ од 13.10 1936, у вези са увозом памука из Енглеске, Архив Југославије (даље.АЈ) 76-76-142.

[12] Стојковић и др, п.д, 231.

брике гајтана" у Лесковцу од 1897, Коста Илић, купио је са синовима 1906. фабрику чоје Немца Евгенија Михела на Карабурми. У овој фабрици, подигнутој такође 1897, имао је велико учешће Карл Волф, индустријалац из Немачке, власник фабрике за прераду кудеље у Врању. С обзиром на то да су оба предузећа била повезана, прешла су у власништво породице Илић. Тако је настала "Фабрика вунених тканина Косте Илића Синова и Комп.".[13] Фабрика је 1910. прерасла у акционарско друштво, са капиталом од 3.000.000 динара у злату. Главни акционари су били браћа Илић, а велики удео имала је Српска банка у Пешти, преко Лазе Дунђерског, чијом је унуком био ожењен Костин син Влада. Друштво се бавило подизањем фабрика, оснивањем филијала и индустријским и трговачким пословима.[14] Илићи су дошли у посед енглеске технологије за производњу текстила када су, пред Први светски рат, откупили текстилну фабрику " Crompton Ltd" у Београду од Мађарске текстилне индустрије (Унгарисцхе Техтилиндустрие), где су такође Дунђерски били акционари. Ова фабрика је била наследник ткачке фирме "Haterleu & Crompton" чији је повереник, београдски трговац Божа Живковић, подигао тада модерну радионицу за ткање са разбојем енглеског проналазача Хетерлија. Откуп ове радионице са енглеском технологијом много је значио за даљи развој концерна Илића.[15] После Првог светског рата фабрика на Карабурми била је обнављана средствима Народне банке, али и путем репарација из Немачке, у износу од 9.720.000 динара. Набавка сировина и технике углавном је вршена у Немачкој и Енглеској. Опрема за калифорнијско предиво била је наручена код најпознатијих енглеских фабрика. Вуну су набављали углавном из Аустралије, а памучну прађу из Аустрије, Холандије и Италије. У ткачници памука користили су енглеске разбоје најмодернијег типа „Northop", набављене из Угарске. Из Немачке су, поред средстава од репарација, увозили машине од тада најбољих текстилних фирми, као и радну снагу.[16] Двадесетих година су основали фабрику конфекције на Карабурми заједно са бечком фирмом "M. Neumann Soehne & Co", од које су преузели машине и стручно особље, а поред неколико домаћих предузећа, откупили су и акције текстилне фабрике Маутнер у Бечу, као и фирме текстилних машина "Industrie und Handel A.

[13] Никола Вучо, Текстилна фабрика на Карабурми од 1897 до 1941 године, Годишњак града Београда XXII/1975, 117-137, 118; Миливоје М. Костић, Успон Београда XX, Београд 2000, 127-130.

[14] Никола Вучо, п.д, 119-120.

[15] Никола Вучо, п.д, 119-121.

[16] Пре Првог светског рата набављали су машине из Elsaessische Maschinenfabrika A.G, од фирме C.G. Haubold i Parnitz. После рата купили су 15 разбоја и модерну машину немачке фабрике "Georg Schwabe", и електромотор од аустријске фирме Ganz & Co. У фабрици је радило неколико стручњака Чеха, Аустријанаца и Немаца. (Никола Вучо, п.д, 122-134).

G." у Кемницу, од које су такође набављали техничка средства.[17] Тада је створен велики концерн од више домаћих предузећа.[18] У годинама пред Други светски рат, фабрика се опорављала од кризе путем кредита од Народне банке које је добила 1931-1933. године, а од 1939. наступио је нови процват, пошто су од тада у значајнијој мери снабдевали војску. [19]

На челу управног одбора концерна, после смрти брата Сотира, налазио се Влада Илић, који је, као председник београдске општине од 1935. до 1939, и један од највећих индустријалаца у Београду и Србији, био изразити представник београдске привредне, али и политичке елите пред Други светски рат. Био је ожењен унуком Лазе Дунђерског, а ћерком касационог судије Симе Јовановића. Он је у Немачкој крајем 19. века учио текстилну струку и упознавао техничке уређаје и организацију великих текстилних фабрика у Немачкој - завршио је трговачку школу у Бечу и техничку текстилну школу у Ахену. Његовом иницијативом подигнута је текстилна фабрика на Карабурми. Влада Илић је, по угледу на немачке фабриканте, сазидао радничке станове, школу и забавиште за радничку децу, а увео је и лекарску негу за раднике. Био је председник Индустријске коморе Београда и Централе индустријских корпорација. Подигао је кућу на месту где се налазила фабрика Кромптон. Умро је 1954. у емиграцији.[20]

Други велики текстилни концерн, "Индустрија вунених тканина Влада Теокаревић и Комп.", набављао је сировине искључиво у Енглеској и њеним колонијама, а машине у Енглеској и Немачкој. Овај концерн је поседовао фабрике за производњу свих врста тканина у Параћину, Вучју код Лесковца и велике продавнице штофа у Београду. Мита Теокаревић је са синовима подигао 1921. у Параћину сопствену фабрику. Његови синови су били школовани у Немачкој, Француској, Белгији и Енглеској. Тамо су изучили најмодернију технологију текстилне индустрије. Теокаревићи су били пословно повезани са Илићима - Владин отац, Мита Теокаревић, основао је заједно са Костом Илићем прву фабрику гајтана у Лесковцу, а касније су у фабрици Косте Илића Синова на Карабурми радили и Митини синови - Влада и Лаза Теокаревић.[21] Велики индустријалац Влада

---

[17] Никола Вучо, п.д, 124-125.

[18] Концерн је обухватао следећа предузећа: банкарску радњу у Лесковцу, фабрике вунених и памучних тканина у Лесковцу, Прву српску фабрику конфекције а.д. у Београду, Фабрику вунених тканина Вуна д.д. у Горњем Карловцу, Српску фабрику тепиха Лазе Дунђерског у В. Бечкереку, Прву српску фабрику мрежа а.д. у В. Бечкереку, Парни млин "Србија" у Скопљу, Фабрику хемијских производа "Хемикос" у Београду. (М. Костић, п.д, 127-130).

[19] Никола Вучо, п.д, 126; М. Костић, п.д, 127-130.

[20] Никола Вучо, п.д, 118; М. Костић, п.д, 127-130; Koepfe der Politik, Wirtschaft, Kunst und Wissenschaft in Europa, Bulgarien, Jugoslawien, Ungarn, Neue Freie Presse, Беч 1937, 70-71.

[21] М. Костић, п.д, 127-130.

Теокаревић живео је у ово време у Београду, а фабрика и управа су се налазили у Параћину. Влада Теокаревић је изучавао текстилну индустрију у Немачкој, Француској и Енглеској, а своје предузеће је основао 1920. године. Био је члан Надзорног одбора Народне банке и Југословенске удружене банке (што указује на везу са енглеским капиталом), управног одбора Индустријске коморе у Београду и бројних индустријских, друштвених и културних организација и удружења.[22] Фабрика је имала предионице енглеског система где су прерађивани серж, листер, мохер (од ангора козе) и алпака (од длаке кордиљерске ламе).[23] Ово је тада био најмодернији текстилни концерн на Балкану, чији се квалитет могао мерити са британском индустријом текстила. Увозили су вуну из Аустралије и Новог Зеланда, а имали су машине енглеске и немачке производње. Славко Теокаревић је живео у кући "америчког стила". Фабрика у Параћину је имала базен и тениски терен за раднике - што је такође био енглески узор. Као и Илићев концерн, производили су текстил за војску.[24]

Вредност целокупне имовине Теокаревића процењена је 1925. године на 45 милиона динара, док је само имовина фабрике штофа у односу на 1922. двоструко порасла. Фирми је 1928. приступио и Владин сестрић, инж. Предраг Николић, такође школован у Енглеској, који је донео пет милиона динара у новцу и машинама. Породичној индустрији Теокаревића највише је помогла протекционистичка политика државе према домаћој индустрији, пошто су домаћи произвођачи били заштићени високим царинама. Компанија је после Другог светског рата прешла у државну својину, и добила име „Бранко Крсмановић". Влада Теокаревић је после рата био ухапшен, али је касније пуштен из затвора и умро седамдесетих година 20. века.

Подручје Лесковца и јужне Србије било је, дакле, чврсто повезано са међународним тржиштем, иако су готови производи текстилне индустрије продавани углавном на домаћем тржишту. На примерима које смо изнели, а који се односе на породице Илић и Теокаревић, видимо да је квалитет текстилних производа био изузетно висок и на нивоу тада у свету најпознатијих енглеских штофова. Томе је свакако допринело знање стечено на страни, увоз радне снаге и машина, али то на првом месту показује висок квалитет домаћих предузетника.

---

[22] Koepfe.. , 138.

[23] Писмо Теокаревићевог концерна Савезу текстилних индустрија КЈ 20. 10.1936, АЈ 76-76-142.

[24] Three Brothers Found Finest Cloth Factory in Yugoslavia, South Slav Herald 20/1938, VII, 16-31 дец, стр 4.

Summary

Ranka Gašić

LESKOVAC TEXTILE INDUSTRY UNTIL THE SECOND WORLD WAR
British and German impact in the companies of families Ilič and Teokarević

Textile industry, as the one of the most important economy and commerce brenches in Serbia and Yugoslavia, used to be on the highest development level during 19th and 20th century on the area of Southern Serbia. The town of Leskovac was known as "Serbian Manchester", as the centre of especially developed textile production comparing it prior local conditions. It had been till the begin of wars during 90's of 20th century, when the specified industry was ruined due to overall conditions of isolation and economy depression. The town developed due to the monopoly of breeding and processing of hemp. The circumstances of Serbian-Bulgarian war from 1885, as well as protection custom duty caused by the war, provided establishing of the first textile company in Strojkovce in 1884. It was the period when the machines for cord production were smuggled from Bulgaria, motivating local production of the cords, the families of Ilič and Teokarević, started the production in this industry branch. The import for production was of great importance in the phase of starting textile in dusty, even later as well. Certainly, the most important for development of industry was opening the train line to Leskovac in 1886, as well as the construction of Water power plant in Vuče.

Industry of the town of Leskovac had considerable lost during First World War. The production was reestablished by the funds of Ministry of Finance and the cash-box of sequestered property. All Leskovac textile companies imported the tools from abroad. Local trades traded with imported goods, owned their capital, and raised loans from Bank of Chamber of Commerce. It was the method how trade families of Mita Teokarević, Kosta Ilić and others enlarged the business and gained significant capital. During the period between two World Wars, textile was one of the main import articles in general in Kingdom of Yugoslavia, and it was mostly imported from the England and the other countries. Textile industry had success only on domestic market, thus, there were no export of final goods, but the raw materials were imported and processed in our country, where the final goods were sold. Leskovac achieved the final point of its economy expanding and great wealth during the determined period. Till 1930, the town of Leskovac included nine textile industries with 1500 workers, and it was the main market place for hemp and

cord production. According to data from 1938, the town had 18.000 residents and powerful textile industry, with 2.560 employees. Wool production in Leskovac, including Vučje and Grdelica covered 40% of complete textile industry established in Yugoslavia.

УДК 34:929 Јовановић Ј.(044)
94:929 Трифуновски Ј.(044)

Владимир Стојанчевић

ИЗ ПРЕПИСКЕ АДВОКАТА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА И УНИВЕРЗИТЕТСКОГ ПРОФЕСОРА ЈОВАНА ТРИФУНОСКОГ

Др Јован Трифуноски, професор географије на Универзитету у Скопљу, био је сарадник лесковачког Народног музеја у Зборнику, као и учесник на неколико научних скупова. Од крајева лесковачког подручја проучавао је посебно Грделичку клисуру, и више других радова. Био је познаник и добар пријатељ са Лесковчанином Јованом В. Јовановићем, адвокатом, са којим је био у преписци. Део њихове преписке – проф. Трифуноског Јовану Јовановићу – налази се у Народном музеју у Лесковцу и тиче се, поред породичних прилика, и многих питања из научне области. У прилогу који прилажемо за овај научни скуп Културно-историјска баштина југа Србије XII дајемо кратку анализу писама Јована Јовановића, која се пре свега односе на Јовановићев рад у Народном музеју, конкретно око његових монографија које су потом биле објављене као посебни сепарати у Лесковачком зборнику. То су радови о Поречју, Пустој Реци, Лесковачком пољу и Бабичкој гори, као и започети рад о Доњој Јабланици.

Смисао и садржај ове преписке је колегијално обавештење о овим монографијама за које је професор Ј. Трифуноски показивао велико интересовање. Из писама се види како је Ј. Јовановић захваљивао професору Трифуноском за његове методолошке и библиографске сугестије и подтке као искусном и плодном истраживачу бројних крајева Македоније са географском и антропогеографским садржајем. Из преписке се види и то да је проф. Трифуноски подржавао напоре Јовановића одајући му похвалу за његове већ постигнуте почетне истраживачке резултате.

Преписка Јовановићевих писама односи се на раздобље од 1970. до 1980. године (али је извесно да није потпуна): број 26 писама на 31 страници куцаних писаћом машином, читко и без прецртавања и уметака на маргинама текста.

У овим писмима Јована Јовановића уочљиво је да је он износио своје побуде и схватања зашто се прихватио задатка да опише поменуте пре-

деле и како је методолошки приступао у решавању постојећих питања и проблема који су искрсавали у његовом истраживачком раду. Каже да је био педантан и егзактан у навођењу испитиваних појава и проблема, да је наилазио на бројне потешкоће али да је наилазио и на подршку, како код појединаца тако и код локалних општинских и сеоских власти. Износио је своје утиске који су давали карактеристику типичну за крајеве (села) и људе са којима је долазио у контакт, или приликом сусрета.

У овом смислу, истиче неопходну потребу за личним сазнањем истраживаног, за упознавање и тумачење виђеног и слушаног конципованог непосредно из аутопсије. Нарочито је држао још и до анкетних података и саопштења како усмених тако и написаних казивања. Томе је показивао пуно пажње и био истрајан у проверавању изнесених података. Посебно је држао до историјских штампаних извора (види се из његових писама да се консултовао, или да је користио архивске податке које је из дубровачких извора - архива објавио академик - медиевалиста Михаило Динић, историчар - турколог др. Олга Зиројевић; такође и налазе других академика - византолога Георгија Острогодског, тумачења Владимира Стојанчевића о прошлости Лесковца и Југоисточне Србије, затим и научна сазнања професора - економисте др. Драгољуба Симоновића). Такође, из писама се види да се користио у налазима географа (проф. Милорад Васовић) и археолога (проф. Ђурђе Ђурић Бошковић) чиме је свој методски поступак допуњавао (кад је то требало) и из других научних дисциплина, тако да се може казати да се Ј. Јовановић користио и компаративним, додатним, методом из сродних научних области, напр. из фолклористике. У овом случају, полазио је од примера проте –намесника Драгутина Гуте Ђорђевића, коме су и Народни музеј у Лесковцу и САНУ издали по једну обимну књигу етнографско-фолклористичког садржаја. Из његових писама види се да се почео бавити и скупљањем народних умотворина. Као правник, наглашавао је потребу познавања и консултовања грађе народног обичајног права, такође и народним умећем инвентара за пољопривредне послове и потребе сеоске аутархичне економије. О свему овоме, као теренским истраживањима, обавештавао је проф. Трифуноског, који се и сам бавио оваквим истраживањима.

За биографију Ј. Јовановића важан је и податак да се уочи Априлског рата 1941. године интересовао и за научну област социологије и да је слушао (повремено) предавања Слободана Јовановића на Правном факултету у Београду, као и да га је само рат Немачке са Југославијом спречио да пријави докторску тезу из социолошке научне области. Исто тако, помињао је и интересовање код проф. Трифуноског да, евентуално - али по свршетку окупације - пријави докторску тезу правничке проблематике на Правном факултету у Скопљу, пошто му то није било могуће да учини

у Нишу, јер тамошњи професор др Димитрије Кулић није радо гледао ни ценио Јовановића из личних и политичких разлога (Јовановић је био члан забрањене партије: Народне сељачке странке, чији је председник био проф. др Драгољуб Јовановић, иначе његов шурак).

Из преписке Јовановићеве са проф. Трифуноским види се да су обојица јако увежбали и ценили рад и издавачку делатност Народног музеја у Лесковцу, а посебно његових службеника (Јовановић посебно помиње г-ђу Костић и режисера Драгана). За директора Музеја, Хранислава Ракића, говори се као веома заслужном за рад Музеја уопште, а посебно за редовно излажење Лесковачког зборника, као и за организацију научних скупова и музејских изложби. Веома је ценио Ракићево залагање да се одржи научни скуп поводом годишњице ослобођења Лесковца (и читаве југоисточне Србије), као најзначајнијег догађаја у нововековној историји Лесковца. У овом смислу Јовановић пише Трифуноском како је директор Хранислав Ракић учинио много напора да за то добије одобрење (због деликатности проблема Југословенско – Бугарских односа око последица "фамозног" Санстефанског уговора, пре Берлинског конгреса, марта 1878. године), од надлежних власти, као и то да је успео да за овај скуп обезбеди велики број референата.

Најзад, интересантно је и вредно пажње видети шта је Јовановић мислио и рекао о свом животу и раду. Он пише 1. марта 1970. год. проф. Тифуноском:

"Мени ће можда много штошта замерити. И ја очекујем примедбе и замерке. Али сам у једно уверен, да ће људи мој рад радо читати и да ће многи у њему наћи нешто и да науче, не од мене већ о крају који описујем, о његовим људима, о њиховом животу у прошлости и данас. Али оно што ће за мене бити од особитог задовољства јесте што ћу овим радом један део мога завичаја, који толико много волим, отргнути од заборава и оставити моме потомству оно што би време брзо прекрило пепелом заборава". Отвореног карактера, пун животног оптимизма и неуморан стваралац, Јован Јовановић је овим исказао оно што му је било у мисли и души. Толерантан према туђем мишљењу и увек спреман за конструктиван дијалог и дискусију о стварима и људима који су га интересовали, Јовановић је свој живот и дело посветио свом родном месту Лесковцу и свом ширем завичају и људима лесковачког подручја.

Amor patria давала му је снагу и истрајност да пуно ради и добро пише.

У вези са горњим, Јовановић, с друге стране, иступа самокритично, и у писму проф. Трифуноском од 16. марта 1973. године каже: "Слободно ме укорите ако налазите да нисам у праву!" А у одговору проф. Трифуноском од 17. X 1973. год. пише: "Можете појмити са каквим сам задовољством прочитао оно што сте о мом Поречју и мени лично казали". За дело проте

Драгутина Гуте Ђорђевића он каже: Он је међу људима у овој нашој научној установи нашао своје место (писмо пд 16. VI 1976).

Најзад, Јован Јовановић, говорећи о својим радовима, посебно о проучавању Лесковачког поља и Бабичке горе, предела од 67 села које је дотада пручавао, он пише: "…ево са 73 године живота, имам храбрости да се бавим науком за коју се нисам спремао у животу, али којој ме је привукла љубав према моме завичају…", а од Вас који ме је стално храбрио и соколио да "још ово", и "још ово" урадим, говорили сте ми: "Ако ви то не урадите, нико неће. Можда ће се после 30 или 40 година наћи неки нови Јован Јовановић, али ће тада бити доцкан! Баш тако сте ми говорили." (писмо од 26. IX 1978) – У одговору на ове речи поруке и охрабрења, Јовановић је записао: "Но немојте мислити да сам ставио тачку. Не, ја се још не предајем! Још ћу покушати да радим… - и ето, ако моји радови имају неку вредност за науку, ја сам учинио што сам могао и умео…"

Nota bene: Мој закључак је – да су оба, у преписци, Јована – Трифуноски и Јовановић – извршили део своје дужности према Лесковцу и лесковачком крају. Садашња генерација има часну улогу, и моралну обавезу да настави да иде њиховим научно-истраживачким путем. А Лесковчанин Јован Јовановић, марљиви и предани сарадник лесковачког Народног музеја, заслужио је, ма и посмртно – да му, у једној књизи издају заједно све четири монографије о којима је било речи у овој преписци. – Тако је бар моје лично мишљење, редовног члана САНУ и (преко 40 година сарадника Народног музеја у Лесковцу, и Лесковачког зборника (1965-2003) и даље.

(3.XII 2008.)

Summary

Vladimir Stojančević

QUOTES TAKEN FROM THE TRANSCRIPT OF MR. JOVAN JOVANOVIĆ, A LAWYER AND THE UNIVERSITY PROFESSOR/PH.D, MR. JOVAN TRIFUNOSKI

Transcript of Jovan Jovanović, a lawyer from Leskovac with Mr. Jovan Trifunovski, PH.D/the university professor, was focused mostly on some scientific issues related to scientific explorations of Jovanović about the past and history of Leskovac residents, highlighting the national customs and the conditions the residents lived in. It is the about current study..... , including the other issues related to anthropogeography, social, economy and cultural conditions immediately prior generations he studied on the terrain, Transcript includes and private character since it was the result of friendship and scientific motives which were the area of interest for professor Trifunovski.

УДК 336.71(497.11)“1924/1931”

Иван М. Бецић

ЈАБЛАНИЧКА КРЕДИТНА ШТЕДИОНИЦА – ЛЕБАНЕ

АПСТРАКТ: Смер друштвених, политичких и економских кретања у међуратном периоду давала је својеврсна грађанска елита која се од места до места разликовала по нивоу образовања, ширини својих погледа и степену традиционализма који је носила у себи. Заједнички именилац за свако место у коме је обитавала био је тај да су се сва важнија кретања обављала управо у том, уском кругу људи који су били својеврстан „заштитни знак” свог краја. На примеру једног новчаног завода у Лебану урађена је својеврсна студија случаја која даје карактеристике привредних, финансијских и друштвених кретања у малим срединама монархистичке Југославије.

Све до половине тридесетих година XX века окосницу банкарског система Краљевине Југославије чинили су приватни новчани заводи. Њихов број био је изузетно велики, али су се подручја државе веома разликовала према величини и броју завода. Северозападни део државе чиниле су велике банке, међу којима је Прва хрватска штедионица заузимала најзначајније место и једног момента располагала са 2/3 свих новчаних сума на штедњи код банака, док је на југоистоку државе свако место имало своју, па и по неколико малих новчаних завода. Они су пословали ограничено, на свом простору, често служећи као кредитни завод сопственим акционарима и покушавајући да навикну становништво на штедњу у банкама. Висока послератна инфлација и несигурност у солвентност банака нису били подстицајни фактор за штедњу грађана.

Иако је сеоско становништво представљало апсолутну већину, нису постојале никакве установе које су подстицале штедњу у новчаним заводима. Банке и штедионице нису предузимале неке битније кораке тако да је проблем само делимично ублажавало задругарство, иако су финансијско-политички кругови указивали на неопходност подупирања културе и навике штедње у банкама и давали ниску оцену нивоу банкарства у земљи. Председник Савеза новчаних завода др Јурај Врбанић на седници половином 1923. године изнео је следеће мишљење: „О некаквом капитализму и

капиталу у смислу, како он постоји у западним државама, не може код нас још ни близу бити говора. **Ми се налазимо тек у почетку интензивнијег прибирања и сакупљања раштрканих и разбацаних малих уштеда капитала**, (истакнуто у оригиналу, прим. аутора) који тхезаурисани леже неплодни. – Наша народна привреда треба за свој развој још огромних капитала па се сама од себе намеће дужност, да се асоцијација тих ситних уштеда потпомогне свим силама и да их се тако удружене стави у службу нашег опћег привредног напретка. – Тиме се ствара и јача темељ наше економске и финанцијске независности, па је стога дужност свију позваних фактора, да то стварање и организовање подупру."[1] За невелике своте улога на штедњу у јавности поминьан је и страх од увођења пореза на улоге под каматом, али и неповерење у банке. Увођење пореза на камату дестимулисало је штедњу, с обзиром да је оцена и штедиша и банака била да је он неправичан и несразмерно висок, поготово у тренутку када се у јавности покретала велика кампања о штедњи и рационализацији трошкова.[2]

Раст улога на штедњу довео је до промене структуралног односа између властитих и туђих средстава којима су банке располагале. Док је тај однос 1920. године био 43:57%, због знатног пораста улога износио је 1929. године 24,1:75,9%.[3] Овај однос диктирао је инвестициону политику банака. Како су три четвртине средстава припадале штедишама да би умањиле ризик пословања банке су се опредељивале на краткорочно кредитирање индустрије и трговине. Дугорочни кредити пољопривреди нису разматрани као реална могућност, а кредитна способност клијената и гаранција отплате дуга стављани су испред зараде, иако су камате у 1924. и 1925. години биле изузетно високе. Од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се између 7–12%. У првој половини 1923. године забележила је нагли скок и достигла 20–24%. Наредна година била је врхунац каматне кризе и у њој је обична камата била 24%, али је понегде достигла и 30%, па и више. У наредне две године кретала се 18–20%. Од 1927. године приметна је тенденција опадања каматне стопе и она је код већих новчаних завода износила 14–18%. У 1928. и 1929. години давани су кредити и по 12%, али се у том тренутку за нормалну камату сматрало 14%.[4]

---

[1] Љубомир Ст. Косиер, Проблем штедње и народне уштедње у југословенском новчарству, Загреб 1923, 16–17

[2] Разлика у висини камате које су давале банке и оне које су оне наплаћивале приликом давања зајмова била је у инфлаторном периоду несразмерно велика. И то је био разлог што знатне количине новца нису биле похрањиване у новчаним заводима, већ су пласиране мимо банака. Навођени су чак примери да су банке наплаћивале 25–50% камате, а давале свега 5–6% на уложена средства. (Вјекослав Малетић, Лоповштине банака и штедионица, Загреб 1921, 2)

[3] Јосо Лакатош, Југословенска привреда, Загреб 1933, 216

[4] Инж. Новак Поповић, др Душан Мишић, Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење, Београд 1929, 60–61

Традиционалан вид задуживања сељака била је позајмица код комшија и познатих лица. Овакав начин решавања хитних или сезонских потреба за готовином био је условљен недовољом количином капитала којим су располагали новчани заводи, али и недовољним бројем експозитура малог броја великих банака, с обзиром да је постојање великог броја малих банака значило да су оне обављале новчане послове најчешће само у локалној средини са јасно дефинисаном клијентелом. Зато је значајнија сума новца, са могућношћу да се он додели као позајмица, често значила првенствено могућност зеленашења и стицања енормног профита. Каматна стопа у оваквим условима кретала се ad hoc и у крајевима попут лебанског током 1923. године износила чак између 60% и 120%.[5] Без обзира на тешке услове под којима се новац позајмљивао, анимирање штедње и навикавање народа да позајмљује од банке представљали су озбиљан посао.

У жељи да у одређеној мери нормализују односе на тржишту новца, али и својим акционарима омогуће пристојну зараду, током 1923. године група виђенијих грађана Лебана и околине покренула је акцију да оснује локални новчани завод. Оснивачи завода који је требало да понесе име *Јабланичка кредитна штедионица* били су: Милутин П. Драговић, народни посланик и економ из Лебана; Владимир С. Јовановић из Београда; Влајко Коцић, народни посланик; Ђ. Крцалић, адвокат из Лесковца; свештеник Благоје А. Поповић; Лука Ј. Јовановић, начелник срески у Лебану; Драгутин М. Поповић, срески писар; Михаило Јовановић, земљоделац из Прекопчелице; Глигорије Андрејевић, трговац; Тодор Јањић, трговац; Божило Ј. Митровић, деловођа из Орана; Јоргаћ Марјановић, земљорадник из Шумана; Стеван Цекић, начелник срески у пензији; Алекса Стевановић, трговац; Димитрије Капаревић, свештеник из Орана; Владимир Поповић, учитељ; Никола Јов. Митић, трговац; Јован С. Јовановић, учитељ из Косанчића; Михаило Ковачевић, земљоделац из Прекопчелице и Никола И. Анђелковић, трговац.[6]

Правилима је предвиђено да се завод бави отварањем текућих рачуна и давањем кредита, извозом пољопривредних производа за потребе својих комитената, где би банка уложила напор да извоз управи ка страним берзама, увозом и извозом робе као посредник, кредитирањем извозника, трговаца и земљорадника, као и мењачким пословима. Главница Штедионице предвиђена је на 1 милион динара, с тим да би било штампано 5.000 акција у вредности од по 200 динара.[7] Предвиђено је да управни

[5] Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), фонд Министарсва трговине и индустрије (65) 1319–2303, Извештај Управног одбора за пети редовни збор акционара Јабланичке кредитне штедионице од 25.марта 1928. године

[6] Правила Јабланичке кредитне штедионице, Београд 1924, 22–23

[7] Ефективно уплаћени капитал износио је 985.480 динара. Неуплаћене рате од 14.520 динара вођене су вођене су на рачуну разних особа и угашене су преко рачуна отписа дубиозних потраживања у 1928. години. (АСЦГ, 65–1319–2303, Извештај о прегледу Јабланичке кредитне штедионице од 21. фебруара 1931. године)

одбор има девет а надзорни шест чланова. Добит би била распоређена тако што би 10% било одвојено у резервни фонд, 5% би била награда члановима управног а 2% надзорног одбора, директору и чиновницима је на предлог управног одбора могло бити исплаћено 2%, 1% државном инвалидском фонду, док би 80% било стављено акционарима за поделу дивиденде. Правила новчаног завода одобрена су 26. јуна 1923. године од стране заступника министра трговине и индустрије, министра саобраћаја др Велизара Јанковића.[8]

Кредибилитет заводу обезбеђивала су два народна посланика од којих је Милутин Драговић, као најистакнутија личност краја сам по себи био гаранција стабилности завода.[9] Према неписаном правилу које је владало током међуратног периода, партијска припадност водеће личности банке одређивала је политику кредитирања. У Србији тога времена добро се знало која је банка „радикалска" а која „демократска" и према политичким критеријумима опредељивали су се и банке и клијенти. Како је становништво увек било „гладно" кредита, банке су били својеврсни регрутни центри бирача.[10] Па ипак, Јабланичка кредитна штедионица није остала упамћена као новчани завод који је одиграо колико толико улогу у финансијском и политичком животу свог краја већ је остала упамћена као завод иза којег је стајала афера проневера и поткрадања, а њени највећи и најугледнији акционари били су предмет саслушавања стручних државних комисија овлашћених за проверу пословања банака.

Банка је отпочела са радом у 1924. години, када је динар већ почео да излази из инфлаторног периода и када је његова вредност почела да расте. Јачање динара и спровођење дефлаторне политике министра финансија др Милана Стојадиновића изазвали су потребу за свежим капиталом. Вредност динара, иако свакодневно све виша и од 1925. године изузетно стабилна, није у свим пословним круговима прихваћена са за-

---

[8] Правила, 3–23

[9] Милутин Драговић рођен је 1881. године у једном селу покрај Никшића. За народног посланика први пут је изабран 1908. године и за посланика је биран све до завођења личног режима краља Александра. Учествовао је у ратовима 1912 – 1918 као добровољац, а после рата у три наврата био је носилац листе Народне радикалне странке за округ врањски. Као посланик биран је за секретара и потпредседника Народне скупштине у више скупштинских сазива. Уживао је велико поверење Николе Пашића, а краљевим указом од 9. јануара 1932. године именован је за сенатора. Био је председник Централног одбора задруга за пољопривредни кредит. Пред налетом јединица Југословенске армије одступио је према Босни где му се губи сваки траг. (др Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939, II, Лесковац 1998, 102–103)

[10] Сергије Димитријевић у Историја Лесковца и околине (1918–1928), Лесковац 1983, 211, не повезује Драговића са овом банком већ наводи да је према неким тврдњама Драговић основао своју банку непосредно после рата и да је због банчине партијске политике у Бојнику 1920. године створена кредитна потрошачка задруга, другачије политичке провенијенције.

довољством. Прво, немогућност финансијских спекулација на курсним разликама била је очито смањена, а са друге стране, јаки финансијски кругови знајући за високу јавну потрошњу и неконкурентност домаће привреде нису били сигурни колико ће стабилност трајати и нису се упуштали у дуготрајна улагања капитала. На микро плану, у случају Лебана, глобална државна ситуација није се осећала. Банка је веома брзо нашла клијентелу јер је као прва банка у јабланичком крају лако привукла комитенте. Због каснијих догађаја који су везани за манипулације у банци немогуће је у потпуности рестаурирати рад банке у пуној форми, али се према оствареним приходима и исплаћеној дивиденди акционарима може видети да је она успешно пословала у периоду до 1928. године, а да су се каснији губици јавили због проневера. Приликом саслушавања и истраге поводом малверзација у банци утврђено је да су неправилности почеле јануара 1926. године и трајале до 30. новембра 1928. године. После више није било неправилности, само техничких грешака. Комисија која је вршила преглед рада Јабланичке кредитне штедионице утврђивала је рад завода са великом муком. Прве недостатке открио је Радомир Маговчевић, чиновник Главне филијале Државне хипотекарне банке из Скопља, који је на захтев завода прегледао књиге пословања 25. септембра 1930. године. Током увида у документацију утврдио је да књижење у књизи улога на штедњу није било онако како то захтевају интереси добро уређеног новчаног завода, већ су остављали утисак да је њиме управљало нестручно лице са мало књиговодственог знања. Овом приликом нашао је и једну крајње недопуштену ствар. Иако је књига улога потврђена код Лесковачког првостепеног суда 22. децембра 1923. године под бројем 31760 било је празних прескочених листова од 30. до до 48. стране, а од ове до 91. стране листови су били исечени, па од 91. до 99. стране листови су поново били непопуњени. Ликвидациони табаци нису вођени свакодневно и никаква пуна контрола није могла бити извршена, па је Маговчевић одмах посумњао да је извршена нека злоупотреба, што је поткрепио констатацијом да је крајем 1927. године резервисан порез у суми од 55.172 динара пренесен од 1. јануара 1928. године опет на партију резервисаног пореза, услед годишњег биланса. Међутим, од ње није било ни трага ни гласа у 1928. години, нити је имала назнаке коме је исплаћена. На ову примедбу прегледача члан управе одговорио је да је то дело бившег директора и књиговође и да је управа спремала материјал за издавање суду. На основу решења Краљевско-банске управе Вардарске Бановине од 20. децембра 1930. године наређен је детаљан преглед пословања и Штедионице и Задруге. Даља контрола утврдила је да су недостајали ликвидациони табаци, налози за пренос новца, у књизи улога на штедњу велики број листова био је исечен, па је на основу књижења у дневнику вршена рестаурација банчиног пословања. Чак и они делови пословања до којих се могло досести указивали су на велики број неправилности у

вођењу књига. Тако је порез на камате обрачунат 31. јуна 1925. године у суми од 9.423,65 динара требало да се положи Пореској управи. Међутим, ова сума новца враћена је рачуну камата и тиме пренета као добитак на рачун добитака и губитака, што је било неправилно. Преко рачуна добитака и губитака отписано је портфељских меница у вредности 61.500 динара, без икаквих прилога или докумената.[11] У 1926. години дневник је вођен са књиженим променама без икаквог објашњења. Дуг код „Српско-швајцарске банке" износио је 300.000 динара. Полугодишњи ануитет за отплату овог дуга био је 15.170,54 динара за камату, као и 5.829,86 динара за провизију. Међутим, исплаћено је 37.750 динара без икаквог објашњења, чиме се није знала судбина 16.750 банчиног новца. Улози на штедњу појављивали су се у књизи са хотимичним нередом, тако да је било немогуће да се дође до стварног стања. Контролор Државне хипотекарне банке констатовао је да је књиговођа у јануару и фебруару 1926. године уложене суме књижио као исплате, чиме је оштетио касу Штедионице дуплим износом таквих улога. Од марта месеца увео је другу праксу. Поједине промене на улозима на штедњу књижио је у дневнику и у главној књизи. Јуна и јула месеца ни једна од седамнаест промена није укњижена у дневник осим једне исплате од 640 динара. Оваквим махинацијама књиговођа је оштетио банку за 126.585 динара те године. Осим свесног било је и хотимичног нехата које је најчешће било последица нестручности. Тако извршене промене у Дневнику нису вођене хронолошки како је закон предвиђао већ су груписане и накнадно прокњижаване.

Дотадашњи Дневник и Главна књига поништени су код Лесковачког првостепеног суда и од 1. јануара 1927. установљен је нови Дневник са новим књигама. Књига благајне, која је требало да буде вођена, за 1927. годину није пронађена приликом испитивања рада завода. Многе странице Дневника остављене су делимично или потпуно празне, тако да је очито предвиђено накнадно књижење. Исплате које су се могле наћи вршене су за дивиденде за претходне две године, иако су им оне већ биле исплаћене. Тако је Милутину Драговићу у два наврата исплаћено 24.429 динара, Т. Ковачевићу 1.663 динара, В. Јовановићу 1.247,40 динара, Тодору Пешићу из Медвеђе 11.325,12 динара, Г. Стефановићу 400 динара, К. Цветковићу и К. Ристовићу 10.970 динара, Б. Банковићу 1.663,20 динара и разним лицима до суме од 97.017,20 динара.[12] Лазар Крстовић, који је постао књиговођа септембра те године књиговођа трудио се да књиге, колико је могуће доведе у ред и прокњижи непрокњижене промене. Приликом сређивања банчине документације констатовао је 7. новембра 1927. годи-

---

[11] АСЦГ, 65–1319–2303, Извештај о прегледу Јабланичке кредитне штедионице од 21. фебруара 1931. године

[12] Исто, Извештај о прегледу Јабланичке кредитне штедионице од 21. фебруара 1931. године

не да је велики број исцепаних листова био у таквом стању пре његовог доласка и примања дужности. Интересантно је да Крстовић није увидео неправилности и исплате утајених улога и о томе није обавестио Управни одбор, већ је и он упао у техничку грешку и вршио исправке на недозвољен начин, повећавајући стање улога на терет рачуна резервисаног пореза, односно рачуна губитака и добитака са 55.172 динара. Салдо улога према Главној књизи износио је 809.915,09 динара, а требало је да буде 923.249,19 динара. Разлика од 113.334,10 динара представљала је износ за колико је оштећена банка. Добитак од 52.379,48 динара уплаћен је у резервни фонд, тако да дивиденда за ову годину није подељена акционарима. И ове године благајна и портфељ прегледани су 31. децембра и исправке су вршене према нађеном стању.

Овим је разлика од 55.172 динара убачена у висину улога па је износила 865.087,09 динара и ишло се за тим да се непрокњижени улози из 1926. и 1927. године донекле обезбеде, према стањима уложних књижица, а новац је пребачен са партије резервисаног пореза. Нови књиговођа, који је приметио разлике између стања по уложним књижицама и умањеног стања по књигама уместо да прекине рад на књижењу, с обзиром на утајене своте он је настављањем рада и сам поступио неправилно и тиме прикрио утаје повећавајући стање улога без одлуке управног или надзорног одбора. Дотадашњи благајник и управник банке Бања Вукићевић стајао је иза дотадашњих финансијских махинација, а био је одговоран и за проневеру извршену 8. октобра 1928. године. Тада је благајна примила 100.000 динара на рачун Млинарске Задруге. Овај новац је у књизи текућих рачуна једноставно прецртан, а припадао је Задрузи. То је уједно била и последња проневера Вукићевића јер је 30. новембра 1928. године извршена примопредаја дужности између предаваоца Бање Вукићевића и примаоца Саве Јовановића, новопостављеног благајника и управника на основу одлуке управног одбора од 12. новембра. Мањак у меницама и готовини износио је у том тренутку 417.812 динара и препорука иследника била је да се ова сума наплати од Вукићевића. Грешка је Штедионице што се овај мањак покрио преко рачуна отписа и на терет рачуна делова активе уместо да је то књижила као активни део на рачун спорних сума, а потом предузела законске мере за наплату мањка. Штедионица је дотираном сумом од добити за 1927. покрила део мањка. Материјална одговорност за исплату 37.750 динара од 1. јула 1926. године падала је на књиговођу Радомира Н. Ђорђевића, директора Глигорија Андрејевића и благајника Косту Ристовића. Јануара и фебруара 1926. године Штедионица је оштећена за 50.000 динара. Књиговођа је био Милан Перковић, директор и благајник као приликом претходног случаја. Исти актери оштетили су завод у 1926. години за још 76.585 динара и били одговорни за двоструко исплаћене дивиденде. Док је књиговођа био Ђорђевић исечена је главна књига. Бања Вукићевић био је одговоран за поступке од 1. јула 1927.

године. Чињеница је да су изравњавања вршили људи који су после извршених утаја дошли за књиговођу и управника-благајника и основана је сумња да су махинације извршили да би покрили мањак. Највећа сума проневереног новца од 417.812 динара ишла је на терет Вукићевића. Искористивши тешку ситуацију у којој се Штедионица нашла Вукићевић је 1928. године постао већински акционар новоосноване *Привредне банке Лебане А. Д.*[13]

Банчине позиције на дан 31. децембра 1929. године биле су следеће (у динарима):[14]

Благајна	текући рачуни	улог	приход
9.398	581.291	1.608.894	432.109
Менице	предузећа и непокретности	хартије од вредности	расход
811.99	112.000	25.000	637.813

Неправилност у раду настављена је и даље, али без додатног оштећивања банке До 30. августа 1930. године покрића по текућим рачунима Задруге у износу од 940.612.544,80 и општине лебанске од 300.000 нису била прокњижена, а губитак који је банка до тада имала био је последица погрешног књижења и направљеног мањка од 417.812 динара пре примопредаје.

Осим приватних лица, комитенти банке били су и Ловачко удружење из Лебана и предузеће „Мисисипи". Осим ових друштава комитенти су биле општине из јабланичког краја, што је било незаконито. Приликом прегледа 25. септембра 1930. године утврђено је постојање улога општине Бувске од 1.404,90 динара што је било противно члану 40. закона о уређењу Државне хипотекарне банке на основу кога је ова сума морала бити предата на приплод главној филијали Државне хипотекарне банке у Нишу. И раније је штедионица примала прилоге од општина Оранске у износу од 63.420.70 динара и Туларске у суми од 14.991,60 динара и држала их од 1924. до 21. фебруара 1930. Постојали су и улози општина: Лебанске, Бањске и Равнобањске, Гајтанске и Црквебањске школе, чиме је оштећена Државна хипотекарна банка.[15] Вероватно је виша камата и погодност да се не путује у Ниш ради полагања улога утицало да се општине одлуче да новац положе код домаћег завода. Апсолутно највећи штедиша банке био је Влада Јовановић, председник управног одбора, чији је улог на штедњу

[13] Вукићевић је поседовао 696 од 1.000 акција ове банке чија је главница износила 1 милион динара. (Иван М. Бецић, Привредна банка А. Д. – Лебане, Лесковачки зборник, XLVI, Лесковац 2006, 164)

[14] Мил. Р. Гавриловић, Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији, Скопље 1931, Табела под бројем 44

[15] АСЦГ, 65–1319–2303, Извештај Радомира Маговчевића, чиновника Главне филијале Државне хипотекарне банке из Скопља од 25. септембра 1930. године

са рачуном његове кћерке износио 1.148.007,05 динара, док су све остале штедише банке заједно имале улог од 272.283,25 динара. Висина каматне стопе коју је Јабланичка кредитна штедионица примењивала кретала се до 1928. године договорно са клијентима од 10%, 12%, 15% до 16% на положене улоге. Од 1928. године она је смањена и износила 10%, највише 12%. Лицима које је кредитирала банка је 1924. године пласирала под каматом од углавном 22%, 1925. године 23,5%, 1926. године 25%, 1927. и 1928. године 30%, а 1929. године 25%.[16] У 1930. години камата коју је Штедионица наплаћивала додатно је смањена и њена структура била је таква да је чиста годишња камата износила 12%, 8% била је провизија, а 2% су наплаћивани трошкови – писарине, што је годишње износило укупно 22%.[17]

Табела 1. Приказ пословања Јабланичке кредитне штедионице (у динарима)[18]

Година	актива	пасива	добит/губитак	дивиденда у %
1924.	2.154.986	2.061.564,67	93.421,33	7
1925.	2.558.430,15	2.379.263,27	179.166,88	14
1926.	2.595.827,25	2.526.592,75	69.234,50	1,1
1927.	3.164.762,64	3.112.383,15	52.379,48	-
1928.	3.308.793,58	3.523.454	-214.660,42	-
1929.	3.685.544,80	3.479.840,76	205.704,04	-
1930.	5.085.883,97	5.439.811,10	-353.927,13	-

Од круцијалног значаја за разумевање судбине завода било је оснивање Јабланичке млинарске задруге А. Д. Као сврху свог пословања Задруга је навела да земљорадничко жито, како својих задругара, тако и свих оних који нису задругари, преради у брашно за исхрану својих чланова и осталог живља у срезу Јабланичком, а вишак и приходе прерађује, продаје и налази повољна тржишта. До подизања млина у Лебану и околини у време суше или мразева становништво је ишло и по неколико дана до места где би могло да самеље жито и обезбеди прехрану. Даљи задатак Задруге био је да прикупи сву непрерађену сировину у њеној околини, да је преради и као такву изнесе на одговарајућа тржишта. Да би омогућила реализацију циља Задруга је откупила постојећи млин „Ја-

[16] Исто, Извештај о прегледу Јабланичке кредитне штедионице од 21. фебруара 1931. године

[17] Исто, Извештај Радомира Маговчевића, чиновника Главне филијале Државне хипотекарне банке из Скопља од 25. септембра 1930. године

[18] Исто, Извештај о прегледу Јабланичке кредитне штедионице од 21. фебруара 1931. године

бланица" који је био својина Милутина Драговића и Друга из Лебана, са свим зградама и земљиштем које је млину припадало. Целокупна имовина млина откупљена од Драговића и Владе Јовановића, судског пуковника из Београда, за 1.860.000 динара. Како је ранији дуг Милутина Драговића према Млинарској задрузи износио 1.036.775,65 динара, овај дуг прешао је на Задругу самим тим што су приликом претварања из јавног у акционарско друштво сви делови активе и пасиве прешли на Задругу.[19] Осим откупа Задруга је положила суму од 445.874,40 динара у Државну хипотекарну банку, тако да су укупна средства којима је Задруга располагала износила 2.305.874,40 динара.[20] Трајање задруге утврђено је на педесет година, главница је износила 3 милиона динара, 6 хиљада акција од по 500 динара. Привремене акције гласиле су на име уплатиоца, док су сталне акције гласиле на доносиоца, а издате су по уплати целе главнице.[21]

Органи Задруге били су управни и надзорни одбор, службено особље и збор акционара. Управни одбор доносио је одлуку о запошљавању и отпуштању радника и одређивао је висину плате упошљеницима. Такође је одлучивао о куповини или продаји прерађених и непрерађених производа, старао се о продаји хране која је добијена у компензацији за обављене услуге, закључивао и уговарао зајмове у име Задруге, сазивао зборове и спроводио његове одлуке. Управни одбор чинило је седам чланова са мандатом од три године, с тим да су сваке године иступала три члана и то прве две коцком а треће преостали. Чланови су имали могућност реизбора. Чланови који су ступали у одбор били су дужни да положе по 60 акција у депозит, које су им се враћале тек пошто је збор акционара верификовао годишњи рачун. Чланови одбора одговарали су Задрузи лично и свом својом имовином за штете које су настале незаконитим пословањем или прекорачењем датих овлашћења.

Надзорни одбор састојао се од пет чланова, са мандатом од три године, с тим да то није могло бити лице које се већ налазило у управном одбору. Полагали су депозит од по 30 акција, а задатак им је био да контролишу рад управног одбора, траже обавештења о току послова друштва, имали су право да сваког тренутка проверавају књиге, благајне и магацине. Подела евентуалне добити била је распоређена тако да се од чисте добити одвајало 10% за резервни фонд, за тантијеме члановима управног одбора 5%, надзорног одбора 3%, директору и чиновницима 2%, а остатак од 80% акционарима. Министар трговине и индустрије др Крајач одобрио је Правилник 13. октобра 1926. године, а за прву рачунску година дефинисан је период од тренутка оснивања до краја 1927. године.

---

[19] Исто, Извештај о прегледу Јабланичке млинарске задруге А. Д. у Лебанима од 9. фебруара 1931. године

[20] Исто, Записник првог збора Јабланичке млинарске задруге од 9. октобра 1927. године

[21] Правила Јабланичке млинарске задруге А. Д. у Лебане, Београд 1926, 2–7

Оснивачи Јабланичке млинарске задруге били су: Сава В. Јовановић из Београда; Милутин П. Драговић; Глигорије М. Андрејевић, трговац; Крста В. Ристовић, механџија; Вукашин Марјановић, председник лебанске општине; Тодор Јањић, трговац; Јања Анастасијевић, механџија; Анта Анђелковић, трговац; Петар Николић, ковач; Рако Николић, економ из Нове Тополе; Петар Ковачевић, трговац; Никола Јов. Митић, трговац; Гојко Стевановић, млинар; Сава Стошић из Прекопчелице; Ђорђе Стаменковић из Прекопчелице; Петар Ђорђевић из Штулца; Гаврило Ивковић из Гегље; Јован Петровић, предузимач из Ђинђуше; Анђелин С. Вилојевић, предузимач из Славника; Стамбол Станковић из Прекопчелице; Тодор П. Стевановић, председник општине Бошњаце; Михаило Ковачевић из Новог Села; Светозар Цекић, председник оптине из Лалиноваца; Спиридон Јанковић из Каменице; Стојан Илић из Придворице; Драгољуб М. Илић, председник оптине Лапотинце и Аврам Вељковић из Лапотинца.[22]

Први збор Јабланичке млинарске задруге одржан је 9. октобра 1927. године и за председника збора једногласно је изабран Милутин Драговић. Први управни одбор чинили су: Бањо Вукићевић, Сава В. Јовановић, Јања Анастасијевић, Милутин Драговић, Сава Стошић, Јован Петровић и Петар Ковачевић. Чланови надзорног одбора постали су: Душан Ђорђевић из Лесковца, Тодор Т. Стевановић из Бошњаца, Драгољуб Илић, Петар Ђорђевић и Стојан Илић. Млин није одмах исплаћен старим власницима, па је из тог разлога Драговићу и Јовановићу призната камата на висину главнице почевши од 10. новембра 1926. године када је млин почео да остварује приходе за задругу.[23]

Година у којој је Млинарска задруга почела да функционише била је сушна, тако да током читаве 1927. године воденице нису могле да буду функционалне, те је млин био неопходан. Предност у могућности да се ради у сушном периоду била је анулирана слабим приносима и немогућношћу да се обрађује жито из других крајева. Без обзира на ситуацију, била је то година улагања у Здругу. Изграђен је магацин за жито чији су трошкови износили 100.000 динара, монтирани ваљци за бело брашно у вредности до 245.000 динара и оправљене зграде за 90.000 динара. И поред великих расхода остварен приход од 30.156,45 динара, што је пренето као добит за 1928. годину.[24] Акционари су желели да повећају капитал предузећа па је Управни одбор одлучио 22. марта 1928. године да се главница од 3 милиона динара повећа на 4 милиона, чиме би акције предузећа биле подељене на 8.000 комада по 500 динара. Истовремено је у циљу смањења режијских трошкова одлучено да се управни одбор са седам смањи на 5 чланова, а надзорни одбор са пет

[22] Исто, 19–20

[23] АСЦГ, 65–1319–2303, Записник првог збора Јабланичке млинарске задруге од 9. октобра 1927. године

[24] Исто, Извештај управног одбора Јабланичке млинарске задруге поднет другом редовном збору акционара од 29. априла 1928. године

на три члана. Иако је измена правила акционарског друштва одобрена 11. јуна 1928. године, до повећања главнице Задруге није дошло. Узрок томе била је пољопривредна криза и криза у целој млинарској индустрији Југославије. Задруга је пак имала велика улагања јер је монтирала три дупла ваљка за белу мељаву, али они уопште нису експлоатисани услед конкуренције на тржишту брашна из других земаља али и удаљености од железничке пруге пошто овог жита није било довољно у крају, да би га довозили из других. Превоз и подвоз би значили само још додатни губитак. Одсуство квалитетних комуникација, посебно удаљеност од железничке пруге, онемогућавали су да се капацитет млина адекватно искористи. Нада да ће се јабланички крај железницом повезати са пругом Ниш-Скопље постојала је од 15. фебруара 1926. године када је народним посланицима и грађанима Лесковца био презентован реферат у којем је изнет пројекат инжењера Железничке дирекције Пере Миленковића да се изгради нова железничка мрежа у лесковачком срезу кол. U 76 која је требало да обухвати и Лебане.[25] Немогућност државе да изгради далеко значајније магистралне железнице ове наде чинила је узалудним. Задруга је ову годину завршила са губитком од 242.523,38 динара. Режијски трошкови износили су преко пола милиона динара, а слаба искоришћеност капацитета млина допринела је да губитак буде велики.

Како је већина великих акционара истовремено поседовала акције Јабланичке кредитне штедионице, на трећем редовном збору акционара Задруге предложено је спајање са Штедионицом, што је једногласно усвојено.[26] До другачијег расплета и није могло доћи јер су најкрупнији акционари сконцентрисали и велики број акција и велики број гласова, уписујући акције на имена чланова своје породице. Милутин Драговић контролисао је на тај начин 1.000 акција и имао право на 40 гласова, Бања Вукићевић 600 акција са правом на 40 гласова, а Драгутин Туфегџић 500 акција са 50 гласова. Тиме су ова три акционара поседовала 44% гласова и није им било тешко да са још неколико акционара који су били и акционари Штедионице, руководе Задругом. Услови спајања дефинисани су тако да обе установе послују под именом Јабланичка кредитна штедионица. Спојена је сва покретна и непокретна имовина, преузета су сва права и обавезе, тако да је Штедионица постала власник Задруге у пуном погледу. Главница обе установе по спајању била би 4 милиона динара подељених у 16.000 акција по 250 динара. Акције би се замењивале тако што би се узимале еквивалентне вредности. Пет пута по 200 динара за акције Јабланичке кредитне штедионице, док је за акције Јабланичке млинарске задруге предвиђена замена акција од два пута по 500 динара или четири пу-

[25] Лесковачки гласник, 20, 22. мај 1926, 1

[26] На збору је присуствовало 30 акционара са 4.490 акција и правом на 296 гласова. (АСЦГ, 65–1319–2303, Записник трећег збора акционара Јабланичке млинарске задруге одржаног 21. априла 1929. године)

та по 250 динара. Добиле би се нове или жигосале старе акције. У случају да неки акционар није желео да учествује у фузионисању исплатиле би му се акције према њиховој вредности у датом тренутку.[27]

Спајање ова два акционарска друштва омео је катастрофални пожар који је захватио млин 27. септембра 1929. године. Пожар је избио око 19 часова избио на другом спрату, код прелаза који је водио у влачару и чешљару. Уништена је цела зграда, а комисија за процену штете, коју је формирао начелник среза Милорад Туфегџић, утврдила је да она износи 1.860.000 динара. Како је уплаћени капитал задруге од 3 милиона динара био утрошен на изградњу објеката и инсталирање потребних инсталација за рад, управни одбор оценио је да је он недовољан за правилно функционисање и све намене које је млин требало да подмири. Уз недовољност сопственог капитала Задруга је имала и бреме отплате кредита код Државне хипотекарне банке. Наиме, почетком године Задруга је подигла електричну централу за осветљавање вароши која је ступила у функцију 1. априла 1929. године и била је добро прихваћена у вароши. Недостатак новца покушан је да се отклони зајмом код Државне хипотекарне банке од 28. априла 1928. године у висини од 500.000 динара, а ова сума је до почетка новембра била отплаћена у висини од 100.000 динара. Млин је био осигуран код Јадранског осигуравајућег друштва у Београду на суму од 2.586.680 динара. Комисија коју је именовао управни одбор задруге и представници осигуравајућег друштва утврдили су насталу штету на 1.303.000 динара.[28] Управни одбор Млинарске задруге предложио је да друштво настави са радом, с тим да се основни капитал смањи на 1,2 милиона динара, односно 6.000 акција са по 200 динара. Збор је једногласно примио предлог, а смањивање капитала задруге урађено је тако што су акције од 500 динара прежигосане на 200. Целокупна имовина после пожара износила је око 600.000 динара, а процена управног одбора била је да ће се од осигурања добити око милион динара, од којих би се 400.000 динара одмах употребило за отплату дуга Хипотекарној банци а остатак за оправку и довршење млина.[29]

Министар трговине и индустрије одобрио је рад и закључке ванредног збора решењем 33.878 од 19. новембра 1929. године. Овим решењем осим последица пожара отписан је и губитак из 1928. године, тако да је Задруга завршила 1929. годину са незнатним губитком. Млин је поново пуштен у погон јануара 1930. годинне, а акционари су на могућности рада установе гледали доста реалније. Признали да су им амбиције биле велике

[27] Истог дана одржан је и збор акционара Штедионице који је био сагласан са закључцима збора Задруге. (Исто, Извештај управног одбора поднет трећем збору акционара Јабланичке млинарске задруге одржаном 21. априла 1929. године)

[28] Исто, Извештај управног одбора Јабланичке млинарске задруге на ванредном збору од 10. новембра 1929. године

[29] Исто, Записник ванредног збора акционара Јабланичке млинарске задруге одржан на дан 10. новембра 1929. године

и да су удаљеност од пруге и скуп превоз ограничавали пословање једино у оквирима сопствене околине. Тиме је изолованост краја јасно ставила до знања да је и привредни развитак немогућ без добрих комуникација. Стога су умањени режијски трошкови, па је стављање млина у погон било јефтиније јер је приход од расвете покривао у готовости све режијске трошкове млина. Инсталирање електричне централе могло се извршити само уз помоћ Штедионице, која је ставила на располагање потребна средства. Штедионица је у ствари омогућила и поновно подизање млина после пожара, пошто је премија од осигурања стигла тек у фебруару 1930. године.[30] Председник управног одбора и даље је био Милутин Драговић, а чланови Урош Младеновић, Гојко Стевановић, Сава Јовановић и Никола М. Анђелковић.

Почетком 1931. године некретнине у власништву задруге вределе су 1.707.000 динара, а целокупна електрична инсталација са градском мрежом 1.085.930 динара. Дужници Задруге били су Јадранско осигуравајуће друштво 1 милион динара за премију штете, а за храну и акције Привилегована аграрна банка 15.010,20 динара, од физичких лица највише је Задрузи дуговао Милутин Драговић 10.390,20 динара. Пасива од 3.810.577,60 домара била је идентична активи. Главница је износила 1.200.000 динара, дуг Штедионици 1.965.615,50 динара, Државној хипотекарној банци 375.000 динара, Лесковачкој трговачкој банци 20.000 динара, а фонду за оправку млина 249.962,10 динара.[31]

Сви чланови управног одбора Задруге, осим Гојка Стевановића истовремено су били чланови управног одбора Штедионице, а Сава Стошић био је у оба надзорна одбора. Постојећи дуг Задруге према Штедионици растао је услед камате и немогућности отплате, а задруга се додатно задуживала услед тражења одређених исплата (Бањи Вукићевићу 519.209 динара). Управни одбор Задруге упутио је 10. јануара 1930. године молбу Штедионици да им се дају олакшице и да се за дуг од 1. јануара 1930. године не наплаћује никаква камата. На збору акционара Штедионице од 30. марта 1930. молба је једногласно прихваћена, а управни одбор донео је одлуку да се не рачуна камата за суму од 1.275.000 динара, с тим да задруга почне од 1930. да отплаћује дуг у висини од 150.000 годишње. Штедионица се обавезала да задругин дуг код Хипотекарне банке од 350.000 динара отплати у ратама од по 50.000 с тим да отплату дуга стави на терет рачуна Задруге, а да ова годишње даје за то најмање 50.000 динара. На седници одбора Штедионице од 22. октобра 1930. председник Влада Јовановић, судски генерал у пензији дао је изјаву да Штедионица може надокнадити део уложеног и тиме што се он одриче

---

[30] Исто, Записник четвртог редовног збора акционара Јабланичке млинарске задруге на дан 30. марта 1930. године

[31] Исто, Извештај о прегледу Јабланичке млинарске задруге А. Д. у Лебанима од 9. фебруара 1931. године

камате на улог у висини од 1.148.007,07 динара у времену од 1. јула 1930. до 31. децембра 1931. године.[32] Иако је ово одрицање оправдано са гледишта да се помогне Задрузи да изађе из незгодног положаја, овакав поступак неоправдан је са позиције акционара Штедионице, јер ако су чланови одбора донели овакву одлуку јер су истовремено чланови одбора Задруге и тиме сами себе помагали као чланови Задруге, ипак је требало да воде рачуна о интересима осталих акционара Штедионице који нису истовремено и чланови Задруге.

За санацију финансијског стања завода испражњен је резервни фонд који је крајем 1928. године износио 114.756,06 динара, тако да он више није постојао. Банка није више уживала реесконт нити кредит ни код једног новчаног завода, а реесконт саме банке почетком јесени 1930. године износио је 1.198.888,45 динара.[33] Главни и једини извор одакле је банка црпела средства били су улози на штедњу, од чије суме је 80% био улог Владе Јовановића.

Ситуација после очитог колапса банке показивали су жељу акционара да она опстане без обзира на немогућност прихода. То се може закључити и из тога што су управни трошкови штедионице сведени на минимум. Чланови управног и надзорног одбора нису имали никаквих награда, а особље је плаћало порез по списку непосредно пореској управи. Током постојања банка је плаћала следеће суме пореза: за 1924. годину 40.012 динара, за 1925. годину 58.593 динара, за 1926. 33.739 динара, за 1927. 20.000 динара, за 1928. годину 12.000 динара, за 1929. годину 19.919 динара, а у 1930. години за банчину зграду 13.174 динара. Пореска стопа у овом периоду није битније варирала па је јасно да је током прве три године пословања банка имала знатно више обрта и зараде тако да је порез у овим годинама био неупоредиво виши него у каснијим. Од тренутка када се кренуло у очите манипулације у банци, смањен профит и чак рад са губитком смањили су и укупну суму пореза које је завод плаћао. Без обзира на све тешкоће које су проистицале из стања банке, порез је редовно измириван и на име пореза са 26. јулом 1930. године банка је била дужна свега 7.300 динара.[34]

Завод је кредитирао Задругу са 2/3 свог капитала дајући га без накплате камате, исплаћивао је дугове задруге, а да при томе није ништа зарађивао што је наговештавало да се Штедионица налазила у рукама два или три лица чланова управног одбора чија је тенденција била да сав капитал и остала финансијска средства пренесу у Задругу. Комисија банске управе предложила је да управни одбор Штедионице исправи све

---

[32] Исто, Извештај о прегледу Јабланичке млинарске задруге А. Д. у Лебанима од 9. фебруара 1931. године

[33] Исто, Извештај Радомира Маговчевића, чиновника Главне филијале Државне хипотекарне банке из Скопља од 25. септембра 1930. године

[34] Исто, Извештај Радомира Маговчевића, чиновника Главне филијале Државне хипотекарне банке из Скопља од 25. септембра 1930. године

неправилности у року од три месеца, да кривично оптужи све банчине функционере (директора, књиговођу, благајника) који су починили злоупотребе и проневере и од истих тражи пуну материјалну накнаду штете. Сматрало се неупутним да се са извештајем детаљно упознају Народна Банка, Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица пошто оне саме врше проверу стања завода који им дугују, а било би несврсисходно да саветују заводе који су дали кредите Штедионици да их откажу јер би то довело до краха Штедионице. Управни и надзорни одбор не би требало да се кривично оптужују јер се радило о нестручним лицима која нису могла да врше стручну контролу рада функционера банке. Уколико се супротно уради, финансијски би се уништило на десетине домаћинстава и најчешће добронамерни људи а никакав позитиван ефекат се не би изазвао.[35] Свим изнетим постало је јасно да је постојање Јабланичке кредитне штедионице као новчаног завода било немогуће, а оваквих случајева било је широм Вардарске бановине.

Summary

Ivan M. Becić
JABLANIČKA CREDIT SAVING BANK – LEBANE

The first community local depository named Jablanička Credit Saving Bank was opened In Lebane, during 1924. The Stakeholders of the bank were the most representative persons of social and political life in Lebane, among them was the most important national tribune, and senator afterward, Mr. Milutin Dragović. During first three years, the credit saving bank functioned successfully, but the further progress was postponed due to numerous defalcates starting 1926 till the end of 1928. Among the performers of those events the person with most significant role was Banjo Vukićević, who left the local depository in 1928 and became the most important stakeholder of new-established Chamber of Commerce Bank LTD in Lebane. The trades were easier since the members of the Board were not professional businessmen - although they had important financial positions they were unqualified. The saving bank became the owner of Jablanički milling Coop in 1926m which had power plant used for electrification of the town. Nevertheless, catastrophic flames which burnt the mill in 1929 caused decreasing capital found of Coop and big responsibilities the Saving bank took in order to reconstruct the mill which did not have profitable business. Devastated with defrauds and in financial debts due to the mill, Jablanički Credit Saving bank lost the possibility of trade dealing in 1931, when the bank crisis in Yugoslavia was in full swing.

---

[35] Исто, Извештај Банске управе Министарству трговине и индустрије од 17. априла 1931. године

УДК 329.78(497.11):37.035.3“1945”

Хранислав Ракић

ПРВА МАСОВНА РАТНА РАДНА АКЦИЈА СЕЧЕ ДРВА НА ЦРНОМ ВРХУ (14/15. ЈАНУАР – 5. АПРИЛ 1945)

У току Народноослободилачког рата 1941-1945. годинине, поред борбе коју је водила под руководством Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) против окупатора и његових сарадника, омладина је била главни носилац обнове и изградње. Ради извршавања тих задатака, као и пружања ефикасније помоћи породицама бораца, формиране су радне чете, батаљони и бригаде.

Помоћ је пружана од почетка Народноослободилачког рата, али организованији облик добија почетком 1943. године, после борбе на Јововића ливадама на Радану и страдања фашистичке бугарске “Ловне роте”. Због тога су Бугари спалили село Гајтан, а органи народне власти преузели су мере да се ублаже последеце паљења. У тој тешкој акцији омладина Пусте Реке је масовна учествовала. Из пусторечких села, поред старијих, на поправци попаљених кућа радило је и 250 омладинаца. Због ратних прилика градило се скоро илегално, али је у веома кратком року обезбеђен смештај за породице чије су куће запаљене. Главни задатак радних јединица у току Народноослободилачког рата (НОР) био је да се на време изврши сетва, жетва и други пољопривредни радови.

У току Народноослободилачког рата омладина није учествовала само у локалним радним акцијама већ је то чинила и на ширем подручју Србије (Црни врх, Војводина, Рудник).Након ослобођења Србије запретила је велика опасност да градови, многе установе у њима и све болнице остану без грејања, па је у тој тешкој ситуацији један од најважнијих задатака било обезбеђивање огрева.

У Београду, на Првом конгресу Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије (УСАОС), у сарадњи са органима власти, омладина је преузела обавезу да обезбеди сечу и транспорт дрва са Црног врха и Ру-

дника. Главни одбор УСАОС-а је упутио своја два члана у та подручја да организују омладинце и руководе тим радовима. Затим су сви окружни комитети СКОЈ-а и одбори УСАОС-а обавештени о акцији и дата су им потребна упутства да формирају добровољне радне јединице и обезбеде алат. Изграђене су бараке, а за транспорт дрва и пруга од Бора до Црног врха, дужине 20 километара.

Било је и оних који су сумњали у успех ове акције, али су се убрзо уверили у супротно. На позив Главног одбора УСАОС-а и Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију (ПК СКОЈ), омладина је са песмом одлазила на рад и већ првог дана на изградњи пруге надмашила постављену норму и изнедрила прве ударнике.

Према неким истраживањима, припреме за прву ратну радну акцију у Србији отпочеле су крајем октобра 1944. године, а доступни писани извори упућују на 3. новембар 1944. године. Покрајински комитет СКОЈ-а, преко Главног одбора УСАОС-а, руководио је свим активностима омладине на територији Србије, па и радном акцијом на Црном врху. По директиви ПКСКОЈ-а, Окружни комитет СКОЈ-а преко, Окружног одбора УСАОС-а, донео је одлуку да се на територији лесковачког округа формира један батаљон омладинаца за одлазак на сечу дрва на Црном врху.

Спроводећи постављене задатке од стране Савеза комунистичке омладине Југославије и Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије лесковачког округа, општинска руководства СКОЈ-а, преко УСАОС-а, одржавала су масовне конференције на којима се говорило о спољној и унутрашњој политичкој ситуацији, мобилизацији нових бораца, изградњи земље и потреби снабдевања градова Србије огревом.

Највећа политичка активност испољена је у време новогодишњих и божићних празника и сабора који су одржавани после верских обреда. У црквеном дворишту печењевачке цркве 8. јануара 1945. године одржана је конференција којој је присуствовало више стотина људи. Говорили су представници власти и друштвено-политичких организација, а том приликом посебно се окупљенима обратио Хранислав Ракић, секретар Општинског руководства СКОЈ-а и председник Општинског одбора УСАОС-а. Говорио је о значајном подухвату омладине на обезбеђивању огрева са Црног врха и Космаја градовима Србије. После конференције, са територије печењевачке општине више чланова СКОЈ-а и УСАОС-а отишло је на прву ратну радну акцију на сечи дрва на Црном врху.

Припреме за формирање радног батаљона нису се одвијале лако, јер је највећи број омладине био у војним јединицама НОВЈ. Због радне акције један број је био ослобођен војне обавезе, али већински састав батаљона чинили су омладинци који нису били под војном обавезом.

На територији лесковачког округа припреме су завршене до 10. јануара 1945. године, када је формиран и Први лесковачки батаљон, састављен

од две групе омладинаца: Прва чета, јабланичка, са 49 омладинаца, а од тога 39 скојеваца, сврстаних у пет десетина, и Друга чета, власотиначко-лесковачка, са 48 омладинаца и око 28 скојеваца, сврстаних у два вода. Први вод Власотиначки и други Лесковачки.

Између 10. и 14. јануара 1945. године у Лесковац су стигле још две групе омладинаца (из пусторечког среза 39 и лесковачког среза 34), које су ушле у састав батаљона. Са територије округа формирана је и група од дванаест столара. Укупно су била 182 омладинца, већином земљорадника, радника и мање групе ђака, од којих 84 скојеваца, 14 чланова КПЈ и 84 члана УСАОС-а. Батаљоне су чинили омладинци из Лесковца, Власотинца, Лебана, Бојника, Вучја, Рудара, Братмиловца, Дупљана (Живкова), Каштавара, Брејановца, Печењевца, Бабичког, Мрштана, Медвеђе, Црнатова, Брестовца, Ивања, Орана, Бријања, Медевца, Ладовице, Орашја, Добровиша, Рупља. Омладинци су кренули из Лесковца у ноћи између 14/15. јануара и стигли у Зајечар 15. јануара 1945. године. У међувремену, са територије Лесковачког округа дошло је још око четрдесет омладинаца, тако да је батаљон бројао око 220 омладинаца. Тада је извршена реорганизација батаљона који је сада имао четири чете, а група столара била је летећа десетина. Батаљон између 3. и 6. фебруара одлази на Црни врх, после изградње пруге Бор-Црни врх, где ради на сечи и изношењу дрва до прихватне станице. Лесковачки батаљон 7. фебруара 1945. године улази у састав Друге бригаде као први батаљон. Командант Друге бригаде био је Витомир Стојковић, командант 1. батаљона, који замењује Мију Вукадиновића када је овај ушао у састав штаба сече дрва као комесар. Витомир Стојковић је у својој бележници записао бројно стање за лесковачки батаљон 9. марта 1945. године. Оно је било следеће: 1. лесковачки батаљон, 1. чета 45; 2. чета 48; десетина на рад на прузи 11 и столари 11, укупно 115 омладинаца, 3. чета са 49 и 4. чета са 40 омладинаца бројале су 89 омладинаца, што укупно износи 204 омладинаца, а у тај број нису ушли они који су радили у кухињи и на другим пословима, јер је бројно стање омладинаца из лесковачког краја било око 220.

На Црном врху радило је 1.300 омладинаца из седам округа Србије. Они су се такмичили у сечи дрва, преношењу до места транспорта и у пословима око подизања пруге Бор-Црни врх. Иако сасвим неуки и ненавикнути на непоран рад, и поред великог снега и тешких зимских услова, несташице материјала и специјалних алатки, омладинци су постигли одличне резултате и премашили све предвиђене норме од стране стручних радника и инжењера. Посебно треба истаћи ентузијазам омладинаца из Лесковачког округа и њихов допринос у обезбеђивању дрва за Београд.

За омладинце на Црном врху радно време је било неограничено. Остајали су и до мрака само да што вишеураде. Целог дана су извлачили

метар по метар дрва, више пута се пењали на 700 метара висине и са дрвима на леђима са песмом доносили на место одакле су транспортована за Београд. Без обзира на дубок снег и невреме, такмичили су се батаљони у изношењу дрва. Лесковчани су у току дана износили и по 160 кубних метара дрва са жељом да буду први. Такмичарски дух је владао међу омладинцима, а сваком је била жеља да буде ударник. А било их је много у бригадама на Црном врху. Млади Лесковчанин Милан Аранђеловић за шест сати рада спремио је три кубна метра дрва.

После напорног рада омладинци нису заборавили и на активности у културном раду. У Баракама је било живо: организована су предавања, одвијала се такмичења у културно-просветном раду и припреми зидних новина, приредбама, хигијени, дисциплини, одржавању хигијене у баракама и др.

Топличани и Лесковчани су се борили из дана у дан за прво место, а београдски омладинци су настојали да их достигну. За двадесетак дана лесковачки батаљон је спремио 676 кубних метара дрва, топлички 468, а београдски 280.

Терен на коме се обављала сеча дрва био је неприступачан а њих је требало изнети до места транспортовања. Друга бригада, састављена од лесковачког, нишког и топличког батаљона, радила је на месту где друм пролази кроз шуму. Шездесет Лесковачана је за једно преподне избацило 33 кубна метра дрва. Били су доста млади, али најборбенији. Лесковац је дао најмлађе ударнике. Шеснаестогодишњи Благоје Стојановић, свршени ученик петог разреда Реалне гимназије у Лесковцу, био је најввреднији и најдисциплинованији омладинац у 1. батаљону. Друга бригада у којој је био и лесковачки батаљон у року од петнаест дана имала је 1.730 радних дана, у току којих је изнесено 1095 кубних метара дрва.

Омладинци са Црног врха послали су поруку омладини Србије следеће садржине: "Другови и другарице! Још много порушених домова, путева, пруга и мостова чекају да их наше руке изграде. Још многи проблеми и задаци стоје пред нама. Сетва је на прагу. Треба припремити и осигурати исхрану нашег народа. Све те задатке треба омладина да изврши. У данашњој великој акцији обнове земље ниједан омладинац не сме остати по страни. Ступајте у наше радне бригаде и одужите свој дуг домовини и народу. (Омладинци са Црног Врха).

Почетком марта 1945. године такмичарски дух не јењава. У такмичењу су били најбољи Топличани, чији је батаљон исекао 388 кубних метара дрва, иза њих је био нишки батаљон, али не заостају ни Лесковчани, па се није знало који ће батаљон заузети прво место. Омладинци се такмиче, постижу огромне резултате да би што пре завршили сечу дрва на Црном врху и започели нове радне задатке на обнови порушене земље. Један

од учесника сече дрва на Црном врху записао је: "Дубоко смо зашли у зиму. Црни врх је мање постао гостопримљив према нама. Отпочеле су с времена на време вејавице, које нам затрпавају радилиште. Оне нам увећавају тешкоће и коче посао. Сва радилишта треба откопавати од снежних наноса, па тек онда настављати посао.

Једна од првих великих вејавица завејала је скоро целу пругу радилишта. Локомотиве не могу да пођу. Крећу групе са лопатама да откопавају снег. Ветар фијуче и шиба у образе и груди. Снег шкрипи под ногама, тешко се иде, мишићи се затежу, брзо се замарамо... Брзо смо се угрејали. Чишћење иде брзо, метар за метром чистимо пругу, ослобађамо је снежних намета. Али се треба вратити назад. Опет 12 километара по снегу и ветру... За тренутак ишчезава умор, хладноћа. Другови су нам спремили топле собе."

Омладина Србије била је солидарна са учесницима радне ратне акције на Црном врху и, схватајући њихов положај, изразила је спремност да им ублажи тешкоће у раду. Организовала је акцију прикупљања неопходних потреба у одећи и исхрани. Ову акцију су прихватиле све друштвено-политичке организације у којима је главну улогу имала омладина чланова УСАО-а. Учесници радне акције на Црном врху добијали су шалове, рукавице, чарапе, пуловере, капе, наушнице, сланину, суво месо, колаче, саламу, чварке, опанке, а од прилога у новцу обезбеђиване су друге намирнице.

Солидаришући се са омладином Србије, омладина лесковачког округа организовала је акцију за слање пакета са храном и одећом учесницима на Црном врху. За неколико дана акције послала је 53 пакета тешких преко 120 килограма, а омаладина Јабланице 35 пакета тешких 200 килограма. Пакете су односили делегати који су поздрављали ударнике у име омладине овога краја.

Локални лист "Наша реч" повремено је пратио ударнички рад лесковачких омладинаца на Црном врху. У једном члану се истиче да је омладина Србије прва устала против окупатора, а сада је прва у позадинском раду. У борби је показала дивне примере херојства, а сада показује свој ударнички рад са изненађујућим резултатима. Омладина Србије учествовала је на два велика радилишта, Руднику и Црном врху, како би обезбедили огрев Београду и њихови резултати су се убрзо показали, јер је већ почетком фебруара 1945. године Београд добио десет вагона дрва. Да би показала што већи успех у раду, омладина је сама завела такмичења и на тај начин превазишла сва очекивања у резултатима рада. Изношено је најпре 25 кубних метара дрва дневно, а већ наредних дана у такмичењу изношено је по 45, а потом и по 78 кубних метара дрва.

Половином марта 1945. године II и III бригада секле су дрва и одржавале пругу, а IV извлачила дрва на друм. Такмичарски дух се стално

осећао па је за 9. март 1945. године заказано такмичење свих батаљона II и III бригаде и петорки у раду на сечи и на културно-политичком пољу. Главну улогу у такмичењу имале су ударне петорке. Последњих дана оне су избацивале много више дрва. Лесковачка петорка Адама Адамовића избацила је 15 кубних метара, али било их је које су избацивале и више, јер се у то време одвијало такмичење и радило се ударнички. Крајни резултати нису могли да се предвиде пошто су рекорди често премашивани чак и за десет кубика. Победила је Друга бригада која је исекла 1588 кубика дрва за 1170 радних дана. Тако је сваки омладинац просечно припремио по 1,35 кубних метара дрва. Најбоље резултате постизале су ударне петорке: Сокобањска, Крушумлијска, Нишка, Црнотравска и Лесковачка. Лист "Млади борац" је записао: „Црнотравска четворка била је најсимпатичнија група на Црном врху. Сви другови воле ове мале, ситне Црнотравце. Раније они су били чобани и чували су овце по кршевима и падинама Црне траве. Тешки чекић дужи је од 16-годишњег Светомира Ђорђевића. Никада не би могло да се верује да они раде заједно са старијим и јачим друговима. Светомир оштро каже: "Ми нисмо пионири и радимо исто као и старији омладинци". Сви су они из истог села, из Рупља. Код њих нема вође четворке, они увек раде по договору и усвоје најбољи вредног. – "Не треба нам пети", каже Добривоје. „Можемо ми и сами". Црнотравска четворка избаци дневно 7 кубика м., а то значи да на свакога долази по 1,5 кубних метара.

Лесковачка петорка насече за један дан 9 куб. м. Њен вођа Миле Дискић, омладинац из Лесковца. Озбиљан и миран, истакао се још и на извлачењу дрвета и по пожртвованом раду и по дисциплини, зато је проглашен ударником. Још у Лесковцу био је комесар радне чете, а сада је један од најбољих ударника у лесковачком батаљону. „Не разликујемо се више ми ђаци, омладинци се села и радници, јер заједно радимо на фронту рада".

На састанку Окружног одбора УСАОС-а у Лесковцу 22. априла 1945. године Вукоје Булатовић, члан секретаријата Окружног одбора УСАОС-а, у реферату је говорио и о акцијама омладине и истакао да је на Црном врху отишло добровољно 230 омладинаца који су под врло тешким условима постигли велике успехе. Лесковачки батаљон је био најбољи.

После тромесечног ударничког рада на Црном врху, Лесковац је своје ударнике 5. априла 1945. године одушевљено дочекао. О том дочеку локални лист "Наша реч" је забележио да су ударници, њих 230, почетком јануара 1945. године отишли на Црни врх на сечи дрва, изради пута, рашчишћавању тунела и успостављању железничке пруге за транспортовање дрва. Да је омладина лесковачког округа предњачила у свим пословима, такмичећи се са омладином других округа. Вест о њиховом повратку привукла је

већи број грађана, а нарочито омладинце који су изашли на железничку станицу да им приреде дочек. Ударници су дочекани бурним клицањем народа. Потом је формирана поворка и са музиком на челу кренула кроз град. Велике масе света из свих улица придруживале су се поворци која је нарасла на неколико хиљада. Одушевљена, клицала је омладини, маршалу Титу, Црвеној армији, маршалу Стаљину и савезницима. На главном тргу тим поводом говорили су Димитрије Бјелица, председник Окружног одбора УСАОС-а, Крста Миљанић, комесар Лесковачког подручја, Жика Петровић, члан Окружног одбора Јединственог народноослободилачког фронта, Добривоје Аранђеловић, Савка Раичевић и Мија Вукадиновић, руководилац ударника.

Говорници су пожелели добродошлицу ударницима, истакли њихове заслуге и уверење да ће и убудуће предњачити у раду. Мија Вукадиновић се захвалио на дочеку и изјавио да ће омладина наставити свој ударнички рад на добро свога народа. После тога поворка је са бакљама прошла кроз град одушевљено кличући, исказујући тако своју привржености и оданост новој држави.

На Црном врху батаљони су проглашени ударним, већина омладинаца примљена је у СКОЈ и проглашена ударницима, а по повратку били су носиоци свих активности на обнови и изградњи земље. Учествовали су у многим локалним, републичким и савезним акцијама (сеча дрва на Црном врху, сеча дрва на Кукавици, берба кукуруза у Војводини, Брчко-Бановићи, Шамац-Сарајево, Добој-Бања Лука, Нови Београд, и друге.

СПИСАК

омаладинаца Лесковачког округа, учесника прве ратне радне акције у Србији –сеча дрва на Црном врху од 15. јануара до 5. априла 1945. године

Први лесковачки батаљон

1. Комесар сече Вукадиновић Миодраг, члан ОК СКОЈ-а, Лесковац
2. Командант Друге бригаде – Стојковић Витомир, члан ОК СКОЈ-а, Д. Бријање
3. Командант Првог лесковачког батаљона – Кривокапић Воја, Пуста Река
4. Комесар Првог лесковачког батаљона (ЛЕБ) – Јовановић Бора, Лесковац
5. Интендант 1. ЛЕБ – Станковић Милорад Миле, с. Прибој
6. Санитетски референт (1. ЛЕБ) – Радовановић Душан, Лебане

1.ЧЕТА ВЛАСОТИНАЧКО-ЛЕСКОВАЧКА 45 (21 скојевац)

7. Командир – Дискић Милорад Миле, Лесковац
8. Комесар – Јовић Сима, Црна Трава
9. Економ –Ђорђевић Јован, Лесковац
10. Командир вода – Ристић Благоје Блашко, Лесковац
11. Командир II вода – Ивановић Витомир Витко (ударник, Црна Трава)
12. Стојковић Зарије Заре, Лесковац
13. Јовановић Александар, Лесковац
14. Стојановић Живојин, Лесковац
15. Мишић Петар, Лесковац (два пута ударник)
16. Димитријевић А. Драгољуб, Дупљане (Живково)
17. Цекић Јован, Лесковац
18. Стефановић Бранислав, Лесковац
19. Митић Бранислав, Лесковац
20. Стојановић Благоје Блашко, Лесковац
21. Стаменковић Миодраг, Лесковац
22. Станојевић Арсеније, Лесковац
23. Михајловић Радоје, Лесковац
24. Раденковић Војислав
25. Андрејевић Радомир
26. Златановић Боривоје
27. Стојановић Христифор
28. Аранђеловић Добривоје
29. Новковић Богосав
30. Златановић Добривоје, Власотинце
31. Рашић Томислав, Власотинце
32. Пејчић Добривоје
33. Станковић Христифор, Власотинце
34. Каруовић Бранислав Бранко, Лесковац
35. Печенковић Петар, Власотинце
36. Каруовић Владимир Влада, Власотинце
37. Јовић Живан, Власотинце
38. Илић Александар, с. Ладовица
39. Павловић Најдан, Власотинце
40. Ђорђевић Лазар, с. Орашје
41. Адамовић Адам, Лесковац
42. Митровић Стеван
43. Стефановић Војислав

44. Милошевић Тихомир
45. Прокоповић Димитрије, Лесковац
46. Јањић Стојан, Лесковац
47. Цекић Драгољуб
48. Станојевић Младен
49. Николић Петар (Миодраг)
50. Дојчиновић Светомир, с. Рупље
51. Стојановић Радивоје

ДЕСЕТИНА ЗА РАД НА ПРУЗИ

52. Командир Костић Сретен, Лесковац
53. Петровић Боривоје, Лесковац
54. Аврам Карио, Лесковац
55. Анђелковић Станко, Лесковац
56. Стојановић Милорад, Лесковац
57. Милошевић Бранислав, Лесковац
58. Стојановић Петар, Лесковац
59. Маринковић Влајко, Власотинце
60. Костић Јован, Власотинце
61. Љубеновић Захарије Заре, с. Добротин
62. Милошевић Сретен, с. Црнатово

2. ЧЕТА ЛЕСКОВАЧКА 48 (25 СКОЈЕВАЦА)

63. Командир – Митић Драгољуб, с. Каштавар (ударник сече)
64. Комесар – Станковић Христофор
65. Економ – Цветковић Јован, с. Бабичко
66. Командир 1. вода – Митровић Војислав Воја
67. Командир 2. вода – Стоиљковић Јова, Лесковац
68. Десетар – Илић Живојин
69. Станковић Новица, Лесковац
70. Цакић Живадин, с. Дупљане (Живково)
71. Митић Стојан, с. Живково
72. Димитријевић Светислав, Живково
73. Митровић Душан
74. Сретеновић Владимир
75. Цветковић Миливоје
76. Динић Ђорђе, Лесковац
77. Трајковић Драгољуб,с.
78. Цветковић Живојин, с. Брејановце

79. Николић Живадин
80. Станковић Светозар
81. Јовић Драгољуб
82. Стојковић Војислав
83. Илић Стојан
84. Стоименовић Стојан
85. Десетар – Ристић Милутин
86. Младеновић Добривоје
87. Трајковић Дука
88. Илић Никола, с. Бабичко
89. Цакић Драгомир, с. Братмиловце
90. Петровић Драги
91. Јовановић Ђорђе, с. Рударе
92. Нисић Стојан
93. Благојевић Љубомир
94. (А) Ранђеловић Душан
95. Николић Драгољуб
96. Станисављевић Стојадин
97. Димитријевић Драгољуб, с. Живково
98. Митровић Владимир
99. Ивковић Богосав, Власотинце
100. Миљковић Војислав, Власотинце
101. Јовановић Војислав, Властотинце
102. Николић Живојин Жика, с. Брејановце
103. Драгојевић Невен, Власотинце
104. Цекић Бранислав, Лесковац
105. Костић Драгољуб Зека, Лесковац
106. Стојановић Александар
107. Живковић Зоран, Лесковац
108. Станковић Ђорђе Ђока, Лесковац
109. Илић Драгољуб, кувар, Лесковац
110. Стаменковић Бранислав, брица, Лесковац

ДЕСЕТИНА СТОЛАРА

111. Командант – Ристић Таса
112. Милошевић Влада
113. Стојановић Алекса
114. Живковић Драгољуб
115. Цветковић Благоје
116. Митић Сима

117. Стевановић Никола
118. Стевановић Чедомир
119. Стојановић Антанас (?)
120. Здравковић Новица, с. Брестовац (Пуста Река)
121. Ђорђевић Ђорђе, Лесковац

3. (1) ЈАБЛАНИЧКА (32 СКОЈЕВАЦА)

122. Командир – Дацић Михајло
123. Комесар – Тодоровић Раде
124. Командир1. десетине – Вуковић Лазар (Секретар актива Скоја)
125. Јашаревић Зенел
126. Фазлијевић Авдија
127. Латифовић Бента
128. Веленовић Авдул
129. Ивановић Добривоје
130. Поповић Милосав
131. Миловановић Драгољуб
132. Данковић Миодраг
133. Бејковић Нурудин
134. Денчић Драги (секретар актива Скоја)
135. Станковић Чеда
136. Митић Радован
137. Ђокић Ђорђе
138. Стојановић Чеда
139. Миљковић Милутин
140. Миљковић Станимир
141. Николић Крста
142. Ристић Божидар
143. Станковић Вукашин
144. Командир 3. десетине – Зечевић Миодраг Миле (секретар актива Скоја)
145. Миленковић Живко
146. Дискић Драги
147. Минић Јован
148. Тошић Божа
149.Јовић Славко
150. Коцић Драги
151. Здравковић Живко
152. Тошић Александар
153. Стаменковић Драгоје

154. Командир 4. десетине – Арсић Драгутин (секретар актива Скоја)
155. Младеновић Стојан
156. Петковић Миливоје
157. Милошевић Спаса
158. Станковић Петар
159. Миљковић Никола
160. Недић Милутин миле, ударник сече
161. Мишић Митар
162. Цветковић Светислав
163. Младеновић Милан
164. Командир 5.десетине - Величковић Станко
165. Раденковић Вукашин
166. Момчиловић Милорад
167. Благојевић Бранко
168. Ивковић Раде
169. Николић Валије (?)
170. Станковић Илија

4. (2) ЧЕТА – ПУСТОРЕЧКА (29. скојеваца)

171. Командир – Кривокапић Воја
172. Комесар – Јанковић Љубисав
173. Крстић Љубисав, Пуста Река
174. Михајловић Бранислав, Пуста Река
175. Стојановић Мирко, Пуста Река
176. Петровић Станко, Пуста Река
177. Стојковић Стојан, Пуста Река
178. Андрејевић Владимир, Пуста Река
179. Пејчиновић Димитрије Мита (ударник), Пуста Река
180. Јовановић Будимир, с. Бојник, Пуста Река
181. Стошић Мирко, Пуста Река
182. Ивковић Светомир, Пуста Река
183. Станковић Станоје, Пуста Река
184. Симић Стојадин, Пуста Река
185. Јовановић Властимир, Пуста Река
186. Стојановић Живојин, Пуста Река
187. Стојановић Бранко, с. Оране, Пуста Река
188. Илић Душан
189. Станојевић (Стојановић) Миливоје, с. Оране, Пуста Река
190. Страхињић Милутин, с. Оране, Пуста Река
191. Станковић (Стаменковић) Александар, с. Оране, Пуста Река

192. Филиповић Сретен, с. Брестовац, Пуста Река
193. Стаменковић Стојадин, Пуста Река
194. Николић Миливоје, Пуста Река
195. Стошић Милан, Пуста Река
196. Голубовић Стојан, Пуста Река
197. Јанковић Бранко, Пуста Река
198. Аранђеловић Милан, ударник, Пуста Река
199. Ценић Влада, Пуста Река
200. Јоцић Витко, Пуста Река
201. Јанковић Љубисав, Пуста Река

ЛЕТЕЋА ДЕСЕТИНА

202. Командир – Крстић Богосав, Пуста Река
203. Марковић Велимир, Пуста Река
204. Глигоријевић Милутин, Пуста Река
205. Јовановић Милутин Миле, ударник, Пуста Река
206. Ђошић Вељко, Пуста Река
207. Митровић Живадин, с. Брестовац, Пуста Река
208. Тоцић Светислав, с. Брестовац, Пуста Река
209. Соколовић Борисав Бранко, с. Ивање, Пуста Река
210. Стојановић Војислав Воја, Пуста Река
211. Милошевић Никола
212. Филиповић Миодраг, Пуста Река

НЕРАСПОРЕЂЕНИ ОМЛАДИНЦИ

213. Спасић Душан, Лесковац
214. Ђорђевић Д. Слободан, Лесковац
215. Додић Михајло, Лесковац
216. Димитријевић Светолик, Лесковац
217. Стоиљковић Драги, с. Мрштане
218. Миљковић С. Живојин, с. Ладовица
219. Обрадовић Сима, Црна Трава
220. Вучковић Бранко, ударник
221. Величковић С. Тихомир, с. Брејановце
222. Јовић Сретен Банђур , Власотинце
223. Милорад Вуксановић, Петровац
224. Вуксановић Велимир Веља, Петровац
225. Живковић Живадин, Печењевце
226. Цакић Димитрије Мита, Лесковац

Напомена: Учесници ратне радне акције на Црном врху из лесковачког округа били су у саставу Првог батаљона Друге ратне радне бригаде у којој су постизали запажене резултате на сечи дрва. Међутим, сви омладинци из лесковачког округа нису припадали само Првом батаљону, већ и специјалним јединицама, зато постоји могућност да у овом списку нису поменути, а неки су наведени два пута јер су вршили руководеће функције у батаљону и бригади.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА

Фонд Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата 1941-1945. Београд, Секција бораца – Матична књига регистрованих учесника Прве радне ратне акције на Црном врху (нерегистрована грађа).

Фонд Општинског одбора Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата 1941-1945. године, Лесковац (нерегистрована грађа.)

Фонд Савеза социјалистичке омладине Србије, Републичка конференција (нерегистрована грађа)

ШТАМПА

1. Спремићемо дрва Београду, Млади борац, 5. јануар 1945. године, страна 16.

2. Београд се мора снабдети дрвима, Млади борац, 21. јануар 1945. године, стр. 1.

3. Такмичење ударника на Црном Врху, Млади борац, 21. фебруар 1945. године, стр. 3 и резултати рада на Црном Врху, стр. 3

4. Отпочела је сеча дрва на Црном Врху, млади борац, 14. март 1945. године, стр. 3.

5. Састанак Окружног одбора УСАОС-а у Лесковцу, Млади борац, 23. март 1945. године, стр.5.

6. Ударнички рад лесковачких омладинаца на Црном Врху, Наша реч, 17. фебруар 1945. године. стр. 3.

7. Лесковац је својим ударницима на Црном Врху приредио одушевљени дочек, Наша реч, 7. април 1945. године, стр. 2.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хранислав А. Ракић, Револуционарни омладински покрет лесковачког краја 1941-1945, Лесковац, 1979.

2. Николић Стојан, Ракић Хранислав, Јосиф Стефановић, Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у лесковачком крају 1903-1945. године, Лесковац, 1961.

SUMMARY

Hranislav Rakić

THE FIRST WORKING ACTION OF CUTTING THE WOODEN AREA ON CRNI VRH DURING PERIOD OF JANUARY 14/15 – APRIL 5TH 1945

During National liberation war 1941-1945, parallel with the struggle against the occupiers and his cooperators as the priority task, it is not forgotten the essential aid for the families – members of military units of National Liberation Army of Yugoslavia, died and interned the aid covered cultivation of agricultural fields, reconstruction of the burnt houses and providing other living needs.

After liberation of Belgrade and other towns in Serbia with working units, organized to reconstruct ruined facilities and their reconstruction, considering the fact the winter was approaching, it was highlighted as the priority to provide needed firewood for every town, including Belgrade as well. However, they faced numerous issues. Railways were destroyed, adequate transport of firewood could not be provided. The youth of Serbia, on First Congress of antifascism Youth of Serbia, (USAOS) accepted the obligation to provide the firewood for Belgrade and other towns. The committee for autonomous territory of Youth Communist Party (SKOJ), in cooperation with Central Board of USAOS proclaimed the directive to organize working units in all districts, which would be engaged in cutting the wooden areas, Two wooden areas had been selected – Rudnik and Crni Vrh. Working battalion had been organized in Leskovac district, including mostly youth population from villages, workers and craftmen as well as students. The battalion went from Leskovac in January 14 th and worked till April 5th 1945. During the first days they worked on construction of the railways from Bor to Crni vrh and dwelling facilities.

Approx 1400 young men worked on Crni Vrh, while 220 from Leskovac. After reorganization, Leskovac Battalion was part of the Second brigade.

Competitive spirit was present during the specified action on Crbni Vrh. The youth in group of five competed in cutting the firewood and replacing it to the location planned for transport, After the work there were organized other competitions in cultural-education work (news boards, shows, literary evenings and similar) and other. Participants engaged in Crni Vrh got the approval they participated in National Liberation War and they got all rights given to

fighters of NLW. The youth worked under terrible working conditions of wintertime, coldness and other awful weather conditions.

Belgrade was provided with firewood on daily basis while numerous young men engaged in this action received the awards as the best and committed they would as experienced young men participate in action of reconstruction and construction of the land, which was proved by construction of railways as follows: Brčko-Banovići, Šamac-Sarajevo, Doboj-Banja Luka, Bratstvo i Jedinstvo (Brotherhood and Unity) highway, Novi Beograd, Železnik and other facilities.

УДК 94(497.11)“1946/1949”
316.72(497.11)“1946/1949”

Живан Стојковић

КУЛТУРНА ПАНОРАМА ЛЕСКОВЦА ПРВИХ ГОДИНА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА (II)

У првом делу рада, објављеном у Лесковачком зборнику XLII, обрадили смо период од ослобођења Лесковца, 11. октобра 1944. године, до краја 1946. године. То су биле године када се, поред убрзаног рада на обнови и изградњи, како се иначе означавао велики ентузијазам људи, велика пажња поклањала и стварању нове културне климе која је била у складу са комунистичким идеолошким опредељењима. Основно опредељење је било омогућити што ширем слоју људи да схвате и буду конзументи просветних и културних промена и да се кроз те облике деловања што више усвоји нова идеологија социјалистичког друштвеног система. Пред крај 1964. године, после обнове појединих школских зграда, у Лесковцу је у основним школама радило 49 одељења са 50 наставника и 2064 ученика. Како је зграда Гимназије била срушена у бомбардовању 6. септембра 1944. године, рад са првим разредом започео је 29. новембра 1944. године, са II, III, и IV разредом 1. фебруара наредне године, а 19. марта са V, VI, VII, и VIII разредом, уз коришћење зграде основне школе. Крајем 1946. године у Гимназији је радило 47 одељења са 48 наставника и 2325 ученика. Рад у Средњој текстилној школи започео је 9. априла 1945. године, а у школској 1945/46. години она је имала четири одељења, десет наставника и 84 ученика. Средња пољопривредна школа почела је са радом 13. новембра 1945. године са 60 ученика и три наставника, а у школској 1945/46. години имала је као нижа школа 36 и као средња школа 40 ученика и три наставника. Женска занатска школа, која је за време окупације радила нередовно, крајем 1946. године имала је 44 ученице и осам наставница, Стручна школа за ученике у занатству и индустрији имала је 230 ученика и десет наставника и, најзад, Државна нижа трговачка школа почела је са радом 10. септембра 1945. године са пет одељења и 228 ученика, а 1946. године имала је такође пет одељења, 219 ученика и 11 наставника.

Већ познато опредељење нових власти да се спроведе широка акција за описмењавање свих слојева становништва схваћено је најозбиљније. Тако су до 1946. године описмењена 394 полазника, међу којима 52 војника, а на просветном течају било је 20 полазника. Истовремено, радили су и просветно-домаћички течајеви у трајању од по пет месеци. До 1946. године на два таква течаја биле су 52 полазнице. Постојали су и стручни течајеви: два за шивење и кројење, које је завршило 125 полазница, један ћилимарски, са осам полазница, један за једнообразно књиговодство, са 58 полазника, и један за двојно књиговодство, са 107 полазника, два задружна, са 122 полазника, један за инвалиде, са 27 учесника, један синдикални, са 24 полазника. Од ослобођења до 1946. године одржано је 11 течајева са 371 полазником.

Врло активан је био Народни универзитет, који је већ имао традицију. До ове године одржана су 84 предавања са 23.000 слушалаца.

Иако су у 1945. години радила два обданишта за децу предшколског узраста, са 82 детета, то се наредне године изменило па је радило само једно обданиште са 50 детета. Постојао је и Дом ученика у привреди који је основан 1946. године, а збрињавао је 42 ученика. Међутим, интернат за ученике Гимназије, са 35 корисника, престао је да ради једно време јер је зграда узета за потребе Гимназије, а наставио је рад априла 1946. године.

Лесковачка библиотека је имала 4618 књига и читаоницу, а по установама и предузећима било је 16 књижница са укупно 4091 књигом. Окружно народно позориште од ослобођења до 1946. године дало је 151 представу (21 премијеру, 12 домаћих и 9 страних писаца), а укупан број посетилаца био је око 29.000. Позоришна уметност негована је и преко дилетантских група, четири сталне и више повремених. До ове године оне су дале 73 приредбе. У Лесковцу је било регистровано седам хорова који су до 1946. године организовали осам концерата и 12 академија. Од 7. новембра 1944. године излазио је недељник “ Наша реч” који је 1946. године штампан у 209.000 примерака. Од ослобођења до 1946. године радила су два биоскопа са тон-филм апаратурама, један државни и други приватни. Приказано је 126 филмова које је видело 38.000 посетилаца.

Суочен са незадовољавајућим одзивом људи у граду за описмењавање, Извршни одбор Градског народног одбора је захтевао да се у свим блоковима предузећима и синдикалним подружницама формирају одбори који би окупили представнике друштвених организација и учитеља како би се окупио број од 450 евидентираних неписмених у граду, јер је до почетка јануара 1947. године описмењено само 165. Наглашено је да за остваривање овог задатка посебно треба да се ангажују учитељи, а уколико један број неписмених не жели да посећује течајеве, пружена

је и могућност да они појединачно буду описмењавани ангажовањем писмених људи, после чега би показали своје знање пред комисијом. Наложено је такође да се у свим предузећима и установама истакне парола "Ликвидираћемо неписменост у нашем предузећу до 1. маја 1947. године".

Поред овога, велика пажња је поклањана библиотекама и читаоницама и популаризацији књиге. Намера је била да се што шири круг људи заинтересује за читање књига и да буде упознат са њиховим значајем. Зато је било потребно посебно искористити недељу књиге која је организована од 20. до 27. јануара 1947. године. Такође, препоручено је да се у рејонима (блоковима), предузећима и установама формирају одбори који би радили на популаризацији књиге и истовремено вршили упис чланова у библиотеке. На свим местима где се одржавају састанци и конференције требало је истаћи пароле које истичу значај књиге за културно уздизање људи. Зидне новине је требало посветити овом питању, а истовремено користити и усмене новине. За популаризацију књиге препоручено је и коришћење разгласа, плаката, цртежа, предавања, књижевних вечери, изложби књига, као и сакупљање чланарине која је износила само два динара, али истовремено и рад на придобијању добротвора који би улагали по 200 и великих добротвора са по 500 динара. Требало је активирати и такозване читаонице. Библиотекама је достављено по 20 плаката којима су најављивани важни културно-просветни догађаји. Тако је средином 1947. године Народној библиотеци у Београду достављено по двадесет плаката: филма "Тринаесторица", прославе 7. јула, објаве о вожњи, фудбалских утакмица, годишњих скупштина, филма "Велики преокрет", изложбе Гимназије и завршних годишњих свечаности.

Како је још маја 1945. године био донет Закон о прибирању, чувању и расподели књига и других научних и уметничких предмета који су постали државна својина, средином 1947. године Министарство просвете Народне Републике Србије је захтевало од просветних одсека среских и градских народних одбора да се ангажују у евидентирању оних културних добара која још нису прешла у државну својину. То се односило на књиге, уметничке предмете, скулптуре (бронза, дрво, гипс, камен), слике, тканине (ћилими, ношње, везови), намештај, керамика (грнчарија, порцелан), стакло, уметнички радови у металу, кожи и дрвету. Министарству просвете Народне Републике Србије – Одељењу за народно просвећивање, достављани су и једногодишњи планови рада из области културног деловања. Тако је Просветни одсек Градског народног одбора, чији је повереник био Душан Поповић, а референт Велимир Ивановић, доставио за 1947. годину следећи план рада: У Градској библиотеци у Лесковцу повећати број књига од 2767 на 5.000, затим извршити преглед

књига и избацити неподобне књиге, основати три читаонице по блоковима, да се у предузећима и установама обнове књижнице и читаонице, а посебну пажњу посветити орагнизовању недеље књиге. Кад је реч о Народном универзитету, одржати осам предавања: "Индустријализација земље и петогодишњи план". "Демократски централизам државе", "О значају књиге", "Значај Октобарске револуције", "Значај 29. новембра", "Улога учитеља у народном просвећивању", "Комунална политика града Лесковца у вези регулационог плана" и "Културно и стручно уздизање радника услов за остваривање Петогодишњег привредног плана". Планирано је и да се организује рад у 90 читалачких група на којима би се поред новинарских чланака из дневне штампе читале и обрађивале и брошуре и књиге које је издавала "Просвета". Руководиоци ових група били су наставници основних школа, Гимназије и осталих школа.

Посебну пажњу Министарство просвете НР Србије посветило је организовању прославе посвећене Вуку Караџићу, што је морао да спроведе Просветни одсек Градског народног одбора. Прославе су планиране за септембар 1947. године. Приликом извођења позоришних представа у граду и на селу одржавана су и предавања о Вуку Караџићу, за шта су ангажовани професори књижевности, који су посебно наглашавали потребу борбе против неписмености.

Градском музеју било је препоручено да организује изложбу о Вуковом добу и једном веку његовог утицаја на културу. Такође, требало је да биоскопи током септембра прилагоде репертоар овој годишњици, али и да те филмове прикажу и на селу. О томе је водило рачуна и Предузеће за расподелу филмова из Београда.

У овом периоду сличне садржаје поводом Вуковог јубилеја имао је и Централни омладински дом који је био смештен у приватној згради. Зграда је постала својина Градског одбора Народне омладине Лесковца који је плаћао управника и бринуо се о њеном уређењу. Централни омладински дом имао је салу величине 5x3м, канцеларију 3x5м и башту са бином величине 20x8м. У граду је постојао још један Дом културе који је био смештен у згради у државној својини. Имао је ходник, затим салу у којој је била смештена Градска штедионица, сале за Градску библиотеку, за дечју књижницу, за Градски музеј, чије формирање се очекивало, пет соба за културно-просветне секције и једну за смештај домара. Радили су: срески Фискултурни савез, фискултурни актив "Коста Стаменковић", дилетантска група "Абрашевић" и Народни унивезитет. Током ове године зграда је била у реновирању.

Године 1948. у Лесковцу су од културних установа постојали Градско народно позориште, Градска народна библиотека "Радоје Домановић" и Народни музеј. Радиле су и Мушка и Женска гимназија, Трговачка ака-

демија, Текстилна школа, Средња пољопривредна школа, Нижа државна трговачка школа. Постојала су и два културно-уметничка друштва: Синдикално културно-уметничко друштво "Абрашевић" и Омладинско културно-уметничко друштво "Младост" КУД "Абрашевић" је имало следеће секције: хорску са 70 чланова чији је руководилац био Мика Марковић, шеф продавнице Градског трговачког предузећа, музичку секцију (блех музика) са 16 чланова, којом је руководио Сава Петковић, службеник Градског народног одбора, драмску са 10 чланова, којом је руководио Бошко Ђорђевић, апотекар, фолклорну са 40 чланова, којом је руководио Петар Јанковић, машинбравар предузећа "Зеле Вељковић", и секцију рецитатора са три члана, којом је руководила Персида Хоперска, професор Женске гимназије.

Омладинско културно-уметничко друштво "Младост" имало је: хорску секцију са 80 чланова (руководио Мирослав Лешетицки, наставник музике Мушке гимназије), драмску са осам чланова (руководио Мита Поповић, омладинац, службеник Грађевинског предузећа "Градитељ") и рецитаторску са десет чланова. У граду је постојала и разгласна станица са десет звучника у равним деловима града преко које су сваког дана емитоване пионирске емисије, емисије за раднике, за село, за Антифашистички фронт жена и омладинске емисије.

Током 1948. године описмењено је 46 лица, а почетком септембра извршен је попис неписмених и утврђено да је у предузећима било 225 неписмених, а у блоковима 105. У сарадњи са Подружницом учитеља и Среским синдикалним већем, почетком школске 1948/49. године организовано је 12 аналфабетских течајева са 90 полазника (три у блоковима са 15 и девет у предузећима са 75 полазника). Међутим, један број течајева у предузећима је престао да ради ("Победа", Грађевинско предузеће "Трудбеник", "Коста Стаменковић", "Зеле Вељковић" и "Црвена звезда"). Пред крај године радило је шест течајева: у предузећу "Раде Металац" са седам, у стругари "Кукавица" са 20, у Опанчарској задрузи са пет, у Трећем блоку са два, IV блоку са пет и IX блоку са седам полазника. Тако слаб одзив за описмењавање је био због тога што су у блоковима остале неписмене само старије жене, затим што су по предузећима остали неписмени само радници који су живели на селу, па су после радног времена одмах напуштали град. И најзад, зато што послодавци нису били заинтересовани да им се радници описмењавају. Још слабији резултати показани су на просветним течајевима. Претходне школске године радио је само један просветни течај и завршило га је шест полазника. Почетком 1948/49. године организована су два просветна течаја у предузећима "Зеле Вељковић" и "Црвена звезда", први са 16, а други са 12 полазника. Да би се повећао број полазника, у предузећима су учитељи

одржали три предавања о значају ликвидирања неписмености за развој социјалистичког система. По блоковима су предавања организовали активисти Антифашистичког фронта жена. Радили су 1948. године и стални домаћички течајеви (у мају са 23 полазнице из лесковачког среза). Међутим, зато што је зграда у којој је одржаван течај била оштећена у катастрофалној поплави, други течај је почео са радом тек септембра са 25 полазница из лесковачког и јабланичког среза. Наставу су изводиле две наставнице, а пред крај године само једна. Будући да су ове течајеве похађале углавном омладинке са села, предложено је да се они изузму из надлежности Просветног одсека Градског народног одбора и повере Просветном одсеку Лесковачког среза.

Током 1948. године у раду Градске народне библиотеке било је прекида од краја јануара до маја и у првој половини септембра, због њене селидбе из једне зграде у другу, да би коначно била смештена у згради Синдикалног преноћишта. Набављено је 5296 нових књига, па их је укупно било 7264. Читалаца је било 991 (68 радника, 838 ученика, 76 службеника и девет осталих). У Библиотеци је радио само један службеник, али је за обављање тако обимног посла био потребан још један, а такође и просторија за пионирску читаоницу. Библиотека је била претплаћена на 13 новина и осам часописа. Иако је радила на придобијању ширег круга читалаца, Библиотека није имала покретну књижницу. До септембра 1948. није имала ни приходе из буџета, већ се издржавала од чланарине читалаца, а онда је добила кредит од 200.000 динара па се стање знатно променило. У згради Синдикалног коначишта (данас Технолошки факултет) Библиотека је имала једну пространу салу, која је, међутим, служила и као магацин. Један библиотекар је највише радио на издавању књига па неке друге културно-просветне акције нису организоване. Књиге на читање су све више узимали и пионири, па се дошло до закључка да је потребно организовати посебну пионирску читаоницу, у засебној просторији.

На основу плаката који су редовно у по 20 примерака достављани Библиотеци у Београду можемо доћи до података о културним догађањима у граду. Библиотека је добила плакате позоришних представа "Коштана", "Подвала", "Сумњиво лице", "Зона Замфирова", "Родољупци", "Васја Железнова","Прст пред носом","Госпођа министарка", плакате Новогодишњег програма, Годишње скупштине обућарске задруге, предавања "Лењин, творац Совјетске државе", Другарске вечери Народног фронта 10. блока, годишње скупштине Среске задруге, приредбе Народног одбора Четвртог блока, Проглас за изборе у Народном фронту, филмова "Међу људима" и Син пука", фудбалских утакмица и листова Градског одбора Народног фронта.

Делатност Народног универзитета одвијала се преко предавања. Током 1948. године одржана су 24 предавања, од којих већи број по

предузећима, тако да су укупно одржана 74 предавања за око 19.000 слушалаца. Предавања су углавном одржавана у сали биоскопа "Москва". Међутим, због слабијег интересовања радника за предавања Управа Савеза културно-просветних друштава организовала је агитациона предавања у свим већим подружницама, са циљем да објасни радницима важност посећивање предавања.

У 1948. години до 30. октобра радила су два биоскопа: "Москва" и "Славуј", који је од 1. маја постао други државни биоскоп. Међутим, зато што је његова зграда била доста трошна престао је са радом 30. октобра, тако да је остао само биоскоп "Москва". У њему су у овој години приказана 104 филма, већином совјетска. Набављена је још једна апаратура за приказивање филмова, а за државни биоскоп "Мисква" и Градско народно позориште још пред крај претходне године тражене су клап-столице (600 за биоскоп и 500 за позориште) из Словеније и Хрватске. Словенија је одговорила да није у могућности да испоручи столице, а Хрватска је тражила да се биоскоп "Москва" најпре обрати Министарству дрвне индустрије у Загребу. Најзад је Министарство просвете НР Србије - Планско одељење – обавестило биоскоп "Москву" да се за набавку столица обрати Градској планској комисији. Само током октобра 1948. године у биоскопу "Москва" приказани су филмови: "Александар Матрасов", совјетски, "Живот је наш", домаћи, "Велики диктатор", амерички, и "Убице су међу нама", немачки. Укупно је дато 47 представа.

Пошто је Градски народни одбор одлучио да од ове године рад Градског народног позоришта финансира из буџета, његов рад се знатно побољшао. Само у току првог тромесечја дате су 54 представа са преко 18.000 гледалаца. Приказана је и једна премијера – "Машењка". За грађане су дате 44 представа, за раднике пет, за ђаке четири и једна за чланове Антифашистичког фронта жена. Залагањем редитеља Аврамовића, побољшан је и квалитет представа. Међутим, позориште није имало сталног директора већ је ту дужност обављао директор Гимназије Богољуб Годуновић. Било је 13 професионалних глумаца, четири аматера и шест радника у техничком делу. У овом тромесечју дилетантске групе нису биле посебно активне. Постојале су дилетантске групе "Абрашевић" и "Бора Пиксла", али су наступале заједно са хорским и фолклорним секцијама.

Настојање Лесковца да добије свој музеј почела су да се реализују у овој години. Већ почетком фебруара формиран је Одбор за оснивање Градског народног музеја који је обавио све припреме да музеј буде отворен почетком маја. Интензивно се радило на прикупљању експоната и, коначно, 2. маја 1948. године отворен је Градски народни музеј у посебној

згради код цркве. Од 1214 прикупљених предмета била су изложена само 224, док је остале требало изложити наредне године. Заузет је став да експонатима, фотографијама и документима из Народноослободилачке борбе 1941-45. године посвети посебна пажња па је изнајмљена посебна зграда у којој је поставка отворена 29. новембра 1948. године. У четири одељења зграде Музеја изложене су биле следеће збирке: стари Лесковац (28 предмета), етнографска (28), археолошка (106) и лапидаријум (11 предмета). У припреми је била и нумизматичка збирка која би такође била изложена у посебном одељењу. Током 1949. године планирано је да се у посебном одељењу изложе експонати са Царичиног града код Лебана које су обезбедили радници Музеја и један део обрађеног материјала који се налазио у Институту Српске академије науке и уметности у Београду. У вестибилу на спрату на зидовима су били изложени акварели који представљају стари Лесковац, а намештена је и диванана, али непотпуно. Предмети су били изложени у лепим витринама које су прављене за ту намену. Музеј је ове године имао 1451 предмет. У Музеју НОБ-а, у пет његових одељења, било је изложено 259 предмета, а укупно је имао 780 предмета. И овај Музеј је имао витрине у којим су били изложени предмети. Током ове године обе поставке Музеја посетило је 5.926 лица, и то у појединачним посетама 3734 и гупним 2194 лица. Оба Музеја су имала своје Савете. У Савет Музеја НОБ Градски одбор Савеза бораца Лесковац делегирао је пет чланова. Управник Музеја био је Велимир Ивановић.

Значајна пажња посвећивана је и археолошким истраживањима. Да би за то био што боље припремљен, директор Музеја је био на курсу у Београду месец дана, а заједно са стручњацима Министарства просвете НР Србије на ископавању на Царичином граду 15 дана. Препаратор Музеја учествовао је у ископавањима на овом локалитету 30 дана, а пре преузимање дужности препаратора био је на четворомесечном курсу у Београду. Поред управника и препаратора, Музеј је имао једног водича и два чувара. Будући да је требало радити на сређивању прикупљених предмета, што је углавном чинио управник, указала се потреба за пријемом још једног лица које би се бавило администрацијом и растеретило управника од тих послова. Попуњавање етнографске збирке је ишло отежано јер су они који су поседовали поједине предмете углавном тражили за њих замену у текстилу, а нису прихватали плаћање. Рад Музеја финансирао је Градски народни одбор Лесковца, али будући да је он покривао територију бившег лесковачког округа, настојало се да у финансирању учествују срески народни одбори Лесковца, Власотинца и Лебана. У пролеће 1949. године одржан је конгрес археолога у Нишкој Бањи, после чега су његови

учесници посетили Музеј у Лесковцу. У сређивању поставки и просторија за ову посету били су ангажовани и стручњаци из Археолошког института Српске академије наука и уметности.

Колико је била богата културно-уметничка активност само у прва два месеца 1949. године показују следећи подаци. Јануара је формиран Савет Градског народног музеја и регистровано Културно-уметничко друштво "Стојан Љубић". У организацији Повереништва за просвету и културу Градског народног одбора организован је курс за идеолошко-политичко усавршавање уметничког особља Лесковачког позоришта, после чега су они на кружоцима детаљније разрађивали предавања. Истовремено је за њих једном недељно одржаван курс из историје позоришта, а курс о Станиславском такође је текао по плану, и то једном недељно за млађе глумце. Неки чланови драме Позоришта били су ангажовани као руководиоци драмских секција у КУД "Абрашевић", и "Младост", Мушкој и Женској гимназији, Текстилној школи, Пољопривредној школи. Било је планирано да Позориште игра 23 представе, али је приказано само 10 због заузетости сале за разне конференције и годишње скупштине. Пионирско позориште је дало једну представу, а због болести хоровође КУД "Стојан Љубић" није радио у овом месецу, док је на смотри културно-уметничких друштава из Лесковца, Грделице, Врања и Бујановца прво место освојио КУД "Абрашевић" из Лесковца.

Већ у наредном месецу од планираних 19 приказано је 18 представа у Градском народном позоришту. Највише, седам пута, приказивана је представа "Ватра и пепео" од Мире Пуц, а у припреми је била и премијера "Дан одмора" од В. Катајева. Настављен је рад на курсевима у Позоришту: о Станисавском, историји Позоришта и идеолошко-политичком уздизању. Предузимане су и све мере да се у реновираној сали код Среског синдикалног већа подигне позорница и оспособи за рад културно-уметничких друштава, чиме би се растеретила зграда Позоришта. Интересантно је да се ниједан од професора није прихватао руководства курсем српског језика, па је то прихватио стални редитељ Позоришта Здравко Лукић. Курс је радио једанпут недељно.

Културно-уметничко друштво "Абрашевић" само у периоду јануар-март 1949. године имало је девет самосталних приредби, од којих једну за ученике у привреди, једну за Југословенску армију, три за раднике у предузећима, две за грађане, две у Врању и један наступ на свечаној академији поводом прославе 8. марта. КУД "Стојан Љубић", марта 1949. године имао је два наступа: у предузећу "Коста Стаменковић" и поводом 8. марта. Врло активан био је и КУД "Младост" који је у овом месецу имао десет наступа на локалној разгласној станици, организовао четири приредбе у граду и посетио Сељачку радну задругу у Чифлук Мири.

Извори:

Историјски архив Лесковац, фонд Градски народни одбор – просветни одсек, документ 8044 (Подаци о културном животу и културним установама у Лесковцу 10.X 1948), док 6759 (Народној библиотеци – Канцеларији обавазних примерака Београд, 9.II 1948), док. 6699 (Дирекцији државних привредних предузећа Лесковац. 2. I 1948), док 6743 (Министарству просвете НРС – планском одељењу Београд, 24. I 1948), док. 6889 (Министарству просвете НР Србије, одељењу Београд, 13. IV 1948), 7881 (Градском извршном народном одбору Лесковац, 8. VI 1948), док, 8116, Министарству просвете НР Србије – Одељењу за народно просвећивање, 9.XI 1948, док. 8597 (Ізвештај о раду на народном просвећивању у току 1948. године) док. 8600 (Годишњи извештај Градске народне библиотеке "Радоје Домановић" у Лесковцу за годину 1948) , док. 3350 (Годишњи извештај биоскопа "Москва" у Лесковцу за 1949, док. 8556 (Културно-уметнички рад 1949. године) док. 86432 (Градском народном одбору Повереништву за просвету и културу Ледковац, 8. VII 1949. године)

SUMMARY

Živan Stojković

LESKOVAC CULTURAL PANORAMA DURING FIRST YEARS AFTER LIBERATION (II)

Subsequent to gained experiences till the end of 1944 and 1945 and 1946 with considerably superior accomplishments there was continued with the efforts on the all cultural – education areas in Leskovac. There was normalized work and functioning of primary and secondary schools, while the town of Leskovac, parallel with other existing cultural institutions, established one priority and significant cultural institution – Town national museum, with its personal reputable contour and already successful functioning. There was and very prosperous effort of cultural and artistic societies, whilst the issue of literacy became the priority one due to the existing efforts of decline the illiteracy.

УДК 327.323.32(497.1)„1948“(093.2)
32:929 Димитријевић Д.(093.2)
327(497.1:437)„1949/1950“(093.2)

Слободан Селинић

ЈЕДНА ЖРТВА ИНФОРМБИРОА СА ЈУГА СРБИЈЕ
Случај Димитрија Димитријевића у Чехословачкој 1950. године.

Крај четрдесетих и почетак педесетих година донео је појаве до тада непознате у југословенско-чехословачким односима. На место културне, економске, политичке и друге сарадње, размене људи, међусобног прожимања и упознавања, дошла су хапшења, суђења, малтретирања и умирања у затворима држављана друге државе. Од земаља које су из рата изашле као савезничке и које су се у првим послератним годинама одликовале свестраном сарадњом, Југославија и Чехословачка су пристајањем Чехословачке уз ИБ (СССР) у сукобу са Југославијом, постале непријатељске државе. Крајем 1949. сарадња двеју држава је потпуно пресахла, дипломатски односи сведени на ниво отправника послова, десетине дипломата протеране, а грађани једне државе у другој преко ноћи су постали шпијуни, издајници и објекти праћења тајне полиције. Две комунистичке партије, југословенска и чехословачка, поистоветиле су себе са својим државама и народом, подигле свој идеолошки и политички сукоб на државни ниво и сваког ко је другачије мислио прогласиле за државног непријатеља, шпијуна и издајника.

У Чехословачкој је крајем Другог светског рата живела југословенска колонија која није била бројна. У југословенским изворима се налазе различити подаци о броју југословенских грађана у Чехословачкој крајем четрдесетих и почетком педесетих година. Процене су се кретале од 1.500 до 2.500 људи за чешки и стотину-две за словачки део земље. После Резолуције ИБ-а број југословенских грађана се смањивао због напуштања југословенског држављанства, смрти, одласка или протеривања у Југославију. Реално је претпоставити да је на преласку из пете у шесту деценију XX века у Чехословачкој живело око 2.500 југословенских грађана.[1] Најпрецизнији су чехословачки подаци из јуна 1949. који

[1] Подаци југословенске Амбасаде говоре да је 1948. у Чешкој и Моравској југословенска колонија бројала око 2.200 до 2.600 људи, од чега је 1.530 лица имало југословенске путне исправе. Према евиденцији Амбасаде која потиче из јуна 1949, у

вероватно имају полицијско порекло. Према њима, у чешком делу земље тада је живело укупно 2.236 југословенских грађана. Мушкараца је било 941, жена 824, а деце 471. Од овог броја њих 711 је рођено у Чехословачкој или се није знало када су се доселили. Остали су се доселили у неком ранијем периоду (до 1937. њих 343, од 1938. до 1944. триста девет, а од 1945. до 1949. осамсто седамдесет три).[2]

Структура југословенске колоније у Чехословачкој учинила је да међу њима нове југословенске власти нису имале много присталица. У суштини, ова колонија и није била јединствена, вероватно се и није држала заједно. Југословени у Чехословачкој били су све само не хомогена група. Југословенско порекло била им је вероватно и једина заједничка црта. Ова колонија није ни имала неку организацију која би је повезала и организовала. Зато је послератна Југославија покушала да попуни ту празнину оснивањем Југословенског Народног фронта. Ови Југословени доспели су у Чехословачку из најразличитијих разлога, неки пре, неки током, неки после рата, било их је различитих професија, од шверцера до сликара, различитих политичких схватања, свести и мишљења. Из наведених чехословачких података види се да је једна трећина дошла у Чехословачку пре краја рата, а још једна трећина је била рођена у Чехословачкој. Једна шестина је стигла у Чехословачку пре 1937. године и ти Југословени су већ увелико постали део чехословачког друштва. Међу њима је био и Димитрије Димитријевић.

Један од најтежих видова малтретирања југословенских грађана у Чехословачкој после 1948/49. године била су хапшења. Југословени ухапшени у Чехословачкој после сукоба Југославије и ИБ-а могу се поделити на оне ухапшене из политичких разлога и оне који су направили неки кривични преступ против чехословачких закона. У првом случају се углавном радило о оптужбама за шпијунажу против Чехословачке, а у другом о шверцу, кријумчарењу, црној берзи и илегалном преласку гра-

чешком и моравском делу Чехословачке живело је 1.548 југословенских држављана. Према подацима Конзулата у Братислави, у Словачкој је почетком 1949. живело око 430 Југословена, али се тај број до краја 1950. смањио на око 320 услед исељавања под разним видовима притиска. Углавном су живели у Братислави (око 200). Чехословачки полицијски подаци из 1955. говоре о још мањем броју југословенских грађана у Словачкој. Тако је Министарство унутрашњих послова проценило да је у мају 1955. у Словачкој живело "око 100" југословенских грађана. Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (ДАМСП), ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 24, досије 4, сигнатура 412784; *Исто*, 1950, ЧСР, фасцикла 17, досије 15, сигнатура 423009; AMZV, TO-t 1945–1955, Jugoslávie, karton 9, Náměstek ministra vnitra, č. j. Sv-05588/40-55.

[2] NA, fond 100/3, ÚV KSČ, MO, sv. 72, a. j. 288, Činnost titovské agentury mezi jugoslávskými státními příslušníky.

нице. Тачан број ухапшених Југословена је јако тешко одредити. Исто тако, скоро је немогуће одредити колико је ухапшено из политичких разлога а колико због класичног криминала, јер понекад није било ни оптужница ни суђења ни пресуда, а и питање је да ли би један део оних који су се бавили илегалним пословима био ухапшен да се није радило о југословенским грађанима. У сваком случају, отправник послова Марко Милић проценио је 23. октобра 1951. да је 1950. и 1951. ухапшено 111 југословенских грађана, од чега 31 из политичких разлога. Ови подаци свакако нису до краја потпуни, јер је сигурно да амбасада није знала за све случајеве ухапшених Југословена. Хапшења је било и после 1951, мада је највећи талас хапшења био управо у ове две године за које је Милић изнео поменути податак.[3]

Један од најпознатијих ухапшеника био је Димитрије Димитријевић. Тачније, међу обичним грађанима, дакле не рачунајући дипломате, његово хапшење био је и најпознатији случај хапшења неког Југословена у Чехословачкој. Димитријевић је рођен 1898. у Нишу, где је завршио основну школу и гимназију. У Праг је дошао после матуре, 1920, као студент медицине. Био је ожењен Чехињом и није имао деце. Током рата ухапсио га је Гестапо, па је био осам месеци у затвору у Терезину.[4] После рата постао је председник Југословенског Народног фронта у Прагу. Наиме, полазећи од става да се југословенска колонија у Чехословачкој и иначе увек „прилагођавала режиму“, Југославија је настојала да Југословене у Чехословачкој веже за себе оснивањем Југословенског Народног фронта. Он је имао централе у Прагу, Брну и Братислави. Председник фронта у Прагу био је Димитријевић.[5] Фронт је организовао различите манифестације којима је требало популарисати Југославију у чехословачкој јавности – изложбе, приредбе, забаве, прикупљао је новац за помагање изградње пруге Шамац – Сарајево, угошћавао југословенске уметнике који су посећивали Чехословачку, помагао студенте итд.[6]

Како је дошло до хапшења Димитријевића? Оно је било директна последица Резолуције ИБ-а и погоршања југословенско-совјетских, па тиме

---

[3] Један чехословачки списак ухапшених Југословена, који нема датума, али је вероватно настао у пролеће 1950. године садржи имена 49 ухапшених Југословена. AMZV, TO-o, 1945–1955, Jugoslávie, karton 1, Seznam zatčených Jugoslávců; ДАМСП, ПА, 1951, Југославија, фасцикла 47, досије 13, сигнатура 415933.

[4] AMZV, TO-o, 1945–1955, Jugoslávie, karton 18, Osobní 1945–1954, K č. j. 137.076/50-AII/2; ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 6, сигнатура 424140; *Политика*, 21. 5. 1950, стр. 1.

[5] ДАМСП, ПА, 1953, ЧСР, фасцикла 18, досије 14, сигнатура 418319.

[6] Архив Југославије, фонд 142, ССРН, 102/454, Материјали Годишње скупштине Југословенског народног фронта у Чехословачкој Социјалистичкој Републици.

и југословенско-чехословачких односа. Резолуција Информбироа навела је југословенску Амбасаду да посвети више пажње Југословенском народном фротну. Амбасада је преко себи оданих људи у овој организацији радила на томе да се из њеног чланства искључе непоуздани чланови. Осим тога, одлучено је да се сви службеници, сем оних са дипломатским статусом, упишу у фронт. Службеници Амбасаде су добили и задатак да са члановима фронта „продубљују" везе. Другим речима, требало је да раде на повезивању са старим члановима и њиховом придобијању за југословенску политику.[7] Таква политика имала је чехословачку реакцију. Рад овог удружења у Прагу, Брну и Братислави онемогућен је затварањем, тј. забраном рада и хапшењем или саслушавањем његових руководилаца. Просторије фронта су запечаћене и његов рад је забрањен 17. децембра 1949. Одузети су кључеви просторија у Прагу у којима је извршена преметачина. Тог дана је ухапшен и председник фронта у Прагу Димитрије Димитријевић. Ухапшен је и секретар подружнице у Брну Иван Иванишевић који је касније пуштен, председник подружнице Сајко је дуго саслушаван, у полицији је саслушаван и секретар фронта у Прагу Антон Трстењак, а код куће благајник Иван Пирц.[8]

Неколико Југословена је у чехословачким затворима изгубило живот, што је најмистериознији део приче о судбини појединаца који су у годинама непријатељства завршили у затвору друге државе. Убијени или умрли је основна дилема. Најпознатији је био управо случај Димитрија Мите Димитријевића, председника Југословенског Народног фронта у Прагу.[9] Чехословачка полиција ухапсила га је са жељом да докаже његову сарадњу са „титовским агентима". Ова оптужба највише се заснивала на тврдњи да је по налогу југословенског аташеа за културу Зденка Штамбука радио на искључењу из Народног фронта присталица ИБ-а. Пошто

---

[7] ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 22, досије 12, сигнатура 44709.

[8] У одлуци чехословачке полиције о затварању удружења стајало је да су његови чланови радили против "народно-демократског уређења Чехословачке републике", да су одржавали везу са Зденком Штамбуком и другим члановима југословенске Амбасаде који су протерани из Чехословачке као "шпијуни" и искључили из чланства удружења оне Југословене који су се противили политици југословенске владе и изјаснили се за Резолуцију Информбироа. Оваквим радом фронта било је, по оцени чехословачке полиције, "угрожено народно-демократско уређење Чехословачке републике и јавни мир и ред". AMZV, TO-o, 1945–1955, Jugoslávie, karton 17, Ministerstvo vnitra, č.: 260/01-1-VB/3a; ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 6, сигнатура 424140; *Исто*, досије 2, сигнатура 424283; *Исто*, фасцикла 17, досије 8, сигнатура 488; *Борба*, 7. 1. 1950, стр. 1

[9] AMZV, TO-o, 1945–1955, Jugoslávie, karton 18, Osobní 1945–1954, K č. j. 137.076/50-AII/2; ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 6, сигнатура 424140

нису пронашли довољно доказа да га оптуже по овом основу, за разлог његовог хапшења узет је финансијски прекршај (нелегална куповина 110 долара).[10]

Димитрије Димитријевић[13]

Према чехословачким полицијским изворима, Димитријевић је умро 22. априла 1950. године. Југословенски представници нису знали прецизно ни када је Димитријевић умро. У југословенским изворима постоји више датума (22, 25, 28. април 1950. године).[11] Из чехословачког угла гледано, умро је због болести срца. Из југословенског угла, он је убијен у затвору. У једном југословенском документу стоји да је умро „на последицама мучења, нездравих прилика, малтретирања и ускраћивања лекарске помоћи“, а у другом је његова смрт приписана „гестаповском начину саслушавања“.[12]

Званичан југословенски став може се видети из закључака које је усвојио скупштински анкетни пододбор за испитивање дискриминаторских поступака источноевропских земаља. У њима је стајало: „Бруталност поступака чехословачке владе показује и убиство Димитрија Димитријевића. Смрт овог југословенског родољуба наступила је услед смишљеног самовољног хапшења, ускраћивања лекарске помоћи, мучења и погоршавања општих услова у затвору срачунатих на лишавање живота. Ови поступци чехословачке владе који су имали за последицу смрт Димитријевића морају се оквалификовати као намерни јер су систематски продужавани и после упозорења Амбасаде ФНРЈ на тешко здравствено стање Димитријевића“.[14] Са друге стране, његов зет, који је са супругом видео његово тело одмах после смрти, тврдио је да на телу није било

---

[10] AMZV, TO-o, 1945–1955, Jugoslávie, karton 18, Osobní 1945–1954, Ministerstvo vnitra, č. A-11565/2230601-50, *Исто,* K č. j. 137.076/50-AII/2.

[11] AMZV, TO-o, 1945–1955, Jugoslávie, karton 18, Osobní 1945–1954, Ministerstvo vnitra, č. A-11565/2230601-50; ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 2, сигнатура 424283; *Исто*, досије 6, сигнатура 424141; *Политика*, 12. 5. 1950, стр. 1.

[12] ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 6, сигнатура 424149, 424203

[13] ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 20, сигнатура 414026.

[14] *Борба*, 10. 6. 1950, стр. 1.

никаквих трагова мучења, а на болест срца као узрок смрти указала је и обдукција коју су чехословачки лекари спровели два дана после смрти.[15] Димитријевић је свакако и пре хапшења био срчани болесник, а болест срца је по свему судећи већ била попримила веома озбиљне размере.[16] Од хапшења до смрти није прошло много времена, једва нешто више од четири месеца, што може бити показатељ лошег здравственог стања пре хапшења, али и живота у затвору. Чак ни та четири месеца није провео на једном месту. Најпре је био у затворској болници на Панкрацу, а умро је у затвору Брандис над Лабем где је доведен пред саму смрт, 19. априла, и где је такође био смештен у затворску болницу. Још док је био у Панкрацу био је у веома лошем стању о чему сведочи не само то што је био смештен у болницу, већ и једно његово писмо упућено супрузи из кога је Иво Мурко извео закључак да се Димитријевић тада налазио у „очајном душевном стању". Југословенска Амбасада је тада покушавала да му пошаље храну и одећу, али је ово тражење чехословачка полиција одбила почетком 1950.[17]

Југословенски представници у Чехословачкој су и иначе веома тешко долазили до података и вести о ухапшеним југословенским грађанима. Тако су од смрти Димитријевића пролазили дани, а југословенске дипломате у Прагу нису биле сигурне ни да ли је умро ни када је умро. То што је отправник послова Милић написао 13. маја 1950, око двадесет дана од смрти Димитријевића – „Сматрам да је Мита заиста мртав" – само илуструје атмосферу нагађања, дезинформација и полуинформација и дочарава очајнички покушај југословенских дипломата да се са таквим стањем изборе.[18] Дуги месеци чекања вести о најближима стварали су код њихових породица страх да више нису у животу. По сећању југословенског дипломате Иве Мурка, супругу Димитрија Димитријевића су „једва утешили" када није успела да му достави пакет у затвору на Панкрацу и када више није знала где јој се муж налази.[19] Један од кључних извора података за југословенске власти о судбини Димитријевића била је супруга Маријана Франкића, „швердера", који је, према југословенским изворима убијен приликом преласка границе крајем 1949. Она је била

---

[15] AMZV, TO-o, 1945–1955, Jugoslávie, karton 18, Osobní 1945–1954.

[16] По сећању Иве Мурка, његова супруга је одмах по хапшењу изјавила "да у затвору неће дуго издржати". И његов зет Јосеф Јари сведочио је после његове смрти пред чехословачким властима о његовој тешкој болести. AMZV, TO-o, 1945–1955, Jugoslávie, karton 18, Osobní 1945–1954; ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 6, сигнатура 424140.

[17] AMZV, TO-o, 1945–1955, Jugoslávie, karton 18, Osobní 1945–1954, Ministerstvo vnitra, č. A-10734/2230601-50; ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 6, сигнатура 424140.

[18] ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 17, досије 11.

[19] ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 24, досије 6, сигнатура 422919; *Исто,* 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 6, сигнатура 424140.

у затвору у Брандису над Лабом од 21. децембра 1949. до 24. априла 1950, па се затекла у овом затвору када је у њега доведен Димитријевић и када је у њему умро. Тако је она била један од извора информација југословенским дипломатама о смрти Димитријевића. Тврдила је да је лично видела када су га на носилима изнели из ћелије, да су јој полицајци рекли да је мртав, а да је „у канцеларији" чула да је добио срчану кап и да „неће доћи жив до болнице".[20]

Смрт Димитријевића у Југославији је свесрдно искоришћена у пропагандне сврхе против Чехословачке и ИБ-а. Чехословачка је представљена као земља злочина и терора према југословенским грађанима, а за најбољи пример узимана је смрт једног обичног човека са југа Србије – Димитрија Димитријевића. Тако је име једног Нишлије једно време било најчешће помињано име на страницама југословенске штампе, осим имена југословенског вође – Броза. На страницама југословенске штампе и иначе су доношене вести о свим видовима малтретирања југословенских грађана у Чехословачкој. Овај манир југословенске пропаганде достигао је средином 1950. размере праве кампање поводом смрти Димитрија Димитријевића која је недвосмислено представљена као убиство. Данима и седмицама после његове смрти оптужбе на рачун чехословачких власти пуниле су насловне странице најтиражнијих листова у Југославији. Властима су стизале стотине телеграма из фабрика, удружења, културних установа, мањинских организација, омладине, синдиката, жена итд., са оптужбама на рачун Чехословачке и подршкама југословенској политици и југословенским грађанима у Чехословачкој.[21] Чехословачка је у реоторици југословенских представника била земља у којој за југословенске грађане није важио закон већ су били изложени „најпрљавијим методама притиска", а у затворима „свирепим методама мучења". Поступци чехословачке владе били су „зверства", а смрти Југословена „убиства".[22] Једном приликом, *Борба* је описујући положај Југословена у Чехословачкој, уверавала читаоце да су југословенски грађани били изложени таквом терору да му се не може наћи примера у односима између културних земаља. Поступање чехословачких власти лист је описао као „крајње нечовечно и беспримерно".[23] Радници фабрике „Ђуро Ђаковић" из Славонског брода означили су „убиства" Југословена у Чехословачкој „недостојним културних људи" и поистоветили их са методама „фашистичких освајача".[24] У овај вид пропаганде против Чехо-

---

[20] ДАМСП, ПА, 1950, ЧСР, фасцикла 16, досије 6, сигнатура 421383; *Исто*, фасцикла 17, досије 11, сигнатура 410238.

[21] *Борба*, 23. 5. 1950, стр. 1; 24. 5. 1950, стр. 3; 25. 5. 1950, стр. 4; 27. 5. 1950, стр. 2, 3; 5. 6. 1950, стр. 1; 6. 6. 1950, стр. 1; АЈ, фонд 141, АФЖ, фасцикла 31, јединица 178.

[22] *Политика*, 3. 12. 1949, стр. 2; *Исто*, 8. 3. 1950, стр. 5.

[23] *Борба*, 16. 5. 1950, стр. 1, 3.

[24] *Борба*, 1. 6. 1950, стр. 2.

словачке највише су били укључени обични грађани Југославије који су морали да искажу подршку својој влади и сугрђанима малтретираним у Чехословачкој. Широм земље одржавани су протесни митинзи. Штампа је јављала да су „у свим крајевима наше земље, у радним колективима, масовним и другим организацијама, сељачким радним задругама, школама и јединицама Југословенске армије, по градовима и селима...“ одржавани митинзи, конференције и протести против чехословачке владе и њених дискриминаторских поступака према Југословенима. Осим осуде чехословачке владе, на њима је исказивана и подршка југословенској влади, партији и Титу, као и солидарност са преосталим југословенским грађанима у Чехословачкој.[25] Кампањи се придружила и Олга Крејчова, чешка емигранткиња и комунисткиња која се у сукобу Југославије и ИБ-а определила за Југославију и остала да живи у Београду. У *Политици* се огласила 31. маја 1950. подсећајући на примере братства народа Југославије и Чехословачке кроз историју и питајући се „да ли је могуће да је у Чехословачкој, која је и као буржоаска република била позната по својим грађанским слободама, могло да се деси да се људи у затворима до смрти пребијају?“.[26]

У мору осуда „убиства“ Димитријевића, посебно место морало је да припадне његовим земљацима са југа Србије, посебно родном Нишу. Зато је први митинг са кога је *Политика* донела извешај био управо митинг у Нишу одржан 20. маја 1950. Говорио је Мома Миловановић, потпредседник Извршног одбора Народног фронта града Ниша. Миловановић је поред осталог рекао и следеће: „Ниш је поносан на таквог сина, иако је Ниш посебно болно примио његову смрт. Али ми знамо цену његовог живота. Ми знамо да поштујемо његово дело и његов став родољуба, патриоте, напредног човека“. Попут других митинга, и са овог је упућен протест чехословачкој влади и изрази подршке југословенској влади, КПЈ и Титу. Штампа је јавила и да је на предлог Извршног одбора Градског народног одбора одлучено да се Улица Цара Константина у којој је Димитријевић рођен назове његовим именом.[27]

У овој кампањи понекад су објављиване и непроверене вести уз коришћење речника који је требао да код домаће јавности произведе јак утисак и створи гађење и омразу према оној другој страни. Посебно у седмицама после смрти Димитрија Димитријевића југословенска пропаганда је играла на карту емоција југословенских грађана уверавајући их данима да је Димитријевић свирепо убијен и да је пао као жртва

---

[25] *Борба*, 1. 6. 1950, стр. 2.

[26] Крејчова је подсећала да су Чеси 1912. и у Првом светском рату били на страни Срба, “дизали су се и одбијали су да пуцају на своју браћу”, као и да никада неће заборавити “како су 1938. године Југословени похрлили у наше посланство да се пријаве да бране нашу отаџбину”. Политика, 31. 5. 1950, стр. 2.

[27] Политика, 21.5.1950, стр. 2.

нечовечних поступака чехословачких власти „после вишемесечних тешких злостављања и мучења“. Први пут вест о смрти Димитријевића *Политика* је објавила двадесетак дана пошто је умро, 12. маја 1950, а *Борба* сутрадан. На насловној страни *Политике* текст објављен тим поводом садржао је и следећи део: „Он је уствари у овај затвор (Брандис над Лабом, прим. С. С.) пренесен, јер је већ тада био неспособан за кретање, сав поднадуо и отечен. Њега су сместили у најгору затворску просторију, међу најтеже криминалце, без икаквих најосновнијих ствари, док су ти криминалци ипак нешто од тога имали. Он је за све време непокретно лежао на поду, без простирке и покривача, умирући, те није могао да прима ни ону злехуду затворску храну на коју је једино и био упућен. На њему су били видни трагови мучења. Он је убрзано и тешко дисао и често тражио воду која му је само с времена на време пружана. Затворски органи нису хтели да предузимају никакве мере чак ни онда када су остали затвореници-криминалци отворено негодовали и у више махова захтевали да се Димитријевићу пружи лекарска помоћ и да се упути у болницу. Тек када је Димитријевић био непосредно на издисају и показивао минималне знаке живота, затворски стражари бацили су га на једна носила, а преко његове главе ставили његов капут да га остали затвореници при проношењу кроз ходнике и затворске просторије не би препознали“. Оно што креатори југословенске пропаганде нису рекли у овом тексту, то је да су извори оваквих информација били управо они остали „затвореници-криминалци“ из затвора у коме је Димитријевић умро. Само два дана касније, *Политика* је писала о смрти Димитријевића о „злочину у Брандису“, да су „новим злочинима упрљали руке организатори хушкачке кампање против Југославије“ и да је Димитријевић „уморен свирепим мучењем и злостављањем“, а онда додала: „Нису тако далеко дани о којима је писао Јулијус Фучик, дани ужаса и грозоте са Панкраца и Терезина, када су недужни људи ухапшени такође без кривице и без објашњења, мучени и мрцварени недељама и месецима, а затим убијани кришом, у ћелијама или пред зградама затвора. Такве методе по којима ће банде Гестапоа заувек остати мрачно оличење најгнуснијих недела и злочинства над човеком нажалост су идаље остале пракса чехословачких затвора...“.[28]

У сврху упознавања југословенске јавности са југословенском верзијом истине о смрти Димитријевића и кампање против Чехословачке интервјуисан је и његов отац, Атанасије, и то у болесничком кревету у Нишу. Његове речи објављене на насловној страни *Политике* такође су биле потресне и оптужујуће. „Овде у болници крили су новине када је у њима била објављена вест о убиству, да не бих о томе сазнао. Али сам

[28] Политика, 12. 5. 1950, стр. 1; Борба, 13. 5. 1950, стр. 1; Политика, 14. 5. 1950, стр. 2.

ипак успео да прочитам све што је писало. Издржао сам ипак. Овај злочин није ме уплашио. Знам да је поштена смрт јача од злочина. Кажите то свим друговима. Убице нека се плаше... Подлегао је мучењима. За време окупације прошао је кроз фашистичке логоре, и све издржао, а ‚ови' у Чешкој убише га. Зар нису гори од фашиста!".[29] Очева туга искоришћена је и на поменутом митингу у Нишу 20. маја. Како је био болестан и како није могао да му присуствује, прочитана је његова изјава: „Ја сам стар и болестан и не бих могао да издржим на митингу, те желим да неко у моје име изјави: да сам као отац огорчен и утучен за сином. Али сам поносан што је остао патриота, што га нису могли да преваре. Срце му није дало да подлегне. Жалим за сином, јер ми је то био јединац и једина нада до моје смрти. Али сам поносан што је погинуо за своју земљу, за свој народ".[30]

Summary

Slobodan Selinić

ONE VICTIM OF COMINFORM FROM THE SOUTH OF SERBIA

The accident of Dimitrije Dimitrijević in Czechoslovakia in 1950

Dimitrije Dimitrijević was born in 1898 in Niš, where he graduated the primary school and Grammar school. He went to the Prague after the graduation of Grammar school, as the student of medicine. He was married with Czech woman, without children. After the war, he became the president of Yugoslavian national front in Prague. After the Resolutions of Cominform and Czechoslovakia accepted the opinion of USSR in USSR-Yugoslavia conflict, interrelations of Czechoslovakia and Yugoslavia became adversary; thus, Czechoslovakia forbidden the functioning of Yugoslavian National Front in Prague on December 17th, 1949,and arrested Dimitrije Dimitrijević. Czechoslovakian police arrested him due to confirmation of their opinion he had the cooperation with „Tito's agents". Six months later, Dimitrije Dimitrijević died in jail Brandis nad Labem. According to Czechoslovakian data, it happened on April 22nd, 1950. Czechoslovakian government acclaimed he died of the heart malady. The Yugoslavian government, however, believed he was killed in jail, i.e. died because he was tortured. His death caused numerous complaints in Yugoslavia and caused anti Czechoslovakian campaign in Yugoslavian public opinion and newspapers. . Czechoslovakia was presented as the land of criminals and terror for Yugoslavs.

---

[29] Политика, 21. 5. 1950, стр. 1

[30] Политика, 21.5.1950, стр. 2.

УДК 323.281(497.11)“1944/1945”(093.2)
32:929 Тасић Б.(093.2)

Срђан Цветковић

СЛУЧАЈ БЛАГОЈА ТАСИЋА КУЦЕ

Прилог истраживању ликвидације „класних непријатеља” у Лесковцу за време револуционарног терора 1944-1945.

АПСТРАКТ: Рад се бави једним од многих случајева репресије према класном непријатељу по ослобођењу Лесковца октобра 1944. Успон и пад једне породице, животни пут Благоја Тасића Куце, од крајњег сиромаштва, до фабриканта осуђеног на смрт пред војним судом у Лесковцу новембра 1944, касније и осуда његовог брата Драгутина пред Судом части, уз конфискацију целокупне имовине расејање чланова фамилије, само је парадигма жалосне судбине свих осталих припадника нејаке грађанске класе у Лесковцу и Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: класни непријатељ, Благоје Тасић Куца, револуционарни терор, Лесковац, конфискација.

Упоредо са ослобођењем појединих крајева Србије у јесен 1944. и у њима се збивао сличан процес *дивљег чишћења* (или *великог чишћења* – Кардељев израз), осумњичених за ратне злочине и колаборацију. Попут Београда, и овде су били присутни елементи класне и политичке револуције, као и личне освете. Процес кажњавања ратних злочина и колабораната, који се у првим годинама по окончању рата збивао у свим европским земљама захваћеним ратним вихором у земљама „*народне демократије*”, па и Југославији, добио је и свој специфичан револуционарни смисао и заправо је инструментализован у сврху успостављања политичког монопола комунистичке партије и „*развлашћивања буржоазије*” и успостављања партијски дириговане привреде.[1]

Лесковац као индустријски развијен центар са бројном и снажном класом предузетника, познат од пре рата као „*Српски Манчестер*“, био је посебно на мети револуционарне власти будући да се паралелно са

[1] Више у Срђан Цветковић, *Између српа и чекића*, Београд 2006.

антифашистичким ратом одвијала и комунистичка револуција која је претпостављала развлашћење и затирање свих *капиталистичких елемената*. Тако су се на мети револуције поред истинских злочинаца нашли и познати лесковачки индустријалци, трговци, занатлије, учитељи и други угледни представници лесковачке чаршије. *Класни мотив* као скривени циљ револуције сасвим је очигледан у појединим пресудама и случајевима. Оптужбом за колаборацију, стварну или измишљену, осудом или ликвидацијом, аутоматски се конфискацијом као казненом мером имовина преводила у државни сектор а породице од имућних добијале просјачки штап и живеле од распродаје личних ствари и помоћи пријатеља који су били довољно храбри да их се не одрекну.[2] При том није уважавана околност што је по правилу рад фабричких постројења био третиран као обавеза током окупације као и чест случај да су имућнији људи под претњама помагали и четнички и партизански покрет (Теокаревић, Тасић и многи други).

Први и најжешћи репресивни талас уследио је октобра и новембра 1944. када је обављен највећи део *чишћења*. Осим начелних политичких и класних мотива, у оваквом тренутку (док је још увек доминирала ратна психологија) имали су свакако улогу и лични мотиви мржње, зависти и освете. По бахатости и осветољубивом темпераменту у Лесковцу је нарочито упамћен извесни *Живојин Станковић Кореја,* који је жарио и палио градом непосредно по ослобођењу. Акцију чишћења су водили локални официри ОЗН-е: Бора Цекић Слезенка и Игњат Миљковић Ицко. Затвор се налазио у подруму *зграде Окружног суда, подруму куће Д. Димитријевића Смејурије, тј. предузимача Мелентија, подруму куће ветеринара Лазаревића и др Данила Стоијљковића* које је ОЗН-а конфисковала за „*своје потребе*“. У близини Лесковца, у *селу Славнику*, према сведочењима, постојала је нека врста сабирног центра а стрељања су вршена и на *Ицковој њиви* (на путу из Славника за Горњи Брестовац), *Лапотинцу* (на путу за махалу Граовце), *јаругама Горњег и Доњег Стопања, иза болнице, на месту где су Лудајци,* и код *Пољопривредне школе, као и другим местима*. Припадници лесковачке чаршије често су хватани и по околним селима где су се склањали од савезничког бомбардовања Лесковца почетком септембара 1944, чекајући ослобођење. После саслушања и истражног поступка која је ОЗН-а спроводила по кратком поступку, *осуђене* су одмах одводили до оближњих шума и вршили егзекуцију. Они који су их спроводили често су били маскирани како их жртве не би препознале. Режирана суђена пред војним судом (онима којима је суђено) одржавана су и кафани *Три девојке* у Нишкој улици. Рођаци побијених

[2] С.Цветковић, *Репресија на југу Србије после ослобођења 1944. с посебним освртом на Лесковац и околину*, у Лесковачки зборник XLVII, 2007, 209-232.

ноћу су кришом односили тела стрељаних и сахрањивали их у родним селима. Поред ратних заробљеника (четника, недићеваца, љотићеваца и мањег броја Италијана), на мети су се нашли у класном и политичком смислу „*неподобни грађани*“, а за најекспонираније су унапред спремљени спискови.[3]

Неки су ипак имали среће па су се извукли захваљујући везама, новцу или се пак нису нашли у „погрешно време на погрешном месту“. Такође, било је многих случајева код којих су нове власти решиле да искористе њихове „*привредне и финансијске потенцијале*” или пак стручне способности. Као такав пример може се навести случај индустријалца Лазара Теокаровића (као и његове браће Владе и Славка), који је најпре осуђен на смрт да би тек склапањем аранжамана са државом да капитал из иностранства врати у државу (али и уз извесни политички притисак споља) његова смртна казна преиначена у временску. Он је касније, по изласку с робије, чак постигао и каријеру у Привредној комори Србије.[4] Такође се зна да су поштеђени смрти и угледни професор Брана Митровић, као и др Д. Радаковић и још неки Лесковчани за које је имао ко да интервенише. Нека врста договора постигнута је и између индустријалца Драгутина Станковића, брата Благоја Тасића, који се практично одрекао своје парне пиваре и текстилне фабрике како би сачувао слободу и живот.[5]

Ипак, на *подугачком списку ликвидираних* нашли су се и многи угледни представници лесковачке „*буржоазије*”: Николић Михајло, бивши председник Градског поглаварства из Лесковца, Атанасије Таса Стефановић, директор пиваре и председник градског поглаварства из Лесковца, Рудолф Хубач, хемичар из Лесковца, Прокопије Тасић (Копе Чаурче), трговац из Лесковца, Никола Стојиљковић, индустријалац из Лесковца и многи други... На листи колаборанта нашли су се заправо готово сви познатији фабриканти из тог краја – Теокаровићи, Врањкићи, Петровићи, Јовановићи, Поповићи... Један од многих индустријалаца, чије је судбина у ствари парадигма трагичног усуда свих осталих лесковачких „буржуја“, а који је због своје класне припадности платио главом, јесте Благоје Тасић Куца.

---

[3] С.Димитријевић, *Кућа доктора Данила*, Лесковац 2002.

[4] *Сведочење Невене Теокаровић* дато аутору, *Сведочење Светлане Велмар-Јанковић*, ТВ-документ Црвено доба, РТС 2, март 2004, С.Банковић, *У предворју пакла*, Вршац 1990.

[5] Пуномоћје Олги Станковић од стране Драгутина Станковића потписано 16.марта 1946. и Уговор о поклону Олге Станковић (супруга Драгутинова) држави свог удела у фабрици Мика Станковић и син, ов,бр. 1922/46, од 18. марта 1946. године, у поседу аутора добротом Љубише Станковића и Саше Златичанина; С.Димитријевић, Кућа доктора Данила, Лесковац 2002.

Благоје Тасић Куца је рођен 1902. у Лесковцу од оца трговаца Прокопија и мајке Александре. Отац се разболео и преминуо од јектике 1903, када када је Благоју било само годину дана, а мајка Александра је заједно с децом синовима Благојем и братом Драгутином прешла да живи код Мике Станковића и његове супруге Васке, иначе рођене сестре Александрине.[6]

Мика Станковић је био сељачко дете из сиромашне породице којег су родитељи са свега десет година дали на службу за покућара код Антонија Тонке Поповића, трговца ужаријом, гајтанима и паприком. Вишегодишњом службом код свог газде успева да постане први момак а потом и његов зет. Надимак Куца (који је наследио касније и Благоје, иако је имао око два метра и преко сто килограма) добио је наводно управо због тога што је као млад шегрт трчао за својим газдом Антонијем Тонком Поповићем „попут кучета". Први капитал је стекао оженивши се газдином ћерком и бавећи се трговином ужади, а после женидбе је у ортаклуку са својим пашеногом Проком Тасићем и Григоријем Костићем Загужанчем отворио сопствену трговачку радњу. Затим је и сам 1906. отпочео посао са текстилом као ортак у Грделичкој фабрици вунених тканина, заједно са својим шураком Миланом Поповићем.[7]

Мика и Васка Станковић су прихватили Благоја и Драгутина и извели их на пут и школовали, а Драгутина су и законски усвојили. По тадашњем обичају-Драгутина су почетком двадесетих послали у Енглеску, Лондон и Манчестер, а Благоја у Брин, у Чехословачку, да изуче текстилну школу. Благоје Тасић по повратку из Брина у Чехословачкој у Лесковац постаје сувласник тек основане (1928) фабрике Мика Станковић и син, и то на тај начин што је Мика Станковић поделио фабрику узевши за себе 30%, Драгутину, свом посинку, дао је 30%, а Благоју 40% власништва. Фабрика је отпочела са радом и показала знатне резултате управо у време велике економске кризе која је уздрмала читав свет упосливши око 100 незапослених сиромашних породица. Била је ипак скромних капацитета за неке европске стандарде са 30 широких разбоја и 2.000 вретена за израду вунених тканина. Зграда фабрике, са осталом инфраструктуром, подигнута је према пројекту архитекте, професора београдског универзитета и потпредседника београдске општине Војислава Зађине. Због тешког времена и симболичног профита, говорило се по градској чаршији да су подигли

---

[6] Сведочење Љубише Станковића, пензионера из Београда, 4. децембар 2008. и његовом добротом уступљен документарни материјал о породици Тасић и Станковић.

[7] Занимљиво је да је на аукцији 2006. године приликом приватизације државне имовине, која је после 1945. национализована Поповићев унук по кћерци Милан Марковић (привредник из Лондона) купио исту фабрику у Грделици; Сведочење Љубише Станковића пензионера из Београда, 4. децембар 2008.

фабрику из чисте лесковачке сујете „само да се оџак дими“.[8] По смрти Мике, крајем тридесетих, фабрику успешно настављају да воде Благоје и Драгутин. Драгутин је водио комерцијалне и финансијске послове (куповао вуну и друге сировине за фабрику и вршио продају и пласман текстилних производа), док је Блашко био оријентисан на организацију производње, кадровску политку (запошљавање, отпуштање радника и слично).[9]

Благоје Тасић се политиком пре рата, као ни за време окупације, није бавио, а много је волео коње, касачке трке и лов. Био је дугогодишњи члан ловачког удружења и много и често се са ловцима дружио. Пред рат 1939. доживео је трагедију – смрт вољене супруге Станике – Цаце – што је веома тешко поднео. Проблеми, међутим, нису престајали, ратно окружење утицало је на лоше пословање текстилне фабрике, па 1940. долази до великог штрајка текстилаца у Лесковцу. У њему су знатну улогу имали и комунисти а једна од верзија која се касније протурала је да се још тада замерио појединим комунистима због тога што је наводно дошао и у физички сукоб са штрајкачима (међу којима је био наводно и Игњат Миљковић Ицко).[10]

За време рата фабрика је радила само толико да се одржи производња услед немачке окупације. Немци су фабрику држали под својом контролом као о већину других у Србији. По његовом сопственом признању, он је тајно помагао током окупације како четнички тако и партизански покрет (наводећи да о томе постоје и сведоци), шаљући им текстил за униформе, иако је то било ризично и могла се због тога лако изгубити глава. По ослобођењу слутио је шта му се спрема: „...Видо јуре ме ови. Зову ме на разговор. Помагао сам и једне и друге, али ови ме јуре, траже ме и ко зна шта ће бити са мном...”- исповедао се једној комшиници.[11] Други сведок, Раде Петковић, иначе и сам припадник партизанског покрета, такође сведочи да Благоје током рата снабдевао и партизански одред на планини Радану и Пустој реци шајаком и чојом коју је он лично колима возио, и то у најмање четири транспорта: „...Преко бала шајака и сукна Крста пребаци цераду, потерасмо коње и колима прођосмо кроз град – полако као домаћини. Прво свратисмо код мојих у Три шешира, у Чивлк а онда право у Куњувце и тамо у воденицу Стојана Димитријевића, истоварисмо штофове да се шије за партизане а Крста се врати за Лесковац. Тако сам ја

---

[8] Ч. Јоксимовић, Лесковац – Српски Манчестер, Лесковац 1930, 66-70.

[9] Ч. Јоксимовић, Лесковац – Српски Манчестер, Лесковац 1930, 66-70; Сведочење Љубише Станковића, пензионера из Београда, 4. децембар 2008.

[10] Сведочење Љубише Станковића, пензионера из Београда, 4. децембар 2008.

[11] Сведочење Виде Банковић, С.Димитријевић, Славник језиво стратиште (86), Наша реч, 2002, 15.

код Блашка Куце најмање четири пута одлазио и увек сам се у Пусту Реку враћао колима са штофом."[12]

У том одреду је био и каснији шеф ОЗН-е за Лесковац у време његовог хапшења – Игњат Миљковић Ицко. По сведочењу Петковића, активног учесника ових догађаја, Ицко је још под окупацијом узео на зуб Благоја Тасића јер му није испоручо уговорену количину чоје за официрско одело.[13] После рата се због тога Ицко јавно хвалио како је елиминисао једног „класног непријатеља и колаборанта" Благоја Тасића : „...Ућем у собу код Ицка а он ми каже „Знаш ли шта сам урадио с оним твојим пријатељем... Ја сам тог твог пријатеља Блашка Куцу очистио... А ја му кажем:„Ее, мој Ицко срамота је и жалосно то што си урадио. Блашко Куца је заслужио похвалу за оно што је учинио за нас партизане. Колико сам само ја из његове фабрике отерао сукна и шајака за партизане. Он нас је облачио а ти га сад осуди на смрт..." сећао се Петковић.[14]

По ослобођењу Лесковца 11. октобра 1944, Благоје Тасић је међу првима ухапшен заједно са многим другим овдашњим „буржујима" управо по наређењу официра ОЗН-е Игњата Миљковића Ицка. Држан је у затвору ОЗН-е у кући предузимача Мелентија и осуђен 18. новембра 1944. пред преким судом Војног суда 13. корпуса којим је председавао председник већа Благоје Бошковић на смрт стрељањем због колаборације с Немцима и помагања четничког покрета текстилним материјалом и новцем.[15] Одбрана окривљеног да је морао тако да ради јер се плашио и да је помоћ четницима у материјалу и новцу давао „како га не би заклали" није узета у обзир као олакшавајућа околност нити је у пресуди игде поменуто да је помагао и другу партизанску страну. Осуђен је на смрт стрељањем пресудом бр. 175/44, губљење грађанске части и конфискацију целокупне покретне и непокретне имовине. Стрељан је тако у својој четрдесет другој години, без знања породице и на непознатој локацији (претпоставља се у Славнику).[16]

Пресудом Среског суда у Лесковцу од 10. децембра 1945. истовремено му је сва имовина конфикована: фабрика текстила, све зграде и постројења, плацеви и куће, ливаде, вредносни папири, акције, готов новац

[12] С.Димитрјевић, Славник језиво стратиште, Наша реч, петак 23. август 2002, 15.
[13] Сведочење Радета Петковића, учесника НОБ-а, Славник језиво стратиште, Наша реч, петак 23. август 2002, 15.
[14] Сведочење Радета Петковића учесника у НОБ-и, Славник језиво стратиште, Наша реч, петак 23. август 2002, 15.
[15] Пресуда Војног суда 13. корпусне области Тасић Благоју суд.бр. 175/44, 18. новембар 1944, у поседу аутора добротом Љ.Станковића и Саше Златичанина.
[16] Пресуда Војног суда 13. корпусне области Тасић Благоју суд.бр. 175/44, 18. новембар 1944, у поседу аутора добротом Љ.Станковића Љ.Станковића и Саше Златичанина.

и остало. Конфискована текстилна фабрика Мика Станковић и син је касније преименована и надаље је до данас позната под именом Ресорт.[17]

Касније су привредни колаборанти много боље пролазели, уз годину-две робије и одузимање имовине која је заправо била скривени циљ, па је већи број процесуиран пред војним, цивилним, а нарочито пред судом националне части. Тако је и Блашковом брату Драгутину, сувласнику 60% удела фабрике, суђено пред Судом националне части почетком 1945. Осуђен је само на шест месеци затвора условно (на робију није ни ишао), губитак часних права и конфискацију акционарског удела у Лесковачкој парној пивари (јер је ова радила у току рата), а у којој је он, заједно са Блашком, имао већински пакет. Разлог је био то што је Драгутин још 1942. напустио Лесковац и није могао бити оптужен за сарадњу са окупатором. Како не би ипак допао затвора, он је поклонио држави под присилом свој удео од 60% у текстилној фабрици „Мика Станковић и син“ па је тако прошао само с конфискацијом али без издржавања затворске казне због пиваре која је радила а која је такође конфискована. Будући да је био у тешком психичком стању ту мучну обавезу око поклона имовине држави пренео је на жену Олгу Станковић коју је овластио пуномоћјем од 13. марта 1946. године.[18] На сличан начин свој живот су откупили и индустријалци Теокаровићи (који су, пошто су првобитно осуђени, пристали на договор са државом око трансфера свог капитала из иностранства држави).[19] Пивара је касније размонтирана и пребачена (највероватније на Косово, по сазнањима Драгутинових синова). Драгутин је преминуо 1948. године у Београду, а пре тога је био у дубокој депресији због губитка рођеног брата и целокупне имовине.[20]

Блашкове две кћерке, Јасмина и Добрица, одселиле су се после 1945. са маћехом Братиславом (којом се Благоје оженио после смрти прве жене Станике - пород. гробница) у Крушевац, где се она запослила као професор у Крушевачкој гимназији. Јасмина, касније удата Златичанин, има два сина Зорана и Сашу, који живи у Крагујевцу где је марта 2007. године поднео захтев за рехабилитацију Благоја Тасића Куце. Драгутин

---

[17] Пресуда Среског суда у Лесковцу о конфискацији имовине, бр.204/45, 10. децембар 1945., у поседу аутора добротом Љ.Станковића Љ.Станковића и Саше Златичанина.

[18] Пуномоћје Олги Станковић од стране Драгутина Станковића потписано 16.марта 1946. и Уговор о поклону Олге Станковић (супруга Драгомирова) држави свог удела у фабрици Мика Станковић и син, ов,бр. 1922/46, од 18. марта 1946. године, у поседу аутора добротом Љубише Станковића и Саше Златичанина; Сведочење Љубише Станковића пензионера из Београда, 4. децембар 2008.

[19] Сведочење Невене Теокаровић сликарке из Београда, децтембар 2006. и њеном добротом уступљен богат документарни материјал судбини браће Теокаровић, Више о случају Теокаровић и у С.Банковић, У предворију пакла, Вршац 1990. и С.Цветковић, Између српа и чекића, Београд 2006.

[20] Сведочење Љубише Станковића пензионера из Београда, 4. децембар 2008.

такође има два сина а његова породица се после 1942. није ни враћала у Лесковац: Љубиша Станковића живи у Београду, а Миодраг Станковића Лондону. Потомци с нестрпљењем очекују што скорију рехабилитацију Благоја Тасића, сматрајући да је био частан човек који је страдао у једном тешком времену.[21]

*

* *

Дивљим чишћењима и судским процесима на хиљаде политичких противника и класних непријатеља у првим годинама нове власти партија је утрла пут успостављању једнопартијске диктатуре који се затим наставио обрачуном са тзв. сапутницима револуције унутар фронта (Драгољуб Јовановић и други). Истовремено, пратећим процесом конфисакције а касније и национализације имовине приватних предузетника, индустријалаца и трговаца и других, плански се затирало грађанство као социјална база старог поретка и спроводио други скривени циљ револуције. Многи који су у првом налету стрељани само годину дана касније могли су да прођу само са блажом затворском казном. Било је случајева да су људи, и поред упозорења да беже и спасавају главу, верујући у лично поштење и „часни суд“, остајали и предавали се властима и били осуђивани на смрт. Колективизовањем кривице осуђивани су на смрт због самог чина учествовања у власти (макар и делимичног) или су се пак нашли на челу неких од институција које су радиле у условима окупације. Поред непринципијелног кажњавања које је зависило од времена, места и друштвеног контекста, често приликом оцењивања кривице о помагању четничког покрета или привредне колаборације са окупатором нису узимане олакшавајуће околности којима су колаборанти били изложени (застрашивање, претње, егзистенцијални разлози и друго) нити карактер привредне производње (било је случајева да се људи казне смртном казном јер су производили санитетски материјал за болнице итд.). На интензитет репресије у првом налету револуционарних снага утицало је и анархично ратно окружење као и моменат осовете (нарочито међу партизанима „с оне стране Дрине“), али је пре свега била на делу смишљена акција елиминисања политичких и класних непријатеља одређена идеолошко-политичким потребама. Листе стрељаних објављиване су у почетку готово истовремено у свим градовима и варошима (Ужицу, Пожаревцу, Јагодини, Крушевцу и др.), а касније нагло престају јавно да се оглашавају, што упућује на то да се ради о планској акцији. Обзнањивање ових спискова жртава револуционарног терора имало је пре свега пропагандно-психо-

[21] Сведочење Саше Златичанина из Крагујевца 2. децембар 2008., Захтев за рехабилитацију Благоја Тасића ОКС Крагујевац, 30.03 2007. који је поднео Саша Златичанин из Крагујевца.

лошки функцију – да застраши грађане и потенцијалне опоненте нове власти. Колико се у томе успело, сведочи страх који се увукао тих година у политички и економски сломљен грађански слој који је потрајао све до последње деценије XX века.

ПРИЛОЗИ

Суд.бр.175/84 Смрт фашизму–Слобода Пренето у Србији Страна 7

(8)

У ИМЕ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ!

Војни суд XIII корпусне војне области – већа при команди лесковачког подручја састављено од председника већа Бошковића Благоја и чланова већа-судија Аризановића Радисава и Јовановића Војислава, у кривичном предмету покренутом против Тасића Благоја зв. "Куца" индустријалца из Лесковца, због дела: шпијунаже, сарадње и помагања окупатора и народних издајица, по јавном главном усменом претресу одржаном на дан 18 новембра 1944 године у присуству окривљеног и сведока, донео је истог дана и јавно објавио следећу:

П Р Е С У Д У:

Окривљеник: Тасић Благоје зв. "Куца", индустријалац из Лесковца, стар 42 године, вере православне, син Проке и мајке Александре-рођене Поповић, рођен и живи у Лесковцу, војску није служио, писмен, ожењен, отац 2 деце, богат, држављанин Југославије, неосуђиван, није под истрагом за друга кривична дела,

К Р И В Ј Е:

Што је као убеђени фашиста још од пре рата наставио после окупације сарадњу са Гестапоом, чији је био поверник и крајскомендантуром а касније и са четницима Драже Михаиловића залажући се да дође до измирења између Немаца и четника и дајући им милијонске суме за помагање четничких акција, чиме је починио кривична дела шпијунаже, помагања окупатору и народним издајицама предвиђена у чл.14, 15 и 16 Уредбе Врховног Штаба од 24 маја 1944 године, те га суд на основу слободног судијског уверења и наведених прописа

О С У Ђ У Ј Е:

На казну смрти која ће се извршити стрељањем по извршности ове пресуде с тим да изгуби грађанску част за свагда, као и на конфискацију целокупне покретне и непокретне имовине.

Р А З Л О З И:

По спроведеном јавном главном претресу и оцени свих наведених доказа суд је по свом слободном судијском уверењу нашао следеће:

Окривљеник признаје да је одлазио у четничке штабове и да им је носио материјал: шећер и новац, као и да је од њега тражено милион динара а он је дао милион и по динара, дакле пет стотина хиљада добровољно, али пориче да је био организатор четника и поверник Гестапоа, док признаје да је био члан Равногорског одбора као финансијски одборник, са задатком да финансира четничку организацију. Признаје да је одржавао везе са Ирсаном – Чанотројкашем, који му је доносио пошту; Зотовићем, Андрејевићем и Виктором – о и да је често одлазио код Немаца и ови код њега на вечере.

Одбрани окривљеног суд није поклонио ни мало вере, јер се из веродостојних исказа саслушаних сведока утврђено је да је окривљени Благоје био највећи фашиста и да је после окупације ступио као поверник у служби Гестапоа и крајскомендантуре у Лесковцу, те да је радио на склапању споразума између четника и Немаца, који заједничке борбе против НОБ и ПО, као и да је у виде махова носио четничким вођама велике суме новаца и дао укупно 7.000.000.- седам милиона динара за четничку организацију и том приликом четничким вођама казао: "Ево вам новца, мобилишите људе поделите им и кажите да им је то послао Краљ Петар, јер партизане који се сваког дана много треба уништити."

Све ово потврдили су сведоци Прокопије Тасић, Рудолф Хубач, Ника Николић и Мила Зец зво и делимичним признањем окривљеник. Сведоци Прокопије Тасић и Рудолф Хубач још су потврдили и то да је окривљени достављао и предлагао полицији да се хапсе поједине присталице народно ослободилачке војске а сам Рудолф Хубач наводи да је на неколико дана пред бомбардовање Лесковца код окривљеног дошао Шварц са десет војника, пред фабрику окривљеног и после дужег разговора са окривљеним и забележака извадио је Шварц на улицу са војницима и почео да хапси по улици грађанство, из чега Хубач закључује да је сам окривљени Шварцу дао потребне податке за хапшење тих лица. Исто тако Хубач наводи да је окривљени наредио да се изврши претрес

./.

свих радника у фабрици ма да код њих није нашао никаквих ствари, издејство
вао је код полиције да неколико њих буде ухапшено. За неке од ових ухапшени
сало је писма полицији да их пусте и ови су пуштени, док су остали остали у
затвору. Ово је сведок Хубач потврдио све као очевидац. Према изјави свих
горе наведених сведока окривљени је био велики експлоататор радника и под
притиском полиције могао је са њима да ради шта хоће. По исказима наведених
сведока окривљени је био члан Равногорског одбора и саветник четничких штаб
бова, којима је подносио редовно извештаје о политичној ситуацији, а према
изјави Александра Станковића зв. "Цане" из Стопање, који је црнотројкаш, ок
окривљени је увек био ббавештаван и саветован о убиствима и клању људи по
Лесковцу, јер је имао велико поверење код Андрејевића, који је давао упуст
и наређивао клања појединих лица у Лесковцу.

Из признања самог окривљеног види се да је био добар пријатељ и сара=
дник Зотовића и Марисава Петровића са којима је сарађивао и да је четницим
дао велике количине шајака, а по изјави сведока Прокопија Тасића једном пр
ликом је послао четири тубе у четнички штаб у Бретмиловце.

Одбрани окривљеног да је морао тако да ради и са Немцима сарађује, је
их се плашио и даје помоћ четницима у новцу и материјали да га не би закла
ли суд није поклонио никакву пажњу, нити је од утицаја на пресуђење ствар
нити пак може опстати са разлога што се ова плашња није десила другим а=
ђанима Лесковца, већ само њему, што значи да је свој издајнички
посао радио као човек фашистичког убеђења и идејном нерасположењу према
Народно ослободилачкој војсци и партизанским одредима.

Исказима именованих сведока суд је поклонио пуно вере јер су своје и
казе по уверењу суда дали објективно и непристрасно а сем тога подударају
се и са делимичним признањем окривљеног.

Исказима сведока Аврама Карија и Драгог Радојковића утврђено је да ј
окривљени дао седам милиона динара у готовом новцу за четничку организаци
ју, док ову чињеницу окривљени пориче и наводи да му је тражено милион ди
нара а он је дао милион и по динара.

Са свега изложеног а на основу слободног судијиског уверења суд је
нашао да у радњама окривљеног постоје кривична дела: велеиздаје, шпи
јунаже и служења и помагања непријатеља предвиђена и кажњива по чл.13,14
и 16 Уредбе Врховног Штаба НОВ и ПОЈ од 24 маја 1944 године, па му је каз
одмерио као у диспозитиву пресуде.

Приликом одмеравања казне суд окривљеном није признао ни једну од
олакшавајућих околности, јер се у његовом непризнавању и двосмисленом дава
изјава, као и у раду за време рата у корист непријатеља оцртава зао и не=
поправим карактер, а сем тога деловао је умишљајно не мислећи од после
цама које ће произаћи из његових радњи.

Суд сматра да је досуђена казна у сразмери са његовом кривичном од=
говорношћу те га је истом и казнио сматрајући да је овом казном циљ пос=
тигнут.

Из свега изложеног види се да је пресуда у свима деловима оправдан
и на закону основана.

Пресуђено у Војном суду XIII корпусне војне области - већу при ко=
манди лесковачког подручја, дана 18 новембра 1944 године Суд.бр.175/44

Смрт фашизму - Слобода народу!

Секретар,

Претседник већа,
Б. Бошковић
Заштечност отправка
Секретар,

ЛЕСКОВАЧКОГ ПОДРУЧЈА ПРАВНИ ОТСЕК ЛЕСКОВАЦ

АРХИВ СРБИЈЕ
ФОТО КОПИЈА
ВЕРНА ОРИГИНАЛУ

Рбр.2[illegible]4/45 год.

У ИМЕ НАРОДА

Срески суд у Лесковцу као зборни суд у већу састављеном од председника већа - судије Стаменковића Ролозубов, чланова већа-при судитеља Костадина Милосављевића и Петра Ђорђевића и записничара Живне Станковић, по предмету конфискације имовине нар.непријатеља Благоја Тасића,зв,"Куце", бив инд.из Лесковца, по одржаној усменој јавној расправи у присуству представника управе народних добара и Градског нар.одбора у Лесковцу донео је на дан 10.XII.1945 год.објавио следећу

П Р Е С У Д У:

На основу решења Војног суда XIII корпусне области при команди лесковачког полрућја у Лесковцу судбр.175/44 год.од 25.XI.194 год.

I-

Конфискује се у корист државе Ф.Н.Р.Југославије целокупна покретна и непокретна имовина нар.непријатеља Благоја Тасића,зв."Куца", бив.инд.из Лесковца, која се састоји из следеће покретне и непокретне имовине:

А) Покретност:

1)Покретне ствари већ раније конфисковане од стране „Команде лесковачког полрућја, наведене у записнику од 14.I.1945 године и то:2 кревета, 1 већи балон, 6 столица,3 фуруне,један сто четвороког полупаног намештаја, два метра дрва и један клавир;

2)Покретне ствари,наведене у записнику Комисије управе нар.добара од 15.VI.1945 године и то:1 орман за сервизе, 1 астал дрвени разклопљиви, два фотеља стара,упропашћена,један шифоњер,три дрвена стубе за цвеће, један железни чивилук, једна дрвена столица за цвеће,једна сатарлија,изгубљена, једна дрвена и једна плетена стара столица, три дрвене стубе за цвеће, једна декорација од гвозденог кревета,једна гвоздена столица за цвеће, два метална упропашћена лустера,један упропашћени фотељер, један велики дрвени орман,једна бифетска клупа, један дрвени кревет,један ормарић, један орман за посуђе, једна плехана фуруна,један астал од 1.20 м.,два месингана кревета, један мали орман за кашике, једна дупла изгубљена без огледала, једна половница за пиандере.

3)Вредносни папири и готов новац у висини од 40% од укупне (illegible) вредности и то:

а)вредносни папири;по жиро рачуну код Народне банке у Нишу у дин.3.623.50
код Поштан.штедионице у Београду -"- 9.618.-
Код држав.хипотек.банке(Фил.у Лесковцу) -"- 1.502.45
Код држ.хипотек.банке у Београду -"-28.790,20
Код француско-српске банке у Београду -"-50.638.50

Укупно у дин. 94.272.65

Од укупне вредности наведених вредносних папира у дин.износу 94.272.65 конфискује се у корист Ф.Н.Р.Југославије као део нарочн. непријатеља 40% ове суме у износу од 37.708 дин.

б) готов новац у фабричној каси и то тако да 40% од укупне суме која износи 281.400 дин.у износу од дин.112.560.-

4)Акције депоноване код Лесковачке пивоваре у Лесковцу на име нар.непријатеља Благоја према изјашњењу исте пивоваре од 10.IX.1945 год. и то: 1.500.комада акција.

Б)НЕПОКРЕТНОСТ и то:

1)Индустријско предузеће " Фабрика вунених тканина" Ника Станковића и сина "из Лесковца", постојеће у граду Лесковцу у улици Цветачкој бр.12,са свим зградама, постројењима, и инвентаром и робом,наведено у копији плана Катастарског управе у Лесковцу као парцела бр.2278 и бр.2275, и то у висини од 40% од укупне вредности овог предузећа,колики део спада као својина нар.непријатеља Благоја,као и сва остала

./.

имовина, потраживања у вересији овог предузећа, у колико се тек доцније буду пријавили и буду доказана, такође у висини од 40% од укупне вредности.

Ово све са обавезом државе Ф.Н.Р.Југославије на све терете и потраживања трећих лица према конфискованом делу предузећа.

2) Плац са вилом и штала у селу Великој Копашници среза лесковачког и то плац у следећим границама и мерама, са југа 121 м, са истока - 56 м. са севера 82 м. и са запада 14 м. Вила се састоји из два спрата и 6 оделена и штала из два оделена:

3) Кућа са споредним зградама, двориштем и вртом у Лесковцу у улици Учитеља Јосифа бр.28, деполирана и порушена од бомбардовања, наведена у тапији-копији плана Катастарске управе у Лесковцу као парцела бр.2656.

4) Ливада зв."Доње поље", атара града Лесковца, наведена у копији плана катастарске управе у Лесковцу као парцела бр.5339.,

5) Њива зв "Доње поље" атара града Лесковца, наведена у копији плана Катастарске управе у Лесковцу као парцела бр.5340.

6) Половина куће у улици Војводе Бојовића бр.5 у Лесковцу, односно само плаца, јер је кућа срушена од бомбардовања, наведена у копији плана Катастарске управе у Лесковцу као парцела бр.1736.

II-

Излучују се од конфискације као својина Васке ул.Мике Станковића, зв."Куца", бив.инд.из Лесковца, покретне ствари наведене у записнику Комисије управе народних добара од 15.VI.1945 год.под ред.бр. 12, 13, 14 и 16 и то следеће покретне ствари: две велике бачве за вино, једна средња и једна мала бачва за вино, три бурета за вино од 50-150 ~~метара~~, [illegible]

III-

Покретне ствари пописане у записнику Комисије управе народних добара од 15.VI.1945 год.под ред.бр.33,34,35,36 и 37 и то: 20 врата без футера, 36 прозорска крила, два велика прозора, један футер од врата и један прозор и разна [illegible] фурда од упропашћених ствари, а које су после бомбардовања [illegible] скинуте са куће у ул.Учитеља Јосифа бр.28, која је [illegible] у корист државе, имају се понаво намонтирати на ову зграду и употребити за оправку исте, а по потребном за оправку исте, а по потребном одобрењу од Управе народних добара.

IV.

Одбија се излучни захтев Драгутина Станковића, зв."Куца" инд.из Лесковца, да се као његова лична својина изузме од конфискације следећа непокретна имовина: фабричне зграде са свима постројењима, залихама робе и осталим споредним зградама и инвентаром, кућа са споредним зградама, двориштем и вртом у Лесковцу у ул.Учитеља Јосифа бр.2 ливада зв."Доње поље" и њива зв."Доње поље", атара града Лесковца, наведена у диспозитиву пресуде под " Непокретност В" ред.бр.1,3,4 и 5.

V-

Сва остала пописата имовина као својина Драгутина Станковића зв " Куца" из Лесковца, не подлеже конфискацији.

VI-

На основу чл.6 зак.о конфискацији као законски минимум обезбеђује се ул.Братислави Тасић, из Лесковца, право становања у кући у учитеља Јосифа ул.бр.28, наведеној у диспозитиву ове пресуде под "непокретност В.ред.бр.3. малолетној деци нар.непријатеља Благоја Тасића, од којих једно има 16 год.и од рођења је болесно од туберкулозе костију, те стално лежи у постељи, а друго има данас 9 година, као и удова Братислава, која је такође према приложеним лекарским уверењима болесна и неспособна за самостално привређивање оставља се на име привременог издржавања на уживање до њиховог оспособљења за рад ливада зв."Доње поље", наведена у диспозитиву пресуде под "Непокретност В" ред.бр.4.

VII.

По правоснажности ове пресуде сва конфискована покретна и непокретна имовина нар.непријатеља Благоја Тасића, зв."Куца", бив.инд.из Лесковца, преноси се у својину Ф.Н.Р.Југославије са свима правима и теретима која из права својине законски произлазе и предаје се на упра-

./.

у праву управи народних добара при Окруж.народ.одбору у Лесковцу.

VIII.

По правоснажности ове пресуде све некретнине увести у књигу тапија као власништво Ф.Н.Р.Југославије и извршити упис права држава у интабулационе књиге.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ:

Суд је на основу усмене јавне расправе и оцени свих излучних захтева утврдио следе стање ствари:

Суд је преко свог изасланика, а у присуству преставника управе народних добара и град.народ.одбора, као и у присуству пуномоћника брата нар.непријатеља Благоја - Драгутина Станковића и удове нар. непријатеља Благоја Братиславе Тасић извршио попис индустриског предузећа,"Фабрике вунених тканина Мике Станковића и сина из Лесковца" и констатовао, да у овом предузећу нар.непријатељ Благоје има удела у добити и својини у висини од 40%, док његов брат Драгутин Станковић, инд.из Лесковца, у висини од 60%. За суд је ~~xxxxxxx~~ ноторна истина да је предузеће у ствари водио нарочито за време окупацијe, нар.непријатељ Благоје, те је обзиром на постављени излучни захтев, да се цело предузеће, са свима непокретностима инвентаром и робом, који му као предузећу у циљу обављања његових послова припадају,изузме од конфискације као искључива имовина Драгутина Станко вића,а да нар.непријатељ Благоју припада у овом предузећу само 40% од добити и то као стручњаку, као и да му се оволика добит рачунала обзиром на његову стручну способност у вођењу предузећа, нашао:

Истина је да је нар.непријатељ Благоје, као стручњаг водио предузеће и да је био члан фирме, али из огласа о протоколацији фирме, после смрти пок.Мике Станковића зв."Куце,инд.из Лесковца,од 31.јуна 1931 год.овереног од стране Окр.суда у Лесковцу под бр.5497 од 18.VI 1931 год.,види се, да ће фирму престављати и моћи пуноважно задуживати потписујући испод фирминог штамбиља. Драгутин Станко вић или чл.фирме Благоје П.Т асић, са прокуристом Јованом Димитр ијевићем. Дакле, у самом огласу о протоколацији нар.непријатељ Благоје третира се као пуноправни члан фирме, који може фирму престављати и пуноважно је задуживати. Уосталом, у огромној већини послова ове фирме нар.непријатеља Благоје је фирму самостално и пуноважно престављао, купујући за фирму као њен члан и један од власника разно непокретн имање,вршећи преносе непокретности на трећа лица и т.д.У скоро свим пословима фирме нар.непријатеља Благоја појављивао се скоро искључиво као једини њен претставник и једна од власника,као код пореск власти, суда и др.државних власти. Сем тога, нар.непријатељ Благоје рођени брат тражиоца излучења Драгутина Станковића, кога је пок.Мика Станковић,ранији власник овог предузећа, усинио. После смрти п пок. Мике однос удела у предузећу, како се у огласу каже не мења с ово по мишљењу суда значи, да Драгутин у делу који припада пок.Мики нема свој правни и фактични положај. На име, раније је фирма имала три члана.: Мику Станковића, Драгутина Станковића и Благоја Тасића а од смрти пок.Мике остају само дра Драгутин и нар.непријатељ Благоје Драгутин, као усвојеник пок.Мике, од момента смрти пок.Мике у учествује у предузећу са већим де ом него ли раније,што је разумљиво, јер сада има и Микин део у својим рукама. Односи из међу Драгутина и нар.непријатеља Благоја био била свакако много јаснији,да су они, будући да су остали само њих двојица власници предузећа,у напред поменутом огласу у самом имену фирме ово нагласити .Али фирм има свој трговачки реноме у то доба и ноторна је чињеница да се у имену фирме, чак и после смрти једног њеног власника и врше икакво промене. Из тих разлога је и даље ова фирма задржала назив " Фабрик вунених тканина Мике Станковића и сина",са једном изменом у тоуе, што испала реч и " плетива".

Суд је такође позната чињеница, коју уосталом признаје,и сам Драгутин, да је нар.непријатељ Благоје очувао у својој кући пок.Мик Станковић. Истина је да га није усвојио као Драгутина, али непоби на је пак истина да га је школовао и стао на изучавање текстилне индустрије у Праг и да га је одмах по његовом повратку из Прага узео код себе у предузеће као руководиоца истог.Од тога дана Дра-

./.

./.

Драгутин је имао многе мане и власти и дужности од Благоја. Према т томе, не може се из голог тврђења Драгутиновог узети као тачно, д да је нар.непријатељ Благоје као млад, још неискусан човек, прав из школе, узео у предузеће као обичан намештеник петог и то са бес нословном жељом од 40% од добити, јер би он у том случају имао в већег удела у добити и од самог ујак.мике и Драгутина појединачно,ко јима обојица у том случају припада удео у добити укупно 60% или по 30% сваком од њих. Осталом њихова фирма протоколисана је још 21 априла 1928 године први пут и апсолутно је неоправдано да укупна вели чина те добити није до данас била укапитулисана у само предузеће, јер сам нар.непријатељ Благоје од своје одвојене имовине има само инв.имовину која је наведена у диспозитиву ове пресуде. Осталом, Драгутин,одн.његов пуномоћник није по налогу суда о овоме пр пружио суду веродостојне доказе.

Према изложеном, суд је на основу огледа о протоколацији фирме у коме је као пуноправни члан фирме,означен и нар.непријатељ Благоје, као и на основу апсолутно познате чињенице, да је нар.непријатељ Благоје био руководилац предузећа са правом располагања са имовином предузећа, а не само са правом вођења послова управе уз плату,као и обзиром да је апсолутно неверовatно и ничим доказано тврђење Драгутиново да је нар.непријатељ Благоје за овакав свој рад био плаћен са 40% у добити целог предузећа, нашао,да се има конфисковати 40% целог предузећа као власништво нар.непријатеља Благоја.

Што се тиче осталих конфискованих непокретности које се воде на име нар.непријатеља Благоја,Суд се ослонио на званичне докумен та добављена од стране Катастарске управе у Лесковцу,по којима се ове непокретности воде као својина нар.непријатеља Благоја,са следећих разлога:

Према извештају катастарског одела Ср.н.одбора у Лесковцу,бр. 53 од 3.XII.1945 год.на излагање катастарског елабората за кат.от сек Лесковац, после извршеног премера и уписаног власништва на име нар.непријатеља Благоја, које је излагање вршено у времену од 26.августа 1939 год.до 15 фебруара 1940 год.нар.непријатељ Благоје је био позват да му се ово саопшти,али он, према констатацији кат. органа мин.финансија од 5 фебруара 1940 год,није дошао на позив и није ставио никакве примедбе.

Према томе, суд узима као доказану чињеницу ону која се тврди у катастарским плановима као јавним исправама, = на име,да су сле деће непокретности: кућа у ул.Учит.Јосифа,ул.бр.28,ливада и њива зв "Доње Поље",атара града Лесковца, наведена у диспозитиву под одељ "непокретности В" под ред.бр.3,4,и 5. својина нар.непријатеља Бла гоја.

Са истих разлога суд је и одбио излучни захтев Драгутина Стан ковића.

Остале конфисковане имовине несумњива је својина нар.непријатеља Благоја, у погледу које није постављен никакав излучни захтев.

Што се тиче покретности наведеним у диспозитиву пресуде под II, које су излучене као својина Васке уд.Мике Станковића, из Лесковца, суд је овако одлучио са разлога,што је утврђено да су о ве ствари њена лична својина, о чему се суд уверио из исказа представника упра ве народних добара и град.народ.одбора,

Покретне ствари наведене у диспозитиву пресуде под III суд је би био мишљења да треба вратити на кућу са које су после бомбардовања скинуте,јер је ова кућа у учит.Јосифа ул.бр.28 тешко оштећена од бо бомбардовања, те како је и она конфискована у корист државе,то је суд одлучио, да се исте врате и поново монтирају на исту кућу.

Најзад, суд је,оцењујући конкретне економске и животне прилике под којима је Братислава ул.нар.непријатеља Благоја Тасића сада принуђена да живи, донео је у погледу обезбеђења минимума за њен и живот двоје малолетне деце нар.непријатеља Благоја одлуку као под VI диспозитива ове пресуде са следећих разлога:

Суд, представницима народне власти и управе народних добара по знате су следеће чињенице: да се Братислава удала за нар.непријат

./.

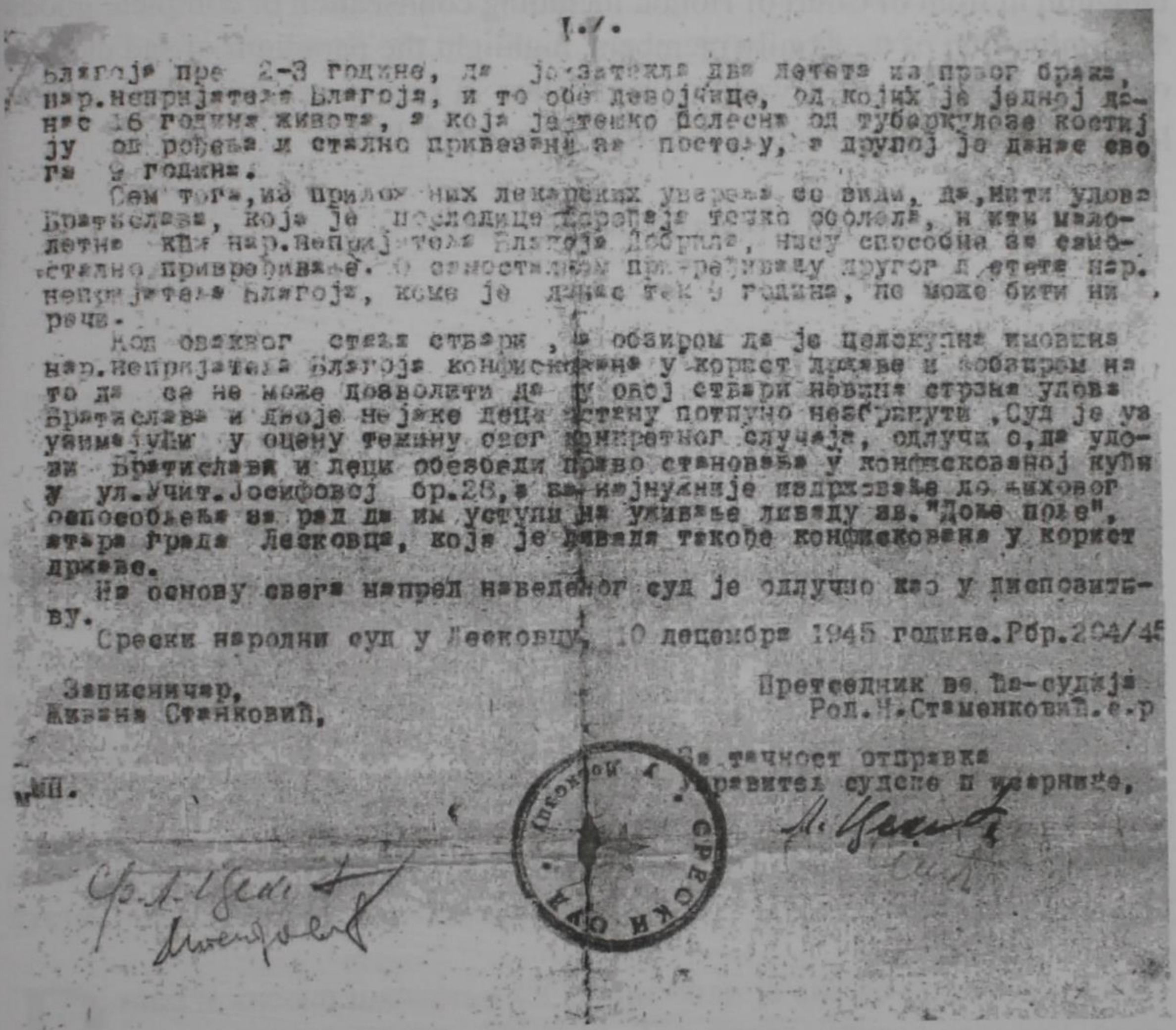

I./.

Благоје пре 2-3 године, ја је затекла два летета из првог брака, нар.непријатеља Благоја, и то обе девојчице, од којих је једној данас 16 година живота, а која је тешко болесна од туберкулозе костиј ју од рођења и стално привезана а постељу, а другој је данас осам 9 година.

Сем тога,из приложених лекарских уверења се види, да,мити Благоје Братиславе, која је последице тешке болести добила, нису способна за самостално привређивање. У односу на претходну другог детета нар. непријатеља благоја, коме је данас тек 9 година, не може бити ни реч.

Код овакког стања ствари , а обзиром да је целокупна имовина нар.непријатеља Благоја конфискована у корист државе и обзиром на то да се не може дозволити да у овој ствари највећа страна губи Братислава и двоје нејаке деца стрину потпуно неостварити ,Суд је узимајући у оцену чињенично стање конкретног случаја, одлучи о,да породици Братислава и деци обезбеди право становања у конфискованој кући у ул.Учит.Јосифовој бр.28,а као најнужније издржавање до њиховог оспособљења за рад да им уступи на уживање њиву зв."Доње поље", атара града Лесковца, која је данашња такође конфискована у корист државе.

На основу свега напред наведеног суд је одлучио као у диспозитиву.

Срески народни суд у Лесковцу, 10 децембра 1945 године.Рбр.204/45

Записничар,
Живана Стевковић,

Председник већа-судија
Рол.Ч.Стаменковић.е.р

За тачност отправка
Управитељ судске писарнице,

М.П.

Summary

Srdjan Cvetković

THE ACCIDENT OF BLAGOJE TASIĆ KUCA

The annex of researching the liquidation of „class enemies" in Leskovac for the period of revolutionary terror 1944-1945.

With instrumentalization of the process for punishing war crimes and collaboration after the Second World War, using liquidations without legal procedures, legal processes and the Court of Honor in Serbia, there is practically achieved one of hidden revolution goals – taking the government from bourgeoisies and placing it into state sector (actually, it was the method to gave to the state the most of industrial capacity till the end of 1945). Uprising and the fall of one family, life path of Blagoje Tasić Kuca from the poverty to the owner of the fabrics convicted on death punishment in front of Army

Court in November of 1944, as well as subsequent punishment of his brother Dragutin in front of Court of Honor, including confiscation of complete goods and emigration of the family members, highlight the paradigm of sad destiny of all other members of weak citizens class in Leskovac and Serbia during period of revolutionary terror in Serbia from 1944-1945.

УДК 378(497.11)“1945/1970”

Драгомир Бонџић

РАЗВОЈ ВИШЕГ И ВИСОКОГ ШКОЛСТВА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ И НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (1945 – 1970)*

АПСТРАКТ: У раду се прати развој вишег и високог школства на простору јужне Србије и Косова и Метохије од 1945. до 1970. године. На почетку посматраног периода у јужном делу Србије није било ниједног факултета нити више школе, да би крајем 40-их и крајем 50-их година биле отваране прве више школе, почетком 60-их година и први факултети и потом, до 1970. формирана, и два универзитетска центра на овом простору, у Нишу и Приштини.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јужна Србија, Косово и Метохија, више школе, факултети, универзитети, образовање, кадрови.

Више и високо школство у Србији било је све до средине 20. века везано искључиво за Београд. Тек после Другог светског рата, у склопу друштвено-политичког, економског и културно-просветног развоја Југославије дошло је до деметрополизације вишег и високог школства и отварања виших школа, факултета, а потом и универзитета ван престонице, у унутрашњости Србије.[1]

Већ током прве деценије после Другог светског рата започела је снажна експанзија вишег и високог школства у Србији, као и у целој Југославији, која се може приказати порастом броја високошколских установа и студената у послератном периоду. Број високих и виших школа у Србији од 1945. до 1954/55. повећан је са 15 на 32, а студената са 21.922

* Рад је написан у оквиру пројекта *Косовско питање у југословенском и глобалном контексту у 20. веку (бр. 147038),* који финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије, Београд.

[1] Овде као изузетак треба поменути Правни факултет у Суботици који је као део Београдског универзитета основан 1920, деловао до 1941. а после рата није обновио рад. Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944 – 1952*, Beograd 2004, 26; *Fakulteti, visoke i više škole, studenti i nastavnici u zimskom semestru šk. 1954/55, (sa retrospektivom od 1845)*, Zavod za statistiku NR Srbije, Bilten br. 5, Beograd 1956, IV.

на 36.198.[2] Међутим, када је у питању Србија тај развој је у почетку био везан пре свега за Београд и реорганизацију Београдског универзитета. Процес деметрополизације започет је прво оснивањем виших школа, и то пре свега виших педагошких школа, неопходних за школовање наставног кадра за основне и средње школе, као једног од најважнијих задатака у развоју просвете уопште. Тако је 1946. основана прва виша школа ван Београда – Виша педагошка школа у Новом Саду, а 1948. прва установа вишег и високог школства у јужној Србији – Виша педагошка школа у Нишу.[3] Тако је средином 50-их година од 21 факултета, пет високих и шест виших школа у Србији, на југу републике постојала само једна виша школа, а на територији Аутономне косовско-метохијске области није било ни једне установе за продужавање образовања после средње школе.[4]

Крајем 50-их година на Вишој педагошкој школи у Нишу постојало је десет група (српски језик и књижевност, руски језик, француски језик, немачки језик, историја, географија, биологија, фискултура, математика, физика и хемија). Од оснивања до 1957. дипломирало је 737 наставника за осмогодишње школе (од 1948. до 1952. 65, а од 1952. до 1957. 672 или просечно 112 годишње; од 1952. до 1957. 134 студента је дипломирало српски језик и књижевност, 32 француски језик, 52 немачки језик, 90 историју, 80 географију, 173 биологију, 4 фискултуру, 60 математику и 47 физику и хемију). У школску 1957. годину било је уписано 767 студената (544 редовних и 223 ванредних), од тога 482 у прву, а 285 у другу годину (182 је студирало српскохрватски, 55 француски, 38 немачки, 80 фискултуру, 127 историју, 67 географију, 84 биологију, 46 хемију и физику и 88 математику). Крајем 50-их година, у школи се размишљало о отварању нових група (музичка, енглески), али и о решавању постојећих материјалних, просторних и кадровских проблема.[5]

Процес ширења вишег и високог школства ка јужним деловима НР Србије одвијао се током друге половине 50-их и почетком 60-их година, у време снажне експанзије и деметрополизације високог школства у целој земљи.

---

[2] *Jugoslavija 1918 – 1988, statistički godišnjak*, Beograd 1989, 364

[3] *Fakulteti, visoke i više škole*, V.

[4] Процес деметрополизације вишег и високог школства се у почетку развијао пре свега у Војводини, у којој су постојали најповољнији културно-просветни услови, тако да је после Више педагошке, 1948/49. основана и Виша зубарска у Новом Саду, а 1954/55. и Виша педагошка школа у Зрењанину. После доношења првог послератног Општег закона о универзитетима 1954, Нови Сад је добио и прве факултете, Филозофски и Пољопривредни, да би 1960. прерастао у универзитетски центар са седам факултета. Види: *Службени гласник НРС*, бр. 36, 24. јул 1954, 263; *Службени гласник НРС*, бр. 29, 16. јул 1960, 514-515.

[5] Архив Југославије (АЈ), фонд Секретаријат за просвету и културу ФНРЈ, 318-115, Савет за просвету НР Србије, бр. 1884, 27. март 1958, Нека питања виших педагошких школа и предлози за њихово решавање.

Средином 50-их година је увелико текла реформа основног и општег школства; просветне власти у Југославији су сматрале да су прокламовањем обавезног основног осмогодишњег школства 1952, изградњом великог броја основних и средњих школа, школовањем наставног кадра, израдом уџбеника и повећањем броја ученика и обухвата деце основним школовањем постигле извесне резултате и да је време да се више пажње поклони вишем и високом образовању ради школовања стручног висококвалификованог кадра за разне области привреде и друштвених делатности. Од средине 50-их година се одвијао интензивнији економски развој земље, напредак различитих привредних грана, извесно усавршавање производног и технолошког процеса, што је пре свега изискивало што брже добијање стручних, високошколованих, различито профилисаних кадрова. С друге стране, у исто време је уочен раскорак између броја студената и материјалних улагања државе, просторних капацитета и опремљености установа и недовољног броја наставног кадра, а нарочито ниска ефикасност студија, слаб успех, велико осипање током студија, знатно одуговлачење са дипломирањем, повећање броја апсолвената, итд. Примећено је да се на Београдском универзитету за две године оспе готово половина уписаних студената, а успе да дипломира свега ¼. У предвиђеном року је дипломирало свега 3-4% студената, а просечно време дипломирања је било дупло дуже од предвиђеног. Развој високог школства је текао стихијски, није одговарао материјалним могућностима државе, нити потребама привреде и друштва. Све је указивало на огроман губитак времена, енергије и средстава, велико оптерећење универзитета и велику штету за целу заједницу.[6]

Да би се такво стање променило и ускладило са потребама привреде и друштва, покренута је и реформа високог школства на нивоу целе земље, оснивањем Заједничке комисије Савезне народне скупштине и СИВ-а за питања универзитета, високих и виших школа, мада су на реализовању реформе били ангажовани сви државни, просветни, друштвени и универзитетски органи крајем 50-их година. Поред повећања ефикасности и скраћивања трајања студија, пооштравања режима, увођења нових облика наставе, увођења вишестепености наставе, форсирања ванредног студирања, повећања улагања у факултете и студенте, повећавања броја дипломираних кадрова и оснивања нових установа у Београду, важна смерница реформе била је и деметрополизација или дислокација високог и вишег школства, односно, оснивање високошколских установа ван Београда и других универзитетских центара у земљи, повећање високо-

[6] *Извештај о раду Универзитета у школској 1954/55. години*, Београд 1955, 3-26; *Извештај о раду Универзитета у школској 1955/56. години,* Београд 1956, 3-37; *Ekonomsko-društvene osnove sistema školstva u FNRJ*, Ekonomski institut NR Srbije (obradili Tripo Mulina i Radosav Cvetković, redakcija Kosta Mihajlović), Beograd 1955, 175-245.

школских капацитета, растерећење Београдског и других универзитета, приближавање високошколских установа што већем броју становника у унутрашњости, али и привреди која се развијала у појединим деловима земље.[7] Тако је крајем 50-их и почетком 60-их година, дошло до снажног пораста броја високошколских установа (у ФНРЈ са 81 1955. на 244 1961. и 266 1965, а у Србији са 32 1955. на 91 1961. и 97 1965), а велики број виших школа и факултета је основан у унутрашњости земље.[8]

Током друге половине 50-их година нарочито је био брз развој вишег школства, тако да је број виших школа у Југославији са 24 1954/55, порастао на 62 1959/60, и 104 1960/61. Највише су осниване више школе за наставнике (од 1954. до 1960. са 16 на 21), које и даље нису успевале да задовоље потребе основних и средњих школа за наставним кадром, а потом и више управне (1954. једна, а 1960. десет) и више економске школе (1954. ни једна, а 1960. 20), које су морале да обезбеде више стручне кадрове за чиновнички апарат и економију која се развијала.[9] Тако се и у јужном делу Србије крајем 50-их прво развијало више школство, и то управо оснивањем поменутих школа: поред постојеће Више педагошке школе, у Нишу је 1956/57. основана Виша комерцијална школа,[10] а 1957/58. и Виша управна школа.[11]

Међутим, значајан напредак је крајем 50-их година остварен и на пољу вишег техничког школства (1954. није постојала ни једна виша техничка школа у Југославији, 1959. их је било 11, а 1960. 25).[12] У Србији се током 1957. размишљало о оснивању виших техничких школа машинске и текстилне струке, што је било последица стварних потреба привреде за одређеним специјализованим кадровима. Планирано је да се до јесени 1957. оснују нове школе које би 1958. почеле са радом, да се реше мате-

---

[7] AJ, СИВ, 130-530-887, Образовање Заједничке комисије СНС и СИВ-а за питања универзитета, високих и виших школа, 30. јун 1957; AJ, 318-154, Исто; *Препорука о стварању даљих услова за редовно образовање висококвалификованих стручњака на факултетима*, Службени лист ФНРЈ, бр. 26, 2. јул 1958, 601; Krste Crvenkovski, *Problemi reforme univerziteta*, Beograd 1959, 23-82.

[8] *Jugoslavija 1918 – 1988,* 364; *Mreža visokog školstva*, Jugoslovenski pregled, decembar 1960, 536.

[9] *Mreža visokog školstva*, 536.

[10] *Одлука о оснивању виших комерцијалних школа у Београду и у Нишу*, Службени гласник НРС, бр. 32, 5. јул 1956, 486. Школе су имале задатак „да спремају кадрове више стручне спреме за послове економије привредних предузећа, да сарађују са државним органима, установама, привредним и другим организацијама на стручном усавршавању њихових радника, да васпитавају студенте као свесне грађане социјалистичке заједнице“. Школа је 1959. променила име у Виша економско комерцијална школа (*Службени гласник НРС*, бр. 30, 18. јул 1959, 502).

[11] *Одлука о оснивању Више управне школе у Нишу*, Службени гласник НРС, бр. 47, 31. октобар 1957, 721.

[12] *Mreža visokog školstva*, 536.

ријална питања и обезбеди наставни кадар.[13] Констатовано је да су нарочито велике потребе биле за вишим стручним кадром у текстилној индустрији. Према статистици, у Србији је у текстилној индустрији радило око 33.000 радника, а само 24, или 0,07% текстилних инжењера. Постојећи факултети нису давали кадрове са чисто текстилном спремом, а кадрови са средњом текстилном школом нису били у стању да руководе, организују и унапређују процес производње. Зато су државни просветни органи и стручна удружења (Савет за школство НР Србије, Друштво инжењера и техничара, Удружење текстилних инжењера) сматрали да је неопходно основати вишу текстилну школу за школовање текстилних погонских инжењера, а у почетку је преовладавало мишљење да то треба учинити у Београду, као административном, привредном и школском центру.[14]

У складу с тим је одбијен и први предлог за оснивање Више текстилне школе у Лесковцу, упућен Савету за просвету НР Србије децембра 1956. са четврте седнице Друштва инжењера и техничара текстилаца за срез Лесковац у Вучју, и уместо тога је 1958. прво формирана Виша текстилна техничка школа у Београду.[15] Захтев Друштва инжењера и техничара среза Лесковац није био случајност, већ потреба и последица снажног развоја текстилне индустрије и круна вишедеценијске традиције школовања текстилних стручњака у овом граду. Зато је 1959. године иницијатива поново покренута и овај пут уродила плодом, пошто је Републичко извршно веће јула 1959. донело Закон о оснивању Више текстилне школе у Лесковцу.[16] Школа је почела са радом 1. новембра 1959.[17] и до средине 60-их година ишколовала 160 текстилних инжењера, који су постали

---

[13] AJ, 318-143, Савет за школство НР Србије, бр. 8694, 26. октобар 1957, Оснивање виших техничких школа.

[14] AJ, 318-143, Оснивање виших техничких школа; Исто, Стање и неки проблеми техничких факултета, 1958; Исто, Предлог за оснивање више текстилне техничке школе, 1958. У предлогу је поред локације и карактера школе, наставног плана, задатака и профила текстилног инжењера, предвиђено и да се поред ангажовања наставног кадра са универзитета и виших школа и инжењера из привреде, што пре пошаљу стручњаци на стране више школе на специјализацију (Ројтлинген за памук, Крофолд за свилу, Вупертал за трикотажу, итд.).

[15] *Службени гласник НРС*, бр. 32, 2. август 1958, 672.

[16] *Закон о оснивању Више техничке текстилне школе у Лесковцу*, Службени гласник НРС, бр. 30, 18. јул 1959, 503. Школа је имала задатак да „спрема техничке кадрове више стручне спреме за рад на припреми и реализацији процеса производње у текстилној индустрији као и руководиоце производних радионица, одељења и погона; да прати савремена искуства текстилне индустрије у земљи и иностранству и користи их за унапређење наставе; да сарађује са државним органима, установама, привредним и другим организацијама на стручном усавршавању постојећег техничког кадра и, по потреби организују одговарајуће курсеве и семинаре; да васпитавају студенте као свесне грађане социјалистичке заједнице“. У школу су се могла уписати лица са одређеном средњом школом и две године праксе у текстилној струци, а школовање је трајало две године.

[17] *Службени гласник НРС*, бр. 44, 24. октобар 1959, 709.

развојни основ како текстилне индустрије у Лесковцу тако и у целој земљи. Почетком 60-их је основан и низ центара за ванредно студирање – у Врању, Прокупљу, Гњилану, Пироту – у којима је омогућавано школовање становника из свих делова јужне Србије и других крајева земље. Почетком деценије се појавила, а 1964. је реализована и идеја о факултетском образовању текстилних стручњака у Лесковцу тако што су се на иницијативу локалних стручних, привредних и управних органа, споразумели Виша текстилна школа и Технолошки факултет из Београда о одржавању факултетске наставе у просторијама школе, при чему је факултет дао наставнике а виша школа просторије и школски инвентар и опрему. У лето 1964. је одржана припремна настава коју су похађала 32 текстилна инжењера из привреде, од којих је у септембру 27 положило диференцијални испит и уписало пети семестар, а 25 завршило студије, стекло диплому инжењера и вратило се у привреду и применило стечена знања у производњи и унапређењу текстилне индустрије.[18]

Јула 1959. основана је и Виша техничка машинска школа у Нишу, која је почела са радом 1. новембра.[19]

Крајем 50-их година је почео и развој вишег школства на Косову и Метохији. Лоши културно-просветни услови и заосталост привреде довели су до тога да се прво оснују више школе за школовање наставног кадра и за административне раднике. Културно просветно наслеђе на Космету је било тешко и одређивало је просветни ниво становништва током 50-их година. На Косову и Метохији је према попису 1948. неписмено било 62,5% становништва (78,4% женског), а према попису 1953. 54,8% од укупног становништва старијег од 10 година (72,1% женског). Без школске спреме је 1948. било 75,8%, а 1953. 71,2% становника старијих од 10 година.[20] Велика улагања и снажан пораст броја школа, ученика и

[18] Драгољуб Трајковић, Живан Стојковић, Хранислав А. Ракић, Ненад М. Михајловић, Слободан Јовановић, *Сто година лесковачке текстилне индустрије (1884 – 1984)*, Лесковац 1984, 222-227.

[19] *Службени гласник НРС*, бр. 30, 18. јул 1959, 502. Исте школе су основане и у Београду и Крагујевцу са задатком да „спремају техничке кадрове више стручне спреме за рад на припремању и реализацији технолошког процеса производње у металској индустрији као и руководиоце производних радионица, одељења и погона; да прате савремена искуства металске индустрије у земљи и иностранству и користе их за унапређење наставе; да сарађују са државним органима, установама, привредним и другим организацијама на стручном усавршавању постојећег техничког кадра и, по потреби организују одговарајуће курсеве и семинаре; да васпитавају студенте као свесне грађане социјалистичке заједнице“. Школа је трајала две године, а право уписа су имала лица са средњом школом и две године рада у пракси. Савет за просвету НР Србије је октобра 1959. донео решење да школе почну са радом 1. новембра (*Службени гласник НРС*, бр. 44, 24. октобар 1959, 709).

[20] Konačni rezultati popisa stanovništva 1948, Stanovništvo po pismenosti, knj. V, Beograd 1955, XVIII, XX; Popis stanovništva 1953, Pismenost i školska sprema knj. III, Beograd 1960, XLI-XLII, LII-LIII.

наставника после рата нису могли да отклоне постојеће проблеме, нарочито недовољан број квалификованих наставника предметне наставе за основне и средње школе. Тај, као и остали проблеми (недостатак простора, непохађање, осипање ученика, итд.), били су нарочито изражени код албанске националне мањине, упркос непорецивом напретку у односу на стање пре и непосредно после Другог светског рата.[21] Обезбеђивање квалификованог наставног кадра уопште, а за албанску наставу посебно, наметало се као основни задатак школске политике на Космету крајем 50-их година. Зато је као прва виша школа на Косову и Метохији 1957. основана, а септембра 1958. почела са радом Виша педагошка школа у Приштини.[22] То је била мешовита школа са наставом на српском и албанском језику. Са радом су почеле две наставне групе: за математику и физику и за биологију у хемију. Школу је прве године похађало 96 студената, 64 Срба и 32 Албанца.[23]

Годину дана касније, 1959. у Приштини је основана и Виша управна школа, у циљу стварања стручног кадра за државни управни апарат.[24]

У међувремену, реформе које су предузете крајем 50-их година су уобличаване и примењиване у изменама савезног и републичког закона о универзитетима које су донете средином 1960. Поред увођења вишестепене наставе, форсирања ванредног студирања и других решења која су била усмерена на повећање ефикасности студија и пораст броја дипломираних стручњака, оснивани су и нови факултети, од којих један број ван Београда. Тако је даван допринос повећању високошколских капацитета, порасту броја стручњака и прокламованој деметрополизацији високог школства. Поред осталог, тада су основани и први факултети на југу Србије и на Косову и Метохији: у Нишу Медицински, Правно-економски и Технички факултет, а у Приштини Филозофски факултет, сви у оквиру Београдског универзитета.[25]

---

[21] AJ, ЦК СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII, к-4/21, јануар 1960; AJ, ЦК СКЈ, XVIII, к-7/5, Преглед свих врста школа и ученика на територији АКМО за школску 1958/59; *Jugoslavija 1918 – 1988,* 357-362. Број основних школа на Космету је повећан са 428 1945. на 847 1955, број ученика са 52.323 на 118.377, а наставника са 491 на 3.460. Број средњих школа је 1946. био 26, а 1955. 37, ученика 4.344 и 6.463, а наставника 323 и 577. Док у Области пре рата није било државних школа на албанском језику, 1958/59. их је било 249, и 167 мешовитих, а разне врсте школа је похађало 89.531 ученика Албанаца.

[22] Mreža visokog školstva, 536; Одлука о оснивању више педагошке школе у Приштини, Службени лист Аутономне косовско метохијске области (СЛ АКМО), бр. 24/1957, 225.

[23] AJ, ЦК СКЈ, XVIII, к-7/5, Преглед свих врста школа и ученика на територији АКМО за школску 1958/59.

[24] *Одлука о оснивању Управне школе у Приштини*, СЛ АКМО, бр. 15/1959, 190.

[25] Закон о изменама и допунама закона о универзитетима, Службени гласник НРС, бр. 23, 4. јун 1960, 374-375; Уредба о почетку рада новооснованих факултета Универзитета у Београду, Службени гласник НРС, бр. 28, 5. јул 1960, 496-497. Број високошколских установа у Србији је са 35 1956. порастао на 79 1960. и 97 1965; а број студената са 32.564 на 69.371 и 90.103 (Jugoslavija 1918 – 1988, 364).

Београдски универзитет је имао кључну улогу у оснивању факултета у Нишу у организационом, материјалном и кадровском погледу. Савет Београдског универзитета је 30. маја 1960. од наставника из Београда основао Матичарске комисије, које су организовале нове установе, расписивале конкурсе за наставно особље и припремале почетак рада, до избора управа и савета појединих факултета. Наставно особље нишких факултета су дуго чинили претежно хонорарни наставници из Београда, а први стални наставници су дошли са београдских факултета. Исто тако, ни помоћ у материјалу и инструментима из Београда није изостала, док су проблеме смештаја факултета решавали локални органи власти у Нишу. Према одлуци Извршног већа НР Србије нишки факултети су почели са радом октобра 1960.[26]

Правно-економски факултет у Нишу почео је са радом 18. октобра 1960. За председника савета је изабран Ратко Крстић потпредседник НО среза Ниш а за декана др Славољуб Поповић. Изабране су и старешине одсека и то др Драгомир Стојчевић за правни и др Стојан Новаковић за економски одсек. Факултет се на самом почетку суочио са проблемом простора и наставног кадра. Скромне просторије за рад је обезбедио НО Ниша. Правни одсек је почео рад са четири стална и четири хонорарна наставника, а економски са четири стална и три хонорарна, при чему су главни ослонац представљали наставници са Београдског универзитета. Наставни план економског одсека је био заснован на микроекономској оријентацији школовања студената са посебним нагласком на привредне области које су биле заступљене у југоисточној Србији (индустрија, пољопривреда, трговина), док је наставни план правног одсека био базиран на класичним правним дисциплинама које су се изучавале на свим правним факултетима у земљи, а посебно усмерен на профил правника који је био потребан правосудним органима, органима управе и предузећима. У прву годину је било уписано 1.392 студента, и то 503 на правном (148 редовних и 355 ванредних) и 889 на економском одсеку (211 редовних и 678 ванредних). У почетку су за велики број ванредних студената оснивани центри за ванредне студије у околини Ниша.[27]

---

[26] 30 година Универзитета у Нишу 1965-1995, редактор Драгослав Ђокић, Ниш 1995, 5-7; Свечано отварање Универзитета у Нишу 13, 14, 15. и 16. октобра 1965, Ниш 1966, 9-10. Матичарске комисије су чинили на Правно-економском: др Борислав Благојевић, ректор Београдског универзитета, др Михаило Константиновић декан Правног, др Никола Вучо декан Економског, др Зоран Пјанић, др Радмила Стојановић и Радивоје Давидовић са Економског и др Драгослав Јанковић са Правног факултета у Београду; на Техничком Душан Витас, Павле Станковић и Милан Весовић са Машинског, Драгиша Ивановић, Добривоје Михајловић и Душан Митровић са Електротехничког, Живорад Ђукић и Миодраг Милосављевић са Грађевинског факултета; на Медицинском др Радивоје Бероић декан Медицинског, Божидар Ђорђевић проректор Београдског универзитета, др Љубомир Драшковић, др Живојин Игњачев, др Павле Трпинац и др Ђорђина Шкеровић са Медицинског, др Бранко Кеслер и др Љубомир Ђоковић са Стоматолошког факултета.

[27] 30 година Универзитета у Нишу 1965-1995, 7-8, 67; 35 година Правног факултета у Нишу, уредник проф. др Гордана Станковић, Ниш 1995, 15-19, 24-26.

И Медицински факултет у Нишу, са медицинским и стоматолошким одсеком, почео је са радом октобра 1960. За председника савета је изабран Радомир Бошковић, председник среског одбора ССРН Ниш, а за декана Никола Ђукнић, редовни професор. Настава се у почетку одржавала у згради средње медицинске школе. Одмах је отпочела и практична настава, а основани су и институти за биохемију, биологију, анатомију, медицинску хемију, медицинску физику, хистологију са ембриологијом и физиологију. У првој години рада факултет је имао 48 наставника и сарадника, од којих 3 наставника и 17 сарадника у сталном и 19 наставника и 9 сарадника у хонорарном радном односу. Поред наставника Медицинског и Стоматолошког факултета у Београду, значајну помоћ при оснивању и почетку рада дало је и особље Медицинског факултета у Скопљу. У школску годину уписана су 204 студента, и то 142 на медицинском и 62 на стоматолошком одсеку.[28]

Техички факултет је почео са радом 1. октобра 1960. За председника савета је изабран Данило Кнежевић, потпредседник НО Ниш, а за декана ванредни професор Драгољуб Мацура. Факултет је имао четири одсека: машински, грађевински са саобраћајно-конструктивним и хидротехничко-конструктивним смером, архитектонско-конструкторски и електронски одсек. Недостатак простора, опреме и лабораторија је био велика сметња у раду, али постепено је смањиван почетком 60-их година изградњом, али пре свега сарадњом са привредом. Наставни кадар је представљао посебан проблем. У почетку су била само четири асистента у сталном радном односу, а током прве године седам сталних наставника и осам асистената. Упркос тешкоћама, довођени су стручњаци из привреде, а на самом почетку је знатан допринос дао известан број стручњака ангажованих на изградњи аутопута Братство-јединство. Највећи терет око организације и извођења наставе и формирања кадрова у почетном периоду поднели су наставници Београдског универзитета. Проблем кадра је био повезан и са стамбеним питањем у чијем решавању су помоћ пружале локалне власти и привреда. У школску 1960/61. годину била су уписана 402 редовна студента: 57 на архитектонском, 88 на грађевинском, 129 на електронском и 128 на машинском одсеку. Током школске 1964/65. године са факултета су изашли и први дипломирани инжењери.[29]

---

[28] 30 година Универзитета у Нишу 1965-1995, 9-11, 74.

[29] 30 година Универзитета у Нишу 1965-1995, 12-13, 67; Технички факултет 1960-1970, Ниш 1970, 5, 15, 19-21, 85; Тридесет година Грађевинског факултета у Нишу 1960-1990, уредник Слободан Коблишка, Ниш 1991, 18-26, 72, 140-144, 153. Помоћ привреде у решавању питања простора, опреме и практичног наставног рада била је карактеристична за Технички факултет у Нишу од самог почетка. Већ новембра 1960. репортери листа „Студент“ су извештавали да је део фабрике „РР заводи“ уступљен за слушаонице и лабораторије електронског одсека, а да се део практичних вежби одвија у самој фабрици (Студент, бр. 29, 29. новембар 1960, 4).

Као и у случају других средина, разлози оснивања факултета у Нишу су лежали у динамичном развоју привреде и друштва који је сваке године захтевао све већи број кадрова са високом стручном спремом, што сам Београдски универзитет није могао да обезбеди. Поред школовања потребних кадрова, факултети и Нишу су омогућавали и њихов правилнији распоред на територији Србије, пружали могућност великом броју младих људи са југа Србије да се школују у центру који је ближи и који изискује мање материјалне трошкове и тако растерећивали београдске факултете и омогућавали да високошколско образовање стиче већи број деце из радничких и сељачких породица. Факултети у Нишу су имали значај у задовољавању потреба за кадровима у нишком, зајечарском и лесковачком срезу и појединим општинама других срезова које су гравитирале Нишу, а на том подручју је 1961. било 1.430.391 становника, или трећина уже Србије, и потребе за факултетски образованим кадровима су биле велике. Поред тога, Ниш је израстао у велики град, индустријски и административни центар југоисточне Србије, за чији је даљи развој био неопходан велики број високообразованих стручњака, како лекара за здравствену службу, правника за административне и правосудне органе, економиста за разне области привреде, тако нарочито инжењера машинства и електротехнике за укључивање у снажан развој ових грана индустрије у Нишу. Зато је отварање факултета било од вишеструког интереса и користи – за саме факултете, привредне организације и привредни, друштвени и културни развој и напредак локалне средине и целе државе.[30]

Отварање и почетак рада факултета у Нишу донели су граду перспективу, отворили су могућности за развој културног и друштвеног живота, али и створили проблеме карактеристичне и за остале младе високошколске центре. Поред смештајних и кадровских тешкоћа, постављало се и питање смештаја и исхране пристиглих академаца, као и њиховог културног и забавног живота. У јесен 1960. у Нишу се окупило око 1.000 редовних студената које је требало сместити и прехранити. Тада је постојао дом у хотелу „Унион“, са око 200 места, собама са 9-18 лежајева, неодговарајућим условима за живот и рад, високим ценама итд. Цене у приватном смештају су биле још више (1.500 - 4.000 динара, а у дому 1.500). Као менза је служила адаптирана кафана у којој се, уместо 400, хранило преко 700 студената за 3.500 динара месечно. До краја године је требало саградити модеран ресторан за 1.200 студената. Од осталих питања студентског стандарда већ у почетку је вршено дотирање сиромашних студената и одобрен повлашћен превоз у градском, приградском и железничком саобраћају од 50%. Одмах су основани и одбори Савеза студената факултета и виших школа по годинама студија,

[30] Свечано отварање Универзитета у Нишу, 9, 27-28.

организоване разноврсне друштвено-политичке, културно-уметничке и спортске активности, које су из године у годину интензивиране.[31] На новооснованим факултетима су формиране и организације Савеза комуниста, које су пратиле и усмеравале политички, стручни, културни и свакодневни живот студената.[32]

Из даљег развоја нишких факултета је већ за пет година проистекло њихово издвајање из Београдског универзитета и оснивање Универзитета у Нишу, трећег у Србији и седмог у Југославији. Закон о оснивању Универзитета је проглашен 15. јуна 1965, а до краја јуна је изабран и Универзитетски савет на челу са Божидаром Манићем, потпредседником скупштине среза Ниш и први ректор Универзитета, редовни професор Правно-економског факултета, Бранимир Јанковић. Универзитет је почео са радом 1. септембра, а 14. октобра је свечано отворен у присуству бројних гостију из политичког и научног живота земље. Том приликом је одржан велики митинг и додељене су награде најбољим студентима и наставницима и сарадницима Нишког и других универзитета, пре свега Београдског, који су били заслужни за оснивање факултета и универзитета у Нишу.[33]

Отварање Универзитета у Нишу је била прилика и да се направи осврт на дотадашње резултате високог школства у граду. Упркос примедбама да се високо школство развијало претерано и несразмерно могућностима, да су стваране установе са „дрвеним ногама“, скромном материјалном базом и младим наставним кадром, истицано је да је у међувремену Ниш израстао у крупан индустријски центар са 45.000 запослених само у привреди, са великим гравитационим подручјем и великим потребама за стручњацима. Сматрало се да је даљи развој високог школства у таквом индустријском и радничком центру неопходан због стварања потребних стручних кадрова.[34] Постојање факултета је било и подстицај за развој

---

[31] Студент, бр. 21, 4. октобар 1960, 3; Исто, бр. 27, 15. новембар 1960, 3; 30 година Универзитета у Нишу 1965-1995, 14-18. Већ 1961. основано је Културно-уметничко друштво, 1962. позориште, а 1963. је изграђен нови дом са 243 места.

[32] Историјски архив Београда, (ИАБ), фонд Градски комитет (ГК), ф. 313, Записник седнице Организационо-политичког секретаријата ЦК СКС, 5. април 1961. На седници је одлучено да се организације СК на вишим школама и факултетима ван Београда и Новог Сада вежу за општинске комитете на чијој се територији налазе, уз могућност да се формирају заједнички комитети такође везани за општински комитет. О политичком организовању и раду студената на новим факутетима и сарадњи са локалним органима СК и Народне омладине видети и: ИАБ, фонд Универзитетски комитет (УК), ф. 83, Тезе о спровођењу реформе.

[33] *Закон о оснивању Универзитета у Нишу*, Службени гласник НРС, бр. 26, 19. јун 1965, 633-634; *30 година Универзитета у Нишу 1965-1995*, 19-24, 57; *Свечано отварање Универзитета у Нишу*, 7-101. У време оснивања Универзитета било је 234 стална наставника и сарадника, 3.805 редовна и 2.594 ванредна студента, 412 апсолвената, а факултети су до тада дали 1.515 стручњака са првим и 463 са другим степеном спреме.

[34] *Свечано отварање Универзитета у Нишу*, 74-75, 82.

града: током пет година град Ниш је уложио у факултетске објекте око милијарду динара, изградио 150 станова и улагао у стандард студената. Поред тога што је велики број студената сиромашнијег стања стекао високо образовање, задржан је известан број постојећих и доведени су стручњаци са стране, што је позитивно деловало на друштвени, културни и научни развој саме средине. Посебно је била вредна пажње сарадња између факултета, нарочито Техничког, и привреде Ниша, на обострану корист. Велике фабрике, пре свега Електроиндустрија и Машинска индустрија, обезбеђивале су простор, опрему и лабораторије за рад Техничког факултета, стипендирале су студенте, ангажовале своје стручњаке у наставном и научном раду факултета, учествовале у изради планова и програма, с друге стране, добијале су квалитетне стручњаке одговарајућих профила, као и помоћ наставника у унапређењу процеса производње. Таква сарадња факултета и привреде је био један од основних циљева реформе и деметрополизације високог школства и може се рећи да је примерно остварен управо у Нишу почетком 60-их година. Истовремено, и остали факултети су остваривали добру сарадњу са праксом – Медицински у здравству, а Правно-економски са државним и правосудним органима и са привредним организацијама у Нишу и југоисточној Србији. Зато се сматрало да су нишки факулети у првим годинама свог рада оправдали постојање, уз нужно ослањање на искуство, помоћ и залагање Београдског и других универзитета.[35]

Иако је приликом отварања истакнуто да се даљи план развоја Нишког универзитета не заснива на оснивању нових већ на развоју и побољшавању услова рада постојећих установа,[36] ускоро је Универзитет био проширен: 1968. године је у Нишу основан Електронски факултет, 1970. је Правно-економски подељен на Правни и Економски факултет.[37]

Изменама Закона о универзитетима и факултетима 1960. године основан је и Филозофски факултет у Приштини, у оквиру Београдског уни-

---

[35] *Свечано отварање Универзитета у Нишу*, 15-17, 30-40, 86-89; *Технички факултет 1960-1970*, 8, 10, 51-53, 63-65; *Тридесет година Грађевинског факултета у Нишу*, 5.

[36] Драги Стаменковић, председник Извршног већа Србије, на отварању Универзитета истакао је успехе у развоју високог школства и школовању стручњака у земљи и на нишким факулетима у претходном периоду, и нагласио да основна потреба није више стварање нових високошколских установа, већ развијање постојећих факултета и виших школа, усавршавање програма наставе, побољшавање материјалних услова рада, увођење нових облика наставе, проверавање рационалности високошколске мреже и интензивирање студија. (*Свечано отварање Универзитета у Нишу*, 25-26).

[37] Технички факултет је 1971. подељен на Грађевински и Машински и основан је Филозофски факултет, а 1972. и Факултет заштите на раду, тако да је после деценије постојања Универзитет у Нишу имао осам факултета, 19.299 студената (11.434 редовна и 7.865 ванредна) и 215 наставника и 258 сарадника. *Десет година Универзитета у Нишу 1965-1975*, Ниш 1975, 32.

верзитета и тако постављен темељ још једног универзитетског центра у Србији. Недостатак квалификованог наставног кадра, нарочито за школе на албанском језику, само је ублажаван радом Више педагошке школе и студирањем омладине са Космета на другим универзитетима.[38] Зато је факултетско школовање наставника за различите предмете био први корак високошколског образовања на Космету и разлог оснивања Филозофског факултета. Факултет је имао шест група: албанолошку, биолошку, хемијску, физичку, математичку и групу за српски језик и књижевност. Неопходну помоћ приликом оснивања, рада матичарске комисије и почетка наставе пружили су Београдски и Скопски универзитет и Виша педагошка школа у Приштини. Настава се одвијала у просторијама Више педагошке школе, по уџбеницима и наставним програмима Београдског универзитета. У почетку је било 15 сталних наставника и сарадника, и то 7 професора и 8 асистената, и 10 хонорарних предавача из Београда и Скопља, који су долазили само на предавања. Наставу албанског језика и књижевности је изводило 5 лица, од којих су двојица били доктори. За декана је изабран Бранко Вељковић, редовни професор на катедри за педагогију у Скопљу. Факултет је оскудевао у наставницима, простору, средствима и опреми, тако да у почетку није имао библиотеку и семинаре и суочавао се са великим тешкоћама у раду. Прве године је било око 120 студената на свим групама.[39]

Оснивање Филозофског факултета је било само подстицај за даљи развој високошколских установа на Космету, који је захтевала потреба за кадровима разних профила и степена стручности. Пре свега, потреба за правницима и економистима је 1961. довела до оснивања Правно-економског факултета у Приштини у оквиру Београдског универзитета. Иницијативу за оснивање факултета је дао НО Приштине руководећи се чињеницом да је 1960. на Космету било 931.000 становника, а само 166 правника и 77 економиста. За планирани развој је било неопходно обезбедити нове кадрове, те је предлог прихваћен и током лета донет закон о оснивању, формирана матичарска комисија и током октобра изабрани органи управе, први наставници, извршен упис и Факултет свечано отворен у присуству политичких функционера и научника (Крсте Црвенковски, Ђурица Јојкић, Душан Мугоша, Мехмед Хоџа, Кол

[38] AJ, ЦК СКЈ, XVIII, к-4/18, 1958; AJ, ЦК СКЈ, XVIII, к-7/25, 1960; AJ, ЦК СКЈ, XVIII, к-7/33, Образовање и стручно усавршавање наставника у школама националних мањина, октобар 1961. Јуна 1960. у основним школама је било 59,6% неквалификованог наставног особља, а у вишим разредима основне школе на албанском језику неквалификовани наставни кадар је чинио чак 93,1% од укупног броја наставника.

[39] *Студент*, бр. 29, 29. новембар 1960, 4; AJ, ЦК СКЈ, XVIII, к-7/33, Образовање и стручно усавршавање наставника у школама националних мањина, октобар 1961; *Izveštaj o radu Univerziteta u školskoj 1959/60*, 3; *Универзитет у Приштини 1970-1990*, уредник Дестан Хаљими, Приштина 1990, 15, 18.

Широка, итд). За првог декана је изабран Јовица Патрногић, ванредни професор, а за председника савета Илија Ђукић, председник НО Космета. И овај пут је неопходна кадровска и стручна помоћ дошла из Београда, Скопља и Ниша, а материјална од обласних и републичких органа. Настава је почела октобра 1961. по модификованим плановима Правног и Економског факултета у Београду. Међу првим наставницима и асистентима (24 на Правном и 13 на Економском) били су и бројни хонорарни предавачи из Београда, Ниша и Скопља (Станоје Аксић, Војислав Бакић, Радивоје Давидовић, Александар Христов, Владимир Митков, итд.). У прву школску годину је уписано 839 студената, 549 на економски и 290 на правни одсек, 220 редовних и 619 ванредних и 208 Албанаца, 601 Срба и Црногораца и 30 осталих. Већ 1961/62. је формиран Центар за хуманитарно право, и друге установе, успостављена је сарадња са другим факултетима у земљи, итд. Први студенти на правном одсеку су дипломирали 1964. њих 17, а на економском 1965. њих 36.[40]

Почетком 60-их година у Приштини су решавани уобичајени проблеми младог високошколског центра, пре свега питање стандарда студената и развијана је њихова друштвена, културна и спортска активност кроз одборе Савеза студената.[41] Истовремено, настављено је ширење високошколске мреже. У Приштини је 1960. основана Виша пољопривредна школа, а исте године у Пећи Виша економско-комерцијална школа. У Косовској Митровици и Приштини је 1961. основана Виша техничка школа, у Призрену 1962. Виша пољопривредна, а у Призрену 1963. и Ђаковици 1967. Виша педагошка школа. Развој техничког високог школства настављен је 1965. оснивањем Техничког факултета у Приштини, где је 1969. основан и Медицински факултет.[42]

Тако је, после једнодеценијског развоја, уз кадровску и техничку помоћ Универзитета у Београду, Скопљу и Нишу и политичку и материјалну

---

[40] Службени гласник НРС, бр. 28, 8. јул 1961, 465; Исто, бр. 32, 15. август 1961, 569; Универзитет у Приштини 1970-1990, 14, 48; Десет година рада правно економског факултета, 1961-1971, Приштина 1971, 6-35, 38-39, 49, 61-65, 140, 156, 165. Матичарску комисију су чинили др Борислав Благојевић, ректор Београдског универзитета, др Димитрије Мишић, декан Економског факултета, Радивоје Давидовић, др Павле Димитријевић и др Зоран Пјанић професори Економског факултета у Београду.

[41] Савез студената у Приштини је основан октобра 1960. и одмах је покренут низ акција на пољу идејно-политичког, културно-забавног и спортског живота. *Студент*, бр. 26, 8. новембар 1960, 4; *Исто*, бр. 29-30, 29. новембар 1960, 4.

[42] *Одлука о оснивању Више пољопривредне школе у Приштини*, Службени лист Аутономне покрајине Косова и Метохије (СЛ АП КИМ), бр. 19/1960, 399; *Одлука о оснивању Више економско-комерцијалне школе у Пећи,* Исто, бр. 19/1960, 399; *Одлука о оснивању Више техничке школе у Косовској Митровици*, Исто, бр. 25/1961, 689; *Одлука о оснивању Више техничке школе у Приштини*, Исто, бр. 25/1961, 689 (укинута 1969); *Одлука о оснивању Више пољопривредне школе у Призрену*, Исто, бр. 26/1962, 1058; *Решење о почетку рада Више педагошке школе у Призрену*, Исто, бр. 2/1963, 30; Закон о оснивању Медицинског факултета у Приштини, Исто, бр. 20/1969, 655; *Универзитет у Приштини 1970-1990,* 48.

подршку друштвене заједнице дошло до оснивања универзитета у Приштини, четвртог у СР Србији. Скупштина САП Косова је 18. новембра 1969. изгласала Закон о оснивању Универзитета у Приштини, а на свечаној седници 15. фебруара 1970. отворен је Универзитет са Филозофским, Правно-економским, Техничким и Медицинским факултетом. Поред четири факултета, у Покрајини је радило и седам виших школа. Брзом успону високог школства у Покрајини и отварању Универзитета, допринео је и развој политичких прилика и међунационалних односа у Југославији и Србији током седме деценије 20. века, док с друге стране тај развој није био подржан и праћен и напретком и сразмерним развојем друштвене, економске и културно просветне основе на Косову и Метохији. Велика заосталост, лоша образовна структура и висок степен неписмености становништва, нарочито албанског, биле су и даље основне одлике Покрајине, а рад Универзитета је све више било обележен политичким и међунационалним трвењима у Покрајини.[43]

У сваком случају, у периоду 1945-1970. у Југославији и Србији је забележена снажна експанзија високог школства која је оставила значајан траг и на југу Србије и Космету. Број високошколских установа у Србији је порастао са 15 на 82, а број студената са 21.922 на 113.822.[44] У јужној Србији и на Косову и Метохији 1945. није било ниједне високошколске установе, да би до 1970, уз помоћ Београдског универзитета и државних и локалних власти, у низу градова основане више школе (четири у Нишу, по једна у Лесковцу и Врању и седам на Космету), а у Нишу и Приштини изникли универзитетски центри, трећи и четврти на територији Србије, са пет, односно четири факултета.

Summary

Dragomir Bondžić

PROGRESS OF DEGREE-GRANTING AND UNIVERISTY EDUCATION IN SOUTHEASTERN SERBIA AND KOSOVO AND METOHIJA 1945 – 1970.

After Second World War, there were no High School institution on the area of Southern Serbia and Kosovo and Metohija. Nevertheless, Strong expansion of Higher and University education in Serbia and Yugoslavia as well after the

---

[43] Закон о оснивању Универзитета у Приштини, СЛ АП КИМ, бр. 33/1969, 1069; Универзитет у Приштини 1970-1990, 13-14, 22-23, 48. Како се у овој монографији констатује, развој Универзитета у Приштини „није био оптерећен сувишним академизмом и традиционализмом“, што објашњава брзину, али и поставља питање квалитета наставе и кадрова. Види више у: Vujadin Milanović, Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije, Beograd-Priština 1989.

[44] Jugoslavija 1918 – 1988, 364.

period of 1945. remained the noticeable consequences even on those areas. Firstly, in 1948 High Pedagogic School was established in Nis, while in the second half of 50's and the first years of 60's during period of sustaining of reform and decentralization (the capital city was no more the only university and education centre) of high and university schooling there was started with establishing a few high schools and the first faculties in Southern Serbia and Kosmet. After High Textile school in Leskovac and High Technical and administrator school in Nis, there were established three faculties in 1960 as the part and technical aid of Belgrade university (Medicine, Law-economy and technical), as the institutions of great importance for development of the economy, the town itself and whole Southeastern Serbia. After five years those faculties became independent establishing University of Nis in 1865. as the institution of the great importance for development of the economy, the town itself and Southeastern Serbia.The First Degree Granting Educational Institution – High Pedagogic School was opened in 1958, while the first faculty of Philosophy was opened in 1960. During 60's there were established a few high schools, and three faculties in Pristine (Law-economy, Technical and Medicine), while The University of Pristine was established in 1970. The specified present the period and the method of establishing two university centers and more then ten high schools for two and a half years in the Southern Serbia.

УДК 902.2(497.11)
903“636”(497.11)

Александар Булатовић

ЛОКАЛИТЕТИ СРЕДЊЕГ И ПОЗНОГ ЕНЕОЛИТА У ЛЕСКОВАЧКОЈ РЕГИЈИ

У средишњем делу басена Јужне Мораве, у широј околини Лесковца, евидентирано је неколико локалитета који припадају средњем и позном енеолиту. Налазишта из средњег енеолита констатована у овој регији су: Селиште у Братмиловцу, Извор и Састанци у Бобишту и Дачки рид-Ортачки рид у Доњој Слатини (карта 1/1-4). На локалитету Селиште у Братмиловцу евидентирани су фрагменти посуда украшени низовима кратких вертикалних урезаних линија, који су раздвојени хоризонталним урезаним линијама, затим посуде украшене брадавичастим апликама на трбуху, као и лоптасте посуде са тракастим широким дршкама које незнатно прелазе обод (Т.I/14-15).

На локалитету Извор у Бобишту констатовани су фрагменти керамике украшени низовима косих убода, као и фрагменти украшени танким паралелним хоризонталним урезаним линијама испуњеним белом инкрустацијом, које су уоквирене урезаним линијама у форми правоугаоника (Т.I/1-3).

На локалитету Састанци у Бобишту евидентиран је велики број керамичких фрагмената, од којих један део припада средњем енеолиту. Та керамика је разноврсна, а карактеришу је зделе лоптастог реципијента, благо извијеног врата, са кружним пуним отиском на трбуху; коничне дубоке посуде са хоризонтално постављеном дршком испод обода, која је неколико пута вертикално перфорирана; дубље биконичне посуде; амфоре уског отвора и лоптастог реципијента; тракасте и тунеласте дршке и др. Технике и мотиви украшавања су разнолики, а најзаступљенији мотиви су: низови косих убода; урезане паралелне линије уоквирене урезаним тракама; вертикални паралелни жлебови; убоди који формирају висеће троуглове; урези у мотиву рибље кости раздвојени вертикалном линијом; отисци у виду знака Y; унакрсно сумарно урезане линије; паралелне линије изведене браздастим убадањем (*furchenstich*), као и комбинације наведених мотива (Т.I/4-8).

На локалитету Дачки рид-Ортачки рид у Доњој Слатини констатовани су фрагменти полулоптасте зделе са кружним удубљењем на трбуху, затим фрагменти посуде украшене хоризонталним низовима кружних удубљења, фрагмент украшен низовима косих убода, односно низовима урезаних црта, уоквирених хоризонталним линијама и др. (Т.II/1-5).

Према аналогијама из Гладница, Маскара, Новачке ћуприје, Ђурђеве главице, Дрмна, Јеленца и осталих локалитета из тог периода, констатовано је да налази са наведених локалитета у лесковачкој регији припадају културним групама Баден и Костолац, са извесним утицајима културних група Чернавода III и Коцофени.[1] Судећи према већем броју равничарских насеља смештених у Лесковачком пољу, у односу на гранична насеља, може се закључити да је у периоду развијеног енеолита живот у лесковачкој регији био релативно миран.

На локалитету Састанци у Бобишту, осим налаза из средњег енеолита, констатовани су фрагменти керамике из позног енеолита: фрагмент коничне зделе косо профилисаног обода, украшеног висећим кратким урезаним шрафираним троугловима; фрагмент посуде украшен цик-цак линијом око које се налазе вертикални низови хоризонталних урезаних паралелних линија; фрагмент трбуха посуде украшен хоризонталном урезаном линијом испод које се налази мрежасти мотив; фрагмент трбуха посуде, украшен мрежастим мотивом и др. (Т.I/9-11).[2]

Осим у Бобишту, налази из позног енеолита откривени су на локалитетима Хисар у Лесковцу, Градац у Злокућану и Биљурски рид у Лозану (карта 1/5-7). На локалитету Хисар у Лесковцу констатована је бакарна једносекла секира са кружним отвором и фрагмент посуде левкастог врата, украшен висећим троугловима, спиралама и тачкастим убодима (Т.I/12-13).[3] Две бакарне секире, веома сличне секири са Хисара, евидентиране су на локалитету Биљурски рид у Лозану код Лебана (Т.II/6-7).[4] Фрагмент посуде луковичастог облика, чији је трбух украшен мрежастим мотивом констатован је на локалитету Градац у Злокућану код Лесковца (Т.II/8).

Према аналогијама керамичких посуда са локалитета позног енеолита из суседства или шире регије, налази из лесковачке регије могу се определити у културну групу Бубањ-Хум II, са извесним културним утицајем културне групе Коцофени III. Посуда идентична фрагменту керамике са Хисара евидентирана је у Перник у, а опредељује се у културну групу Радомир III/IV, која хронолошки одговара културној групи Бубањ-Хум II.[5]

---

[1] Јевтић, Шљивар 1986, 182-191; Тасић 1960, 143-156; Крстић, Bankoff, Вукмановић, Winter 1986, 17-62; Стојић, Чађеновић 2006, 163-173; Гарашанин 1973, 195-197; Галовић 1959, 329-336.

[2] Стојић 2004, T.V,VI.

[3] Ерцеговић-Павловић, Костић 1988, кат.бр. 114; Стојић, Јоцић 1993, Т.1/7.

[4] Ерцеговић-Павловић, Костић 1988, кат.бр. 125.

[5] Гарашанин, Ђурић 1983, инв.бр. 141-144,153; Roman 1976, Pl.46/14-15, Pl.54/11, Pl.63/10; Alexandrov 1995, Fig.7/94-95, 97,102-105, Fig.8/111,116-117.

Секира са Хисара одговара типовима *Dumbravioara i Izvoarele*, према Вулпеу, који се у Румунији појављују у културним групама Глина III и IV. Секире из Лозана одговарају типу *Corbasca*, који је, такође, карактеристичан за Глина културу.[6] Ове секире су у Румунији евидентиране са најранијим бронзаним предметима, па се могу датовати у рано бронзано доба, према периодизацији која се користи у Бугарској и Румунији, што би, према нашој периодизацији, одговарало позном енеолиту, односно половини III миленијума пре н.е.

Керамика украшена у маниру костолачке културне групе евидентирана је на Хисару у Сувој Реци код Призрена на Косову, а налази керамике украшене *furchenstich* техником откривени су чак у Пелагонији, у околини Прилепа, па није изненађујуће њихово присуство у басену Јужне Мораве.[7] И налази баденске и Чернавода III културних група у Гладницама код Грачанице потврђују кретање енеолитских култура, са севера, према југу Балканског полуострва. Изненађује податак да налази из ових периода нису евидентирани у јужном делу басена Јужне Мораве, иако се последњих година врше интензивна археолошка ископавања праисторијских локалитета у овом крају.[8] Могућно је да је главни комуникациони правац у то време била долина Ветернице, а да је Грделичка клисура избегавана као непредвидива и несигурна комуникација, па из тог разлога нису евидентирани локалитети из средњег и позног енеолита у Врањско-бујановачкој котлини и Прешевској повији.

Проблеми хронологије, стратиграфије и периодизације средњег и позног енеолита у басену Јужне Мораве, као и карактер њиховог односа са суседним културама средњег и позног енеолита, тек ће бити решавани, а велики допринос ће, надамо се, дати резултати са нових ревизионих ископавања локалитета Бубањ код Ниша на коме су заступљени културни слојеви из свих фаза енеолитског периода.

---

[6] Vulpe 1970, Abb.1, T.7/95, T.11, T.4/56, T.3/40.

[7] Tasić 1995, 131-132. На увиду у керамику из околине Прилепа захваљујем колеги А. Митковском из Музеја у Прилепу.

[8] Булатовић 2007, 31-33.

Локалитети развијеног и позног енеолита у лесковачкој регији

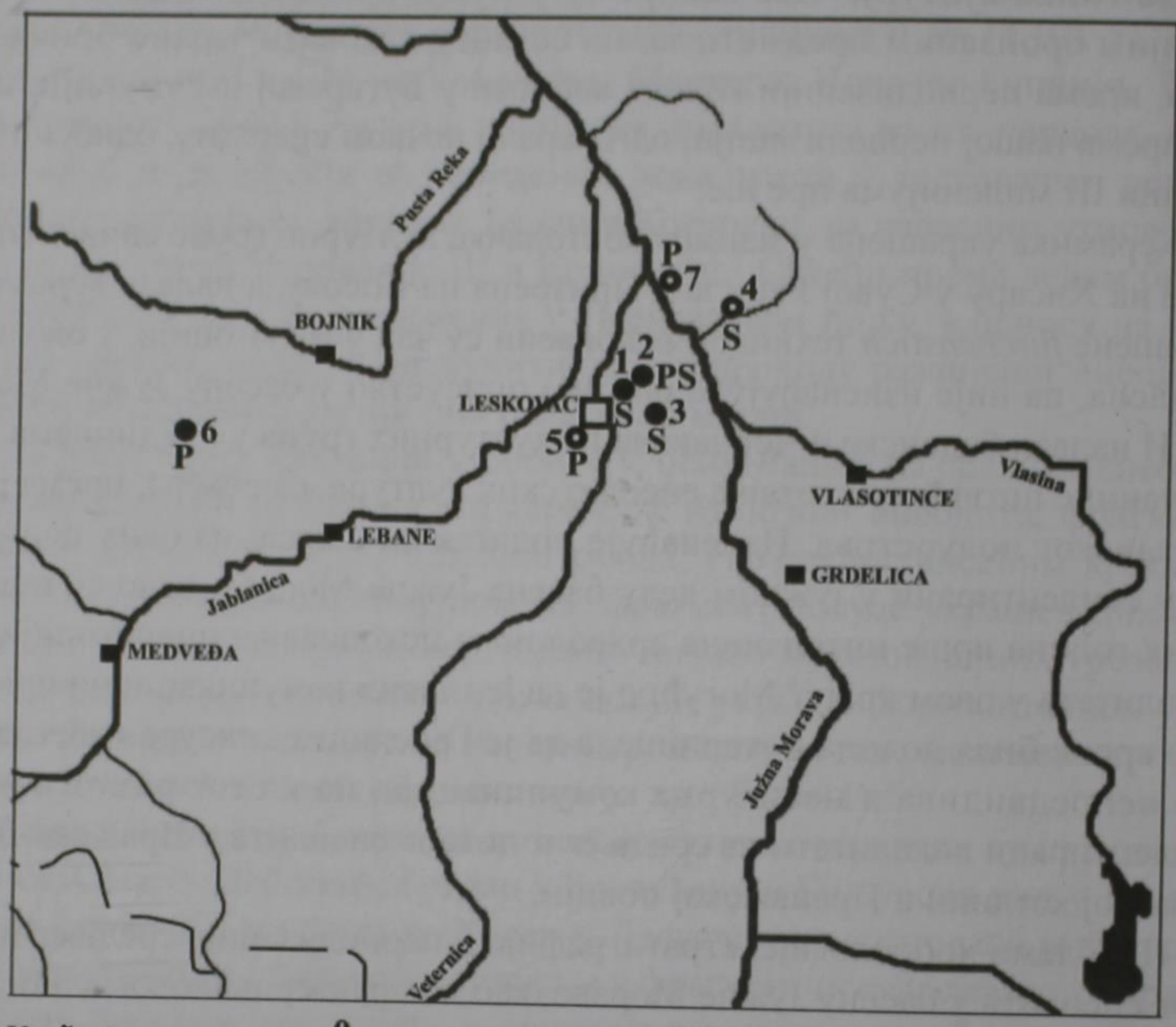

Карта 1

Списак локалитета:

1. Бобиште, локалитет Извор
2. Бобиште, локалитет Састанци
3. Братмиловце, локалитет Селиште
4. Доња Слатина, локалитет Дачки рид
5. Лесковац, Хисар
6. Лозане, локалитет Биљурски рид - бачице
7. Злокућане, локалитет Градац

Легенда:

● равничарско насеље
⊙ градинско насеље

S локалитети средњег (развијеног) енеолита

P локалитети позног енеолита

TABLA I

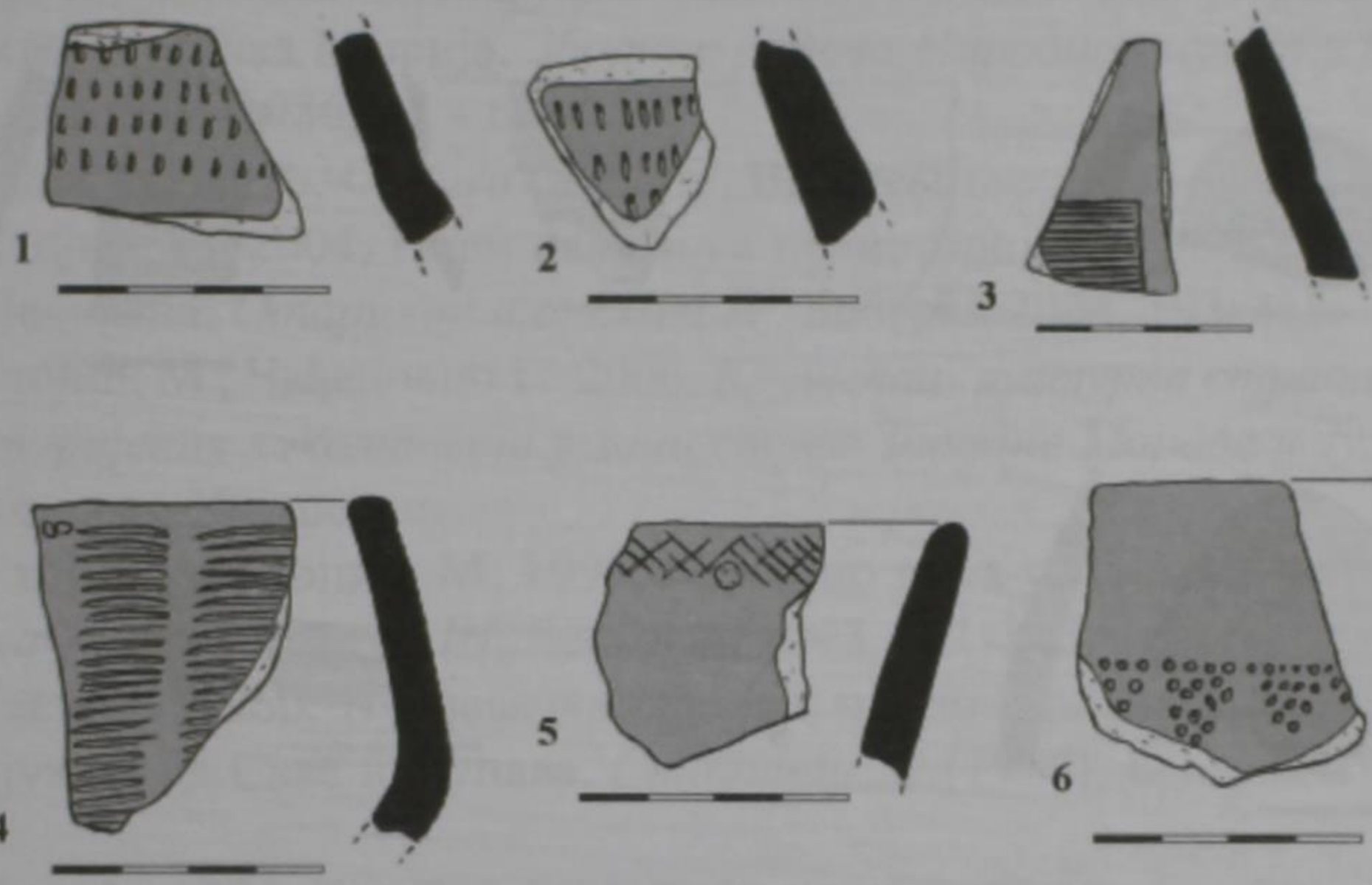

TABLA II

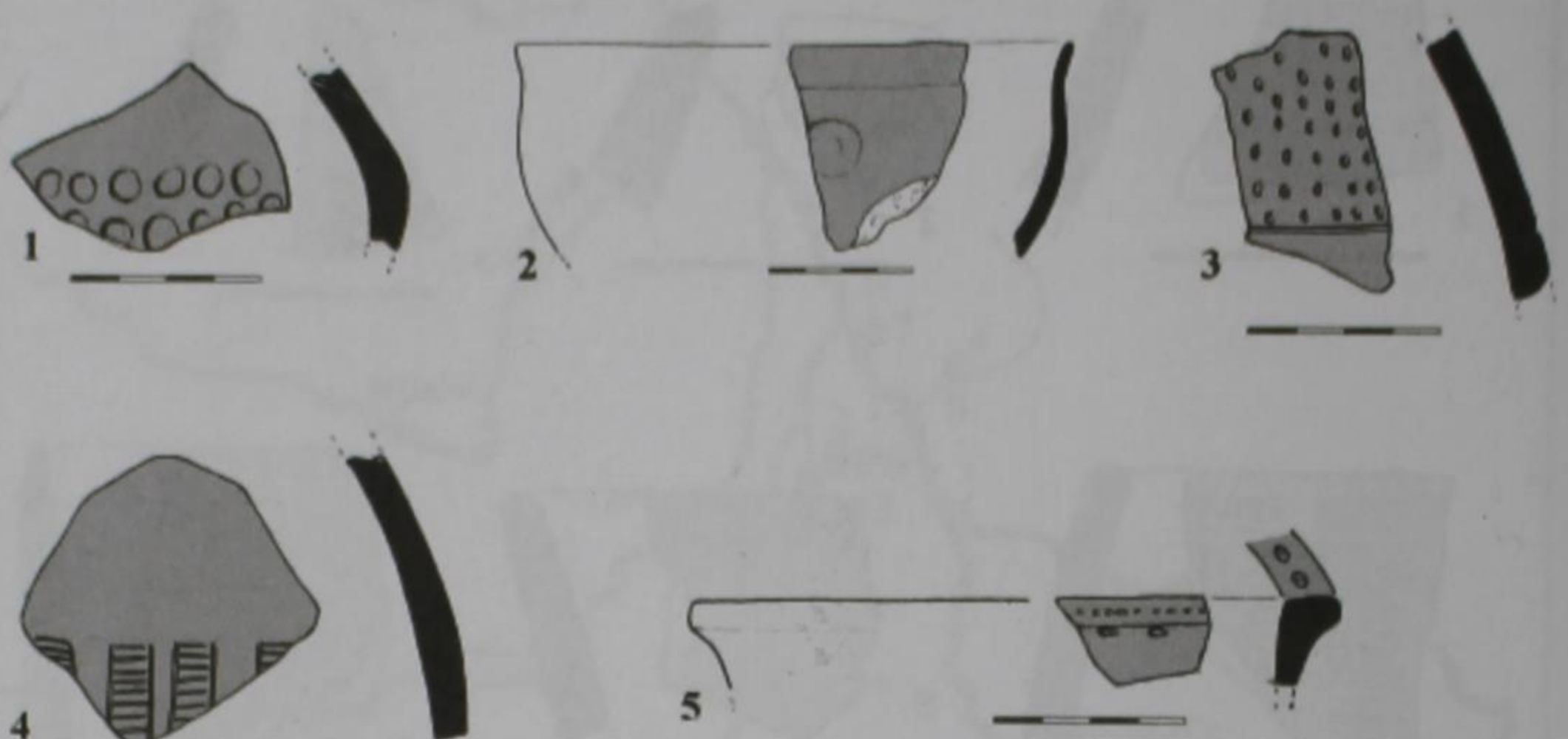

БИБЛИОГРАФИЈА

• Alexandrov S., 1995, The Early Bronze Age in Western Bulgaria: Periodization and Cultural definition, In: *Prehistoric Bulgaria*, In: *Prehistoric Bulgaria*, Eds. D.W.Bailey and I. Panayotov with S. Alexandrov, Madison Wisconsin, 253-270.

• Булатовић А. 2007, *Врање – културна стратиграфија праисторијских локалитета врањске регије*, Београд-Врање 2007.

• Ерцеговић - Павловић, С., Костић, Д. 1988, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја,* Београд-Лесковац 1988.

• Галовић Р. 1959, Праисториско насеље „Јеленац“ код Алексинца, *Зборник радова Народног музеја у Београду* II, Београд 1959, 329 – 336.

• Гарашанин М. 1973, *Праисторија на тлу Србије,* Београд 1973.

• Гарашанин, М., Ђурић, Н. 1983, *Бубањ и Велика хумска чука*, каталог изложбе, Ниш.

• Јевтић М., Шљивар Д. 1986, Заштитна ископавања праисторијских насеља у атару села Дрмна код Костолца, *Гласник Српског археолошког друштва* 3, Београд 1986, 182-191.

• Крстић Д., Bankoff A., Вукмановић М., Winter F. 1986, Праисторијски локалитет Новачка ћуприја, *Зборник радова Народног музеја у Београду XII – 1*, Београд 1986, 17 – 62.

• Roman P. 1976, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti.

• Стојић, М. 2004, Нови налази са праисторијских локалитета у околини Лесковца, *Старинар н.с. LIII-LIV*, Београд 2004, 193-215.

• Стојић, М., Чађеновић Г. 2006, *Крушевац- културна стратиграфија праисторијских локалитета у зони става Западне Мораве и Јужне Мораве*, Београд-Крушевац.

• Стојић, М., Јоцић, М. 1993, Метално доба у Лесковачкој котлини, *Лесковачки зборник XXXIII*, Лесковац 1993, 291-306.

• Тасић Н. 1960, Ђурђевачка главица, прилог проучавању вучедолске групе јужно од Саве и Дунава, *Старинар XI* (1960), Београд 1961, 143-156.

• Tasić N. 1995, *The Eneolithic Cultures of the Central and West Balkans*, Belgrade 1995.

• Vulpe A., 1970, *Die Äxte und Beile in Romänien*, Prähistorische Bronzefunde, Ab. IX, band 2, München.

Summary

Aleksandar Bulatović

THE SITES OF LATE AND PROGRESSED CHALCHOLITIC-COPPER AND STONE AGE IN LESKOVAC REGION

Due to archaeological researches and gifts given by Leskovac Museum external associates, items essential for Progressed and Late Period came to Leskovac Museum. Researches and resulting material from Middle chalcholitic were perceived on the sites as follows: Selište at Bratmilovce, Izvor and Sastanci at Bobište and Dački rid-Ortački rid at Donja Slatina (the 1/1-4). Researches and resulting material from Late chalcholitic were perceived on the sites as follows: Hisar in/near Leskovac, Gradac in Zlokućane and Biljurski rid at Lozane, (map 1/5-7), as well as the site Sastanci in Bobište. According to stylistic-typologic characteristics of ceramic, it is concluded that the researching results from Middle Age chalcholitic from Leskovac region could be set in Baden, i.e. Černa voda III cultural group, as well as into Kostolac cultural group, while the researches of late chalcholitic could be analogue to the researches

of Bubanj-Hum II, i.e. Radomir III/IV of cultural groups. Axes from Leskovac and Lozane highlighting the strong cultural connections between Oltenija and Pomoravlje in Late chalcholitic, including the fact they chronologically locate those sites of Leskovac region into the second half of III millennium B.C.

The issues of chronology, stratography (analyzes and researches of cliffs and rock layers) and periodization of Middle and late chalcholitic in Pomoravlje, as well as their inter-relations with neighbouring cultures of middle and late chalcholitic, will be resolved, while the great contribution is going to be, as it is expected with the results from new reviewed explorations of the site Bubanj near Niš.

УДК 902.2(497.11)
903.3/.4“638”(497.11)

Александар Капуран

ОСТАЦИ ПРАИСТОРИЈСКЕ АРХИТЕКТУРЕ ОТКРИВЕНИ НА ЛОКАЛИТЕТУ ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ

Локалитет Хисар позициониран је на узвишењу у виду лингуле, на југозападном ободу Лесковачке котлине, између долина река Јабланице и Ветернице, на месту где се спајају североисточни обронци планине Гољак и планине Кукавице (надм. вис. 310 м). Овај обронак завршава се платоом у облику троугла, који је са своје три стране окружен падинама, док га од побрђа, са јужне стране, дели седло (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995: 13-24) (Сл. 1). Локалитет је открио Милоје М. Васић, а прво рекогносцирање обавио је М. Гарашанин (Гарашанин и Ивановић 1958). Сондажна истраживања обављена су 1995. године (ibid.), да би била настављена у већем обиму 1999. године и трају све до данашњих дана (Перић, Јоцић и Стојић 2000: 281-302; Стојић 2001: 35-93; Стојић 2001а: 9-61)[1].

Површина локалитета Хисар је ради лакшег истраживања подељена на три сектора. Сектор I, обухвата северну и североисточну падину са терасама од почетка успона до око 280 м надм. вис. Сектор III покрива површину горњег платоа на висинским котама од 305 до 310 м надм. вис. Сектор II представља падину између ова два сектора (и уједно је најмање истражен због великог нагиба терена) (Сл. 1).

Хронолошки најстаријим налазима на овом вишеслојном локалитету припадају спорадични налази неолитске и енеолитске керамике. Најмоћнијем праисторијском хоризонту припадају налази прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба (Гвозденом добу I), од XIV до X века. п.н.е. Током овог периода, део насеља на горњем платоу утврђује се одбрамбеним ровом, који је на стратешки најосетљивијем месту допуњем и палисадом. У Сектору I, поред остатака стамбених објеката, откривено је и неколико металуршких објеката (пећи) и већа површина шљакишта. Живот на Хисару је настављен и током VI и V века п.н.е. (откривени су стамбени објекти, керамика и метални налази), а постоје индиције и да

[1] Захваљујем се др М. Стојићу на уступљеној грађи и документацији

Хисар - Лесковац, генерални план са истраженим површинама

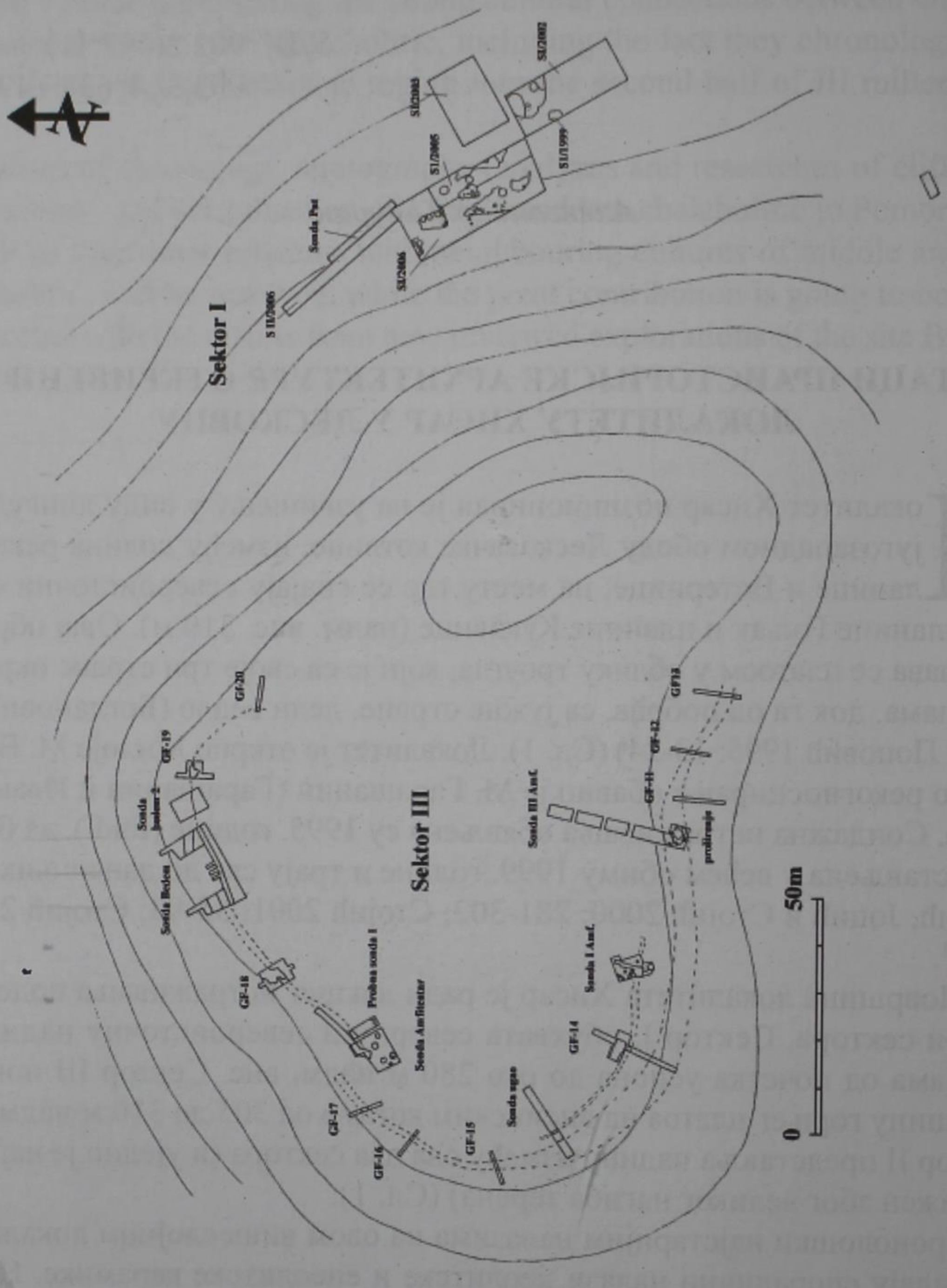

Слика 1

је насеље постојало и током млађег гвозденог доба Латена. На горњем платоу откривена је бедем утврђења из касне антике, грађен од камена и малтера, која највероватније постоји и живи у периоду Византије, па све до средњег века и Турске доминације на овим просторима. Овај насеобински континуитет, поред археолошких истраживања, потврђен је и геофизичким методама детекције. Ова интензивна архитектонска активност је уједно и разлог за веће уништавање праисторијских слојева

(нарочито на горњем платоу Сектора III), због потребе искокопавања темеља моћних античких и средњовековних бедема. На простору јужног обода платоа, праисторијски слојеви нису поремећени, за разлику од северозападног и северног обода платоа. На појединим деловима Сектора I, стратиграфија праисторијских слојева периода Гвозденог доба I, остала је неоштећена и показује постојање четири фазе Брњичке културне групе (Перић, Јоцић и Стојић 2000: 290).

ФОРТИФИКАЦИЈСКА АРХИТЕКТУРА

Прве трагове од фортификационе архитектуре дала су истраживања у Сектору III, на горњем платоу узвишења, у Пробној сонди 1 амфитеатар (о овоме ће бити речи у даљем детаљном опису фортификације по сондама). После извршених геофизичких истраживања, изведених у лето и јесен 2006. године, низом радијално постављених контролних ров сонди (Сл. 1), утврђено је постојање одбрамбеног рова, док на одређеним местима постоје трагови палисаде. Са северне стране платоа у сондама: Бедем 2, ГФП 19 и 20 (Сл. 1), откривен је зид који чини вертикално засечена здравица, на самом превоју заравни платоа ка падини, очуване висине око 1 м, која уз окомиту падину, додатно осигурава одбрану утврђења са те стране. У јужном делу платоа, који је уједно и најприступачнији, на већим дубинама, геофизиком је откривено постојање одбрамбеног рова и изнад њега трагови трасе палисаде. Геофизички профил 13 даје најбољу слику ових фортификацијских елемената (Сл. 2). У њему је откривен одбрамбени ров (Обј. 1), који представља укоп дубине 1,1м и ширине 2,8 м, чија се основа завршава на коти 300,9 м. Испуну рова чини тамнобраон земља са доста фрагмената лепа. Овај укоп затворен је прослојком црвено запечене земље. У његовој испуни откривено је мноштво фрагментованог лепа са траговима плетера, што указује на постојање палисадног бедема, али недостају трагови укопа од стубова. Оваква ситуација понавља се и у ГФ профилу 12 (Сл. 1).

Сонда Амфитеатар/2005, истражена је низом од четири сонде које се пружају у правцу север-југ, са контролним профилима између (Сл.3). Сонда је на простору средишњег дела јужне стране платоа (Сл. 5). Поред више јамских укопа у северним сегментима, у њеном јужном делу, сонди III, откривен је већи укоп прекривен црвено запеченом земљом са доста гарежи и лепа. Укоп се простирао у правцу запад-исток и залазио је у западни и источни профил. Током истраживачке кампање 2006. године, овај део је проширен и докопан (Сонда проширење) и том приликом откривена је стамбена земуница, која је у каснијим периодима послужила за укопавање трасе одбрамбеног рова.

У Сонди Амфитеатар I /2006 постављеној на југозападном ободу платоа (Сл.50), испод откривених средњовековних и античких зидова, на нивоу здравице, откривен је низ укопа, стубова и јама, које имају приближно усмерење северозапад-југоисток. Ови стубови могли би представљати остатке палисадног бедема. Сонда Амфитеатар I/2006 специфична је по свом положају, због тога што са њене југозападне стране креће издужено седло које спаја брдо Хисар са лингулом брда у његовом залеђу. Оваква позиција представља најосетљивији део утврђења за одбрану у случају непријатељског напада.

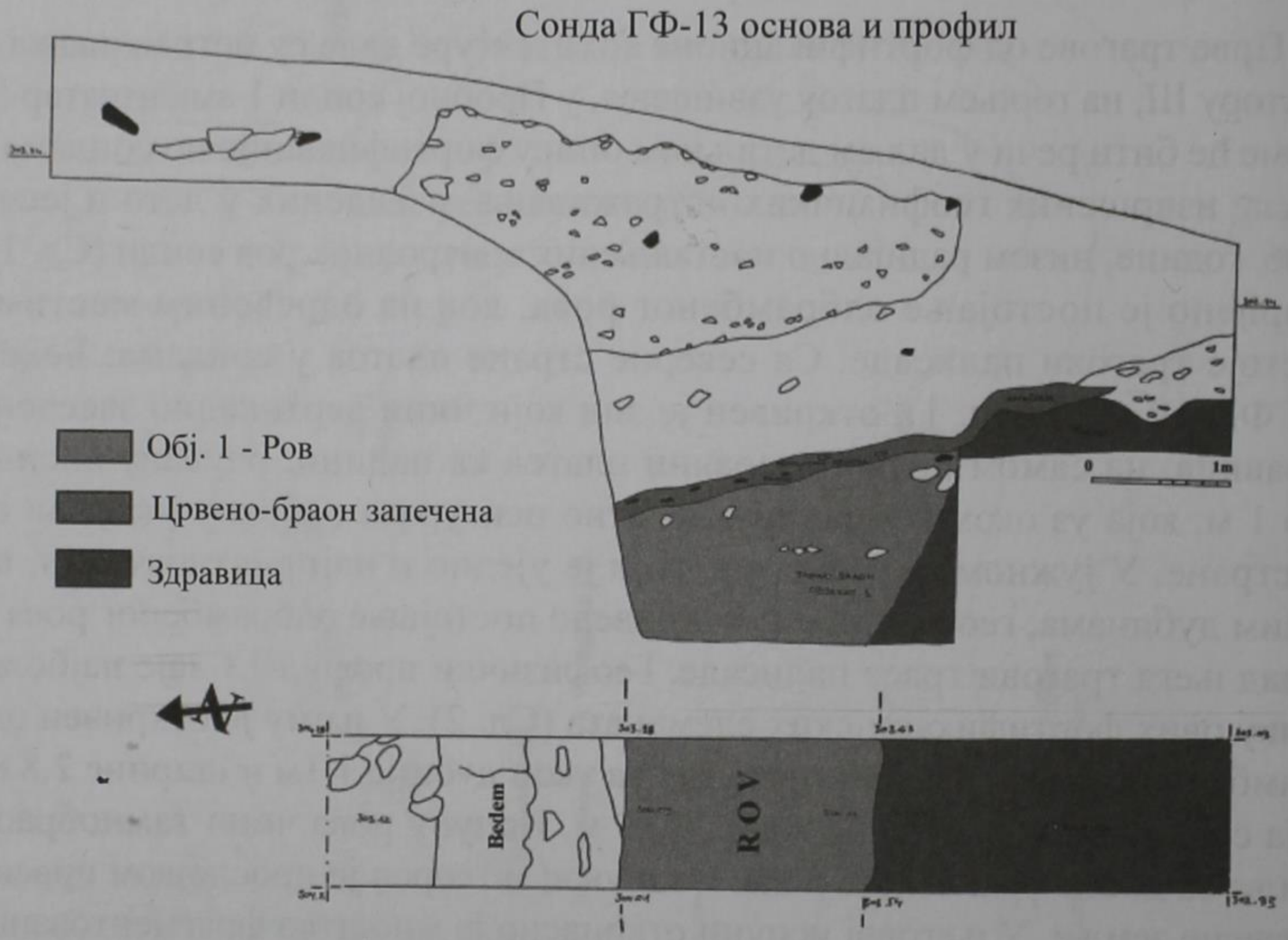

Слика 2

Сонда угао, постављена је под углом од 90° са југозападне стране платоа у правцу североисток-југозапад, јединог лаког приступа платоу на Сектору III (Сл. 4). Стратешки гледано, у случају напада овај простор био би најрањивији. У основи сонде, али и у профилу, видљива је двострука линија одбране представљена широким укопом рова, а изнад њега другим укопом са траговима палисаде у залеђу (слично као у Сонди Амфитеатар I). Палисадни ров укопан је око 0,4 м (на коти 306,02м), док је одбрамбени ров укопан око 1,7 м у здравицу (на коти 304,52м). Откривена ширина већег рова износи око 4 м. Овај тип дуплиране линије одбране насеља карактеристичан је за утврђења у јужнијим крајевима Поморавља (Кацапуп, Буштрање и Свињиште).

Сонде ГФ 15,16 и 17 прате пружање одбрамбеног рова који приближно прати изохипсу на коти 308,00м надморске висине (Сл. 1). У овим сондама откривени одбрамбени ров укопан је и до 4 м у односу на површину (ГФ-17). Остаци ове моћне фортификације већим делом су уништени темељима бедема из античког и средњовековног периода.

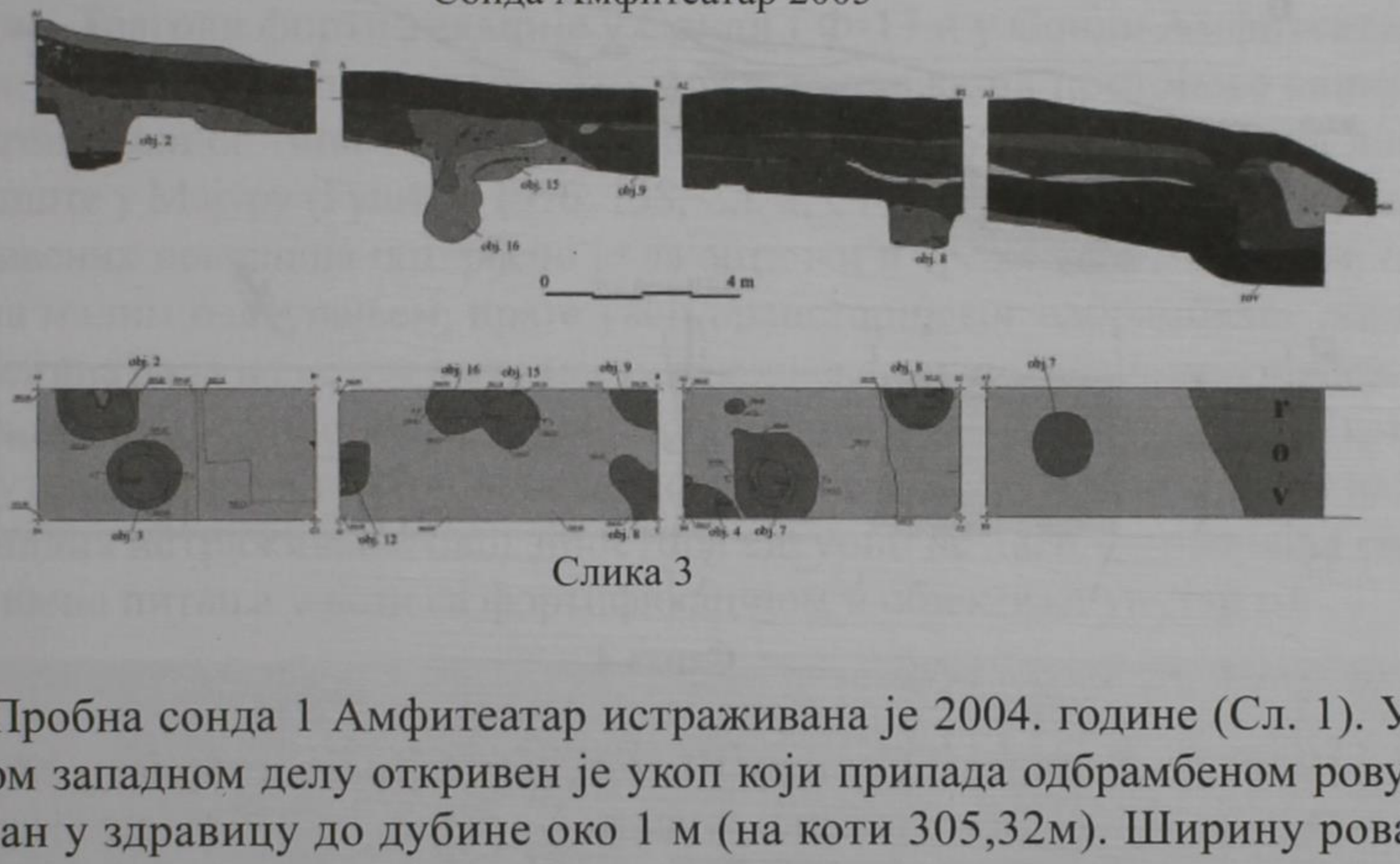

Слика 3

Пробна сонда 1 Амфитеатар истраживана је 2004. године (Сл. 1). У њеном западном делу откривен је укоп који припада одбрамбеном рову, укопан у здравицу до дубине око 1 м (на коти 305,32м). Ширину рова није могуће утврдити због античког зида подигнутог непосредно изнад њега. Укоп овог рова затвара моћни, 0,4 м дебео слој изгорелог лепа. Пробна сонда 1, касније је спојена са широким ископом отвореним са њене југозападне стране које чине Пробна сонда 2 и Сонда 1. Унутар њих откривено је неколико укопа већих јама, које својим распоредом прате трасу рова. Није сасвим јасно, чини ли овај низ јама остатке укопа палисадних стубова. Уз југоисточни профил откривена је и једна већа зона запечене земље која је можда представљала остатке неког праисторијског објекта. Дубина културног слоја уз овај профил износи око 1 м, а праисторијски културни хоризонт девастиран је у античко доба. Према овим налазима могуће је приметити да се правац пружања рова у сонди Амфитеатар и у сонди ГФ-17 не поклапа (Сл. 1 и 5). Ово указује на то да је на простору између ове две сонде постојао тангенцијални улаз у градину, који не дозвољава непријатељу да нападне капију под углом од 90°.

И друге ГФ сонде приказују велико уништавање праисторијске фортификације коју је могуће пратити у виду вертикалног усека у падину, висине од 1 м. Овај усек констатован је приликом сондажних ископавања 1994. године у јужном профилу сонде 3 (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995: сл. 4).

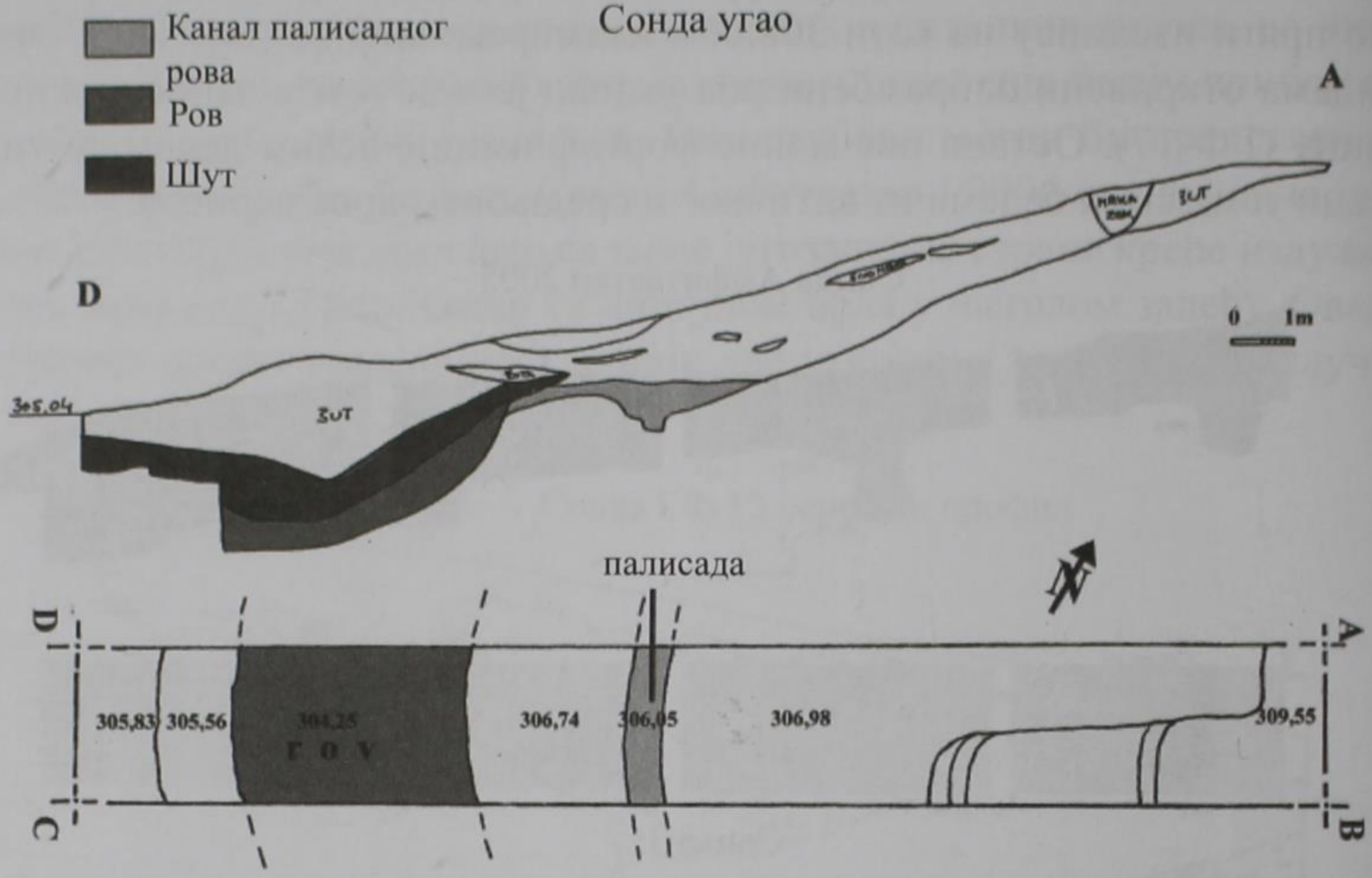

Слика 4

Истражене сонде на Сектору III локалитета Хисар, откривају остатке трасе рова који се може реконструисати у дужини од 280 м, што је редак случај на другим локалитетима. Они приближно прате изохипсу на 308,00 м надморске висине. Детаљни описи дубина укопавања трасе указују на комбиновану технику градње, која се у највећој мери ослања на топографске карактеристике локалитета. Ово потврђује откривена ситуација када се одбрамбени ров, пружајући се од јужне ивице платоа ка југозападном најприступачнијем делу утврђења, додавањем палисаде у залеђу, претвара у озбиљну препреку за непријатеља. У сонди I Амфитеатар/2006 (Сл. 1) не постоје трагови укопа одбрамбеног рова (који је могао бити постављен нешто јужније), већ само две линије палисадног бедема, између којих је можда набијана земља, и који је могао такође представљати додатну препреку за непријатеља. Крећући се од југа ка северу, западном страном платоа, палисада нестаје и поново је у функцији одбране само укопани ров (местимично и до 4 м дубине). Плитак културни слој са западне стране Сектора III учинио је да укопи каснијих фортификација у потпуности негирају праисторијски ров. Његови трагови видљиви су у профилима, у облику вертикално засечене здравице, на коју по правилу належе антички бедем. Како је са северозападне и северне стране нагиб терена највећи, јака ерозија је током времена уништила спољашње ивице укопа.

По карактеристикама архитектонских елемената и градње овај локалитет припада утврђењима централнобалканског круга. Одбрамбени

ров оваквих димензија поседовали су локалитети Феудвар у Подунављу (Hänsel 1989: Абб. 11), Ланиште, и Мајур у Поморављу (Стојић 1986: Табла VIII и XI), и Кршевица у Пчињској регији (Поповић 2005: 28). Највећи проблем приликом покушаја реконструкције целокупне фортификације која опасује насеље, представља неиспитана источна половина платоа. Засада једино можемо претпоставити да постоји капија са западне стране платоа. Трагови фортификације у Сонди ГФ-17 и у Сонди Амфитеатар I (Сл. 1 и 5) се не поклапају, што може да укаже на постојање капије „тангенцијалног типа", познате на локалитетима Магдаленска Гора или Градиште у Мајуру (Гуштин 1976: 138, Сл. 2; Стојић 1986: 77, T.XI). Унутар откривених површина потврђено је да антички и средњовековни бедем, са веома малим одступањем, прате укоп праисторијског одбрамбеног рова. Чињеница да је на истом овом месту откривена капија античког утврђења може да иницира постојање старије капије праисторијског утврђења (трасе путева прилаза платоу вероватно су се промениле током времена). Накнадна истраживања овог простора сигурно ће дати одговоре на сва нерешена питања у вези са фортификацијом и објектима унутар ње.

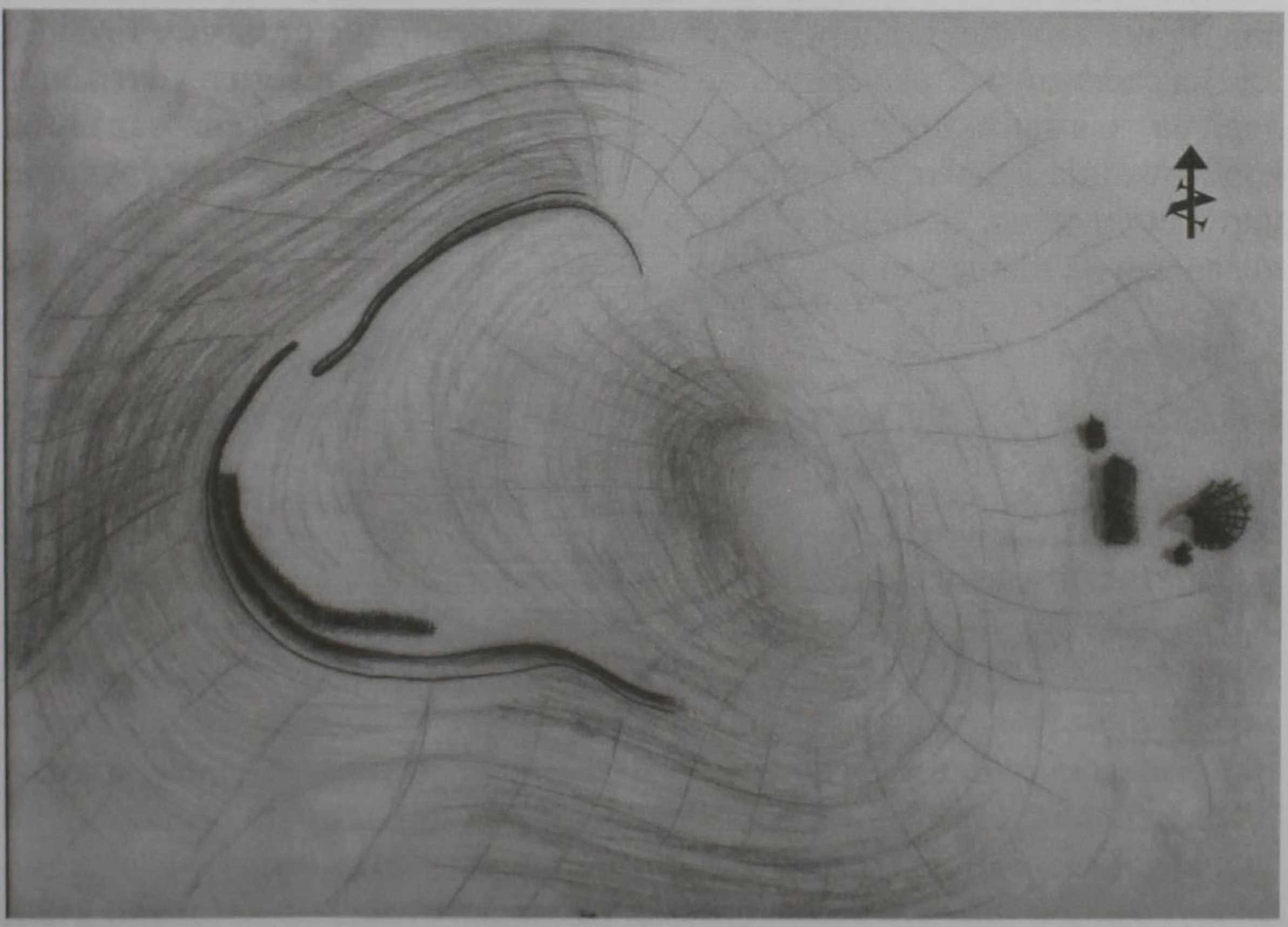

Слика 5

Током вишегодишњих ископавања на простору Сектора III остао је неистражен источни део платоа са узвишењем. Имајући у виду многе локалитете овог периода, који поседују одбрамбени ров и слично узвишење,

можда је и у овом случају насут лимитантни тумул. У том случају, постојала би могућност да са источне стране Сектора III, у његовом подножју, постоји још један улаз у утврђење, који би овај тумул могао да штити?

СТАМБЕНА АРХИТЕКТУРА

Систематским истраживањима из 1999. године у Сектору I (Сл. 6 и 7), откривена је полуукопана земуница (Објекат I/1999) (Сл. 7). Постојање приступне рампе у северној зони укопавања (која указује да није реч о јами) и велики број налаза (Стојић 2001: стр. 18 и 60) потврђују њен стамбени карактер. Објекат је приближно правоугаоног облика, у свом откривеном делу (југозападни део залази у профил) димензија 2,5 x 3 м (укупне површине око 7,5 м²), оријентисан је у правцу североисток-југозапад, што ће се показати као правило у оријентацији стамбених објеката у овом сектору. Испуну укопа чинила је сива растресита земља са пуно гарежи пепела и угљенисаних органских материја. Од покретних археолошких налаза откривена је велика количина керамике (нарочито на нивоу нивелисане поднице), кремених алатки као и један бронзани нож, који припадају најстаријем периоду брњичке културе, стратуму I (ibid.). Према садржају испуне земунице (пуно угљенисаног дрвета и уситњеног лепа са траговима прућа), можемо претпоставити да је њена надземна конструкција вероватно била изграђена од лагане дрвене конструкције шаторастог типа, са зидовима од плетера премазаних блатом, који су се ослањали на ивице укопа.

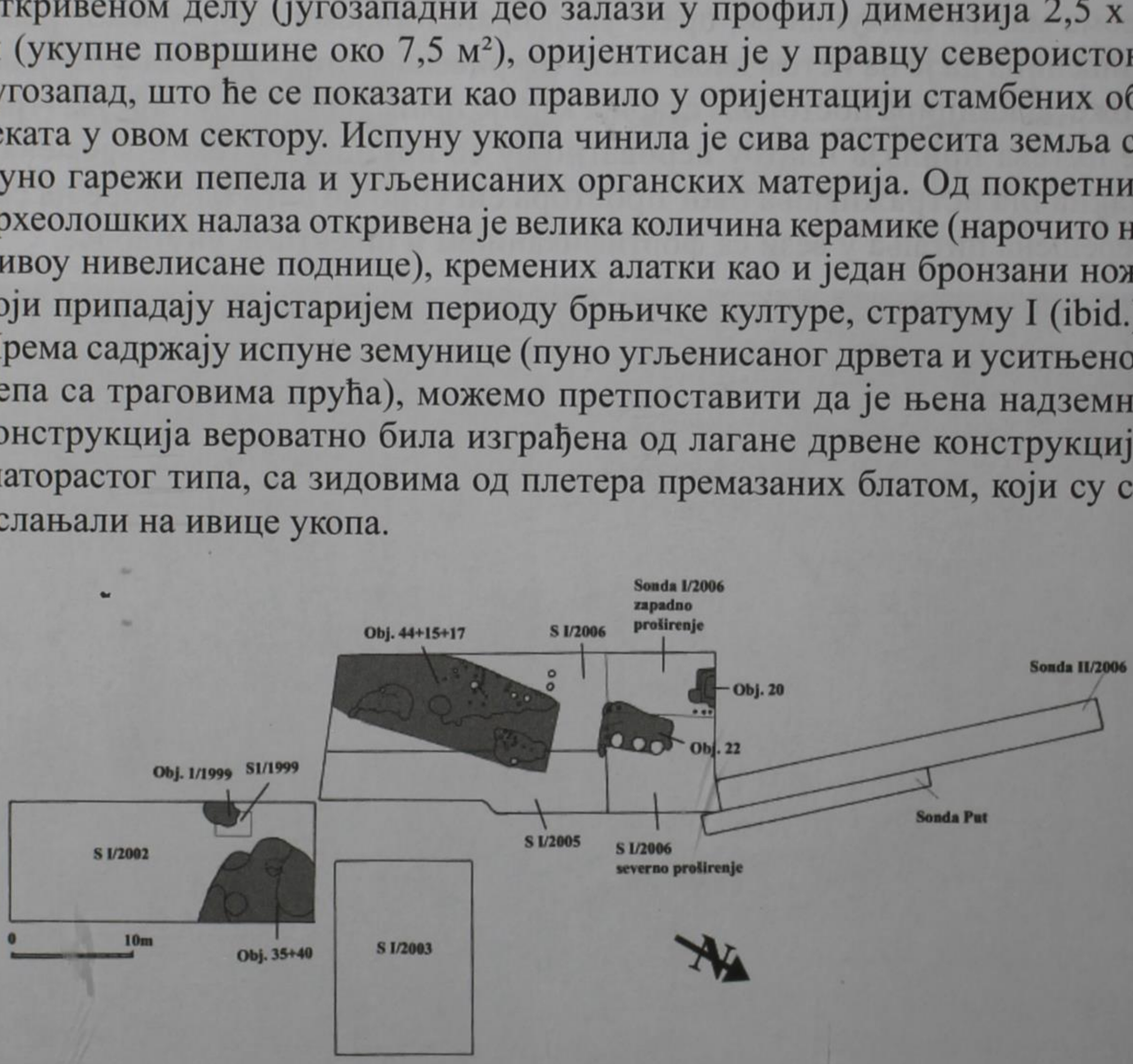

Сектор I - ситуациони план сонди и откривених стамбених објеката од 1999. до 2006. год.

Слика 6

У наставку истраживања простора Сектора I у 2002. години истражена површина је подељена у три дела А, Б и Ц. У делу А наново је очишћен и заглачан профил у коме је 1999. године откривен стамбени об-

јекат, и проширењем у ширини од два квадрата и дужини од четири квадрата, откривен је цео објекат, али том приликом нису добијени нови елементи који би, функционално или хронолошки, изменили претходно констатован изглед овог објекта. Утврђене су његове коначне димензије које износе 4 x 3 м (Сл. 7).

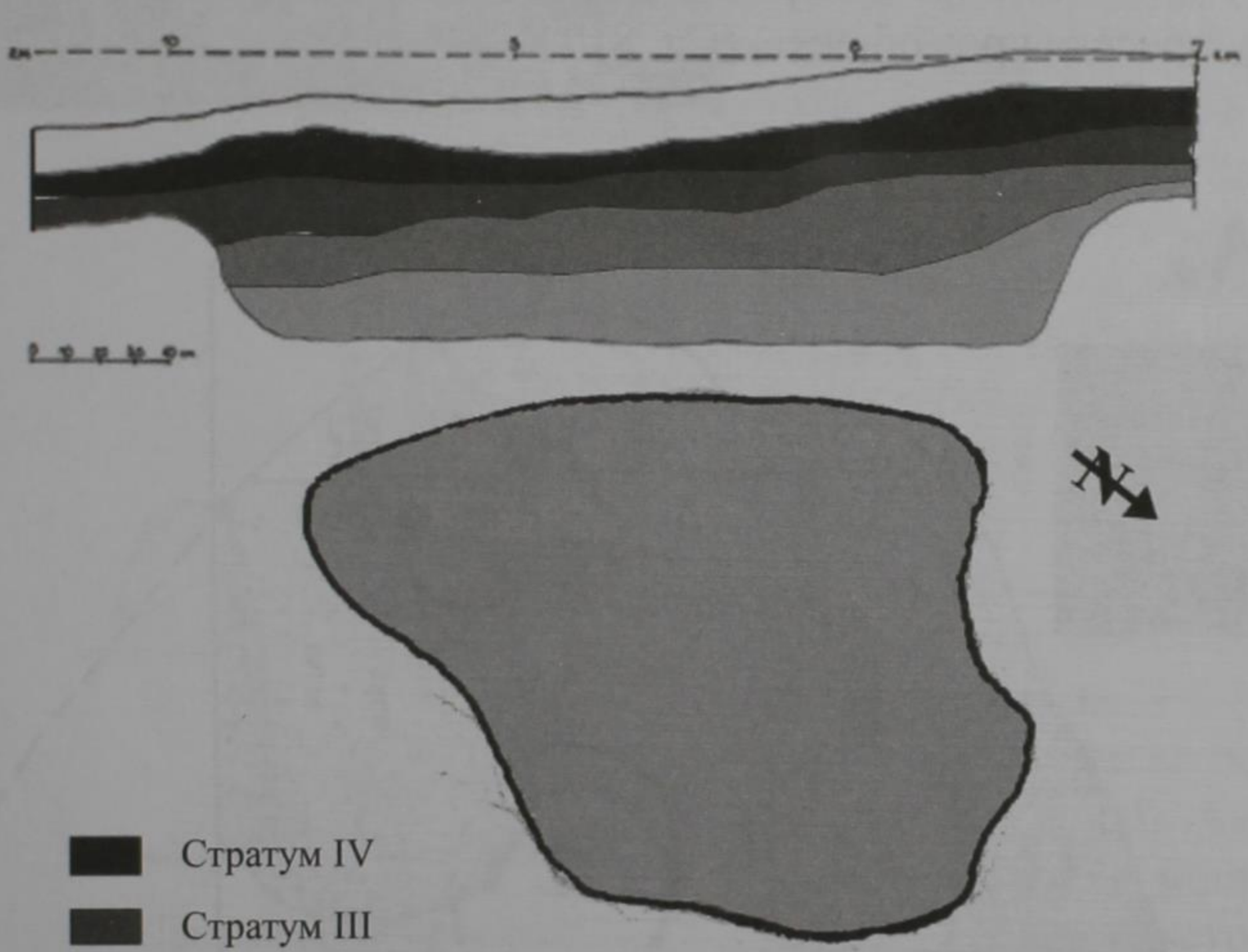

Слика 7

У делу Ц сонде I/2002, тачније њеном северозападном углу, откривен је други стамбени објекат, полуукопана земуница већих димензија (Сл. 8). Откривени сегмент овог објекта износио је 8 x 6 м (приближно око 48 м²), а највероватније је објекат имао приближно правоугаони облик. Неоткривени делови остали су унутар северног и источног профила. Ако би хипотетички проширили стране овог објекта на неископане делове, онда би могао имати приближну оријентацију југоисток-северозапад. Њега представља укоп у здравицу око 0,5 м дубине, као и две очуване површине са компактним подним лепом (Обј. 35/02 и Обј. 40/02) (Сл. 8), јаме (Обј.33/02 вероватно остава, која је могла у каснијој фази становања бити претворена у јаму за стуб, носеће кровне конструкције), остаци једне пећи (Обј. 27/02), остаци укопа једног стуба непосредно уз улазни

део, фрагмената камених жрвњева, пар преклада (Сл. 9), као и велика количина керамике (која хронолошки припада стратуму I из 1999. год.). Након уклањања зоне подног лепа (Обј. 35/02) у северозападном углу, откривен је укоп једне старије јаме (Обј. 43/02) (Сл. 8), која је негирана овом подницом, али откривени материјал хронолошки одговара керамици са поднице овог полуукопаног објекта, тако да можемо претпоставити да је она припадала старијој фази неговог коришћења (поменуте две фазе вероватно су релативно биског временског раздобља, што се може видети и у профилу пресека кроз објекат) (Сл. 8).

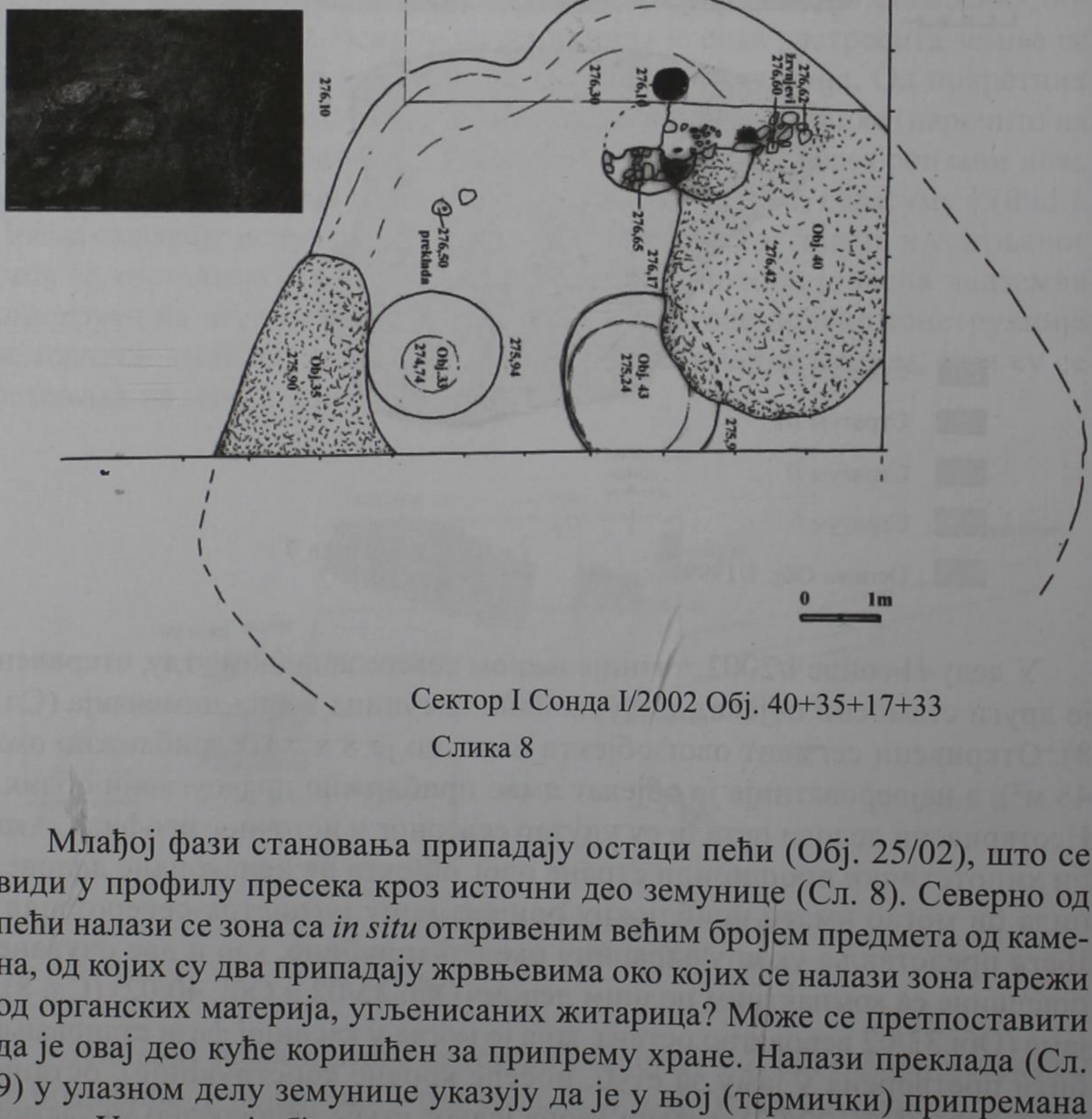

Сектор I Сонда I/2002 Обј. 40+35+17+33

Слика 8

Млађој фази становања припадају остаци пећи (Обј. 25/02), што се види у профилу пресека кроз источни део земунице (Сл. 8). Северно од пећи налази се зона са *in situ* откривеним већим бројем предмета од камена, од којих су два припадају жрвњевима око којих се налази зона гарежи од органских материја, угљенисаних житарица? Може се претпоставити да је овај део куће коришћен за припрему хране. Налази преклада (Сл. 9) у улазном делу земунице указују да је у њој (термички) припремана храна. Улаз у овај објекат чинила је укопана рампа са југозападне стране.

Орнаментисана пластика

Приамидалне прекладе

Слика 9

Уколико претпоставимо да је стуб западно од пећи, заједно са стубом који се налазио у укопу 33/02, носио кровну конструкцију, онда је овај објекат имао приближно правоугаони облик у основи, док је кров могла носити дрвена конструкција шаторастог типа, савардак са кровом „на четири воде". Ако откривени део представља приближно 25% објекта, онда би стуб у западном делу земунице са стубом у укопу објекта 33, могли да имају падане и са источне старне. Ова четири стуба, повезана хоризонталним гредама, могу чинити основу кровне конструкције шаторастог (пирамидалног типа) састављену од већих притки, а у свом доњем делу наслоњене на банке укопа земунице (Сл. 10). Ако су могле бити повезане са хоризонталним гредама кровне конструкције, онда би све заједно имале спој у оси објекта. Ове су притке, ради боље стабилности, могле бити повезане преплетом од грања, и облепљене блатом у делу непосредно изнад земље, што би кровној конструкцији дало додатну стабилност. Кровни прекривач може бити начињен од снопова сламе или трске или од коре дрвета (брезе итд.). Непосредно уз улаз у објекат у квадрату IV/6 откривен је фрагментовани комад орнаментисане пластике, вероватно зидног лепа (постоје трагови плетера са наличја), са мотивом меандра или спирала (Сл. 9). Овај фрагмент зидне пластике који је овде доспео ерозијим терена вероватно је припадао неком објекту са западног узвишења.

Током истраживачке кампање у лето 2006. год. на простору Сектора I, истражена је површина димензија 8 x 35 м у оквиру Сонде I (8 x 25 м) и Северно проширење (8 x 14 м) (Сл. 11). У најстаријим слојевима, средишњег дела ископа откривени је стамбени Објекат 44+17/06 (Сл. 16). Косина у којој је једним делом укопан са своје западне стране, као

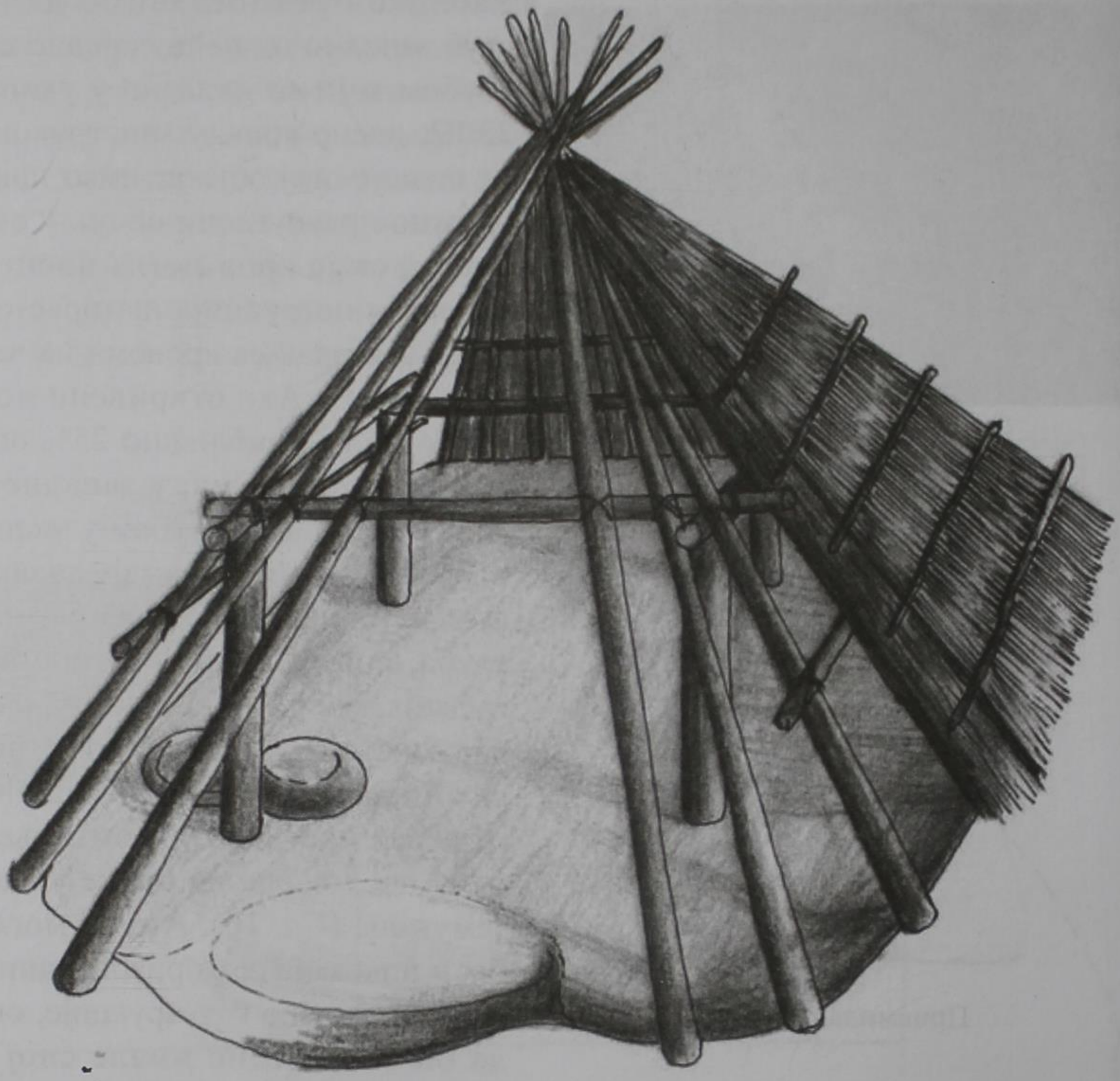

Обј. 35+40/2003 идеална реконструкција

Слика 10

здравица од ситног шљунка, допринели су да ерозија низбрдо однесе делове куће који нису били укопани. Због тога су праве димензије објекта остале непознате. Да би се постигла нивелација за подницу, ова стамбена конструкција са северозападне стране укопана је у здравицу на око 0,30 м. Ова страна објекта очувана је у дужини од око 10,5 м, а западна ивица овог укопа послужила је за подупирање укопаних стубаца на спољашњем лицу зида. Овај ред са лица зида чине три пара стубова мањих димензија. Паралелно са њима откривен је ред од три стуба већих димензија и један пар стубаца мањих димензија. Између ове две линије вертикалних зидова објекта, налазила се велика количина зидног лепа са траговима плетера и кољa. Може бити да је цела конструкција северозападног зида имала два реда стубаца (спољашњи и унутрашњи), са преплетом од грања, вероватно са лица облепљена блатом, између којих је набијена земља у простор

око 0,35 м ширине, који је чинио унутрашњу испуну конструкције зидова (слично чатмарама)(Сл. 13). Укопи од унутрашњих стубова димензија око 0,5 м указују на то да је зидна конструкција могла да носи тежу кровну конструкцију. Ред стубаца у југозападном делу објекта наставља се у правцу северозапад-југоисток, и можда је чинио неки мањи преградни зид. Подницу представља заравњена површина, местимично слабије или јаче запечена, са доста гарежи и пепела који потичу од изгорелих органских остатака, са откривеном већом количином керамичких посуда. Максимална ширина поднице очувана је у средишњем делу објекта и износи око 4,5 м. Према правцу пружања ка североистоку, можемо претпоставити да се на дужини од 10,5 м од западног профила, подница завршава и под правим углом скреће ка југоистоку чинећи северни зид објекта (Сл. 11).

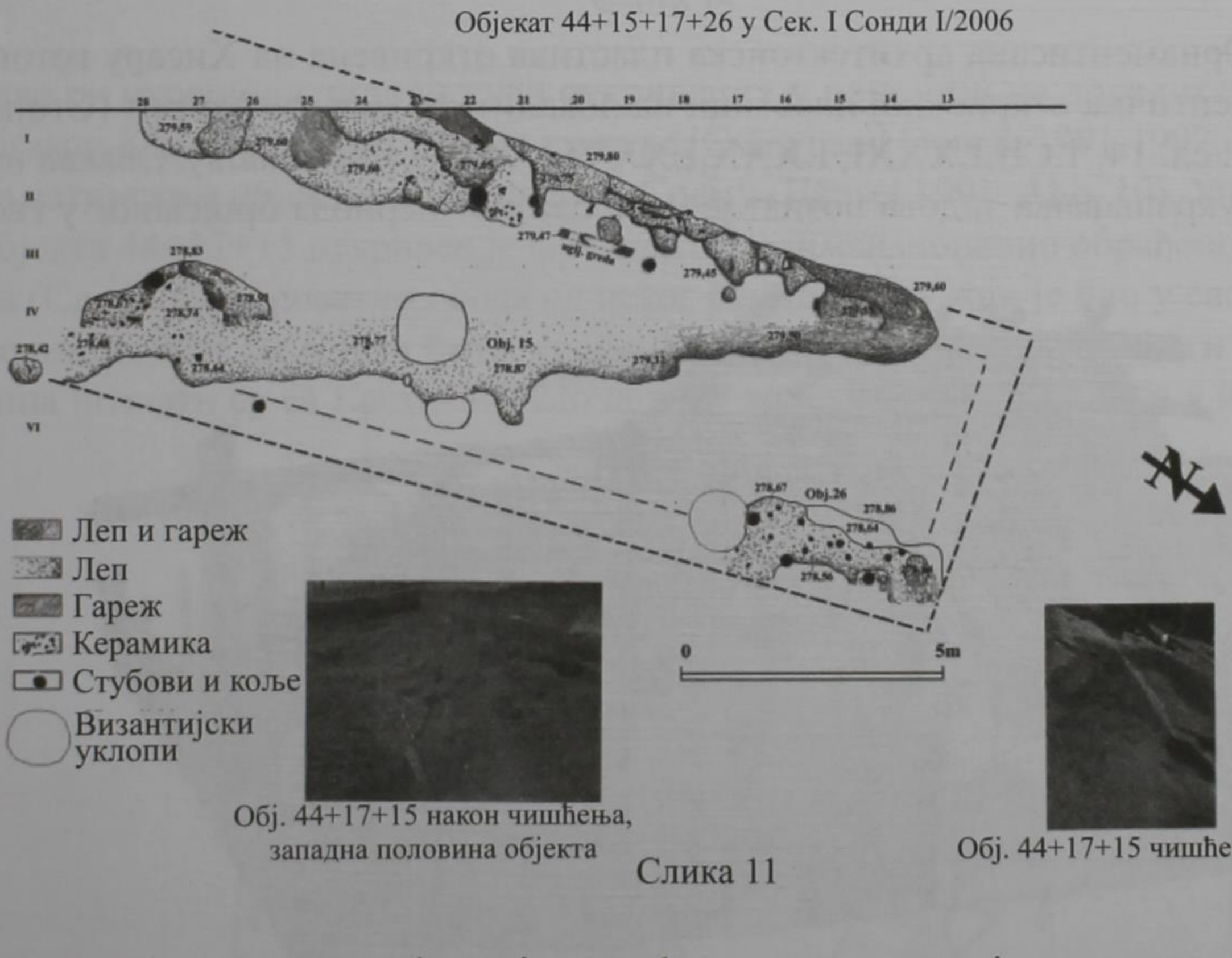

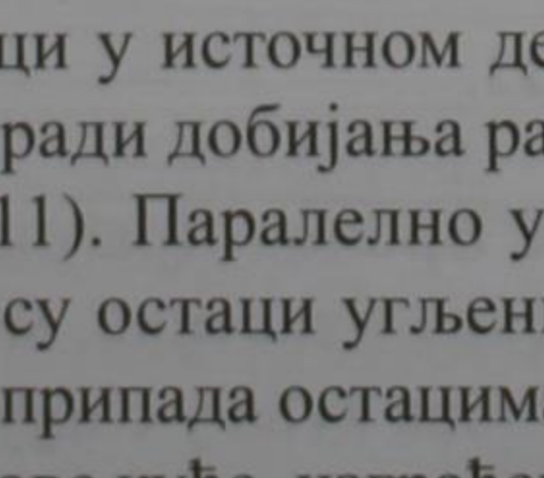

Обј. 44+17+15 након чишћења, западна половина објекта

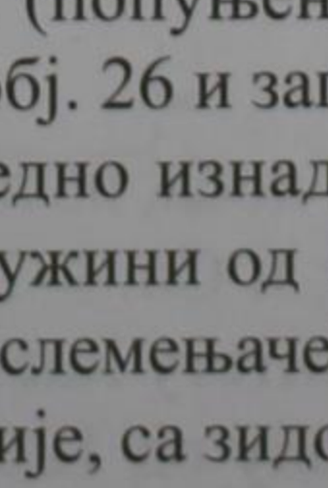

Обј. 44+17+15 чишћење

Слика 11

С обзиром на то да је овај део куће уништен ерозијом, може се само претпоставити колике су његове димензије. Након чишћења урушених остатака зидне масе од изгорелог лепа, примећене су две природне депресије у здравици у источном делу, које су нивелисане (попуњене) земљаним набојем ради добијања равне подне површине (обј. 26 и западни део обј.15) (Сл. 11). Паралелно уз западни зид, непосредно изнад поднице, откривени су остаци угљенисане дрвене греде у дужини од 1,1 м. Ова греда можда припада остацима кровне конструкције (слемењаче). Откривени габарит ове куће, изграђене од дрвене конструкције, са зидовима

од земљаног набоја између два реда плетера, износи 18 х 5 м, мада би се њене димензије могле још продужити ка истоку (Сл. 61 и 63). У сондама истраженим током 2002, 2003 и 2005. године откривени су фрагменти орнаментисане зидне пластике. Њих представљају већи или мањи фрагменти зидног лепа украшеног жљебовима у виду спирале (Сл.12/4), меандра (Сл.12/1) или цик-цак мотива (Сл.12/2).

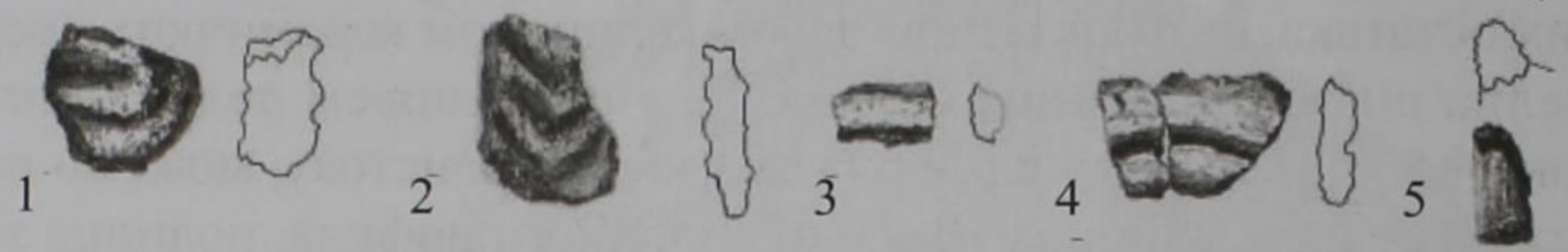

Фрагменти орнаментисане архитектонске пластике

Слика 12

Орнаментисана архитектонска пластика откривена на Хисару готово је идентична откривеној пластици на локалитету Пањевачки рит (Стојић 2004: сл. 14, T.CII,LXXXI, LXXX,LXXVI,LVIII) у Поморављу. Овакав начин украшавања зидова познат је из прелазног периода бронзаног у гво-

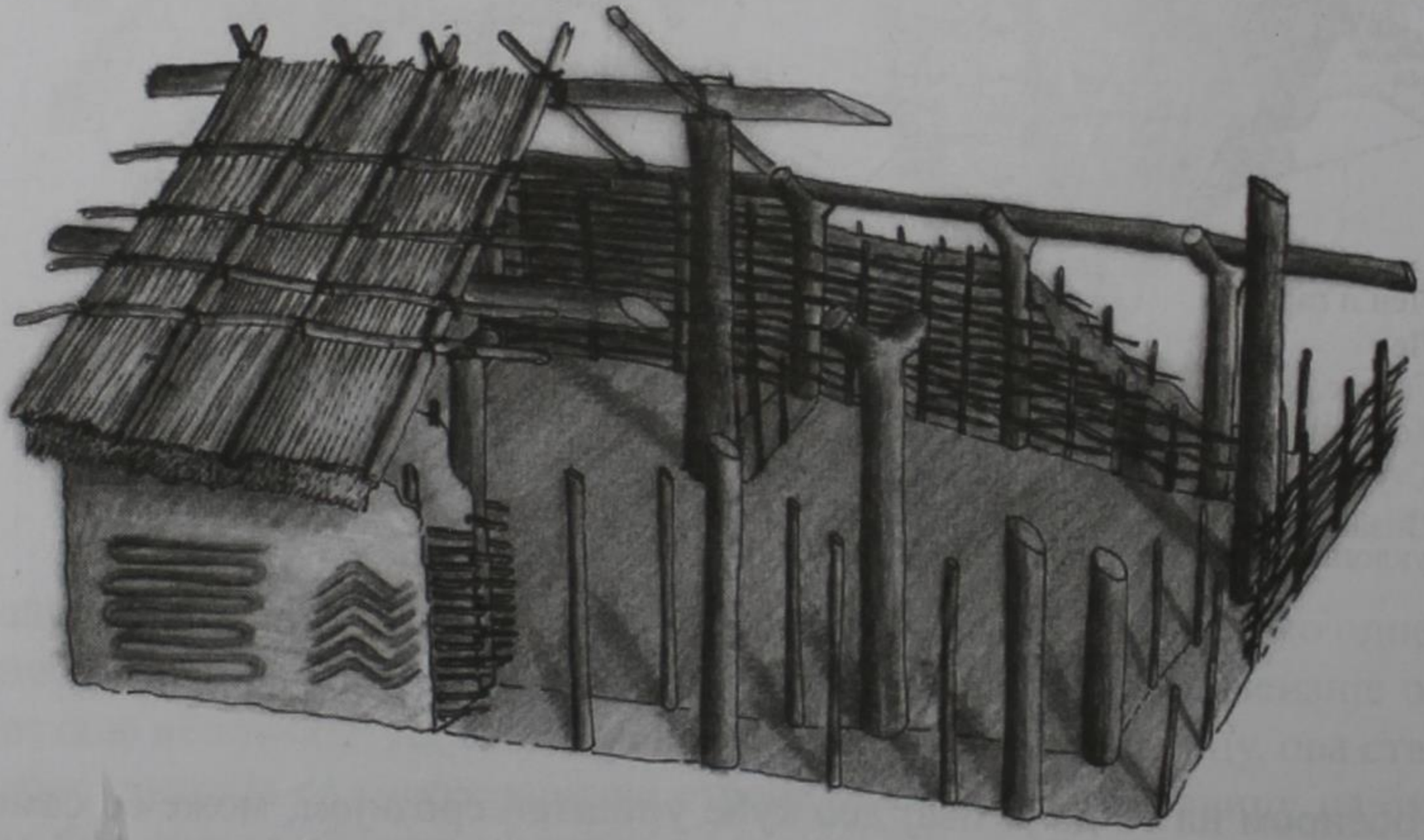

Обј. 44+15+17/2006 идеална реконструкција

Слика 13

здено доба, на локалитету Сарина Међа, Врбица-Драгоцвет (Стојић 1986: Сл. 3; и Сл. 9-10). Слична орнаментисана пластика, може се видети на локалитету Кастанас, као део украса зидова кућа у слоју 12, који припада периоду од 1200. до 1000. године пре.н.е. (Hansel 1989: Abb.66). Исто

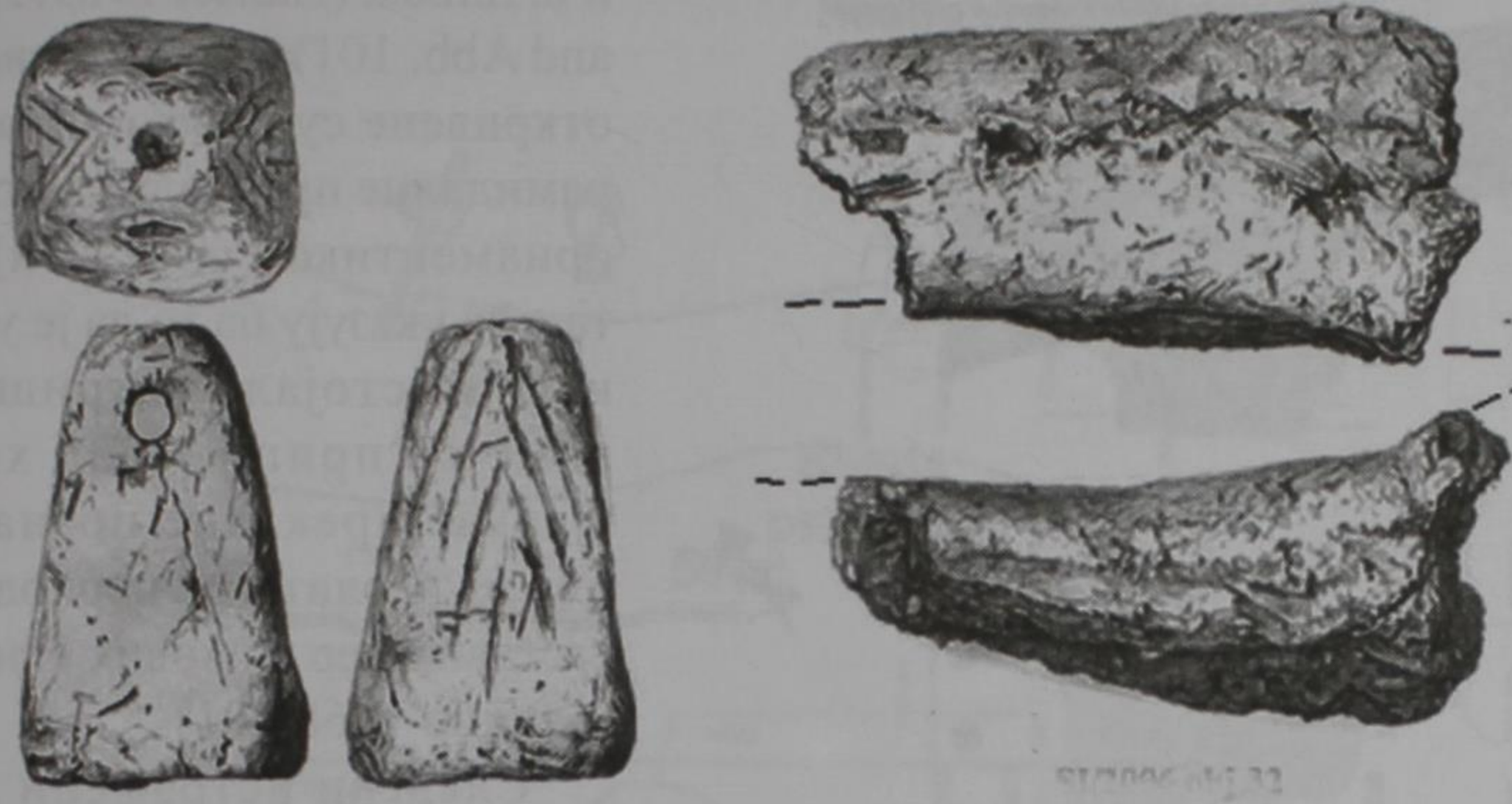

Слика 14

тако су украшени зидови кућа откривених у панонији на локалитетима Tiszaug-Kėmėnytetö из Нађирев културе (Csányi and Stancik 1991-1992: 35) и на ватинским објектима Феудвара у Срему (Hänsel 1991: Abb. 10). Унутар објекта 44+17+15 откривен је фрагмент тродимензионално обрађеног лепа (Сл. 14/б), вероватно обода од неког реципијента који је био у саставу поднице, или би могао бити профилисани руб ватришта. Објекти овог типа познати су са Кастанаса као делови конструкција ватришта у из 12.

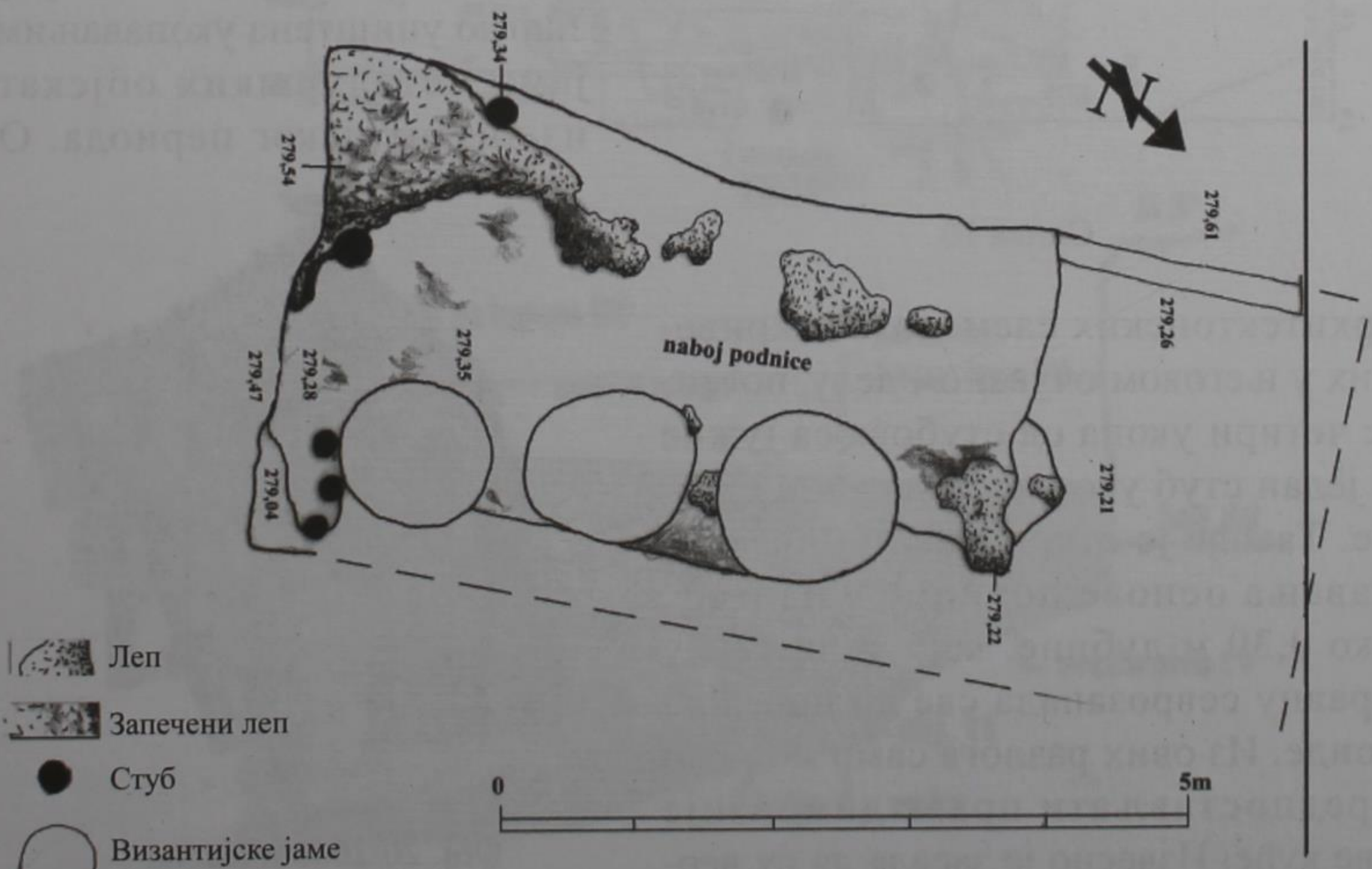

Сектор I/2006 проширење - Обј. 22

Слика 15

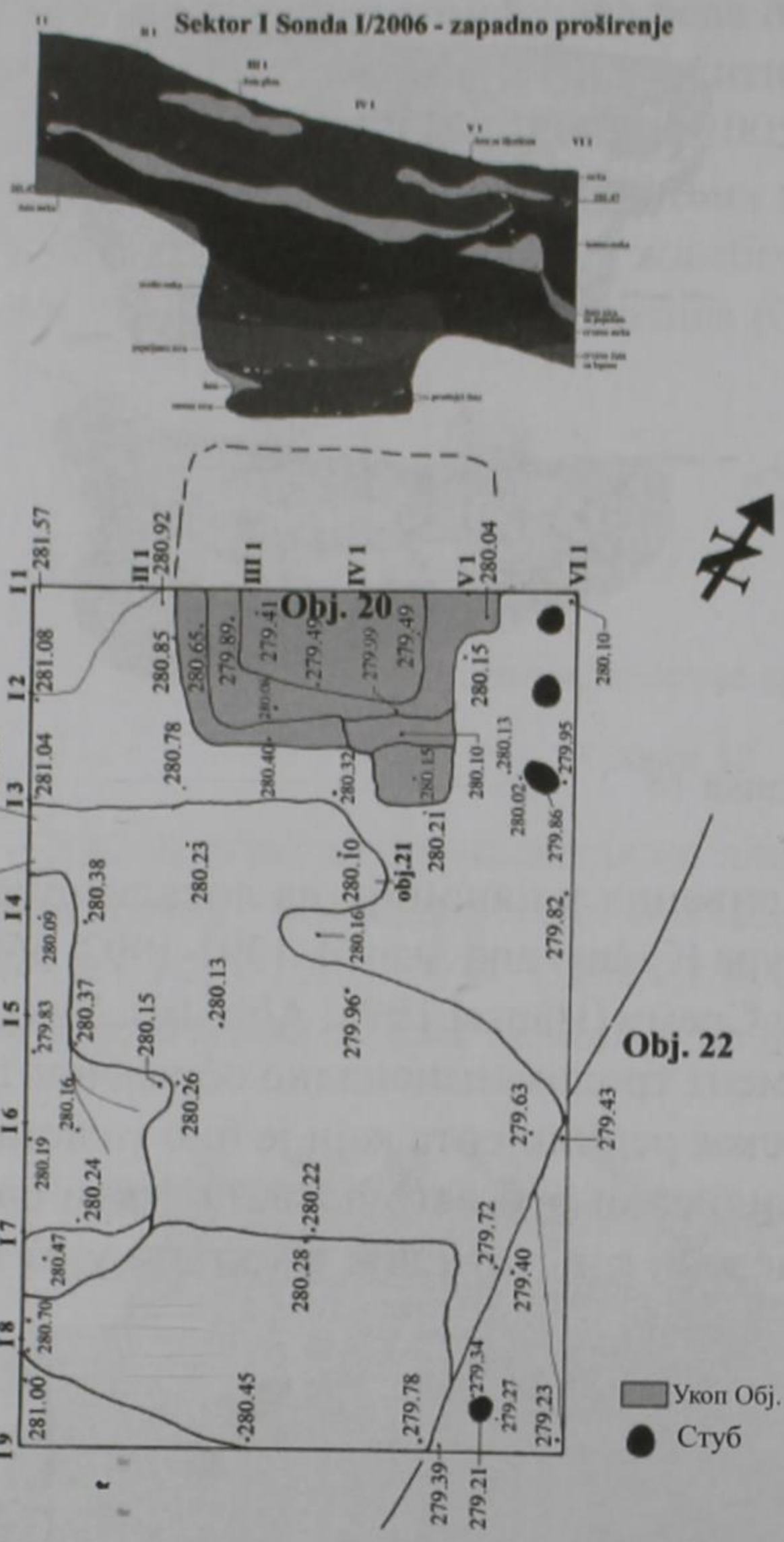

Слика 16

архитектонских елемената откривених у његовом очуваном делу, постоје четири укопа од стубова са јужне и један стуб укопан са западне стране. Такође је откривена линија укопавања основе поднице у падину, око 0,30 м дубине, која се пружа у правцу севрозапада све до профила сонде. Из ових разлога само можемо предпостављати праве димензије ове куће. Извесно је засада да су вертикалне конструкције зидова изграђене од укопаних стубова и плетера са и 8. нивоа. (Hansel 1989: Abb.72 and Abb. 101). На поду ове куће откривене су перфориране пирамидалне прекладе са богатом орнаментиком (Сл. 14/а). Оне такође указују на то да је унутар куће постојало ватриште на коме се припремала храна. Овакве прекладе познате су још из неолитског периода, као саставни део њихових огњишта (Сталио 1968 : 91).

Следећи истражени стамбени објекат откривен је у северном проширењу Сонде I, у његовом југоисточном делу. Објекат 22/06 је димензија 5,5 х 3,5 м (19,25 м²) правоугаоног облика и усмерења у правцу североисток-југозапад (Сл. 15). Откривен је југозападни део очуване запечене поднице, која је знатно уништена укопавањима јама металуршких објеката из византијског периода. Од

Обј. 20/2006 идеална реконструкција

Слика 17

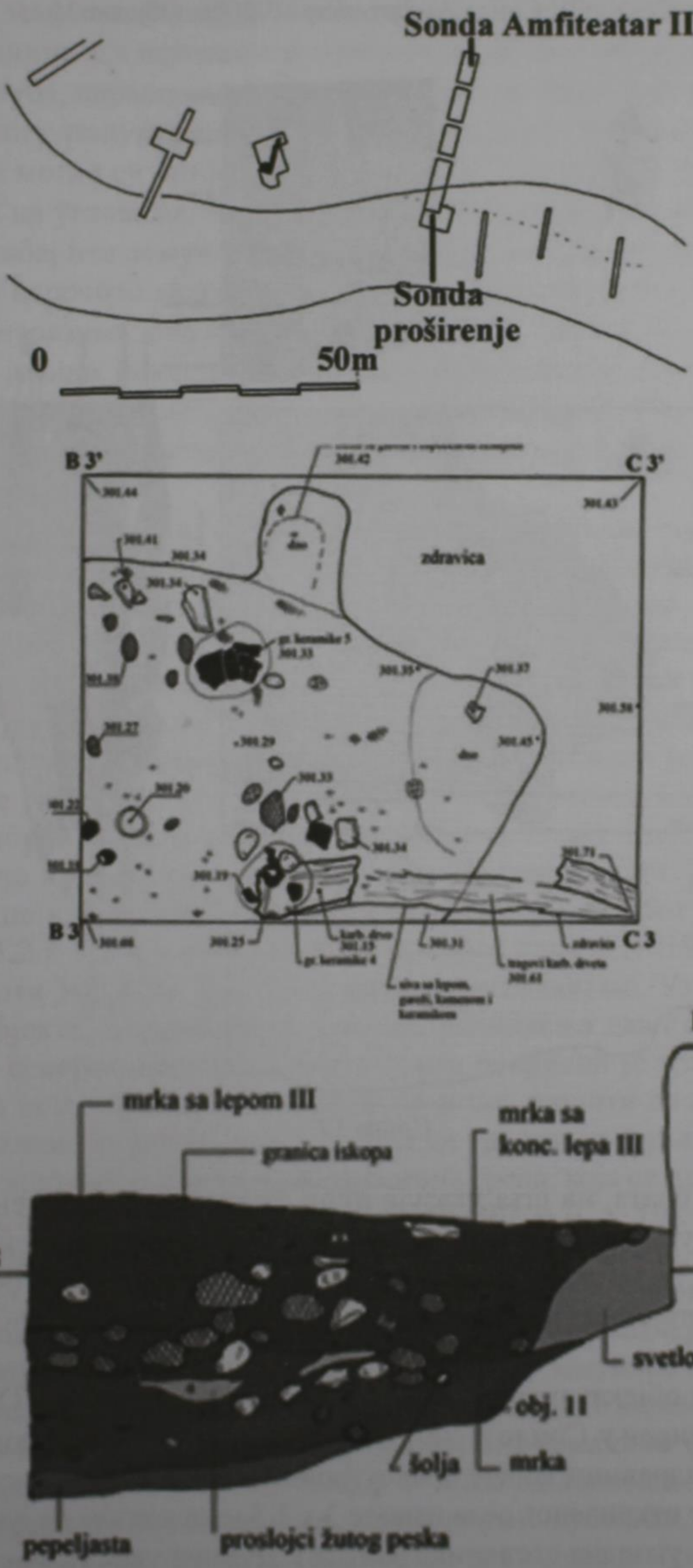
Sonda Amfiteatar III
Sonda proširenje
0
50m
B 3'
C 3'
B 3
C 3
zdravica
301.42
301.44
301.43
301.41
301.34
301.34
301.33
301.35
301.37
301.27
301.29
301.45
301.33
301.26
301.34
301.39
301.71
301.06
301.25
301.31
301.58
mrka sa lepom III
granica iskopa
mrka sa konc. lepa III
301.58
svetlo siva IV
obj. II
šolja
mrka
pepeljasta
proslojci žutog peska

Слика 18

Сектор III Сонда Амфитеатар III/2006. Објекат 11

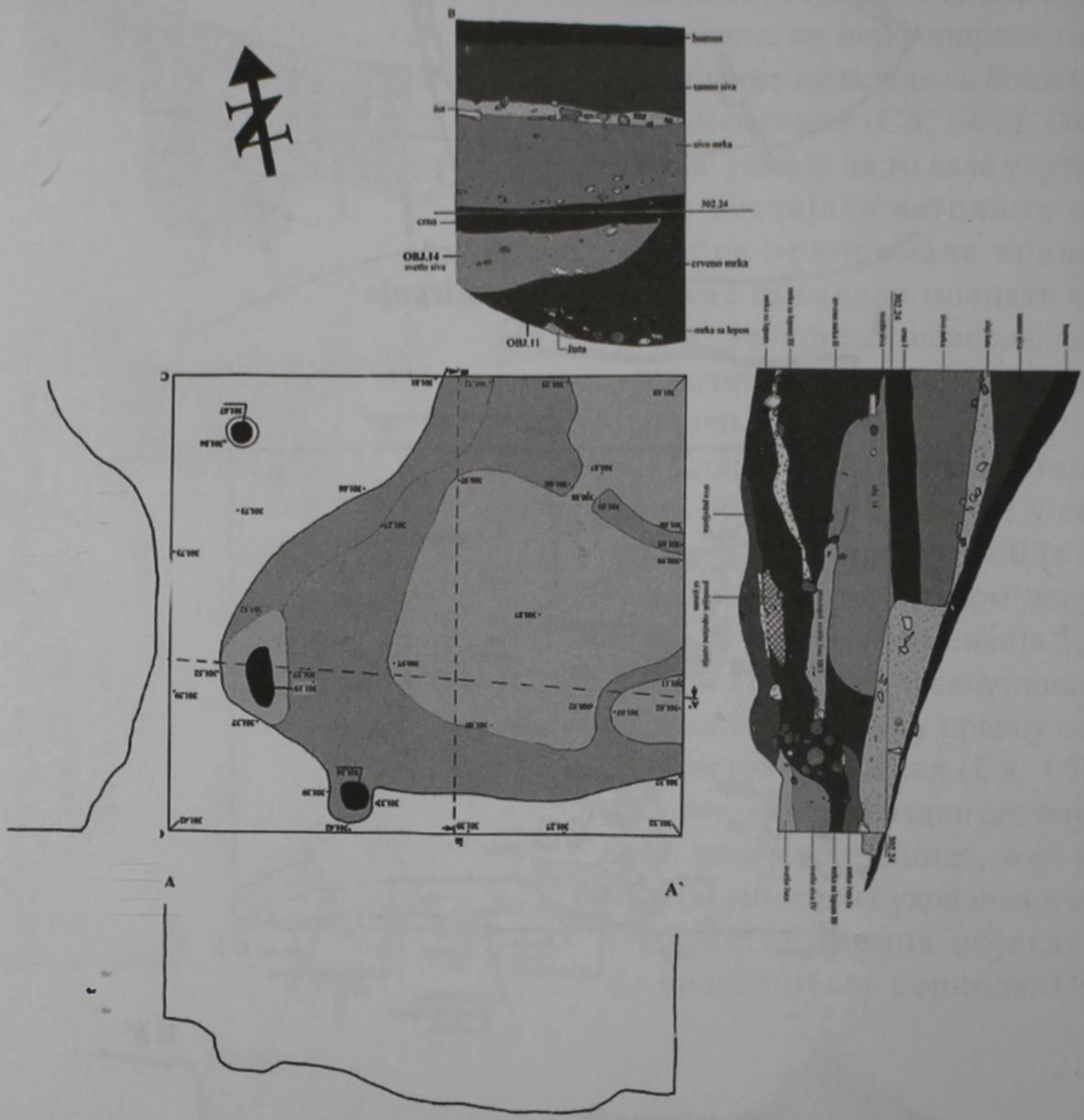

Слика 19

премазом од блата, на шта указује пуно откривених фрагмената лепа са траговима прућа на полеђини. Недостатак више архитектонских података не дозвољава да се са сигурношћу дефинише карактер овог објекта, мада би према постојећим димензијама могао бити коришћен у функцији становања.

Стамбени објекат представља и земуница означена као Обј. 20, у западном проширењу Сонде I/2006 (Сл. 16). Откривена је јужна половина овог укопа у здравицу, која је правоугаоног облика у свом откривеном делу. Димензије откривеног дела износе 3 x 1,5 м са улазом на јужној страни који чине два укопана степеника (Сл. 16). Дубина укопа доње коте објекта у здравицу износи 1,5 м са западне стране, и 0,65 м са источне стране.

Западни зид земунице поседује банак за седење на око 0,40 м вишој коти од нивоа поднице. Са источне спољашње стране овог објекта откривен је низ од три стуба, паралелних са источним зидом. Ови стубови вероватно су имали улогу подупирача за неку врсту трема. Зидну конструкцију овог објекта могле су чинити хоризонтално постављене греде спојене жљебљењем на угловима. Можемо претпоставити да због велике дубине укопавања габарита земунице у здравицу, зидови надземног дела нису морали бити нарочито високи (Сл. 17). Према откривеним покретним археолошким налазима, ова кућа припада периоду VI века п.н.е. и за сада представља једини јасно дефинисан стамбени објекат из овог периода (Стојић 2007 у припреми). Постоје индиције да има још објеката који припадају овом периоду унутар Сектора I и на јужном делу платоа у Сектору III.

Једини праисторијски стамбени објекат откривен на горњем платоу, у Сектору III, истражен је 2006. године, у проширењу Сонде Амфитеатар III из 2005. године (Сл. 18). У јужном сегменту Сонде Амфитеатар III/2005 откривен је укоп одбрамбеног рова, чији је правац пружања у смеру северозапад-југоисток (Сл. 3). Током истраживања у 2006. години одлучено је да се Сондом проширење, прецизније дефинише овај објекат. Приликом истраживања у овој сонди, откривено је да се испод слоја испуне рова (која је била црвенкасте боје са пуно лепа), у основи налази стамбени објекат укопан у здравицу (Сл. 18). Његов облик био је приближно правоугаон, у горњој зони укопавања, док је заравњено дно земунице квадратног облика. Димензије укопа овог Објекта бр. 11, износе 3,2 х 4,2 м у откривеном западном делу (Сл. 19). Дно му се налази на коти 300,87 м, око 0,4 м од нивоа укопавања. Уз југозападну страницу објекта, откривени су трагови укопавања два стуба промера око 0,3 м, а северозападно од овог објекта откривен је траг укопа још једног стуба истог промера, за који се не може тврдити да припада Обј. 11. Поред налаза бројне керамике и лепа са траговима кољa, откривених у испуни, откривена је и већа карбонизована греда, која се пружала у правцу запад-исток, дужине од 1,9 м и ширине 0,2 м (Сл. 19). Остаци овог карбонизованог дрвета лежали су једним делом ван објекта, на здравици, као и унутар објекта, тако да је могуће да припада срушеној надземној (кровној) конструкцији. У профилу пресека кроз објекат Б3-Б3`(Сл. 19), налази се слој пепељасте растресите земље на дну земунице (као у објекту из 1999), а испуну овог укопа чини мрка земља са пуно керамике, док слој који затвара ископ представља мрка са бројним комадима фрагментованог лепа, који вероватно представљају остатке од палисаде. Унутар овог објекта откривене су орнаментисане перфориране прекладе, које нам указују да је ту постојало огњиште. Након напуштања ове земунице, настала депресија је искоришћена за укопавање трасе одбрамбеног рова који је

опасавао горње насеље на Сектору III, а одбрамбеној палисади иза рова могао би припадати стуб са северозападне стране Објекта 11 (Сл. 19). Ситуација видљива у источном профилу који пролази кроз земуницу потврђује да је одбрамбени ров припадао млађој фази живота на Хисару.

Описани објекти са локалитета Хисар у Лесковцу, откривени унутар Сектора I, иако су различити по облику и начину изградње, показују сличности са насељем Феудвар код Мошорина. Недостатак улица између ових кућа правилног усмерења (североисток-југозапад), као и неколико пећи за прераду метала, могу да укажу да је овај део насеља коришћен као занатски центар. Стварање великих температура у оваквим пећима, као и велика количина штетних гасова, могла је представљати опасност за цело насеље. Логично је очекивати да се на делу насеља овога типа не поштују основна правила урбанизације.

Објекат 44+15+17/2006 по својим димензијама и начину градње (брвнара са елементима чатмаре), сличан је стамбеним објектима на локалитету Кастанас у 13-ом нивоу (Hänsel 1989:Абб. 58, 60, 62). Објекат 35+40/2003 (као развијена варијанта дубиога) личи на објекте откривене на Пањевачком риту, Сариној међи и Врбици у Драгоцвету, сви у долини Велике Мораве (Стојић 2004: сл. 8; idem 1986: сл. 1; ibid: сл.6).

БИБЛИОГРАФИЈА:

Богдановић, И., Јоцић, М. и Поповић, П.
1995 Сондажна истраживања локалитета Хисар (Лесковац). *Лесковачки зборник* XXXV, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац: 13-23.

Гарашанин, М. и Ивановић, В.
1958 *Праисторија лесковачког краја*. Лесковац.

Guštin, M.
1976. Tipologija gradišč železne dobe v Sloveniji. Naseljavanje i naselja u praistoriji. Materijali XIV. Arheološko društvo makedonije i savez arheoloških društava Jugoslavije. Beograd: 135-145.

Перић, С., Јоцић, М. и Стојић, М.
2000 Вишеслојно насеље брњичке културне групе, југоисточна падина Хисара. *Лесковачки зборник* XL. Народни музеј у Лесковцу, Лесковац: 281-302.

Поповић, П.
2005 Кале-Кршевица, истраживања 2001-2004 године, *Врањски гласник књ. XXXIII.* Народни музеј у Врању, Врање: 25-59.

Сталио, Б.
1968. Насеље и стан неолитског периода. *Неолит централног Балкана*, Народни музеј Београд, Београд, 77-107.

Stojić, M.
1986. *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*. Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd-Svetozarevo.

2001. Брњичка културна група у басену Јужне Мораве, *Лесковачки зборник* XLI, Научни скуп „Прелазни период из бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве" у Народном музеју у Лесковцу, Лесковац: 15-146.

2004. *Пањевачки Рит*. Археолошки институт, Београд.

Hänsel, B.
1989. *Kastanas die Grabung und der Baubefund*, Berlin.

1991. Die bronzezeitlichte Besiedlung und ihre Funde. *Vorbericht über die jugoslawish-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin von* 1986-1990, RGK, Mainz: 71-82.

1998. Das Feudvar-Projekt, Pp. 15-37 in *Feudvar I*, Verlag Oetker/Voges-Kiel.

Csanyi, M. And Stazncik, I.
1991/1992. Tiszauk-Kėmėnytető. *Dombokká vált évszázadok, Bronzkori tell-kulturak a Kárpát-medence szivében*, Budapest-Szolnok: 35-36.

Summary:

Aleksandar Kapuran

REMAINS OF PREHISTORIC ARCHITECTURE FOUND ON SITE HISAR NEAR/IN LESKOVAC

The site of Hisar in Leskovac presents the best explored fortified settlement from Iron period on the area of South Morava. The specified is confirmed by the remains of fortification discovered on sector III, i.e. upper plateau, inluding several constructions from sector I, i.e. the part of the site under a fortified place.

Fortification presents the trench which encircles the upper plateau. It is reconstructed in length of approx. 280 metres, with the depth partially up to 4 metres. On strategically the most sensitive part of defence, approachable slope from South-western side, there are the marks of duplicated odrana, i.e. palisade made of wood strengthened with earth. On South-western side there is reconstructed tangent-type of entrance into fortress. Due to evident upper slope there is observed vertical incision which additionally makes the attack of enemies on the fortress hardener.

The housing architecture includes the building – objects partially interred into the ground and the houses built up on the ground. Partially interred sod-houses included mostly square-types of forms with the remains of interred pillars, highlighting the fact there used to be tent-types of roof constructions, i.e. „dubiog". The houses built up on the ground include the rectangle-type of the house which are on one side incised into the slope, with the remains of interred pillars of wall and roof constructions. Roof constructions were made of two parallel lines with pillars in combination with posts and hurdles, with the ground among them, which predominantly reflex the houses of type known as „?atmara". The interior of the specified houses was the location of discovering the structures and material confirming their housing type.

УДК 904:622„652“(497.11)
904:338.43“652”(497.11)

Соња Стаменковић

ТРАГОВИ АНТИЧКЕ ПРИВРЕДЕ НА ПРОСТОРУ ЛЕСКОВАЧКЕ КОТЛИНЕ

АПСТРАКТ: Област Лесковачке котлине, која је током римског и касноантичког периода припадала различитим административним јединицама, представљала је богату рудничку и пољопривредну област. За ову прилику издвојили смо две значајне гране привређивања, пољопривреду и експлоатацију минералних ресурса (руде, камена и глине). На пољопривредне активности упућују остаци *villae rusticae*, “житнице“, као и неки појединачни налази. Рударство је потврђено у три различите административне јединице које се јављају у оквиру једног рударског округа (*vicus/vici metalli*, *metallum* или *metalla* и *teritorium metalli*). О секундарним привредним делатностима које смо издвојили у прилогу (експлоатација камена и глине), овде неће бити више речи, будући да је ниво истражености Лесковачке котлине слаб, и да податке о овом виду привређивања у највећој мери црпимо на основу резултата истраживања Царичиног града.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лесковачка котлина, антика, привреда, пољопривреда, рударство.

Лесковачка котлина, коју пресецају речни токови Јужне Мораве, Јабланице, Ветернице и Пусте реке, простире се у јужном делу Србије. Ова област, географски је јасно дефинисана (карта 1). Отворена је на северу према Нишкој котлини и басену Добрича, уоквирена је са јужне стране огранцима Гољака и Кукавице, са истока Буковиком, Крушевицом, Бабичком гором и Селичевицом, док је са запада затварају Радан и Пасјача (Милојевић 1924: 17).

Интересовање за истраживање културно-историјске баштине Лесковачке котлине сеже у другу половину XIX века када су Милан Милићевић (Милићевић 1884) и Мита Ракић (Ракић 1880: 362-363) забележили прве

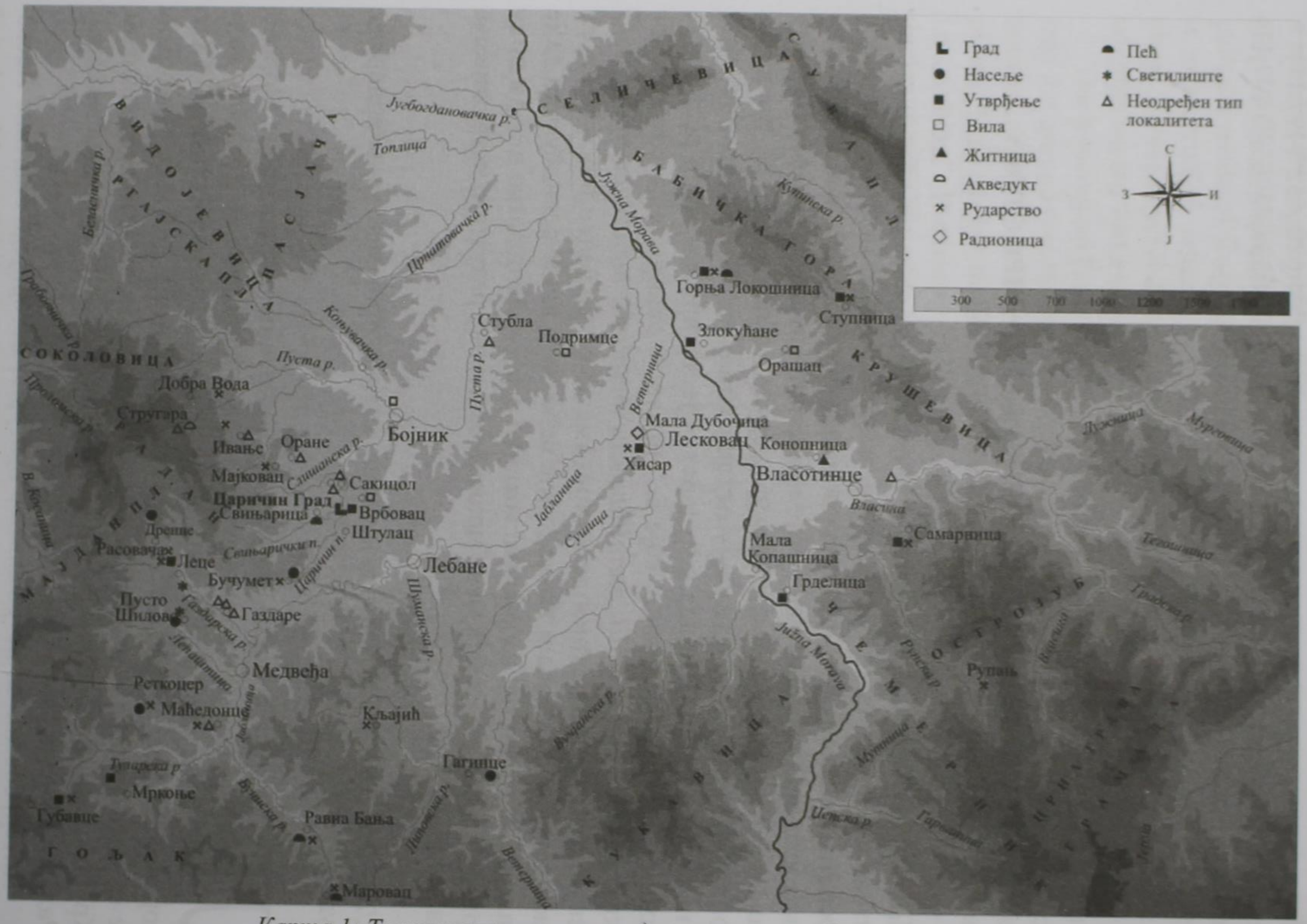

Карта 1: Трагови античке привреде на простору Лесковачке котлине

податке о споменицима из прошлости лесковачког краја, и када је Феликс Каниц (Kanitz 1909), један од првих истраживача Балкана, својим сазнањима дао полазне основе археолозима. Систематска археолошка истраживања овог простора започели су Владимир Петковић (Петковић 1932: 39-66), Милоје Васић (Васић 1909: 1-37; 1911: 97-35), Милутин и Драга Гарашанин (Гарашанин М. и Д. 1951) и други, и до данас су настављена од стране бројних истраживача и археолога.

Међутим, и поред вишедеценијских истраживања (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988), када је реч о античком наслеђу, област Лесковачке котлине је и даље недовољно проучена, будући да је изостало систематско рекогносцирање ове територије, као и истраживање микроцелина. Археолошка ископавања, са друге стране, спроведена су на малом броју локалитета, те је данас велики број налазишта хронолошки опредељен у широки временски распон, при чему је остао непознат њихов карактер и ареал распростирања. Ипак, на основу положаја, размештаја локалитета и доступне грађе, могу се изнети одређена запажања о античком наслеђу Лесковачке котлине.

За ову прилику издвојили смо привреду, с посебним освртом на пољопривреду и експлоатацију минералних ресурса (руде, камена и глине), са рударством као најзначајнијом привредном граном. Разлог за издвајање поменутих привредних делатности налазимо у чињеници да је простор Лесковачке котлине, који је током римског периода припадао различитим административним јединицама, провинцији Мезији у првим годинама римске владавине, касније Горњој Мезији, а у касноантичком и рановизантијском периоду дијецези Илирик, односно провинцијама Дарданији и Средоземној Дакији (Мирковић 1994: 92), у римско и каснориморско доба представљао богату пољопривредну и рудничку област.

Трагови римске провинцијалне руралне економије у области Лесковачке котлине видљиви су на основу постојања сеоских пољопривредних добара (*villae rusticae*), вероватно једне "житнице" (*horreum*), као и појединачних налаза који указују на пољопривреду као важну привредну делатност овог краја.

На основу досадашњих резултата археолошких истраживања и случајних налаза, за четири локалитета можемо претпоставити идентификацију са сеоским пољопривредним добрима. Реч је о налазиштима у Подримцу, Орашцу, Врбовцу и Бојнику. Ови локалитети су смештени на нижим надморским висинама (до 300 м), недалеко од река, попут положаја у Подримцу, Орашцу и Врбовцу, или на самој обали реке, што је случај са Бојником, који представља и једини локалитет на којем су изведена археолошка истраживања, заштитна, по систему сонди. Можемо претпоставити да су, према намени и квалитету градње, ове "*villae rusti-*

cae" имале, пре свега, значај као рурални економски центри и да су представљале важне производне јединице.

На положају Белије у Подримцу забележени су масивни зидови од камена, два капитела, бронзана рука једне статуе у природној величини (сл. 1) (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 34, бр. 188), као и остава римског сребрног новца похрањена након 244. године (Стаменковић 2005: 151), док је у Орашцу (сл. 2), на локалитету Лусарије, откривен богати налаз златног накита (Jovanović 1978: 46, kat. br. 1; Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 34, бр. 168; Стаменковић 2008: 214-216). У Врбовцу се, са друге стране, међу налазима камене пластике, могу издвојити две камене пресе за цеђење грожђа (Филиповић 1968: 5-9), које указују на значај виноградарства у горњомезијским областима (сл. 3). Поред справа за израду уља и вина, ова сеоска пољопривредна добра могла су поседовати и складишта за алат, прибор и плодове, простор за боравак радне снаге (*ergastulum*), стаје за запрежну стоку (*stabulum*), као и поједине радионице за ковање гвожђа и израду алата потребног за свакодневну употребу (Поповић 1988: 196, 198). Додајмо да је на локалитету Директорово у Бојнику, поред остатака два паралелна зида грађена од облутака и ломљеног камена везаног малтером од којих је један благо извијен (сл. 4), откривена и глава мушкарца (сл. 5) која је представљала део скулптуре од доломита (Јоцић 1989: 289-295).

Слика 1: Подримце, део бронзане статуе, раз. 1:3

На основу налаза из Подримца, Орашца, Врбовца и Бојника, претпостављене *villae rusticae* могуће је ближе хронолошки определити. Тако остава новца из Подримца чији *terminus post quem* представља 244. година (Стаменковић 2005: 151), омогућује прецизније датовање археолошких и архитектонских налаза са овог положаја, док се римски златни накит из Орашца датује у 3-4. век (Jovanović 1978: 46, kat. br. 1). Када је реч о пресама за цеђење грожђа, територијално најближу аналогију за налазе из Врбовца, представља преса кружног облика откривена поред терми на Медијани. Подизање вила на Медијани је, према П. Петровићу, започето вероватно крајем 3. и настављено са већим интензитетом у 4. веку (Петровић 1999: 66), што представља и шире хронолошко опредељење поменутог налаза. Главу мушкарца из Бојника, М. Јоцић према стилским

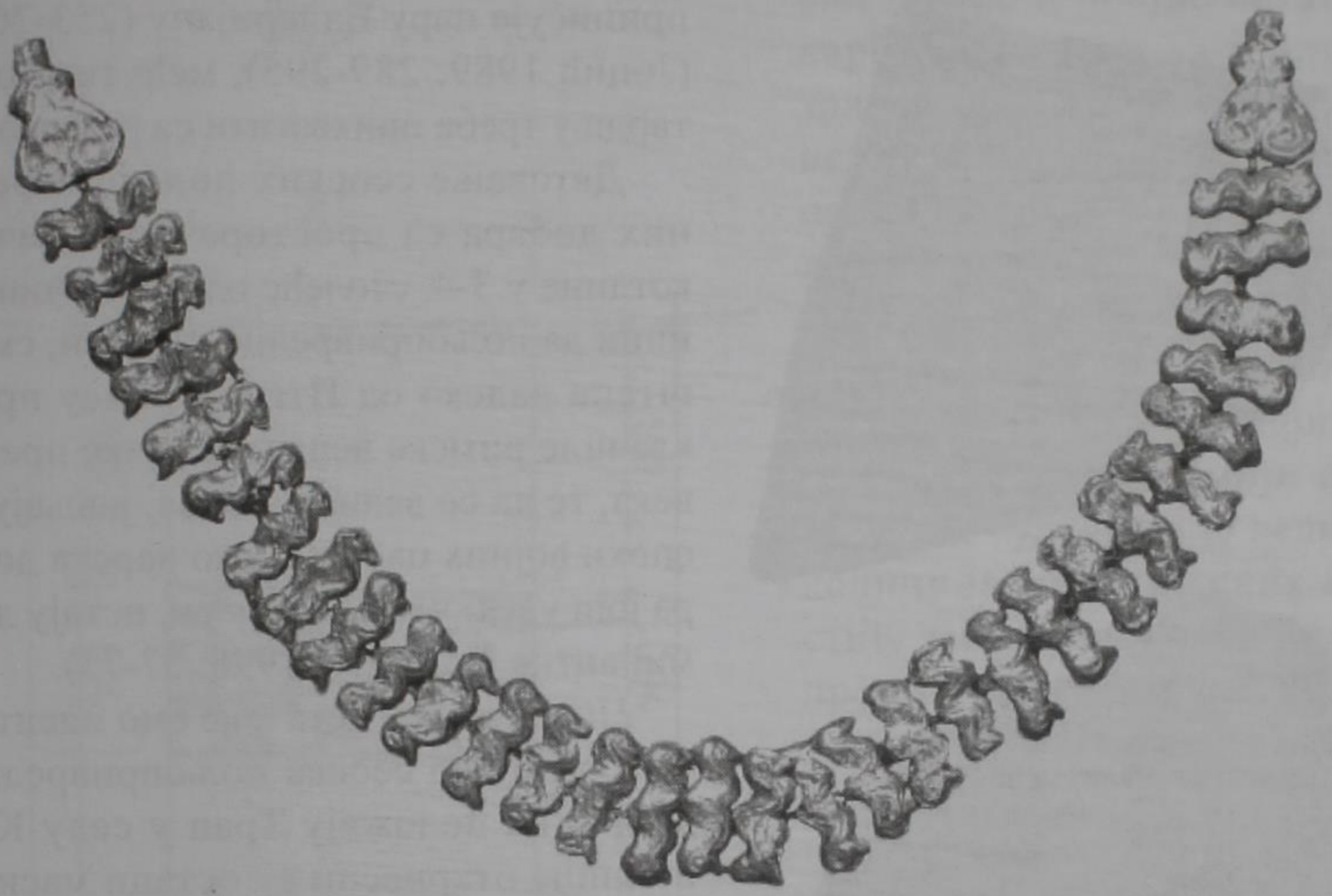

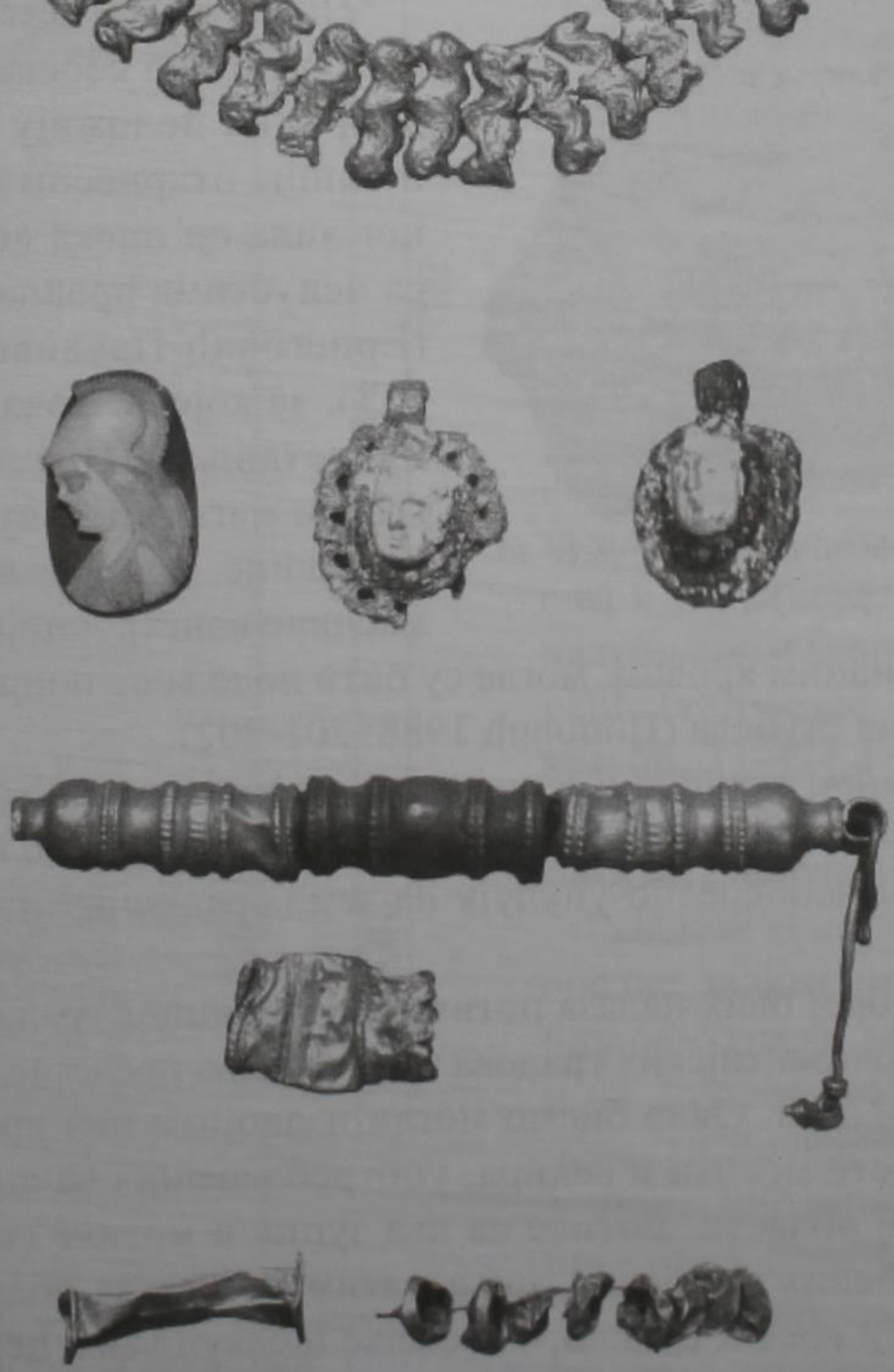

Слика 2: Орашац, златни накит, раз. 1:1 (огрлица 2:3)

Слика 3: Врбовац, камене пресе за цеђење грожђа, раз. 1:20

и иконографским карактеристикама приписује цару Валеријану (253-260) (Јоцић 1989: 289-295), међутим, ову тврдњу треба прихватити са резервом.

Датовање сеоских пољопривредних добара са простора Лесковачке котлине у 3-4. столеће одговара чињеници да пољопривредне области, смештене далеко од Италије, нису привлачиле римске велепоседнике пре 3. века, те да се велика имања, јављају у епохи војних царева, иако царска добра још увек, у великој мери, остају доминантна (Mirković 1996: 57-73).

Поред локалитета које смо идентификовали као сеоска пољопривредна добра, на положају Трап у селу Конопница откривени су остаци масивног зида од опека везаних малтером са испустима правца север-југ (сл. 6) (Ерцеговић-Павловић, Костић 1977: 353), за које А. Јовановић сматра да представљају *horreum*, посебно сазидан магацин за чување жита[1]. Ове грађевине, једноставне, али чврсте и масивне конструкције са једним спратом и двосливним кровом, могле су бити подељене попречним зидовима, или низовима стубова (Поповић 1988: 201-202).

Попут *villae rusticae* и једне, како се претпоставља, житнице, овде бисмо издвојили и појединачне налазе откривене у области Лесковачке котлине који непосредно упућују на земљорадничку и сточарску делатност.

Највећи број ових налаза потиче са Царичиног града, где је као и код већине палеовизантијских градова земљорадња представљала главну привредну активност. Овде бисмо могли издвојити низ предмета, као што су: разне врсте мотика и секира, употребљаваних за крчење земљишта у шумовитој области, мотике са два зупца и мотике са сечицом, као и рала коришћених за обраду поља, затим косири за подрезивање воћа и винове лозе и косе и српови, за сечење и сакупљање цереалија (Popović 1990: 270-280; Bavant, Ivanišević 2003: 57). Поред алатки, важно је по-

[1] Податак добијен усменим путем од проф. др А. Јовановића.

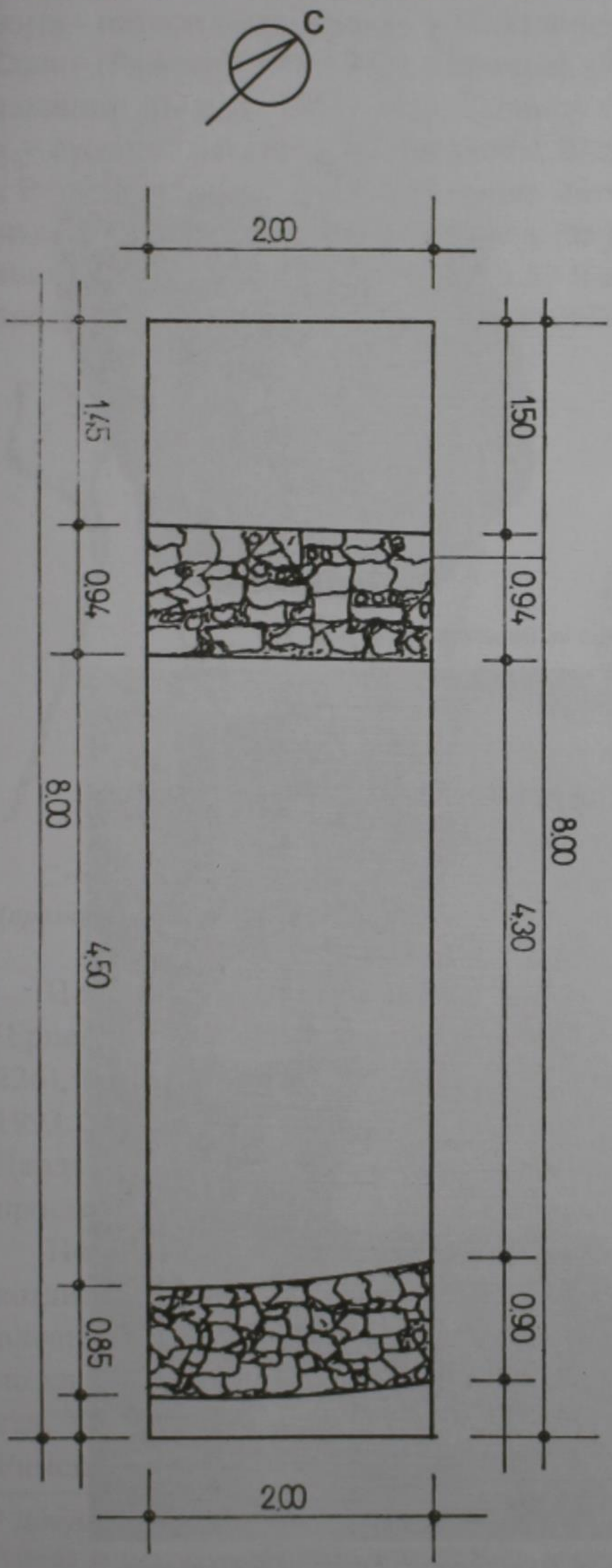

Слика 4: Бојник, локалитет Директорово (према: Јоцић 1989, 290)

менути и налазе питоса и жрвњева, као и бројне остатке карбонизованих житарица, зрневља и воћа. И. Поповић истиче важну улогу сељака у пољопривреди и претпоставља да је већина управо живела у селима у околини Царичиног града. Када је реч о сточарству, исти аутор сматра значајним узгој стоке у економији ове области, будући да је велика количина животињских костију забележена на читавом простору ископне површине унутар града (Popović 1990: 300). Поред костију, можемо издвојити и предмете који указују на чување стоке и делатност обраде коже на Царичином граду. То су бројни налази клепетуша, пробојаца (алатка која је служила за бушење рупа на кожи), ножева за кожу који се на једном крају шири у лепезасту сечицу са назубљеним завршетком (Bavant, Ivanišević 2003: 69-70; кат. бр. 31-32), гвоздених чешљева - гребена и пар великих маказа (Popović 1990: 300).

Налази везани за пољопривредне делатности, поред Царичиног града, забележени су и на другим локалитетима у области Лесковачке котлине. У Лецу је откривен одређен број ових предмета, као што су: срп, косир, раоник, мотика, двозуба мотика, питос и један жрвањ (Јоцић 1999: 51).

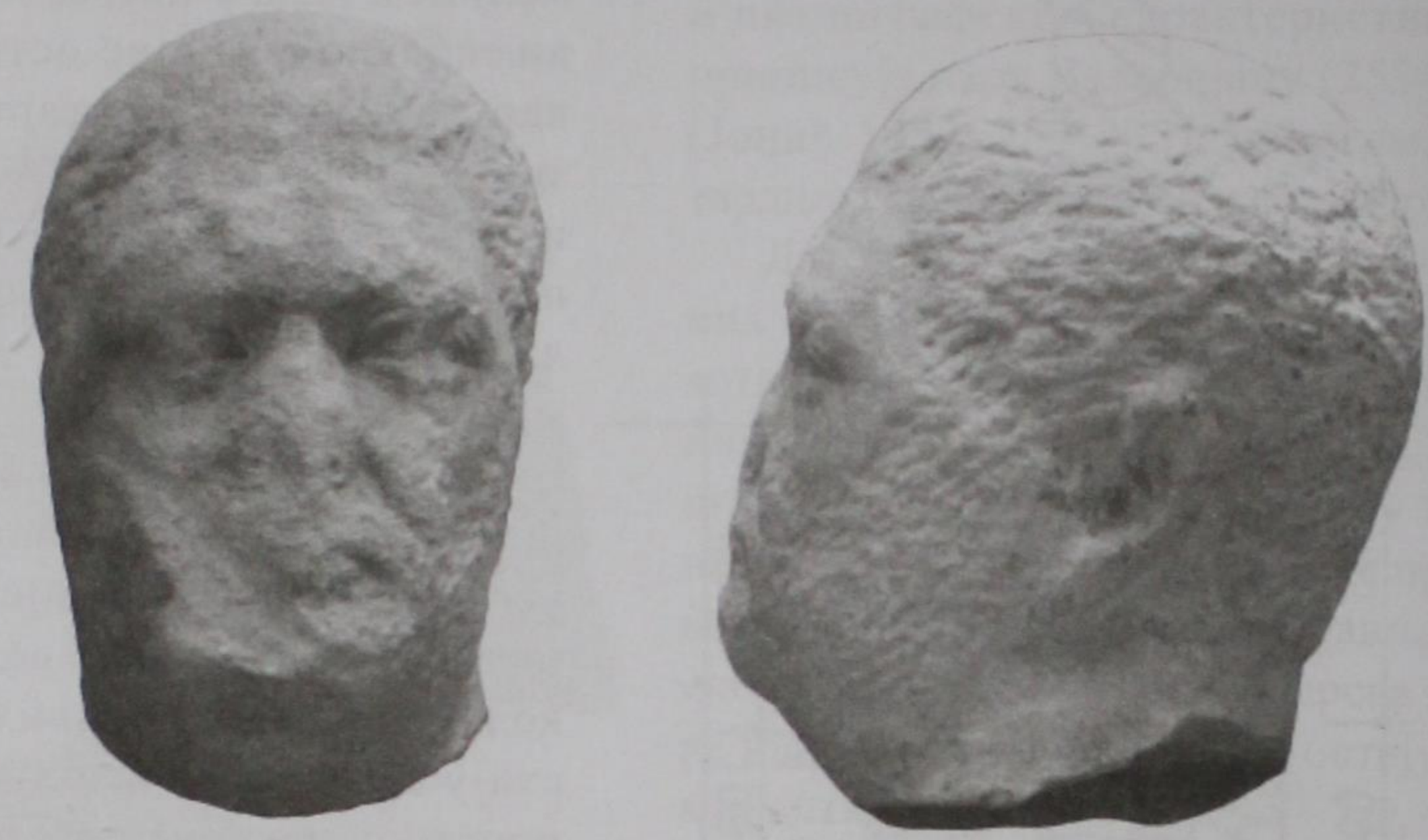

Слика 5: Бојник, део камене статуе, раз. 1:5

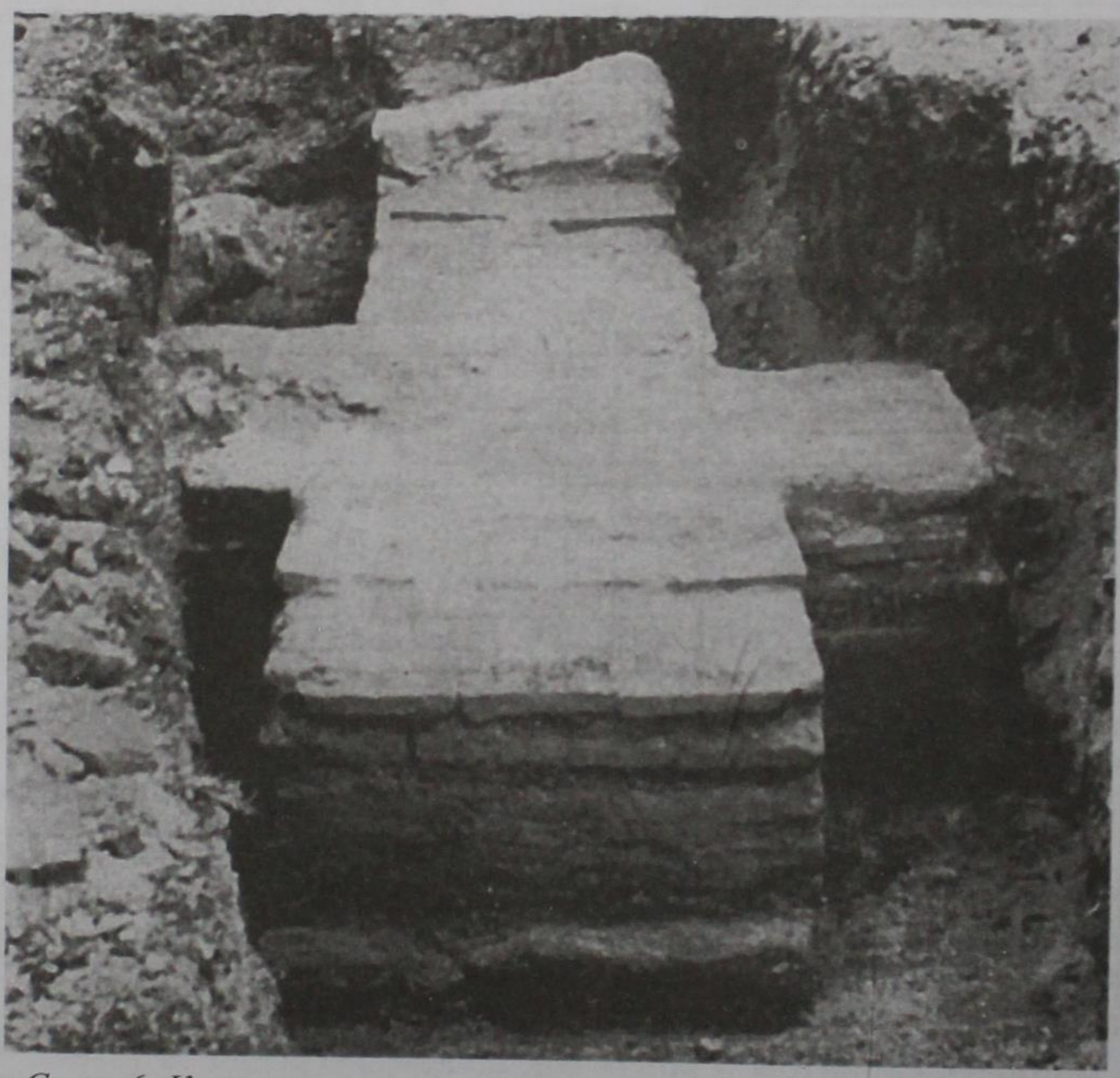

Слика 6: Конопница, локалитет Трап (према: Ерцеговић-Павловић, Костић 1988, 40/133)

Гвоздена мотика пронађена је и на утврђењу Кале у Грделици (сл. 7) (Пешић, Перић 2001: 285, ТХIII/1). Велике керамичке посуде за чување

жита - питоси откривени су у Мађедонцу (Павловић, Костић 1984: 515), Орану (Рајковић 1996: 273), Сакицолу (Рајковић 1996: 274), Стубли (Гарашанин М. и Д. 1951: 161), Гагинцу (сл. 8) (Stamenković 2008: 192) и у околини Лесковца (Stamenković 2008: 208). На Мркоњском Вису[2] и у Реткоцеру[3] поред фрагментованих питоса забележени су и налази жрвњева. У селу Дренце откривена је једна јама са запеченим зидовима пречника 2,5 м и дубине не веће од 0,50 м која је према Т. Чершкову могла представљати неку врсту силоса или пећи[4].

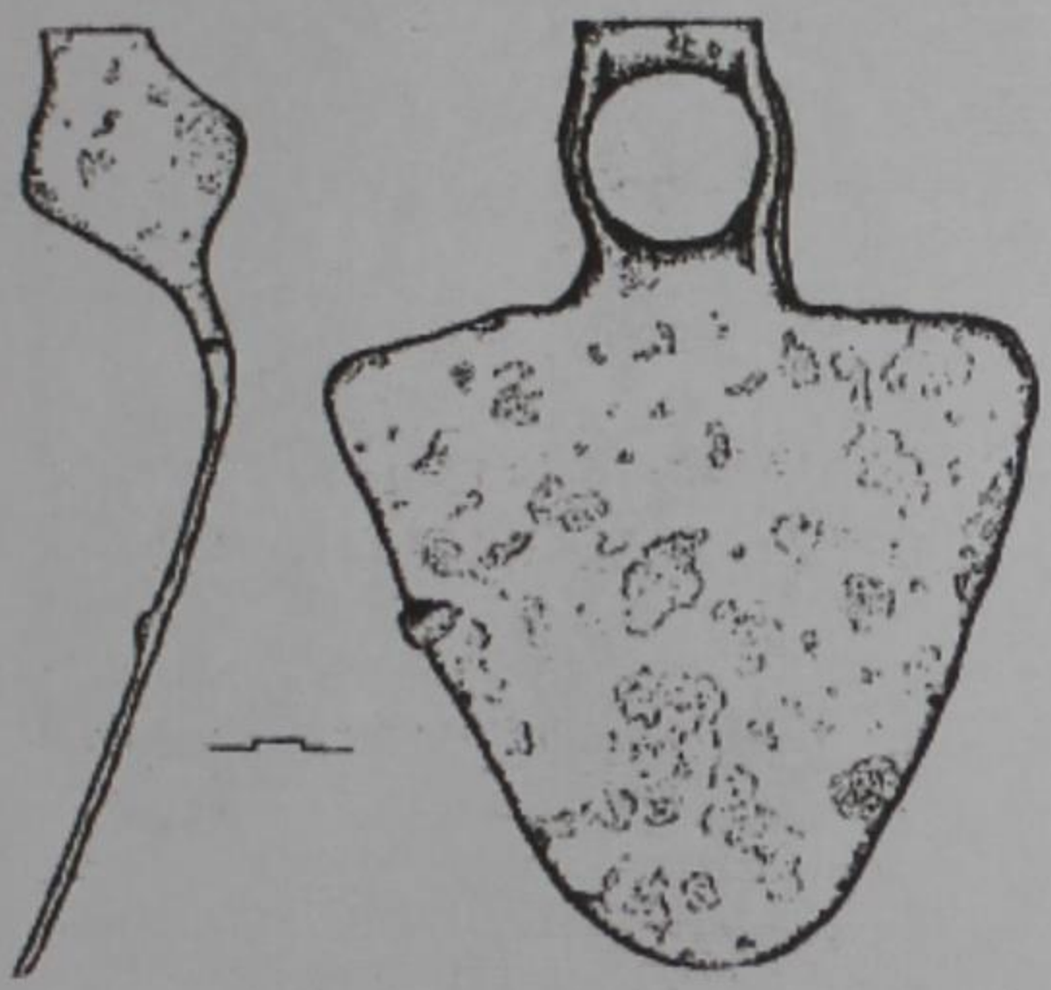

Слика 7: Грделица, гвоздена мотика (према: Пешић, Перић 2001: 285, Т. XIII/1)

Слика 8: Гагинце, питос

Исто тако, налази бронзане статуете Деметре из Злокућана (сл. 9) (Ерцеговић-Павловић, Костић 1988: 38, бр. 276, Стаменковић 2008: 225-226), и камене статуе из Мале Дубочице у Лесковцу (сл. 10) (Tomović 1993: 21, кат. 232) коју поједини аутори опредељују као персонификацију Дарданије (Јовић 2002: 46), говоре о значају култа плодности на овом простору.

Поред пољопривреде, важну привредну грану у области Лесковачке котлине током античког и касноантичког периода, представљала је експлоатација минералних ресурса: руде, камена и глине. Рударство је играло кључну улогу будући да је представљало важну ставку државног фиска. Уопште, рударство Илирика заузимало је важно место у привреди Римског царства.

---

[2] Документација пројекта "Рекогносцирање општина Бујановац, Прешево и Медвеђа" Завода за заштиту споменика културе Ниш, упоредити: Stamenković 2008, 237-239.

[3] Документација пројекта "Рекогносцирање општина Бујановац, Прешево и Медвеђа" Завода за заштиту споменика културе Ниш, упоредити: Stamenković 2008, 245.

[4] Документација пројекта "Рекогносцирање општина Бујановац, Прешево и Медвеђа" Завода за заштиту споменика културе Ниш, упоредити: Stamenković 2008, 227.

Слика 9: Злокућане, бронзана статуета, раз. 1:2

Слика 10: Лесковац, женска камена статуа, раз. 1:20

Централну област античке рударске делатности на простору Лесковачке котлине представљао је њен западни део. Трагови римског рударења забележени су у сливовима Лапаштице и Газдарске реке (област око Леца), на простору уз Јабланицу, Туларску, Бањску и Маровачку реку (Равна Бања, Маровац, Губавце, Мађедонце, Реткоцер), као и у побрђу Радана (Ивање, Добра Вода, Мајковац, Бучумет). Ретке остатке уочавамо и на јужном (село Кљајић) источном (област око Рупња) и североисточном простору котлине (обронци Бабичке горе и Крушевице), али и у њеном средишњем делу, на локалитету Хисар у Лесковцу.

Епицентар античке рударске делатности на овом простору представља, као што смо напоменули, подручје око данашњег места Леце. Најзначајнији траг римског рударења представљају остаци трапезоидног рударског окна на Расовачи[5] (сл. 11), положају у чијим је површинским деловима кварцно-бречасте зоне забележено присуство самородног злата, сулфида олова, цинка, бакра и сребра, али и полудрагог камења – аметиста, опала и ахата (Pešut 1976: 33). Поред овога, на активну рударску делатност у овој области указују и бројни епиграфски споменици посвећени Херкулу (Petrović 1979: 120, br. 107-108, 122, kat. br. 111, 123, br. 112) и Либеру, божанствима која, према С. Душанићу, припадају рударском пантеону. Међу овима, истакли бисмо једну вотивну плочу посвећену Либеру, која је откривена у Пустом Шилову. Важан натпис на овом споменику потврђује

[5] М. Јоцић као главно лежиште руде наводи пукотинску зону Расовача-Шута и Језерина (Јоцић 1999: 48).

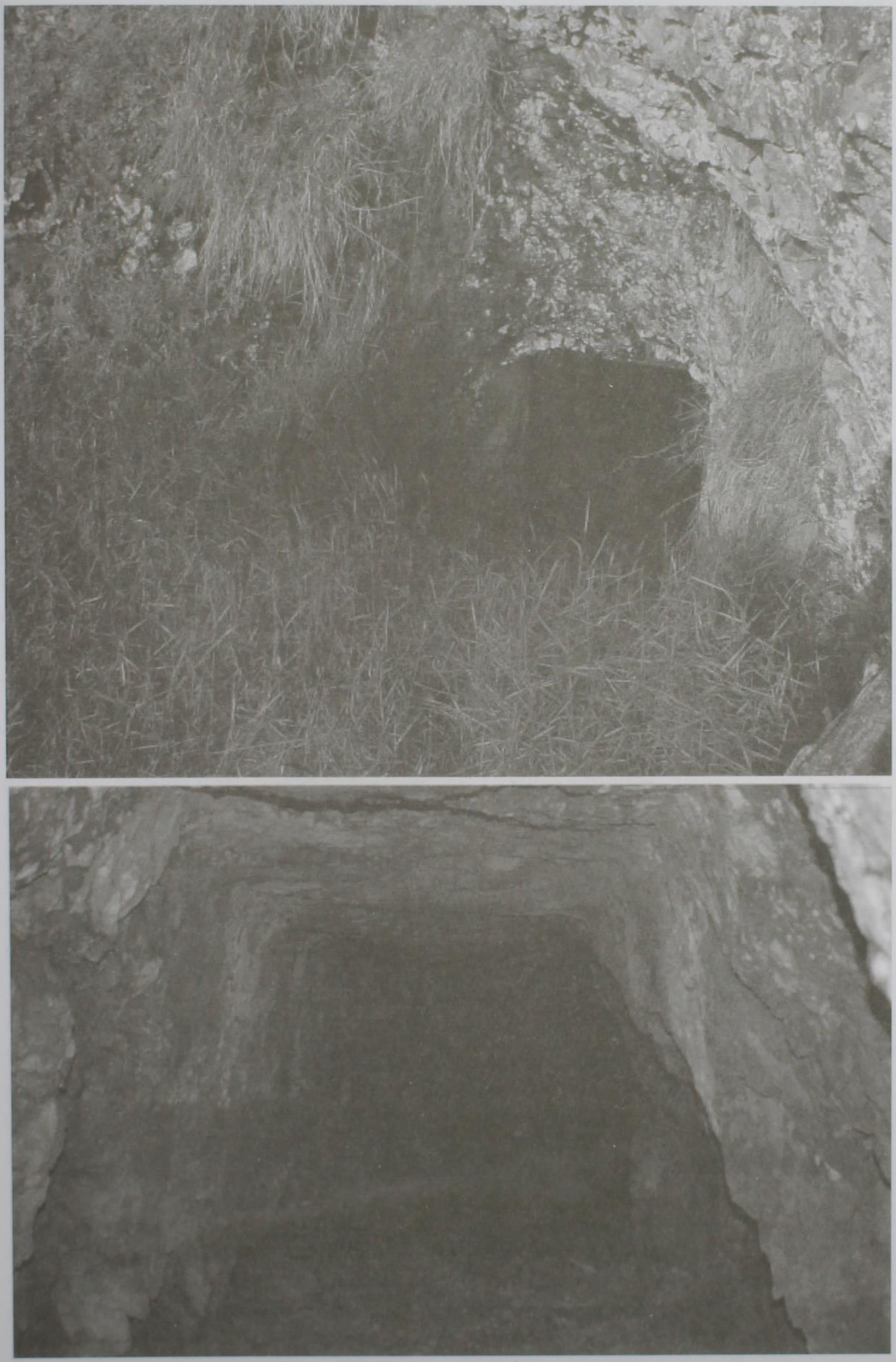

Слика 11: Расовача, рударско окно

Слика 12: Епиграфски споменици: 1. Пусто Шилово – вотивна плоча посвећена Либеру, раз. 1:10 (према: Petrović 1979: 121, br. 109); 2. Пусто Шилово – вотивна ара посвећена Херкулу, раз. 1:10; 3. Пусто Шилово – вотивна ара посвећена Херкулу, раз. 1: 10 (према: Petrović 1979: 120, br. 108); 4. Газдаре - вотивна ара посвећена Херкулу, раз. 1:10.

постојање викуса у овој области. Податак који поткрепљује претпоставку да се овде ради о рударском насељу, управо је посвета божанству Либеру које је, како се сматра, у Илирику поштовано пре као заштитник рудара него као аграрно божанство (Dušanić 1999: 131; Pilipović 2006: 81-95). Споменици посвећени Херкулу и Либеру са простора Лесковачке котлине (сл. 12) датују се у другу половину 2. и прву половину 3. века (Петровић 1966: 244-248; Petrović 1979: 120-123) и свакако указују на култни центар који је у вези са заштитом рудара и рударских ревира постојао у области Леца. Да је овај простор, односно читава Дарданија, представљао једну од две веће рудничке области Горње Мезије познато је из историјских извора. Према С. Душанићу, комплекс *Metalli Dardanici* састојао се из најмање пет дистрикта, од којих је последњи, који се односи на простор Лесковачке котлине, обухватао источни Копаоник, Куршумлију, Велики Јастребац и Леце (Dušanić 1995: 255-259).

Поред лецког рударског комплекса, значајни антички рударски центри постојали су и у југозападном делу Лесковачке котлине, у сливовима Јабланице, Туларске реке, Бањске и Маровачке реке. Као најзначајнији, издвојићемо простор који обухвата атар села Равна Бања. Овде су забележена три рударска окна (локалитет Гајине рупе или Шео поток), као и топионичарски комплекс на положају Аниште, где су уочени остаци грађевинских конструкција од камена, фрагменти опека и већих уломака римских тегула, шљакишта и црвенкаста печена земља, која је представљала остатке пећи а откривена је на падини овог локалитета, на самој обали Бањске реке[6]. Трагови рударске делатности забележени су и у близини Равне Бање, на потезу Самоков, испод села Маровац, где је у профилу поред пута који прати ток Јабланице[7] забележена велика количина шљаке (згуре), као и комад запечене земље који представља део пећи[8]. Поред поменутих локалитета, на положају Градина, у атару села Губавце, такође је уочена већа концентрација згуре.[9]

У селу Реткоцер, на локалитету Равна њива,[10] где се на основу конфигурације терена, архитектонских остатака и налаза материјалне културе може претпоставити постојање римског насеља, поред обиља античке керамике и римског новца кованог крајем 3. и почетком 4. века, забележени су и комади згуре. Недалеко од Реткоцера, налази згуре констатовани су и у селу Мађедонце (Павловић, Костић 1984: 515).

---

[6] Документација Археолошког Института, Београд.

[7] Реку Јабланицу у овом крају називају и Маровачком реком.

[8] Документација Археолошког института, Београд.

[9] Документација пројекта "Рекогносцирање општина Бујановац, Прешево и Медвеђа" Завода за заштиту споменика културе Ниш, упоредити: Stamenković 2008, 234.

[10] Документација пројекта "Рекогносцирање општина Бујановац, Прешево и Медвеђа" Завода за заштиту споменика културе Ниш, упоредити: Stamenković 2008, 248.

Са планине Радан, из атара села Добра Вода и Ивање, потичу комади згуре и делови ковачког алата. На локалитету Стругара у Ивању констатовани су остаци римског или палеовизантијског акведукта, чији је канал зидан од опека везаних водонепропустивим малтером. Може се претпоставити да је акведукт био у тесној вези са рударством и да је коришћен за напајање постројења за прераду руде. Значајан је и податак да је на Радану, на сеоском путу испод планинарског дома,[11] забележена велика количина згуре (Stamenković 2008: 87-88). М. Јоцић наводи да су трагови старих рударских радова, забележени и у Мајковцу и Бучумету (Јоцић 1999: 52).

Налази згуре констатовани су и у јужном делу котлине, недалеко од слива Шуманске реке, у атару села Кљајић[12].

У средишњем делу котлине, на локалитету Хисар у Лесковцу, откривен је слитак (ингот) од гвожђа, као и бројни комади гвоздене згуре, аморфно гвожђе и фрагмент посуде за ливење метала (Стојић, Пешић, Јовић 2007: 34).

На крајњем истоку Лесковачке котлине, експлоатација рудника у античко доба, како Ф. Каниц бележи, постојала је у области око Рупња (Каниц 1985: 275). Са утврђења на Високом Моричу у селу Самарница потиче један ингот гвожђа димензија 44,5 x 15,6 цм (Stamenković 2008: 270).

У североисточном делу котлине, у побрђу Бабичке горе, комади згуре забележени су и на локалитетима Градиште у Горњој Локошници[13] и Чукар у Ступници[14] (Stamenković 2008: 194, 223).

Поред руде, експлоатација камена и глине играла је важну улогу у локалној привреди на простору Лесковачке котлине током античког и касноантичког периода.

Римска и касноантичка камена пластика и скулптура откривена на простору Лесковачке котлине рађена је од локалног материјала. Камен

[11] М. Радивојевић, докторант на Институту за археологију Универзитетског колеџа Лондон, извршила је микроскопске и макроскопске анализе на згури са Радана, са локалитета Чукар у Ступници и положаја Градиште у Горњој Локошници (Бабичка гора). Резултати анализа показали су да је реч о густој тамно браон-сивој аморфној маси са остацима истопљене глине/керамике, што су одлике пећне згуре. У питању је гвоздена руда препозната као хематит, најраспрострањенија врста руде у природи. Налаз пећне згуре близу рудника указује на постојање радионице, или неколико пећи, у којима се руда могла наменски топити, и транспортовати у центре на даљу обраду. Међутим, ове пећи су исто тако могле бити коришћене и за проверу квалитета руде, на шта управо указује низак ниво калцијум оксида и изузетно висок ниво гвожђе оксида, који потврђују закључке макроскопских анализа да се овде ради о пећној згури која није у потпуности истопљена. На овом месту, захваљујем колегиници М. Радивојевић на пруженим подацима.

[12] Документација Археолошког Института, Београд.

[13] Види напомену 11.

[14] Види напомену 11.

коришћен за њихову израду лошег је квалитета, те је стога био превасходно намењен локалном тржишту. И. Николајевић-Стојковић бележи да су споменици архитектонске скулптуре са Царичиног града клесани од локалног камена, који је веома подложан распадању, на шта указују и трагови додавања штука (Николајевић-Стојковић 1957: 55). За изградњу Царичиног града обновљени су стари каменоломи који се налазе испод масива Радан, на око 20 километара западно од локалитета. Ту су откривене многобројне аре и делови камене пластике из римског периода. П. Петровић бележи један од тих каменолома код данашњег рудника Леце (Petrović 1979: 120-123; Špehar 2008: 94). И. Поповић констатује да је камен коришћен у архитектури Царичиног града локални андезит, а да се каменолом одакле је вађен овај материјал налазио код села Богојевац на планини Радан (Поповић 1988: 211). На Царичином граду забележене су и мозаичке коцкице од полудрагог камена који потиче из лежишта код данашњег рудника у Лецу (Pešut 1976: 33). Поред ових, значајно је додати и локални камен коришћен за изградњу, шкриљац, када је у питању Царичин град, и речни облуци који су се добрим делом користили у Малој Копашници.

Експлоатација глине током касноантичког периода такође је потврђена у области Лесковачке котлине. На ову активност указују остаци пећи за израду опека код Царичиног града и у Свињарици, на десној обали Свињаричке реке. Поменуте пећи су, према Љ. Бјелајац, сасвим сигурно служиле и за израду керамичких производа. Аутор сматра да је највећи део грнчарије за потребу становништва града настао управо од глине из лежишта у његовој околини (Bjelajac 1990: 184).

* * *

Судећи према расположивим подацима о античкој привреди на простору Лесковачке котлине, уз осврт на четири делатности којима смо се овом приликом посветили, можемо издвојити примарне (пољопривреда и рударство) и секундарне гране привређивања (експлоатација камена и глине).

Сумирањем грађе о пољопривредној активности на простору Лесковачке котлине у римско доба, треба истаћи посебан проблем, када је реч превасходно о земљорадњи, који се односи на централни део котлине (равнице уз Пусту реку, Јабланицу, делом Ветерницу, али и Јужну Мораву). Наиме, на овом простору уопште је регистрован мали број локалитета, али се свакако могу претпоставити мања, али и већа пољопривредна добра која су могла снабдевати својим производима урбани центар *Naissus*, према коме су и географски и привредно била окренута, а претпоставља се са њим и административно повезана. Управо овај средишњи део котлине,

алувијална раван, представља и најплодније тло, које је, свакако, било погодно за земљорадничку делатност (Ђорђевић 1996).

Одговор на важно питање стварања вила, њиховог прерастања у агломерације попут викуса или фортификација, можда у већа утврђена села "*bourgades*" која су особена у 5. и 6. веку, наши примери, нажалост, не могу дати. A. E. Laiou сматра да византијска села нису настала из касноантичких вила, али да су се свакако развила из неке старије агломерације (Laiou 2005: 31-54). С друге стране, сматрамо важним поменути да већина утврђења у Дарданији која је забележио Прокопије носи имена изведена од великих земљишних поседа, вила, које су добиле назив према својим римским власницима. Међутим, листа новоподигнутих или обновљених утврђења код Прокопија не садржи ниједан град у Дарданији, чак ни стару дедуктивну колонију *Scupi*, на југу, ни Улпијану и *Municipium Dardanorum* у рудничкој области централне Дарданије. Не треба искључити могућност да је ова листа била састављена само од утврђења која су се налазила на царском или црквеном добру (Mirković 1996: 68-71).

Када је реч о рударству, Горња Мезија је за Римљане представљала рудничку провинцију *par excellence*. Једна од зона ове богате рудничке области, како смо већ поменули, била је *Dardania*. На простору Лесковачке котлине потврђене су, у административном погледу, три различите рударске јединице у оквиру једног округа, које издваја С. Душанић (*vicus/vici metalli*, *metallum* (или *metalla*) и *teritorium metalli*). *Vicus* (Пусто Шилово, Реткоцер?, Равна Бања) могао је представљати административни руднички, индустријски, економски центар, гарнизон, као и насеље перегрина (*vici peregrinorum*), рудара који су радили у оближњим рудницима. *Metallum* (или *metalla*), са друге стране, означавао би простор на којем су се налазили *putei* и металуршке *officinae* (материјалне остатке, као и податке добијене усменим путем од мештана налазимо у Лецу, Равној Бањи, Маровцу, на Радану (локалитет Стругара), Хисару у Лесковцу, Горњој Локошници, Ступници и Самарници. Следствено томе, *territorium metalli* представљао би рудничку област (са центрима и потврђеним рударским окнима на пукотинској зони Расовача-Шута и Језерина, у Равној Бањи на локалитету Гајине рупе или Шео поток, као и у области око Рупња?). Међутим, у пракси ови се појмови обично и једноставно наводе као „рудник" (Dušanić 1995: 249).

О секундарним привредним делатностима које смо издвојили у прилогу, овде неће бити више речи, будући да слаб ниво истражености простора Лесковачке котлине не омогућава изношење значајнијих закључних разматрања.

Важно је још једном истаћи значај и потребу за систематским рекогносцирањем области Лесковачке котлине, у виду истраживања микроцелина, са сондажним ископавањима и археолошким истраживањима ши-

рег обима. На овај начин, прикупљена грађа и досадашња истраживања употпуниће нашу слику како о античком привређивању на овом простору, тако и о развоју ове области у оквирима римске провинције Горње Мезије, и касније Дарданије и Средоземне Дакије.

ЛИТЕРАТУРА:

Bavant 1990 B. Bavant, Les petits objets, in: *Caričin Grad* II, eds. B. Bavant, V. Kondić et J. M. Spieser, Belgrade-Rome 1990: 191-258.

Bavant, Ivanišević 2003 B. Bavant, V. Ivanišević, *Iustiniana Prima - Caričin Grad,* Beograd 2003.

Bjelajac 1990 Lj. Bjelajac, La céramique et les lampes, in: *Caričin Grad* II, ed. B. Bavant, V. Kondić et J. M. Spieser, Belgrade-Rome 1990: 161-190.

Васић 1909 М. М. Васић, Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточнић Србији, *Старинар* Н.Р. IV св. I, додатак, Београд 1909: 1-37.

Васић 1911 М. М. Васић, Градац, праисторијско насеље из латенског доба, *Глас Српске краљевске академије* LXXXVI, Београд 1911: 97-135.

Гарашанин М. и Д. 1951 М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.

Dušanić 1995 S. Dušanić, Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania, *Старинар* 45/46, Београд 1995: 27-34.

Dušanić 1999 S. Dušanić, The Miners' Cults in Illyricum, in: Mélanges C. Domergue, *Pallas* 50, 1999: 129-139.

Ђорђевић 1996 Ј. С. Ђорђевић, *Евалуација природних потенцијала на примеру сливова Јабланице и Ветернице*, Београд 1996.

Ерцеговић-Павловић, Костић 1977 С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, Рекогносцирање археолошких локалитета, *Лесковачки зборник* XVIII, Лесковац 1977: 369.

Ерцеговић-Павловић, Костић 1988 С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Археолошки институт, Београд, Народни музеј, Лесковац 1988.

Јоцић 1989 М. Јоцић, Археолошко налазиште у Бојнику, *Лесковачки зборник* XXIX, Лесковац 1989: 289-295.

Јоцић 1999 М. Јоцић, Резултати рекогносцирања горње Јабланице, *Лесковачки зборник* XXXIX, Лесковац 1999: 47-60.

Jovanović 1978 A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd 1978.

Јовић 2002 С. Јовић, Антички споменици у лапидаријуму Народног музеја у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XLII, Лесковац 2002: 33-54.

Kanitz 1909 F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenvart, Land und Bevölkerung, II*, Leipzig 1909.

Каниц 1985 Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, друга књига, Београд 1985.

Laiou 2005 A. E. Laiou, The Byzantine Village (5th-14th), in: *Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle)*, éds. Jacques Lefort, Cécile Morrisson et Jean-Pierre Sodini, Paris 2005: 31-54.

Милићевић 1884 М. Милићевић, *Краљевина Србија*, Краљевска српска државна штампарија, Београд 1884.

Милојевић 1924 С. М. Милојевић, Лесковачка котлина са околином, *Гласник Географског друштва* 10, Београд 1924: 17-45.

Мирковић 1994 М. Мирковић, Централне балканске области у доба позног царства, у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1994: 89-105.

Mirković 1996 M. Mirković, Villas et domaines dans l'Illyricum central, *Зборник радова Византолошког института* 35, Београд 1996: 57-73.

Николајевић-Стојковић 1957 И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957.

Павловић, Костић 1984 С. Павловић, Д. Костић, Рекогносцирање археолошких локалитета лесковачког подручја у 1982. години, Хроника, *Лесковачки зборник* XXIV, Лесковац 1984: 513-515.

Петровић 1966 П. Петровић, Нови вотивни натписи из јужне Србије, *Старинар* XV- XVI/1964-1965, Београд 1966: 245-251.

Petrović 1979 P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure IV, Naissus-Remesiana-Horreum Margi*, Beograd 1979.

Петровић 1999 П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1999.

Pešut 1976 D. Pešut, Geološki sastav, tektonska struktura i metalogenija leckog andezitskog masiva, *Rasprave zavoda za geološka i geofizička istraživanja* XIV, Beograd 1976.

Pilipović 2006 P. Pilipović, Votive relief from Barovo (Scupi); Contribution to the study of the Liber and Libera cult in Upper Moesia, *Старинар* LV/2005, Београд 2006: 81-95.

Поповић 1988 И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988.

Popović 1990 I. Popović, Les activités professionnelles à Caričin Grad vers la fin du VIe et le début du VIIe siècle d'après les outils de fer, in: *Caričin Grad* II, eds. B. Bavant, V. Kondić et J. M. Spieser, Belgrade-Rome 1990: 191-258.

Рајковић 1996 С. Рајковић, Рад Народног музеја у Лесковцу од 1991. до 1995. године, *Лесковачки зборник* XXXVI, Лесковац 1996: 273-287.

Ракић 1880 М. Ракић, Из нове Србије, *Отаџбина* IV, Београд 1880: 362-363.

Стаменковић 2005 С. Стаменковић, Остава римског сребрног новца из Подримца, *Нумизматичар* 24/25, Београд 2005: 143-191.

Stamenković 2008 S. Stamenković, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*, nepublikovana magistarska teza, Filozofski fakultet – Odeljenje za arheologiju, Beograd 2008.

Стојић, Пешић, Јовић 2007 М. Стојић, Ј. Пешић, С. Јовић, Културна стратиграфија археолошког локалитета Хисар у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XLVII, Лесковац 2007: 29-41.

Špehar 2008 P. Špehar, Obrada kamena u Caričinom Gradu, u: *Francusko-srpska saradnja u oblasti arheologije*, ur. V. Ivanišević, Beograd 2008: 91-101.

Tomović 1993 M. Tomović, *Roman sculpture in Upper Moesia*, Beograd 1933.

Филиповић 1968 С. Мил. Филиповић, Археологија и етнологија, Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968: 5-9.

Summary

Sonja Stamenković

THE EVIDENCE OF ANTIQUE ECONOMY IN THE LESKOVAC BASIN

A review of the available archaeological finds regarding the antique economy in the region of Leskovac basin, divided up into various administrative units during the roman and late antique period (province of Moesia at the beginning of the roman administration, afterward province of Upper Moesia, and finally provinces of Dardania and Mediterranean Dacia, as parts of the diocese of Dacia, in the late antique period), points out several developments of significant economy branches as agriculture and exploitation of mineral sources (metal ore, stone and clay).

The agricultural activity in the Leskovac basin is confirmed by the existence of rural farms - villae rusticae (Bojnik, Podrimce, Orašac, Vrbovac), one granary – horreum (Konopnica), and by finds of agricultural tools and implements on numerous sites (Caričin grad, Grdelica, Maćedonce, Sakicol, Stubla, Gagince, Orane, Mrkonjski vis, Drence, Retkocer, Zlokućane, Leskovac and other).

On the other side, the history of mining activities can be followed by archaeological and historical source data. It is well known that Dardania, partly covering the Leskovac basin, represents one of two most important mining regions of Upper Moesia rich in metal ore. Following the research of S. Dušanić and the archaeological evidences, we can identify a significant district divided into three different administrative mining units: vicus/vici metalli - administrative mining, industrial, economic centre, garrison or mining community (Pusto Šilovo, Retkocer?, Ravna Banja), metallum or metalla - the area with located putei and metallurgical officinae (Lece, Ravna Banja, Marovac, Radan, Hisar in Leskovac, Gornja Lokošnica, Stupnica and Samarnica), and teritorium metalli - mining area (gap zone Rasovača-Šuta and Jezerina in Lece, the site Gajine rupe at Ravna Banja and the area around Rupanj?).

Beside the agriculture and mining, considered as the primary economy activities, we distinguish also secondary ones - exploitation of stone and clay - generally known from the material from Caričin grad. Intensive building activities thus necessitates the extracting of different stones - the andesit on Radan mountain (Bogojevac), local sandstone from various sites, as well as semi precious stones for making mosaic tesserae from the Lece mines. It is worth pointing out the brick furnaces discovered in Caričin grad, extra muros, and in the village of Svinjarica, on the right riverside of Svinjarička river, undoubtedly used also for production of local pottery.

УДК 904:711.42“653”(497).11

Михаило Милинковић

ПРИЛОГ ПИТАЊУ УБИКАЦИЈЕ ЈУСТИНИЈАНЕ ПРИМЕ

Од када је проф. Владимир Петковић 1912. г. отпочео са ископавањима Царичиног града (која се могу сматрати почетком развоја рановизантијске археологије у Србији), дошло се до нових сазнања везаних за време преласка из позноантичког у свет средњег века, имајући овде пре свега на уму простор Балканског полуострва. Део њих се заснива на резултатима ископавања која је Петковић започео, посебно због тога што је овде реч о једнослојном налазишту, насеобини основаној на неизграђеном терену, чије остатке није угрозила или учинила у мањој мери сагледивим каснија изградња, као што је то, примера ради, случај са остацима Диоклецијанове палате у Сплиту. Исто тако, ни претходне римске урбане, одн. грађевинске структуре нису утицале на концепције развијене у 6. в. и нису предодређивале решења, оставивши на тај начин истраживачима одличну прилику за рад. Имајући у виду најчешће предложену идентификацију, на Царичин град би требало гледати као на задужбину Јустинијана I (527-565), основану у његовом завичају, Јустинијану Приму (Прву Јустинијану).

Расправа о убикацији Прве Јустинијане води се још од 1531.г., када је објављено прво издање Прокопијевог дела *De aedificiis*. Знатно касније, дискусија се интензивира након почетка археолошких ископавања Царичиног града 1912. г.[1] Овом приликом ће бити довољно понудити кратак осврт на неке аспекте поменуте расправе, док би детаљно разматрање захтевало доста простора. Уз то ће се указати на једну могућност, која до скора није била узимана у обзир или је само посредно наговештавана.

Као могуће локације за Јустинијану Приму помињани су разни градови: Ћустендил, Сердика, Прокупље, Куршумлија, Лебане, Призрен, Пећ, Скопље, Охрид и друга места.[2] Првобитно Манертова и Ханова, а

[1] В. Кондић-В. Поповић, *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977, 163; Ф. Баришић, Досадашњи покушаји убикације града Justinijana Prima, *Зборник Филозофског факултета* VII-1, Београд 1963., 128.

[2] Ф. Баришић, op.cit., 128ff.

потом од Еванса аргументована и разрађена „дарданско-скопска теза“ о убикацији Прве Јустинијане код данашњег Скопља дуго је била најраширенија, све до тренутка када је проф. Петковић 1948. г. пред међународном јавношћу објавио своје тумачење Царичиног града код Лебана као Јустинијане Приме, уневши тиме археолошку аргументацију у питање њеног лоцирања.[3] Теза чији је Артур Еванс био најпознатији поборник, а настављач И. Микулчић заснивала се, поред осталог, на сличности у називима места која се помињу у византијским изворима и савременим топонимима у околини Скопља: Бадер (=Bederiana), Таор (=Taurision).

И поред и даље присутних другачијих мишљења, пре свега у Македонији,[4] данас већина аутора новоподигнути град тражи на просторима јужне Србије, посебно на потезу Ниш - Лебане.[5] У овој области је у новије време, захваљујући археолошким рекогносцирањима и ископавањима регистровано 20-ак рановизантијских утврђења, што представља чињенично стање које раније није било узимано у обзир приликом убикације Јустинијане Приме (Сл. 1).

Данас преовлађује мишљење да се остаци Јустинијане Приме налазе на Царичином граду код Лебана.[6] Према Б. Бавану, тамошње ископине одговарају идентификацији са Јустинијаном Примом и у хронолошком и у географском смислу.[7] Даље, поменуто налазиште са својим трговима, улицама, храмовима и другим грађевинама одговара Прокопијевом опису Јустинијане Приме.[8] Ипак, иако очекиван, до данас није пронађен одговарајући натпис, односно коначан доказ да је Царичин град заиста *Iustiniana Prima*. Свакако, треба нагласити да натписи са називом места,

---

[3] В. Кондић-В. Поповић, loc. cit.

[4] Уп. И. Микулчиќ, *Старо Скопје со околните тврдини,* Скопје 1982., 106., Idem, *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte-Vici-Refugien-Kastelle*, München 2002., 57-58, где се даље развија Евансова претпоставка, одн. предлаже лоцирање Јустинијане Приме у антички Скупи. О Манертовој и Евансовој идентификацији Јустинијане Приме и Скопља види и Ф. Баришић, op. cit., 129. и нап. 5., 134ff и нап. 28.

[5] В. Кондић-В. Поповић, *op. cit..*, 163-168. ; В. Поповић, Грчки натпис из Царичиног Града и питање убикације Прве Јустинијане, *Глас САНУ* CCCLX, Београд 1990., 53-92.

[6] В. Кондић-В. Поповић, *op. cit.*, 8. У неким публикацијама се идентификација сугерише већ у наслову – уп- B. Bavant-V. Ivanišević, *Ivstiniana prima. Caričin Grad*, Beograd 2003.; Б. Баван-В. Иванишевић, *Ivstiniana Prima – Царичин Град*, Лесковац 2006.

[7] B. Bavant, Istorijski kontekst, y: B. Bavant-V. Ivanišević, *op. cit.*, 45.

[8] Уп. Prokop, *Bauten* (Ed. O. Veh), München 1977., 173-175. Прокопије у свом опису Јустинијане Приме помиње водовод, „раскошне и пажње вредне грађевине“ - цркве, управне зграде, пијачне тргове, улице, купатила итд., што, генерално, и јесте откривено током досадашњих ископавања на Царичином граду. О идентификацији Јустинијане Приме и Царичиног града види и др Ђ. Мано-Зиси, *Царичин Град. Justiniana Prima*, Лесковац 1979, 8-10. Преглед о различитим мишљењима око убикације Јустинијане Приме дао је Ф. Баришић, *op. cit.*, 124-140.

као што је то случај са натписом у Гамзиграду – Ромулијани, представљају велику реткост, те је питање колико је реално уопште их очекивати. То, међутим, не значи да од убикације Јустинијане Приме треба одустати.

Да ли је ова сасвим сажето изнета аргументација довољна за закључак да је Царичин град *Iustiniana Prima ?* Ако се жели методолошки исправан поступак, не могу се износити утемељене претпоставке, док се све расположиве могућности не испитају. Уколико се прихвати мишљење да царев завичај треба тражити на простору Ниш - Лебане, онда, сигурности ради, треба проверити да ли у овој области, сем Царичиног града, постоји још неко истовремено налазиште које би по својим својствима могло да дође у обзир за идентификацију са Јустинијаном Примом, па тек потом излазити са претпоставкама. Ово у првом реду подразумева проверу резултата рекогносцирања региона јужне Србије, одн. проверу могућег постојања и других већих рановизантијских утврђених агломерација. Засада, једна таква је одавно позната.

На око 14 км ваздушном линијом северно од Царичиног града, у селу Злата, недалеко од Житног Потока (општина Прокупље), налазе се остаци велике рановизантијске утврђене насеобине, чије се димензије мере стотинама метара. Оне се приближавају величини Царичиног града, мада тачне димензије нису утврђене ни у једном ни у другом случају. Ту су и друге сличности: код обе локације положај је веома приступачан, што значи да је место од почетка било предвиђено за град а не за мање насеље, ако се ради о новој градњи. Злата је у 19. в. својим остацима пленила пажњу најпознатијих страних истраживача старина код нас, Артура Еванса (Сл. 2) и Феликса Каница (Сл. 3). Случајни налази раскошних мозаика потврђују да су се и у Злати налазиле цркве или друге луксузно опремљене грађевине, док су најупечатљивији остаци „бране“ и данас високи неколико метара. Знатан део сеоских кућа подигнут је од грађевинског материјала са Калеа. По оградама, у двориштима и домаћинствима се могу видети мермерна и друга камена пластика, ту и тамо прикупљени предмети рановизантијске материјалне културе – уломци типичних питоса и друге грнчарије, делови оружја, мозаичке коцкице итд. Мањи број покретних налаза чува се у музеју у Прокупљу, као што су једна двозуба мотика, два врха од стрела и коцкице мозаика. Анкетирањем мештана се дошло до веома индикативних казивања о положају некрополе, о дубини слојева, о керамичком водоводу и његовој траси, о разним металним предметима, о положају старе капије, о још непротумаченим удубљењима у зиду бране, итд. [9] Без икакве сумње, на локалитету Кале у Злати крије се важно археолошко налазиште. Занимљиво је навести да је Владислав Поповић, некадашњи руководилац ископавања на Царичином

[9] М. Милинковић, О потреби научног проучавања локалитета Злата-Кале, *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 191-202. Током ранијих земљаних радова на овом месту су оштећени квалитетни мозаици (црква?).

граду, поводом Ходинотовог мишљења да Јустинијану Приму можда треба тражити у Злати, посредно повезао Злату са питањем убикације Јустинијане Приме, једино њу још помињући у разматрању могућих локација за Прву Јустинијану у целој Србији, сем Царичиног Града.[10]

Прецизније податке о топографији, стратиграфији и хронологији Злате није могуће дати без пробног археолошког ископавања. Ипак, и пре њих се јасно уочава како се Злата и Царичин град по величини и по стуктури издвајају у односу на околна утврђења. Самим тим, намеће се питање тумачења Злате. Према Прокопију, царева задужбина била је основана као нов град. По тој околности и по својој „структури", црквама, трговима итд., Царичин град, као што је већ примећено, заиста одговара Прокопијевом опису. Ако комплекс у Злати након истраживања буде показао присуство претходних, позноримских слојева, онда, уколико је Прокопије у праву, Злата *није* Јустинијана Прима.[11] Самим тим би могућност да је Царичин град заиста Јустинијана Прима постала већа, под условом да треће у овој области нема. У том случају би за Злату требало тражити друга објашњења *(Bederiana?)*. Међутим, уколико би се након пробног ископавања показало да је и Злата једнослојно налазиште, проблем убикације Јустинијане Приме постао би сложенији, с обзиром на нове могућности које би се у том случају отвориле.

Ако се питању убикације Јустинијане Приме жели приступити на објективан начин, као што је и примерено истраживању руковођеном научним мотивацијама, онда се овим чињеницама мора отворено изаћи у сусрет и предузети одговарајући поступак, тим пре, што је његов трошак симболичан у односу на значај који питање убикације Прве Јустинијане има.[12] Одговор на ова питања препушта се публици, како домаћој тако и

---

[10] Види нап. 11.

[11] В. Кондић и В. Поповић се осврћу на Ходинотово размишљање о Злати као Јустинијани Прими, поткрепљено величином лок. Кале, сматрајући да је величина уједно и једини аргумент који би подржавао ово мишљење, „за сада". Исти аутори износе став да је Царичин град једино рановизантијско насеље у Србији које испуњава услове за идентификацију са Јустинијаном Примом, што треба посматрати и према тадашњем степену истражености рановизантијских агломерација код нас – уп. В. Кондић-В. Поповић, op. cit., 167, нап. 68.

[12] Филозофски факултет у Београду обезбедио је 2005. г. потребна финансијска средства, образовао археолошку екипу под руководством потписаног и уз помоћ Народног музеја Топлице у Прокупљу припремио кампању пробног, сондажног истраживања у Злати, као и анализу тзв. бране од стране стручњака Института за водопривреду „Јарослав Черни" из Београда, али је у својим намерама спречен административном мером Министарства за културу Србије, које је Факултету ускратило дозволу за истраживања, тј. забранило ископавања у Злати (Решење бр. 633-00-551/2005-03 од 15.08.2005., без ваљаног образложења). Посебно пада у очи околност да је подносилац молбе за ископавања сам обезбедио потребна финансијска средства, а да се пројекту и поред тога није хтело изаћи у сусрет.

међународној, јер, питање убикације Јустинијанове задужбине, као што је било речено на почетку овог излагања, једна је од најстаријих расправа у византологији.

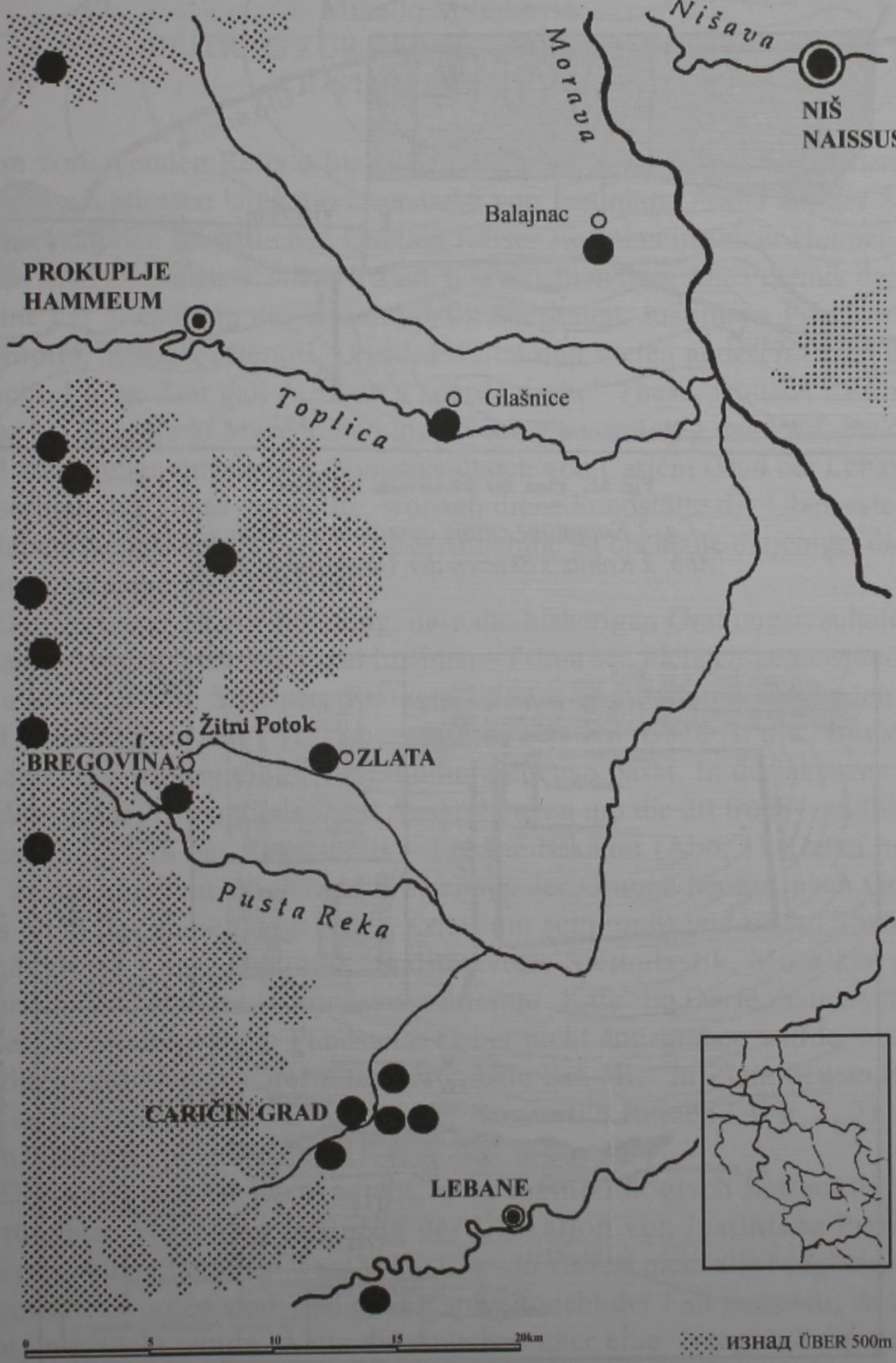

Сл. 1 Карта рановизантијских утврђења у околини Царичиног града

Abb. 1 Karte der frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Caričin Grad

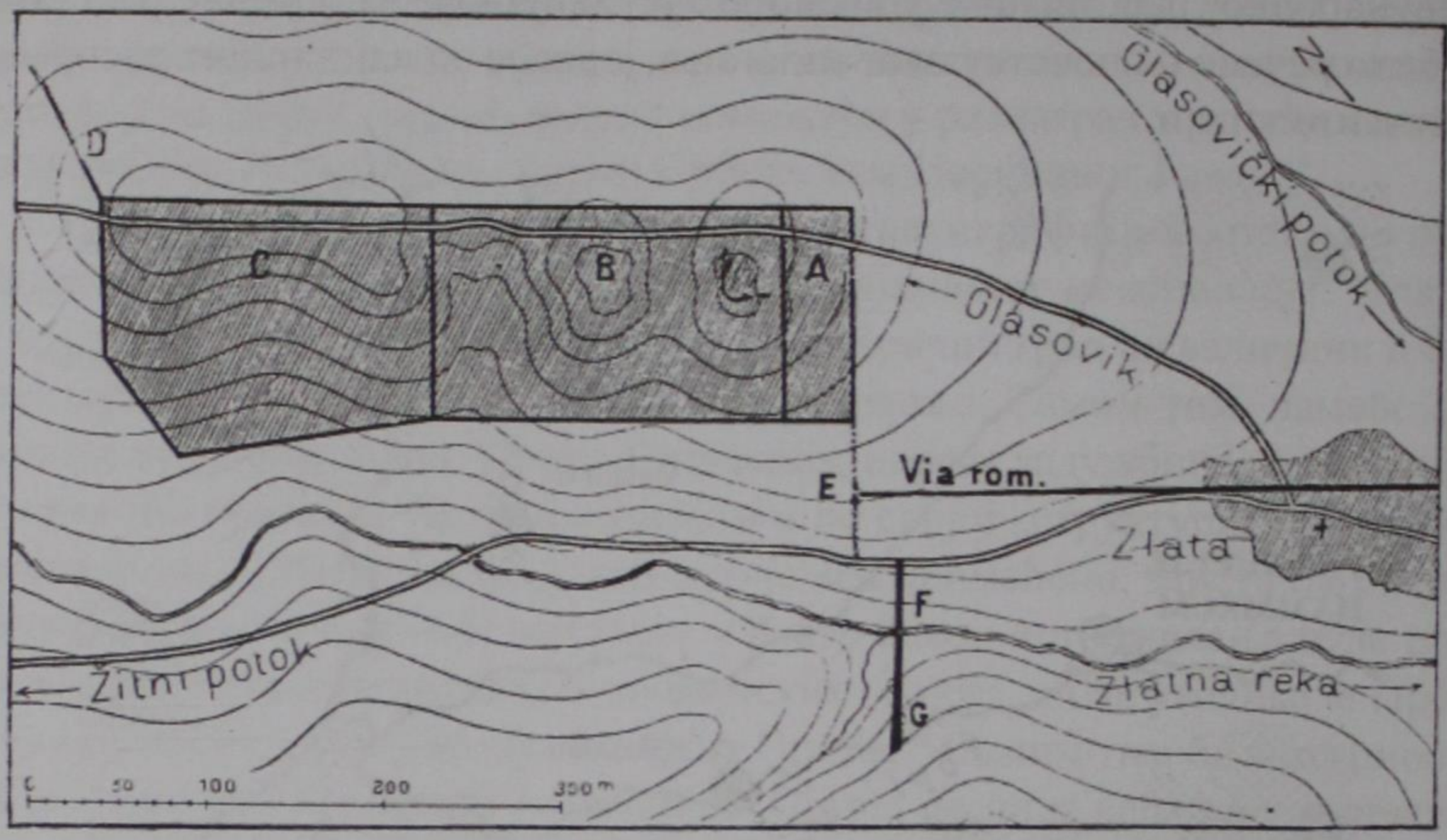

Fig. 81. Plan der Römerreste bei Zlata.

Сл. 2 Каницове скице остатака у Злати
Abb. 2 Kanitz´s Skizzen der Überreste in Zlata

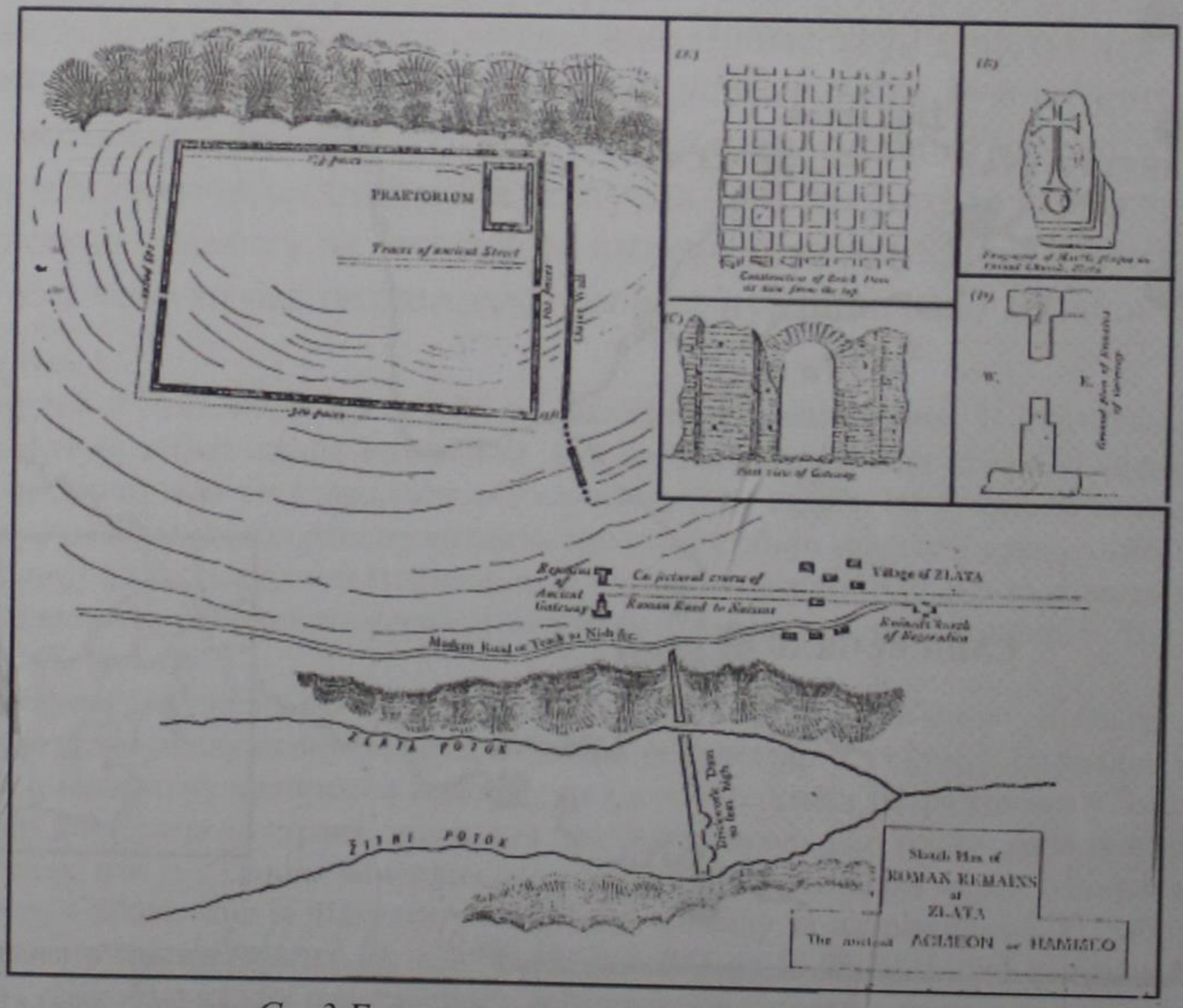

Сл. 3 Евансове скице остатака у Злати
Abb. 3 Evan´s Skizzen der Überreste in Zlata

ZUSAMMENFASSUNG

Mihailo Milinković

EIN BEITRAG ZUR FRAGE DER UBIKATION VON IUSTINIANA PRIMA

Im vorliegenden Referat bietet der Verfasser in Kurzform eine Übersicht über die wichtigsten Ubikationsversuche von Iustiniana Prima an, der Stadt, welche nach den schriftlichen Quellen Kaiser Justinian in seiner Heimat, von den meisten im Süden Serbiens loziert, neu errichten liess. Die Polemik darüber ist eine der ältesten in der Byzantinistik überhaupt. Iustiniana Prima wurde in Skoplje, Sofia, Ćustendil, Ohrid, Prizren und vielen anderen Orten mehr gesucht. Lange Zeit galt A. Evan´s „dardanische" These, wonach Iustiniana Prima bei Skoplje in Mazedonien loziert sei, als vorrangig, bis Prof. Petković 1948. zusammen mit den Grabungsresultaten von Caričin Grad bei Lebane in Südserbien die These vorstellte, wonach diese Fundstätte die Überreste von Justinians Neugründung berge. Diese Annahme ist bis heute diejenige, die die meisten Anhänger gefunden hat.

Der Verfasser ist der Meinung, dass die bisherigen Grabungsresultate der Annahme, wonach Caričin Grad Iustiniana Prima sei, nicht entgegensprechen, mit allen Kirchen, Strassen, Plätzen, Bädern und anderen Gebäuden, die mit Unterbrüchen seit 1912. ausgegraben werden. Dazu ist die Fundstelle einschichtig, was zu einer Neugründung ebenso passt. In der neueren Zeit wurden durch Prospektionen und Ausgrabungen um die 20 frühbyzantinische Befestigungen in der Region Niš – Lebane bekannt (Abb. 1). Dabei heben sich nach aktuellem Wissenstand zwei aus der Gruppe heraus, nach Grösse (was nicht das ausschlaggebende Kriterium sein muß) und nach „Struktur" (zugängliche Lage, Damm-?, qualitätsvolle Steinplastik, Mosaiken etc.) – Caričin Grad und das 14 km davon entfernte „Kale" im Dorfe Zlata (Abb. 1), wobei die zweiterwähnte Fundstelle bisher nicht angegraben wurde, obwohl sie eine relativ lange Forschungsgeschichte hat. Hier in Zlata bewunderten und skizzierten noch A. Evans und F. Kanitz die Ruinen (Abb. 2, 3), über ihren Charakter polemisierend.

Der Verfasser ist der Ansicht, dass methodologisch betrachtet kein begründeter Vorschlag in Bezug der Ubikation von Iustiniana Prima in Südserbien unternommen werden kann, wenn vorerst nicht alle Möglichkeiten ausgewertet worden sind, und das ist soweit nicht der Fall gewesen, da Zlata nicht untersucht wurde. Wenn die Angaben über eine Neugründung richtig sind, dann kann man mit kleineren Probegrabungen dies in Zlata leicht nachprüfen. Sollte es sich herausstellen, dass in Zlata eine frühbyzantinische

Schicht über einer chronologisch direkt vorangehenden liegt, dann würde das nach Prokop bedeuten, dass Iustiniana Prima nicht hier war; mit anderen Worten, die Wahrscheinlichkeit, dass es Caričin Grad ist, wäre grösser. Im Falle jedoch, dass auch Zlata einschichtig ist, würde die Forschung ein neues Problem ansprechen müssen. Die Kosten einer Probegrabung sind entgengen der Wichtigkeit dieser Frage symbolisch. Die Philosophische Fakultät in Belgrad hat im Jahre 2005. mit eigenen Mitteln Ausgrabungen in Zlata unter der Leitung des Unterzeichneten vorbereitet, um gerade diese Frage zu beantworten, wurde aber in ihrem Unterfangen administrativ gehindert, da das serbische Kultusministerium der Fakultät die Grabungen in Zlata ohne glaubvolle Begründung verboten hatte.

УДК 902.2(497.11“2007/2008”
904:711.42“652/653”(497.11)

Бернар Баван и Вујадин Иванишевић

ЦАРИЧИН ГРАД – ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА 2007. И 2008. ГОДИНЕ

У односу на претходне сезоне истраживања, ископавања на локалитету Царичин град током 2007. и 2008. године била су смањеног интензитета због припреме публикације. Из ових разлога одлучено је да се истраживања из ове две последње кампање прикажу у оквиру јединственог извештаја. Током ових кампања, спроведених од 17. јуна до 21. јула 2007. године[1] и од 22. јуна до 27. јула 2008. године,[2] завршена су истраживања комплекса југоисточне угаоне куле Доњег града, као и ископавање валума који је штитио прилаз граду са јужне стране.

ИСКОПАВАЊА КОМПЛЕКСА ЈУГОИСТОЧНЕ УГАОНЕ КУЛЕ У ДОЊЕМ ГРАДУ

Архитектура југоисточне угаоне куле Доњег града истражена је у периоду од 2002. до 2004. године,[3] а њена унутрашњост 2005. године.[4] Након ових радова, у 2006. години започето је истраживање простора испред куле, са унутрашње стране, постављањем једне велике сонде (20 (N-S) x 11 (E-W) м). У поменутој сонди 2006. године истражен је најмлађи

[1] Француска екипа: Бернар Баван (CNRS, UMR 7044), руководилац, Ален Керморван (Универзитет у Туру) и Мариан Зенакер, археолог. Српска екипа, Вујадин Иванишевић (Археолошки институт Београд), руководилац, Перица Шпехар (Археолошки институт у Београду), Соња Стаменковић (археолог) и архитекта Чедомир Васић (професор Архитектонског факултета у Нишу). Ископавања су спроведена уз помоћ 10 радника.

[2] Француска екипа: Бернар Баван, руководилац и Дамијан Глад, докторант Универзитета Парис I. Српска екипа: Вујадин Иванишевић, руководилац, Перица Шпехар и Соња Стаменковић (Археолошки институт у Београду), архитекта Чедомир Васић и три студента: Ивана Цветковић, Светлана Маринковић, Милица Томић. Ископавања су спроведена уз помоћ 14 радника.

[3] B. Bavant, V. Ivanišević, *Mélange de l'École française de Rome - Moyen Age*, 114-2, 2002, 1100-1101, fig. 7; 115-2, 2003, 1026-1027, фиг. 7-8.

[4] Исти, *Mélange de l'École française de Rome - Moyen Age*, 117-2, 2005, 793-795, fig. 11-15.

културни слој,[5] док су током 2007. и 2008. године ископани преостали стратуми који су омогућила јасан увид у хронологију дешавања на овом простору.

Најраније делатности на овом простору везане су, без сумње, за изградњу јужног и источног бедема Доњег града, као и угаоне куле. Најдубљи слој са којим се срећемо састоји се од стерилне изразито компактне мрке глине, која не представља природну формацију, већ нивелацију изведену с циљем поравнања простора испред куле, који је био у изразитом пада у правцу истока. У овај слој глине укопани су темељи две зграде, које се прислањају уз бедеме. Прва се налази у северној зони ископане површине, где су откривени њен јужни зид у дужини од 10,10 м, као и мали део западног зида. Друга, постављена управно на јужни бедем, налази се у југоисточном делу сонде. Није сигурно где се налазио њен источни зид, као ни североисточни угао. Обе зграде су се највероватније пружале у правцу севера.

На читавом простору је изнад глиновите испуне констатована подница, чија структура варира. На западу, она се састоји од измрвљене опеке помешане са малом количином креча, док је у североисточном делу начињена од ситног камена. На преосталом делу сонде подница је у виду набоја, у коме се местимично срећу трагови ломљене опеке (Сл. 1). Током

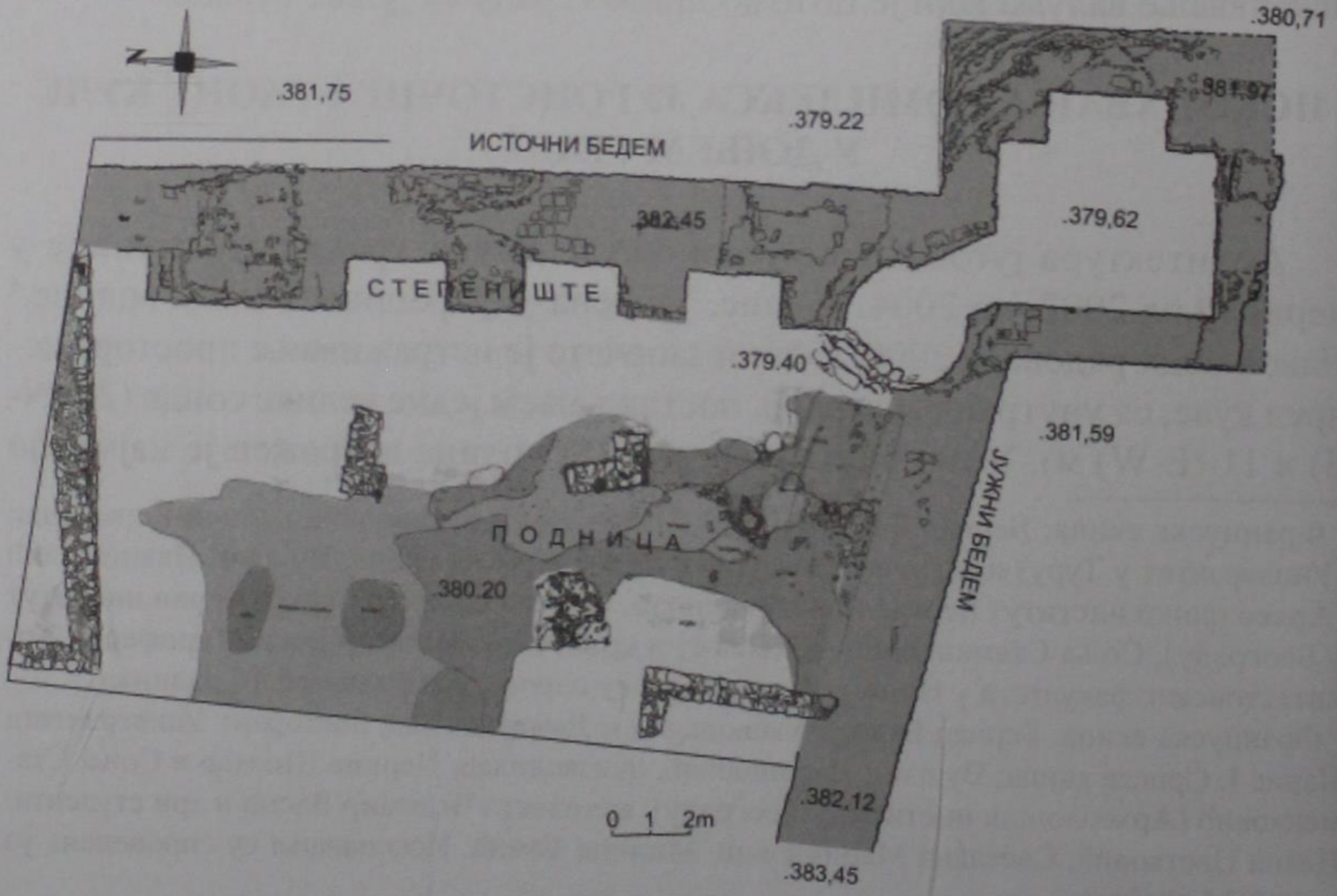

Сл. 1 Основа сонде са подницама уз југоисточну кулу Доњег града

[5] Исти, *Mélange de l'École française de Rome - Moyen Age*, 118-2, 2006, 387-393, fig. 5-12.

ископавања нигде није уочен прави културни слој. Међутим, на читавој западној половини сонде, подница је мање више запечена, изузимајући мање површине, и састоји се од два слоја песка који се преплићу. Први слој је жућкасте боје, а други, који га местимично покрива, беле. На крају, недалеко од западног профила, у близини угла јужне грађевине, на нешто вишој коти, уочена је гомила поломљене опеке, која је горела и покривена је слојем стакласте масе. Касније ће бити више речи о интерпретацији ових налаза. На основу открића новца у слоју који је лежао над овом гомилом, време коришћења прве поднице се везује за владавину Јустинијана I (527-565).

Трагови првог културног слоја слабо су уочљиви, будући да су уништени током нивелације читавог простора, када је подница подигнута на вишу коту. Формирању нове поднице претходила је велика нивелација терена насипањем слојева (више од 15) потпуно различитог карактера. Тако поједини наноси представљају слојеве деструкције који су поравнати, а поједини нивелацију, што све говори о комплексности стратиграфије. Важно је напоменути да се процес нивелације одвијао у две јасно издвојене фазе, које одговарају двема грађевинским целинама.

Најпре је дошло до изградње два правоугаона стуба, откривена 2006. године, изнад којих се очигледно налазила надстрешница која се наслањала на источни бедем (Сл. 2). Подница је већ била подигнута на виши ниво, али незнатно, омогућавајући каналу за одвод воде који је пролазио

Сл. 2 Сонда након завршетка истраживања

јужно од северног стуба да спроводи воду кроз отвор покривен сводом, који се налази у северној ниши степеништа бедема у нивоу темељне стопе (Сл. 3).

Сл. 3 Отвор канала у бедему

У следећој фази јужна грађевина је порушена, док је северна опстала, а подница је подигнута на нови ниво, што је израженије у јужном делу сектора. Ово представља завршну фазу коришћења поменутог простора, која је пропраћена и одговарајућом градитељском фазом, чији су остаци откривени 2006. године и о чему је већ било речи:[6] мала зграда квадратног облика, грубо прислоњена уз јужни бедем, колиба смештена на северу, као и платформа испред улаза у кулу. Ранији систем за одвод воде није више био у употреби, будући да је канализација, која се пружала дуж колибе на југу, усмерена кроз накнадно примитивно пробијени отвор у бедему.

Завршна градитељска фаза може се, на основу налаза новца, датовати у време владавине Јустина II (565-578), док се живот на овако обликованом простору одржао највероватније до владавине Маврикија (582-602), мада за то немамо чврсте доказе. На подници из касне фазе је, као што је случај са другим грађевинама на Царичином граду, формиран врло моћан културни слој, у коме је, између осталог, 2006. године откривена остава поломљених металних предмета.[7]

---

[6] Исти, *Mélange de l'École française de Rome - Moyen Age*, 118/2, 2006, 388-391.
[7] Исти, *Mélange de l'École française de Rome - Moyen Age*, 118/2, 2006, 391, fig. 12.

Дакле, ова сужена истраживања показала су да на простору југоисточног угла Доњег града постоје две јасно издвојене фазе живота. Прва се односи на време Јустинијана I, тачније другу половину његове владавине. Ова фаза је кратко трајала и готово у потпуности је негирана другом, која сигурно почиње у време Јустина II, али њено трајање није прецизно одређено.

Ипак, као главно питање намеће се коришћење овог простора у првој фази. Одговор на ово питање пружају три откривене целине. Прва је подница која је готово у потпуности запечена, другу чине два слоја песка који не представљају ни рушење ни испуну, а трећа је постојање гомиле фрагментоване гореле и витрификоване опеке (Сл. 4).

Сл. 4 Опека са траговима витрификације

Ови налази указују на привредну активност везану за коришћење високе темпаратуре и песка, односно производњу стакла. И поред овога, не можемо бити сигурни да је реч о радионици стакла, будући да нисмо открили значајан слој пепела, као ни сведочанства израде стакла, као што су поломљени и исавијани комади прозорског стакла и посуда. С друге стране, открили смо не у овом нивоу, али у слоју који на њега належе већи фрагмент једног необичног реципијента начињеног од керамике, који на површини има слој витрификације. Могуће је да је реч о периферном делу радионице за израду стакла, док се пећи налазе ван истражене зоне, вероватно на западу. У складу са овом тезом, поменути фрагмент реципијента би могао представљати остатак посуде (*melting pot*) који

је служио за топљење песка помешаног са содом, како би се произвела стакласта маса (Сл. 5). Што се тиче витрификованих опека нађених на гомили, оне су могле потицати од (пећи или) када у које се изливала стакласта маса. Након њеног хлађења, зидови су демонтирани, а плоча је једноставно ломљена како би се добили мањи инготи намењени за даљу производњу стакла. Подсетимо да су овакви инготи већ налажени на Царичином граду.[8]

Сл. 5 Ливачка посуда

Додајмо да хипотеза о радионици за израду сировине стакла намењеног за стакларску делатност почива на теренским налазима. Најновије анализе спроведене у Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte из Römisch-Germanisches Zentralmuseum-a у Мајнцу на стаклу са Балкана, а нарочито на налазима са Царичиног града, већ су дале изненађујуће резултате. Досадашња истраживања су указивала да су све сировине

[8] *Caričin Grad* IV у штампи.

стакла произвођене у Египту или Сиријско-палестинској области. Нове анализе указују на то да стакло на Балкану није прављено од сировина са истока, те да постојање радионице на Царичином граду потврђује овакву претпоставку.

Наравно, остаје да се научно верификује ова хипотеза низом анализа материјала:

- слоја витрификације на опекама и посуди,
- белог и жућкастог песка, који је откривен током ископавања,
- песка која потиче из Свињаричке реке, која се налази испод локалитета, и
- прозорских окана и посуда од стакла откривених на Царичином граду

Ради потпунијег увида, треба сачекати резултате анализа др Susanne Greiff (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Мајнц) које су у току.

ИСТРАЖИВАЊЕ ВАЛУМА ИСПРЕД ЈУЖНОГ БЕДЕМА ДОЊЕГ ГРАДА

Остаци валума који се простире паралелно са јужним бедемом на удаљености од 22 м јасно су уочљиви у конфигурацији терена (Сл. 6).[9] Ради поређења са валумом који је откривен 2006. године источно од

Сл. 6 Валум испред јужног бедема Доњег града

[9] B. Bavant, V. Ivanišević, *Mélange de l'École française de Rome - Moyen Age*, 118-2, 2006, 394, fig. 14.

југоисточне угаоне куле,[10] јужни валум је пресечен управним ровом дугим 21 м и широким 2,50 м, који је постављен у правцу јужне капије Доњег града.

Валум је широк 18,40 м, док је дубина пре ископавања износила 3,30 м. Његове стране, изразито стрме при крајевима, у средишњем делу су равније. И док је источни валум имао профил у облику слова V, јужни је имао равну основу ширине 1,40-1,50 м, укопану у стерилну глину, сиве боје. Дно је готово у потпуности прекривено округлим камењем мање величине, речним облуцима, између којих се акумулирало нешто песка (Сл. 7). Заједно, они стварају слој висине 25 цм и максималне ширине 1,30 до 1,40 м. Намена ових облутака је нејасна. Могуће је да су они представљали подлогу за палисаду који се налазила на дну валума. Ипак, како није пронађена ниједна рупа за дирекe, ова претпоставка је мало вероватна. Вероватније је, ипак, да је реч о некој врсти дренаже која је требало да одржава сувим дно валума, и која је одводила воду на исток.[11]

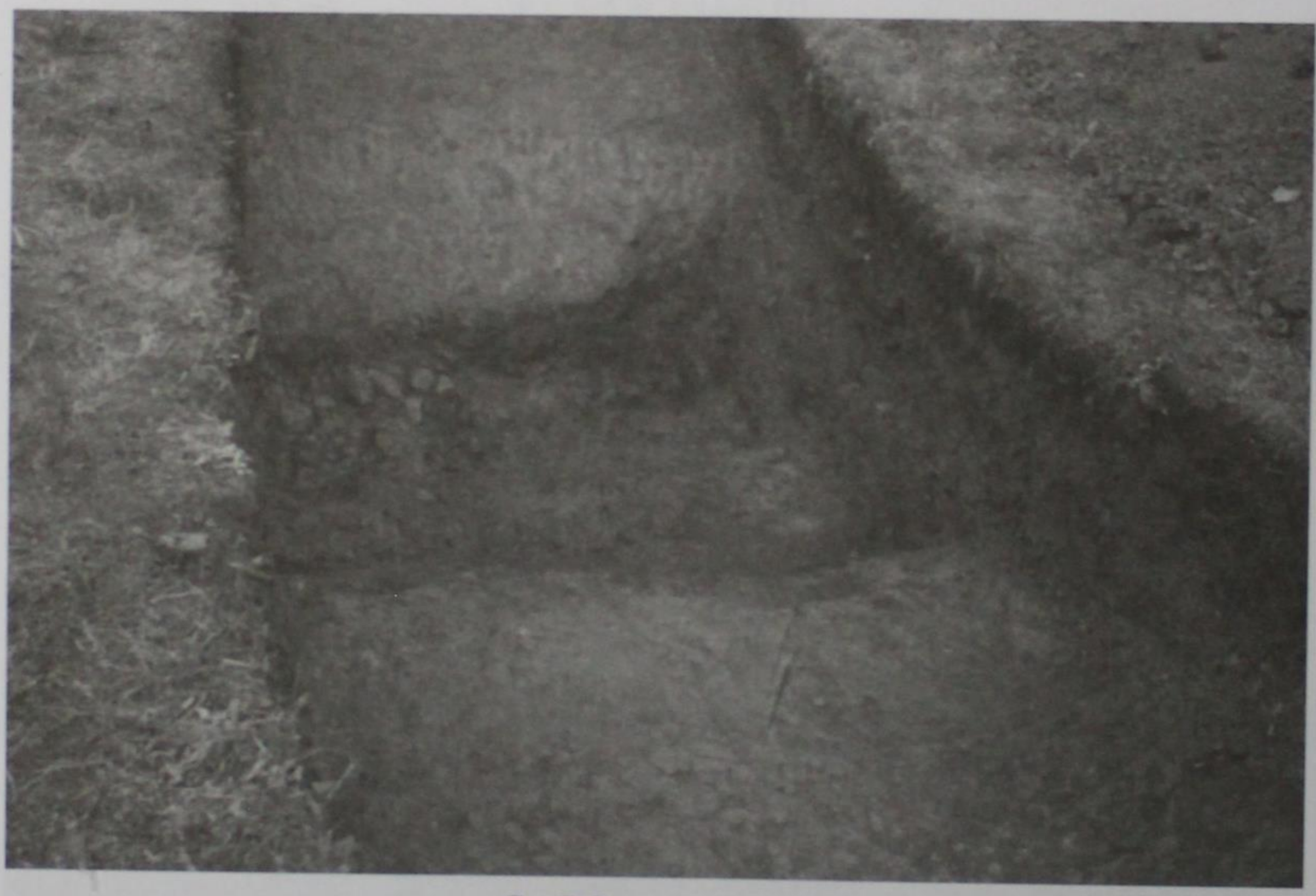

Сл. 7 Основа валума

Овај систем дренаже, међутим, није дуго функционисао. Сам валум је добро одржаван, и због тога се у њему акумулирао само слаб слој глине, понекад помешан са песком, што указује на осипање страна валума. Доњи слојеви валума су стерилни, без икаквог материјала: мрка

[10] Исти, *Mélange de l'École française de Rome - Moyen Age*, 118-2, 392-393, fig. 13.
[11] Уклањање овог слоја завршено је на коти 379,50.

песковита земља садржи мање камење, слој жутог песка и сиву глину. С друге стране, горњи слојеви (иловача жућкасте боје помешана са песком, иловача сивомрке боје, иловача зеленкасте боје) садрже у не тако малој количини фрагменте животињских костију, уломке црепа и опеке, фрагменте керамике, као и неколико тесера и плочица мермера.

Изнад ових слојева иловаче, стерилне или богате налазима, стратиграфија се разликује у основи валума. Стране валума се на северу и југу састоје од изразито тврде иловаче тамножуте боје, коју покрива мрки слој, који садржи неколико фрагмената опека и малтер. Насупрот томе, средина фосе је покривена слојем исте боје, који је дебљи и компактнији и који садржи велику количину малтера и опеке, као и малих уломака мермера (Сл. 8), те мање количине фрагментоване керамике и животињских костију. Преко овог слоја належе слој мрке земље која садржи карбонизиране комаде дрвета, фрагменте опеке, мању количину керамике, као и малобројне металне предмете, од којих се издваја једно дугме или апликација. Овај слој је покривен хумусом који данас одређује горњи профил валума.

Сл. 8 Фрагменти мермерне оплате из валума

Проблем је, очигледно, објаснити количину керамике, уломака животињских костију и свакако плочица мермера у средишњем делу валума

који, после задњег затрпавања, није коришћен. Упркос свему остала је само мала количина поменутог материјала, која највероватније сведочи о томе да је валум представљао сметлиште током последње фазе живота града. Уломци мермера су услед систематске пљачке попадали у ров и њихово присуство је повезано са близином велике капије града на југу, поред које су пролазиле кочије. Треба, такође, напоменути да је сав материјал, укључујући и керамику, византијски, тако да ништа не указује на средњовековну или турску интервенцију у рову. Уколико слој иловаче тумачимо као резултат пропадања валума, треба претпоставити да су мермерне оплате са јавних грађевина Царичиног града опљачкане у завршној фази живота града, пре његовог коначног напуштања, док су цигле из зидова начињених техником *opus mixtum*, као и из бедема, поваћени знатно касније, у време Турака.

ПРИПРЕМНИ РАДОВИ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ СЕВЕРОЗАПАДНОГ ДЕЛА ГОРЊЕГ ГРАДА

Овај простор већ дуже времена изазива нашу пажњу, како кроз анализу комуникација на простору Акрополља,[12] тако и кроз претпоставку да се овде налазио епископски двор.[13] Како бисмо потврдили ове хипотезе, одлучено је да ова зона буде укључена у програм новог циклуса истраживања. После уклањања растиња са овог простора, предузети су радови у циљу његовог припремања за ископавање.

Прво су три топографа из Ниша у септембру 2006. године обавила прецизно снимање поменутог простора (тачке су снимане на сваких 50 цм). Ово је омогућило прецизније посматрање терена него што су га пружале раније аерофотографије: траг бедема Горњег града, полигоналне и ојачане угаоне куле су јасно уочљиве, док је читав простор између бедема Акрополља и бедема Горњег града густо испуњен различитим конструкцијама. Увид у топографију терена указује на то да су сви објекти подигнути на три терасе, које су, без сумње, биле одвојене потпорним зидовима (Сл. 9).

Овај простор је затим истражен путем магнетне детекције, коју је спровео Ален Керморван у јуну и јулу 2007. године. Ова детекција је пружила прве податке о структури овог простора. Један велики објекат је слободно оријентисан у правцу север – југ. Део преосталих објеката има исту оријентацију, мада су присутне и другачије. На западу наилазимо

[12] Упоредити опис и анализу објеката на Акрополју у *Caričin Grad* III, éds. N. Duval, V. Popović, који је у штампи.

[13] B. Bavant, Caričin Grad and the Changes in the Nature of Urbanism in the Central Balkans in the Sixth Century, In: *The Transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond,* ed. A. Poulter, *(Proceedings of the British Academy, 141)*, Oxford 2007, 364-367.

на велику грађевину оријентисану у правцу север – југ, попут грађевина на Акрополју, као и мање објекте оријентисане у правцу северозапад – југоисток, у зависности од терена. На истоку, централна оса пружа се у правцу североисток – југозапад, у складу са правцем пружања бедема, мада су неки објекти оријентисани у складу са падом терена.

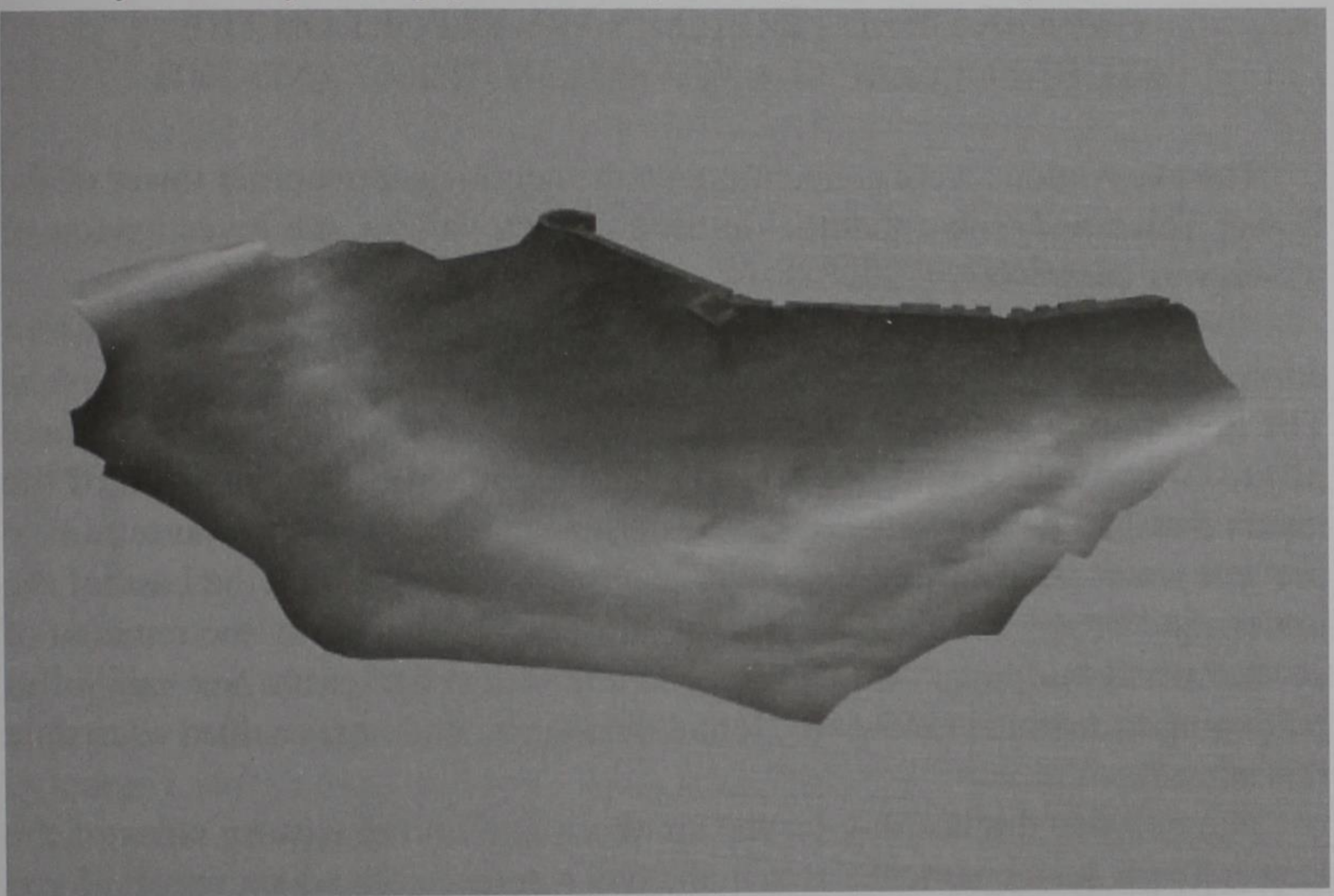

Сл. 9 Топографија северозападног дела Горњег града

На крају, додајмо да је преузето комплетно чишћење бедема Акропоља. Прва истраживања Акропоља спроведена су 1912-1938. године, затим 1960, те у периоду 1978-1984. године. Ова ископавања била су усмерена на истраживање Епископске базилике, крстионице, „консигнаторијума“ и тзв. „палате“. Откриће ових објеката захтева, независно од ископавања простора северно од Акропоља, добру и квалитетну презентацију. Ово велико чишћење започето у октобру 2008. године и финансирано од стране српске стране,[14] биће приказано у наредном извештају о истраживањима на Царичином граду.

[14] Екипу, којом је руководио Вујадин Иванишевић, чинили су Перица Шпехар и Иван Бугарски (Археолошки институт Београд) и Чедомир Васић (Архитектонски факултет Ниш). У радовима на чишћењу учествовало је 15 радника.

Summary

Bernard Bavant and Vujadin Ivanišević

CARIČIN GRAD - PRELIMINARY REPORT ON THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION IN 2007 AND 2008

The excavations were concentrate on the south-eastern corner tower of the Lower Town and, subsequently, on the southern vallum, the investigation of which was completed in 2008.

Thanks to the thorough excavations of the complex at the south-eastern corner tower, it was possible to reconstruct and to date precisely the levels. The first stratum contained the remains of a glass workshop dated to the time of the emperor Justinian I (527-565). The second stratum consisted of the layers that had been levelled out in order to raise the height of the terrain to prevent water pouring into the tower itself and to consolidate the base of the tower. And finally the third and last stratum is represented by the remains of several small buildings erected on the layers of levelled earth. Six half-folles belonging to Justin II (565-578), found during excavations, enabled us to date this stratum.

The defence ditches dug on the southern and on the eastern sides of the Lower Town, had a particular role in the city's defence. The ditch was explored in order to establish his structure. The ditch was dug in the soil to a depth of five meters. The bottom of the ditch was shaped like a duct and was 1,40 m to 1,50 m wide. Its bed was filled with medium sized pebbles, between which a layer of sandy earth had formed. Judging by its structure and accumulation of sand, it was the drainage duct of the ditch through which water flowed from the higher, western parts of the ditch towards the lower, eastern parts. It is unlikely that this construction was the base of some kind of defence construction.

The results of electro-magnetic surveying of the northern part of the Upper Town attested the existence of many buildings.

УДК 745.55.046(497.11)

Тамара Огњевић

ХРИСТ ИСЦЕЉУЈЕ КРВОТОЧИВУ ЖЕНУ*

Иконографска анализа представе са дуборезане плоче од слоноваче из Царичиног града (Iustiniana Prima)

Поуздана историјска сведочанства упућују на сазнање да је владавина Јустинијана I (527-565), императора који је себе доживљавао и као верског и као световног суверена Ромејског царства под хришћанским стегом, и отпочела и окончала ужасним епидемијама куге.[1] Иако може изгледати занимљиво са полазишта мистичара или оних који себе сматрају добрим тумачима натприродних знамења, па и самих, сујеверју тако много склоних Византинаца,[2] тај „кужни рам“ који метафорично уоквирује слику Јустинијанове епохе више говори у прилог историје свакодневице, услова живота, нивоа хигијенске и здравствене превентиве, него што осветљава дијаболичну природу власти василевса који „није спавао“ све наводно радећи о глави својих противника ма где исти били, [3] а још мање блистава постигнућа у архитектури и уметности која су обележила ово време. Наиме, Јустинијанови подухвати су толико комплексни и тако сјајни, да нико поменом његовог имена и не по-

---

* Ова студија део је комплекснијег пројекта испитивања остатака иконографије ранохришћанске и средњовековне ликовне уметности на ширем простору Србије и Црне Горе, односно оних њихових територија које су некада биле под непосредном управом или утицајем позноантичког Рима или хришћанске Византије, и то у периоду који захвата у широк временски период од неколико векова, тачније све до првог црквеног раскола 1054. године. Користим посебно прилику да се захвалим мом оцу Примаријусу др Милошу Огњевићу, гинекологу-акушеру, чије је немерљиво знање из области гинекологије, а поготову ендокринологије, тако много помогло да разумем „женске“ болести и тегобе древних припадница мог пола, а самим тим и њихову потребу за чудима сваки пут када би медицина заказала, што је, нажалост, у та времена био чест случај са још чешћим фаталним исходима. Без ове значајне стручне помоћи, било би немогуће схватити важност популарности представе исцељења крвоточиве и њену изузетну заступљеност међу моћним сликама.

[1] P. Allen, “The ‘Justinianic’ Plague”, *Byzantion* 49 (1979), 5-20

[2] Р.Радић, *Византија – пурпур и пергамент*, Београд 2006, 75-85

[3] Prokopijeiz Cezareje, *Tajna istorija*, Beograd 2004, 77-81

мишља на неку кугу, која је сигурно уливала ужасан страх у кости царевих савременика, већ га мисао води ка архитектонском чуду Свете Софије цариградске, златосјају раскошних мозаика византијске Равене, уређеним грађанским законима, превласти хришћанства над паганством, моћној армији, те читавом једном свету који дрхти пред првим човеком ранохришћанске васељене.

Истина, сва та бројна постигнућа нису учинила опстанак ондашњег човека сигурнијим, медицину напреднијом, свакодневицу лакшом, јер живот обичног света у Јустинијаново време свакако није био ни претерано удобан, а још мање раскошан. Иако тај обичан свет није имао много заједничког са малобројнијом, али далеко повлашћенијом друштвеном групом коју је чинила аристократија, једно им је ипак било заједничко – страх од болести и смрти. И управо су страх од болести и смрти у спрези са традиционалним, дубоко укорењеним празноверјем чија веровања и обреди прожимају и нову, званичну религију царства, створили плодно тле за праву индустрију најразличитијих предмета чија је искључива намена била или да предупреде болест и неку другу несрећу или да „лече“ већ затечено стање.[4] Тако је древна институција заштитних знамења задржала своју функцију мењајући само визуелни садржај, јер су овог пута за потребе заштите од злих сила наместо паганских мотива, симбола и пиктограма, употребљене представе из Светог писма, и то готово у правилу оне епизоде у којима Христ чини чудесна исцељења. Иако су хришћански епископи попут Астерија из Амасије били ужаснути злоупотребом светих слика[5] које верници носе на накиту уз тело, осликане на одећи или ушивене у рубове својих кошуља, дубоко уверење да света слика представља моћно магијско знамење опстаће све до постиконокластичког периода, када црква успева да успостави знатан ауторитет по питању изгледа и намене религиозних представа, које од овог периода добијају статус „представника“ неке моћне индивидуе (Христа, Богородице, светитеља, анђела или других небеских сила), а да при том саме по себи немају никакву конкретну моћ. [6]

На основу свега до сада реченог, чини се да мала дуборезана плоча од слоноваче (Сл.1) чија иконографска анализа представља примарну окупацију ове студије, пронађена код Источне капије Доњег града током археолошке кампање на локалитету Царичин град (Iustiiniana Prima) 1979.

---

[4] E.Kitzinger, „The cult of images in the age before Iconoclasam”, *Dumbarton Oaks Paperes* 8 (1954), 147-148; H. Maguire, *Byzantine Magic*, Washington D.C. 1995, 64-65; E.C. Rayder, Popular Religion: Magical Uses of Imagery in Byzantine Art na adresi www.metmuseum.org/toah/hd/popu/hd_popu.htm

[5] Homilia I, PG 40, cols.165-168, engleski prevod publikovan u C.Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto 1986, 50-51

[6] H.Maguire, *Byzantine Magic*, 68-69

године,[7] представља управо један предмет из продукције такозваних моћних слика.[8] Помна анализа овог занимљивог артефакта који се чува у Народном музеју у Лесковцу,[9] довела је до ширег сагледавања контекста настанка, иконографског прототипа који је коришћен, али и могуће функције овог драгоценог артефакта у односу на раније публиковане налазе.[10]

Наиме, испитујући царичинску слоновачу, једну занимљиву и врло ретку минијатуру дугу 7,5 и широку 5 cm, на чијој предњој страни су доста сумарно и без велике финоће дуборезане две фигуре, конзерватор париског музеја Лувр, Катрин Мецгер, је констатовала да је у питању декоративна плоча у функцији поклопца неке кутије, а највероватније реликвијара.[11] Оцењујући да је декорисана горња бордура слоноваче заправо потискивач који служи за отварање и затварање кутије, као у случају сличног предмета из позноантичке епохе са представом Тихе и Ероса (Сл.2),[12] те једног реликвијара са представом Чуда исцељења слепог, која се налази у ватиканском Музео Сакро,[13] Мецгерова је у целини била уверена да је Царичинска плоча саставни део поклопца за кутију. Оно у шта није била до краја сигурна јесте тачан садржај представе изрезбарене на слоновачи, која по њеном мишљењу може да представља и Чудо исцељења крвоточиве жене, али и илустрацију мотива „*када Кананка моли Христа да исцели њену кћер коју су обузели демони*“.[14]

---

[7] Б.Баван, В.Иванишевић, *Iustiniana Prima Царичин град*, Лесковац 2006, 93

[8] Читава једна комплексна студија чији је аутор Хенри Мегвајер, извесно најбољи познавалац тематике „моћних слика“ и уопште магијске и апотропејске употребе религиозних представа у целини, бави се овим проблемом, види Henry Maguire, *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, University of Illinois Press 1989

[9] Посебно се овом приликом захваљујем археолозима др Вујадину Иванишевићу, мр Оливери Илић и Јулијани Пешић, који су ми омогућила непосредно сагледавање артефакта, као и комплетан увид у сву расположиву документацију и другу грађу везану за предметну слоновачу.

[10] C. Metzger, Un Couvercle de boît en ivoire: La guérison de l'hémoroïsse?, *Caričin Grad I* (édité par Noël Duval et Vladislav Popović), Collection de l'École Française de Rome – 75, Belgrade-Rome 1984, 155-158; Б.Баван, В.Иванишевић, *Iustiniana Prima Царичин град*, Лесковац 2006, 93

[11] C. Metzger, Un Couvercle de boît en ivoire, 155

[12] Занимљиво је да Мецгерова нигде у тексту не помиње да је ова слоновача заправо поклопац једне од свега три сачуване кутије за лекове са паганским представама, и да се на њеним бочним странамај налазе и представе Диониса, Менаде и Сатира, односно представе са апотропејским карактером према веровању грчко-римског паганског света - види пратећи текст уз овај артефакт у Дамбертоан Оукс Колекцији на http://museum.doaks.org

[13] К. Мецгер није публиковала репродукцију реликвијара из Ватикана, нити је дала ближе одреднице за његову идентификацију, тако да је било немогуће установити о ком је тачно уметничком предмету реч, иако је аутор ове студије настојао да га у обиљу врло комплексне грађе и различитих каталога пронађе.

[14] C. Metzger, Un Couvercle de boît en ivoire, 157

Занимљиво је да ова више од две деценије стара и невелика анализа почива искључиво на упоредницима са спомеиницима, односно сродним мотивима из старије и исте епохе, а да при том истраживач ни једног трена не посеже за књижевним извором, односно Светим писмом као најпоузданијим критеријумом за утврђивање порекла неке представе, а поготову када се има у виду да религиозна уметност ранохришћанског и средњовековног периода настоји да доследно ликовним средствима сагласно образи најрелевантнији извор свог стваралаштва – Библију. Ликовна тачност у „цитирању“ библијских извора била је од изванредне важности у епохи моћних слика, али и доцније, јер културна историја европског средњег века и на Истоку и на Западу јасно указује на уверење о поштовању архетипа, јер само тачно копиран архетип има божанску моћ, док лоша копија може изазвати супротне, крајње негативне ефекте.[15]

Но, пре покушаја да се на горе поменутим начелима, који чине темељ иконографске анализе ранохришћанске и средњовековне уметности, утврди тачан садржај представе са ове драгоцене мале слоноваче, чини се да би, у мери у којој је то могуће, требало рашчланити питање њене намене. Наиме, као што се јасно види управо на примеру поклопца из Дамбертон Оукс колекције слоновача са представом Тихе и Ероса је малим ексерчићима причвршћена за дрвену површину кутије. Слоновача из Царичиног града нема на себи ни једну једину рупицу, нити оштећење које би сугерисало да је на некој од страница можда имала перфорацију која је у међувремену нестала. Потом, иако су ретки сачувани примери ранохришћанских кутија које су се затварале по принципу клизања дуж усеченог жљеба на бочним странама, на таквим кутијама је поклопац био од дрвета, а украс на њему од слоноваче, јер би слоновача као материјал захтевала нарочиту обраду како би могла несметано да клизи дуж бочних жљебова кутије. Слоновача из Царичиног града сасвим сигурно, а будући да има бочне странице неједнаке дебљине (варирају од 0,5 до 0,8 cm), што је последица природне дебљине материјала и различите висине дуборезаних површина, не би самостално могла да функционише као поклопац неког сасвим малог реликвијара (Сл.1а),[16] такође, већ поменуто одсуство било каквих рупица јасно указује да није била интегрални део неког од дрвета начињеног поклопца. Уколико се у овом случају уопште може размишљати о декоративном сегменту поклопца, онда је у питању недовршен рад, који никада није коришћен у оквиру кутије која је извесно служила да се у њој чувају лекови, као што је то случај и са упоредником са представом Тихе и Ероса. Наиме, крајње је необично да Мецгерова не помиње да је предметна кутија из Дамбертон Оуксове колекције једна од

[15] H.Maguire, *Byzantine Magic*, 68-69

[16] Овде посебно треба имати у виду да је реч о изузетно малој површини, ова слоновача дословно стаје на длан женске руке, као што се види на приложерној фотографији 01а, јер је, поређења ради мања од стандардне кутије цигарета (дужина 9, ширина 5,5 cm)

свега три кутије за лекове украшене паганским представама божанског лекара Ескулапа, његове кћери Хигије и овом на чијим се бочним странама налази лик Диониса као персонификације Васкрснућа, односно Тихе, грчког божанства среће, која судбински одлучује и о поседовању највећег богатства - здравља[17]. Све ове кутије, без обзира на паганске мотиве,[18] настале су у зрелој фази ранохришћанске уметности и представљају примере предмета са исцелитељском сврхом чији је апотропејски карактер додатно „ојачан“ присуством моћних слика.

Бројни документи из епохе настанка царичинске слоноваче, а то је време које карактерише ношење амајлија око врата, на глави, ушивених у одећу, али и њихову непосредну примену привијањем на оболела места и трљањем или притискањем у оквиру одређених делова тела,[19] најдиректније сугеришу да би овај драгоцени, мали предмет са представом једног од исцелитељских чуда Христових могао представљати врло редак налаз једне од чудотворних ранохришћанских амајлија.

У сваком случају, без обзира да ли је реч о недовршеном поклопцу мале кутије за лекове или о амајлији, на основу представе изрезбарене у скупоценом материјалу какав је слоновача, Царичинска плоча несумњиво припада предметима из корпуса тзв. моћних слика против чије се пречесте и недогматске употребе ондашњи црквени клер тако страствено борио, позивајући вернике да *„Христа носе у духу, а не уз тело, обешеног око врата или ушивеног у одећу“*.[20]

На тананој површини мале плоче, гледано слева на десно изображена је представа у оквиру које мафорионом[21] забрађена жена неодређених година клечи пред голобрадим мушкарцем, који делује као да се у тренутку, и то само лицем и покретом леве руке која благосиља клечећу фигуру, окренуо према жени. Мушкарац је млад, коврџаве косе која допире до потиљка, у десној руци држи крст на дугом штапу. Лик човека, његове босе ноге и руке дате су у кратким, сумарним, па и помало незграпним потезима. На идентичан начин је, без много амбиције или вештине да се постигне финоћа каква се може видети на сличним, ранохришћанским представама на ковчежићу из Бреше (Сл.3) или Равенском панелу (Сл.4),

---

[17] Сви детаљи везани за ову слоноваču, њену намену, као и намену сличних кутија за лекове могу се наћи на http://museum.doaks.org

[18] Мецгерова је означила слоноваču са Тихом и Еросом као „позноантичку“ не наводећи да је она настала у 4-5 веку нове ере, односно да је реч о предмету из исте епохе у којој је насато ковчежић из Бреше и слична уметничка дела са хришћанским мотивима, C. Metzger, Un Couvercle de boît en ivoire, 157

[19] J.Keler, Religiozni običaji, obredi i simboli u hrišćanstvu u *Religiozni običaji, obredi i simboli*, (grupa autora, urednik Juzef Keler), Beograd 1980, 330-331

[20] Homilia I, PG 40, colm. 168, engleski prevod publikovan u C.Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 50-51

[21] Широк и дуг комад тканине који су жене вековима нарочитим начином везивања и огртања претварале у својеврсну тунику са капуљачом.

представљена и жена, која је десну руку испружила ка младићевој туници у висини колена, док јој је лева прекривена дугим рукавом сопствене хаљине.

Мали формат, сумарна представа са јасним иконографским одредницама, али и племенити материјал који симболизује чврстину и чистоћу духа[22] као значајан контраст одсуству занатске финоће обраде јасни су показатељи карактера ове минијатуре чији примарни циљ није да се допадне свом имаоцу, већ да врши функцију моћне слике која лечи.

Нема никакве сумње да је у питању представа Чуда исцељења крвоточиве жене и то у оној њеној верзији коју описује прво јеванђеље новозаветног Четворокњижја, оно које се приписује апостолу и јеванђелисти Матеју. У 9. глави Јеванђеља по Матеју, аутор описује Христов долазак у Назарет, којом пригодом је и сам Матеј цариник „регрутован" међу Исусове ученике, те догађај у коме Христ објашњава сумњичавим фарисејима зашто вечерава са царинцима и грешницима, речима: *„Не требају здрави лекара него болесни...(Мат.9,12)*,[23] јасно указујући на двоструку природу како болести, тако и исцељења, односно на релацију између духовног и телесног у болести, али и излечењу. У тренутку овог разговора на сцену ступа „некакав кнез" (*Мат.9.18*), кога ће тек јеванђелисти Марко и Лука јасно идентификовати као председавајућег јеврејске зборнице Јаира (*Марк.5, 22; Лук. 8.41*), молећи Исуса да исцели његову кћер на самрти. Христ полази са ученицима ка кнежевој кући када се случи следеће:

„И гле, жена која је дванаест година боловала од течења крви приступи састраг и дохвати му се скута од хаљина његових.

Јер говораше у себи: само ако се дотакнем хаљине његове, оздравићу.

А Исус обазревши се и видјевши је рече: не бој се, кћери; вјера твоја помогла ти је. И оздрави жена од тог часа ."

(*Мат. 8. 20, 21, 22*)

Један поглед на Царичинску слоновачу јасно указује да она дословно у сведеној, готово амблематској форми, илуструје управо овај догађај и то у оном његовом тренутку када се Христ окреће према крвоточивој, пројављујући јој њено чудесно исцељење.[24] Непоходно је до-

---

[22] *Bakar, drvo,kost,sedef i biser u crkvenoj umetnosti na* www.pokimica.com/lang_lat/tekst1_05_lat.htm

[23] Сви цитати из *Старог и Новог Завета* дати су према преводу Ђ. Даничића и В. Стефановића Караџића

[24] Б.Баван у каталогу наведене научно-популарне монографије наводи Четворокњижије као извор, али уз необичну констатацију која каже: *„Представа нам дозвољава да у овој сцени препознамо једно од Христових чуда, највероватније излечење хемороида"* (?!) Будући да је овај део текста (*Свакодневни живот и привредна активност 92-102*) Бернар Баван писао на француском језику, а да би исти затим био преведен на српски, верујем да се омашка поткрала преводиоцу који је француски појам *l'hémoroïsse* – крвоточива - она која крвари (изведено из француског глагола *hémorragie*-крварење) превео као хемороиди.

датно нагласити да управо описано иконографско решење, назовимо га прототип 1, ваља третирати као илустрацију Матејевог сведочења исцељења крвоточиве, јер се Маркова и Лукина верзија овог догађаја битно разликују од Матејеве и у формалном и у спиритуалном смислу што ће довести до формирања још једног иконографског решења, прототипа 2, за исту представу. Наиме, за разлику од Матеје који Христа описује у ситуацији у којој овај устаје од вечере и разговора са фарисејима, а како би исцелио умируђу Јаирову кћи, Марко и Лука приповедају о исцељењу човека поседнутог демонима, који су истерани у свиње, а затим у море, те потом о Христовом путовању лађом до неодређене локације, где га сачекује велика маса народа до које се пронео глас о чудима које чини. Из те масе иступа Јаир молећи за своју кћер, и кад Христос пође Јаировој кући док се око њега тиска светина, јеванђеље по Марку приповеда:

„И жена некаква која је дванаест година боловала од течења крви.

И велику муку поднијела од многијех лекара, и потрошила све што је имала, и ништа јој нијесу помогли, него још горе начинили.

Кад је чула за Исуса, дође у народ састраг, и дотаче се хаљина његових.

Јер говораше: ако се само дотакнем хаљина његовијех оздравићу.

И одмах пресахну извор крви њезине, и осјети у тјелу да оздрави од болести.

И одмах Исус осјети у себи силу што изиђе из њега, и обазревши се на народ рече: ко се то дотаче мојијех хаљина?

И рекоше му ученици његови: видиш народ где те турка, па питаш ко се дотаче мене?

И он се обазираше да види ону која то учини.

А жена уплашивши се дркташе, и знајући што јој се догоди, дође и клече пред њим, и каза му сву истину.

А он рече јој: кћери! Вјера твоја поможе ти; иди с миром, и буди здрава од болести своје“.

(Марк. 5. 25-34)

Лукино исповедање овог догађаја је мање-више слично Марковом, осим у интригантном детаљу описа силе која напушта Христово тело у тренутку када га крвоточива дотакне (*Лук. 8. 46*).

На основу описа догађаја по Матеји настао је иконографски прототип 1 чији се примери лепо препознају на ковчежићу из Бреше (Сл.3), Саркофагу са представом Чуда Христових из Ватиканског музеја (Сл.5), или оног са амблемом преминулих супружника, који носи инвентарни број 31535 (Сл.6). Једна од најстаријих, сведених представа ове врсте може се видети у катакомбама Петра и Марцелина у Риму (Сл.7), а настала је на измаку 3. века нове ере. Седам векова касније овај иконографски прототип је и даље привлачан, као што сведочи представа са Бернвардовог

стуба у Хилдесхајму, Немачка (Сл.8). А, византијска уметност јој даје посебну драж у ремек делу из цариградске цркве Христа Хоре насталом у техници мозаика почетком 14. века (Сл.9), по наруџбини ученог Теодора Метохита. Из епохе у којој је настала Царичинска слоновача за упоредну анализу је свакако најзанимљивији сегмент са великог диптиха из Сент-Луписа (Сл.10, 11), коптска амајлија од хематита из Метрополитен музеја (Сл.12) али и минијатура из Рабулиног кодекса. [25]

На већини ових представа, са изузетком оних насталих у постиконокластичкој епохи, уметници приказују младог, голобрадог Христа који у левој руци практично све до 5. века држи или свитак као знак учености, или мањи штап или, као на представи из Петрових и Марцелинових катакомби – ништа. Штап на чијем врху се појављује крст у Христовим рукама иконографска је иновација 5. века, настала у склопу традиције римских, владарских инсигнија, а најлепши примери ове иконографске новине виде се на равенским мозаицима из ове епохе, где Христ у готово свим ситуацијама у којима се појављује држи у рукама крст као својеврсну верзију царског жезла (Сл. 13, 14). Овај иконографска детаљ је заступљен и на бројним слоновачама Анастасијеве и Јустинијанове ере. Међу њима је свакако најрепрезентатитивнија, али и у смислу тачног рашчитавања новог иконографског типа Христа са крстом-жезлом у руци најважнија знаменита Барберини слоновача (Сл.14) у чијој је горњој зони, над главом императора на коњу за кога један број истраживача сматра да представља Јустинијана I, док други аргументовано брани полазиште да је, ипак, реч о Анастасију I (491-518) вештије изображен исти иконографски тип Христа каќав је и онај са Царичинске плоче.

Управо овај тип Христ, када је реч о слоновачама Јустинијанове епохе, постаје инкарнација божанског лекара у оквиру представа чудесних исцељења, као да је циљ његовог новог атрибута крста-жезла да нагласи важност снаге вере, односно силе крста као оружја сигурне победе над силама таме, па самим тим, а сходно хришћанском учењу, и над болешћу која је плод делања тих сила. Иако ниједна од ових слика није потписана, нико не сумња да се на њима налази представа Христа, јер сведена иконографска шема догађаја и других актера (слепац, човек у ланцима, жена која клечи или човек са постељом на леђима) јасно указују да је реч о епизодама чудесних исцељења, описаних у Новом завету.

Голобради Христ, бујне коврџаве косе у одећи римских патриција, отмен, млад и рањиво леп, доминира царском уметношћу 5. и 6. века, било да се појављује као прекрасни Добри пастир из маузолеја Гале Пла-

[25] Нажалост, до тренутка када је овај рад предат у штампу није било могуће доћи до боље репродукције ове представе у Рабулином кодексу, а у смислу њене величине и резолуције прикладне за штампу.

ћидије (Сл.13) или као победилац зла персонификованог у лику лава и змије на мозаику епископске капеле у цркви Сан Аполинар Нуово у Равени (Сл.15) или као Чудотворац са Максимијановог равенског трона (Сл.16). Тако је заправо уметност једне размерно дуге епохе, која је почела са императором Теодосијем II (408-450), а да би кулминирала у доба Јустинијана I, осењена дубоком рефлексијом комплексне елеганције римско-хеленистичког стила и читаве палете његових формалних израза, а све то у спрези са иконографским концептом који обједињује регалије и инсигније паганских Цезара са оном спиритуално-божанском вертикалом која одређује Исуса Христа и његово учење.[26] Спој можда наоко необичан, али сасвим разумљив са полазишта владара који су тежили да помире Рим и хришћанство, традицију полубожанских, паганski владара и монотеистичког концепта потчињавања само једном богу, који има само једног сина – Исуса из Назарета.

Иконографски тип Христа као голобрадог младића одговара паганској представи бога Аполона у његовом својству божанског исцелитеља,[27](Сл.17) а једна од најлепших представа овог типа и данас се може видети на римском мозаику из 2. века нове ере у Ел Џему, у Тунису (Сл.18). Аполон је једно од ретких грчких божанстава које преласком у пантеон римских богова није изгубило своје изворно име. Но, за разлику од Грка који Аполона пре свега виде као божанство светлости и уметности, Римљани му примарно дају атрибуте лекара – Apollo Medicus – и пророка.[28] Аполон, отац легендарног лекара Ескулапа, али и родоначелника Римске паганске империје - Октавијана Августа,[29] по уверењу античког света је и господар куге, најопакије болести свих времена. У част Apolla Medicusa Римљани су подигли фантастичан храм на Марсовим пољима у Риму, чији се импресивни остаци и данас могу видети украј знаменитог Колосеума. Овом Аполону су константно приношене жртве, а са примарним циљем да „господар куге“ задржи опаку болест изван градских зидина. Имајући у виду значај Аполона лекара сасвим је разумљиво да је новојављено хришћанство на тлу грчко-римског света „позајмило“ лик овог паганског божанства, које је истовремено и персонификација савршене телесне лепоте, како би уметнички саобразило Христа чудесног исцелитља свих болести. На тај начин је настављен један ликовни континуитет у смислу делимично кориговане форме, а са нормативно измењеним значењем у условном смислу речи који се односи тек на религијску доктрину, али не и на молитвену комуникацију на релацији смртан човек-свемогући бог.

---

[26] С.С. Аверинцев, Поетика рановизантијске књижевности, Београд 1982, 127-169

[27] Д.Срејовић, А.Цермановић Кузмановић, Речник грчке и римске митологије, Београд 1979, 43

[28] С.Освалт, Грчка и римска митологија, Београд 1975, 51

[29] en.wikipedia.org/wiki/Apollo

Врло ретко се у периоду раног хришћанства јавља прототип 2, односно представа жене која клечи пред афронтираним Христом као што је то случај на коптској амајлији против крвоточења из 6. века[30] (Сл.12) или као што је то случај на монументалном рељефу, прекрсаног саркофага из Ватиканског Грота, где је овај призор саображен одмах поред врло ретке представе Христа који проклиње смоквино дрво (Сл.19). Баш као што се у сцени исцељења крвоточиве ретко среће и представа брадатог Христа, као што се то може видети на оба наведена уметничка дела, али и на фолиу 5 б Рабулиног јеванђеља, где црномањасти, брадати Христ у тоги римског сенатора исцељује крвоточиву огрнуту шафран-жутим велом као у неком призору из узбудљивих оријенталних приповести из 1001 ноћи.

Иако нема довољно непосредних писаних извора о процесу како су настајала одређена иконографска, па и стилска решења,[31] јасно је чак и методом посредног закључивања да су поједина особена решења проистекла из локалних укуса, веровања и схватања. Голобради Христ извесно је ближи естетици античког Рима који је преферирао обријаног мушкарца и јако држао до монохромне стилизације и педантне систематизације свега чега би се дотакао – од војничке униформе и царских инсигнија до монументалних базилика, урбанистичког планирања и украшавања тањира и уљаних лампи у свакодневној употреби. Брада, књига, драма и боја свакако су ближи културном миљеу грчко-јудејско-оријенталног наслеђа, хеленистичком обиљу и колориту александријских базара, аскетизму Синаја и аутентичној традицији коптско-фараонског наслеђа. Иако понекад наивне у интерпретацији, представе попут живих минијатура из Рабулиног кодекса на којима је чак и Богородица задржала експлицитне и заносне женске атрибуте, или са поменутог хематита, имају очаравајућу привлачност и несравњиву вредност документа о тражењу праваца у једној уметности која је требало да „говори“ у име Божије.

С друге стране, онај корпус уметничких дела Јустинијанове епохе који је проистекао из цареве непосредне воље или као настојање да се копира империјална уметност недвосмислено, а управо на основу стилско-иконографских својстава, упућује на јединствен концепт чије су идеје утемељене на својеврсној реминисценцији свега што је настало готово две стотине година раније у ери када је Константин Велики и владарски, али и уметнички институционализовао нову веру царства. У том смислу, голо-

---

[30] На амајлији од полудрагог камена хематита, за који се верује да зауставља крварење, налази се натпис на локалном дијалекту који упућује на намену овог предмета као заштите од болести и лека за неплодност, види www_metmuseum_org-toah-images-ht-ht_17_190_491_jpg.htm

[31] О највећем броју иконографских решења сазнаје се искључиво посредно, путем књижевних извора из исте или старијих епоха у којима су створена поједина уметничка дела, па и читави концепти, поготову када је реч о религиозној уметности.

брaди Христ са крстом-жезлом у рукама аутентичан је иконографски представник Теодосијеве и Јустинијанове царске уметности. Он је само условно, без карактеристичног крст-жезла, као мотив преузет из Консатантинове епохе и то искључиво зато што је и у тој епохи представљао иконографски прототип карактеристичан за империјалну уметност. Приодно, као што су уметници најраније хришћанске фазе силом нужде кокетирали са богатим артистичим наслеђем паганског, медитеранског басена у најширем смислу тог простора и његових слојева, тако су и њихова два века млађа уметничка браћа, копирала одређена решења додајући нове иконографске детаље које ће обележити на аутентичан начин њихову уметност и њихово време. Тако је Христ 5. и 6. века добио крст-жезло, као својеврсну одредницу која се није појављивала у ранијој уметност, као што ће врло ретко бити коришћена и у познијим временима.

Оно што је у два века трајања новог царства заиста остало непромењено јесте колективно уверење о моћи слика које лече. Колико је укорењено и распрострањено било ово веровање можда најаутентичније и најегзактније сведочи представа са бордуре Теодориног огртача са знаменитог ктиторског портрета из Равене (Сл.20). Док епископи чине све не би ли зауставили производњу свилених тканина са представама Христа, Богородице, анђела које представљају модно-религиозно-магијски хит епохе (Сл.21), царица лично носи огртач на чијој су доњој бордури насликана тројица мудраца (мага) са Истока у представи Поклоњења Младенцу Христу! Представа тројице мага, једна од најчешће заступљених у оквиру употребе моћних слика, на први поглед сугерише да царица и сама, а на примеру ове тројице мудрих владара са Истока, иде у правцу поклоњења Христу. Појединa тумачења „функције“ моћне слике са представом тројице мага сугеришу да су исту представу Византинке користиле као „одбрану од свих могућих зала“(Сл. 22).[32] Да ли је владарка веровала да ће јој овакав модни детаљ, изображен у храму Светог Виталеа у Равени који је подигао њен муж, и то на ктиторском портрету на коме Теодора, кћи цариградског мечкара која је спасла престо једног цара,[33] у пратњи својих дворских дама приноси жртву Христу, омогућити заштиту од „свих зала“? Имајући у виду бројна лица византијске празноверице,[34] али и царичино порекло, образовање и наводне навике,[35] владарка је из-

---

[32] Један византијски златни медаљон (Британски музеј, Лондон) са представом Рођења Христовог и Поклоњењем тројице мага носи експлицитан натпис да му је сврха да свог носиоца заштити од свих зала, H.Maguire, *Byzantine Magic*, 64

[33] J.A.Evans, Theodora (Wife of Justinina I), *De Imperatoribus Romanus, En On Line Encyclopedia of Roma Emperors* na adresi http://www.Roman Emperors - DIR Theodora.htm

[34] P.Радић, Византија, 75-85

[35] Prokopije iz Cezareje, Tajna istorija, 85-98

весно могла бити репрезентативни пример својим поданицима по питању оправданости веровања у моћне слике. Нарочито када је реч о њеним женским поданицима. Наиме, један поглед у живот и здравствени билтен ранохришћанске и средњовековне жене,[36] а особито у онај сегмент који третира уз још увек бројне непозанице савремена гинекологија и акушерство, али и ендокринологија - неплодност, мучне и ризичне порођаје, бројне рецидиве истих у виду здравстевних компликација, инфекције, хормоналне поремећаје[37] и друге болести о којима се мало или ништа не зна – потреба за моћном чаролијом била је заиста насушна.

И јеванђелисти сведоче да је жена која верује у чудо додира само Христове хаљине крварила дванаест година. Откуда онда њен страх од Чудотворца Христа? Зашто она дрхти пред Христом како то описују Марко и Лука? Зашто му није најдиректније пришла и замолила га за помоћ као што то чине бројни други несрећници које описује Четворокњижије, већ му се у сва три сведочења прикрада с леђа, као кривац?

Да би се уопште појмила укупна снага поруке о вери која помаже, [38] требало би пре свега настојати на разумевању једне епохе, а поготову оних друштвених и верских канона који су императив времена у коме се одиграва исцељење крвоточиве. Сурови закони Мојсијеви жену која има редовно месечно крварење, порођену жену у време трајања постпорођајног периода од 40 до 60 дана, али и болесну жену која крвари из гинеколошких разлога изопштавају из заједнице као да је кужна или лепрозна (*3 Moj. 12. 1-8; 15-19; 25*), забрањујући јој да користи посуђе, намештај и друго покућство које користе остали чланови домаћинства, да кува-или доноси воду, па и да прима посете, а поготову да било кога физички додирне, односно да неко њу физичи додирне. Таква се жена има сматрати нечистом, а и онај ко дође у додир са њом има се, такође, сматрати нечистим! Онај ко је имао додир са нечистом, па макар да је реч о овлашном контакту са њеном одећом, мора се одмах окупати и не сме никога и ништа додиривати све до вечери тог дана у коме се контакт одиграо. На Царичинској иконици се јасно види да је крвоточива своју леву руку увила у рукав хаљине, док је на коптској амајлијици обе руке прекрила рукавима. Ови детаљи, последица вишевековног закона индиректно, а без обзира на општа стилска својства слоноваче из Царичиног града, упућују

---

[36] O.Temkin, *Byzantine Medicine, tradition and Empiricisam*, Dumbarton Oaks Paperes 16 (1962) 95-115; А.М.Талбот, *Жена*, у Византинци (приредио Гуљелмо Кавало), Београд 2006, 156-158;

[37] Крвоточење је најчешће последица хормоналног дисбаланса што је утврдила тек модерна медицина у другој половини 20. века.

[38] J.R.Branham, Bloody Women and Blood Spaces, Harvard Divinity Bulletin na http://www. Bloody Women and Blood Spaces _files\branham.htm; K.Capoccia, The Women of the Bible – The Women with the Issue of blood na http://www.Women of the Bible The Woman with the Issue of Blood.htm;

на размишљање о оријенталном пореклу мајстора који је дуборезао. Наиме, све представе са овим мотивом за које се размерно поуздано може претпоставити да су настале на италијанском тлу, односно да су дело мајстора са европског Запада приказују крвоточиву са откривеним рукама, чиме је директно наглашен један другачији друштвени „код“, а не уметничко поимање библијског догађаја.

Напослетку, једно од извесно најзанимљивијих питања везано за ову драгоцену, малу слоновачу несумњиво гласи - ко је био власник ове моћне слике? Ништа мање не би било и корисно и интересантно знати како је она доспела у Царичин град, уколико није баш у њему изрезбарена. Нажалост то јесу она питања на која наука можда никада не добије конкретне одговоре. Но, у том смислу, а опет са становишта познавања културне историје епохе, дозвољене су научно засноване претпоставке. И управо са тог полазишта може се са великом вероватноћом претпоставити да је Царичинска слоновача припадала болесној жени из породици каквог богатог официра, трговца или неког другог градског високодостојника, односно особи која је припадала вишим друштвеним слојевима новог Јустинијановог града. Наиме, само је добростојећа особа могла себи да приушти један предмет од тако скупоценог материјала, „резервисаног“ за владаре, конзуле и патрицију. Из свега приложеног такође је јасно да добављање овог предмета није био плод хира неког богатог човека, већ да је реч о аквизицији својеврсног „лека“ – моћној слици која представља и уточиште последње наде оболелог. Наиме, иако је Ромејско царство било најнапредније у свом времену, па ишло тако далеко да је све до 5. века имало жене свештенице, а током читавог свог трајања и бабице, али и жене лекаре, специјалисте гинекологије,[39] о многим болестима се ништа није знало и у многим ситуацијама је вера у моћне слике представљала једину медицину која преостаје.

Истина, представе тројице мага са Истока на бордури Теодорине хаљине нису царицу сачувале од свих зала, јер је живот ова негована матрона скончала у мукама и великој телесној патњи, тешко оболела од прве женске болъке – карцинома дојке.[40] Колико је помогла свом имаоцу слоновача из Царичиног града? Да ли је испунила намену једне моћне слике? Коначно, можда усуд ове дивне мале слике, праве реткости међу сачуваним предметима сличне врсте на тлу Србије, и није био искључиво да „лечи“, већ и да сведочи једно време, веру, обичаје и људе који су у њему трајали. Од просјака до цара. Између два налета куге.

---

[39] А.М.Талбот, Жене, 166

[40] J.A.Evans, Theodora (Wife of Justinina I), De Imperatoribus Romanus, En On Line Encyclopedia of Roma Emperors na adresi http://www.Roman Emperors - DIR Theodora.htm

Сл. 1: Христ исцељује крвоточиву жену, слоновача, Царичин Град, 6.век

Сл. 1а: Царичинска слоновача на длану женске руке

Сл. 2: Тихе и Ерос, слоновача, 4-5 век, Александрија

Сл. 4: Исцељење крвоточиве, детаљ са ковчежића из Бреше, слоновача, 4.век

Сл. 3: Равенски панел, слоновача, десно крило, 5. век

Сл. 5: Саркофаг са чудима Христовим, Ватикан, 4.век

Сл. 6: Саркофаг супружника, Ватикан, 4.век

Сл. 7: Христ исцељује крвоточиву жену, фреска, катакомбе Петра и Марцелина, Рим, 3.век

Сл. 8: Христ исцељује крвоточиву жену, Бернвардов стуб, бронза, катедрала у Хилдесхајму, 10.век

Сл. 9: Христ исцељује крвоточиву жену, мозаик, црква Христа Хоре (Карие џамија), Цариград, 14.век

Сл. 10: Диптих из Сент Луписа, слоновача, 6. век

Сл. 11: Христ исцељује крвоточиву жену, диптих из Сент Луписа, слоновача, 6.век

Сл. 12: Христ исцељује крвоточиву жену, коптска амајлија од хематита, 6.век

Сл. 13: Христ Добри пастир, мозаик, маузолеј Гале Плаћидије, Равена, 5.век

Сл. 14: Император Теодосије (?) као тријумфатор, Барберини слоновача, 5. век

Сл. 15: Христ тријумфује над злом, мозаик, капела епископа, Сан Аполинаре Нуово, Равена, 6.век

Сл. 16: Христ у чуду умножавања риба и хлебова, слоновача, деталь Максимијанове катедре, Равена, 6.век

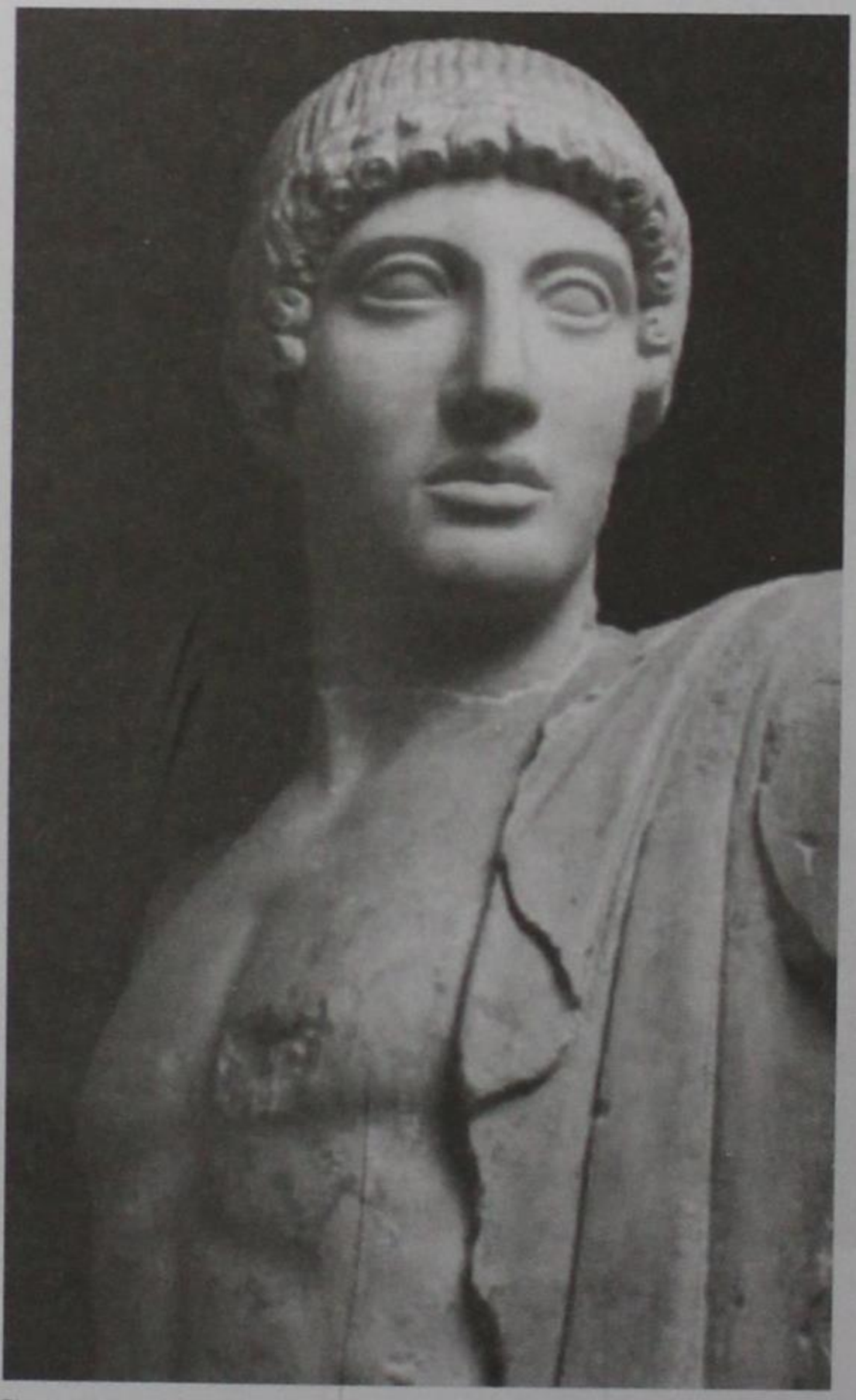

Сл. 17: Аполон, Зевсов храм у Олимпији, 5.век пре нове ере

Сл. 18: Аполон, мозаик, Ел Џем, Тунис, 2. век нове ере

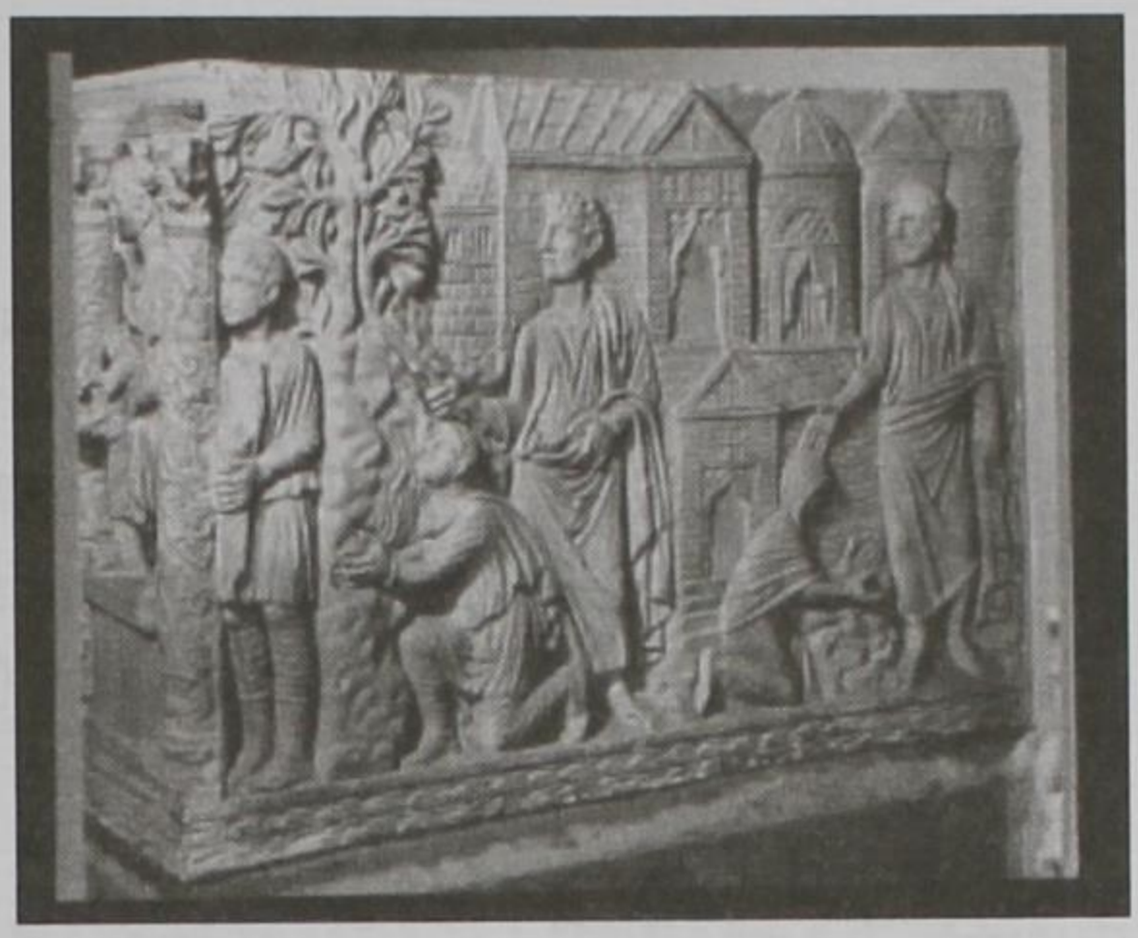

Сл. 19: Саркофаг са Христом који проклиње смоквино дрво, Ватикан, Грото Св. Петра, средина 4.века

Сл. 20: Царица Теодора са пратњом, ктиторски портрет, Сан Витале, Равена, 6.век

Сл. 21: Благовести, део свилене хаљине, византијска свила, Ватикан, 7-8 век

Сл. 22: Две огрлице и медаљон-амајлија са представом Христовог рођења Христовог и поклоњењем тројице мудраца, Византија, око 600. године

Summary

Tamara Ognjevic

CHRIST HEALS THE WOMAN WITH AN ISSUE OF BLOOD
An iconographical analysis of the scene on an engraved ivory plate from Caricin Grad (Iustiniana Prima)

The engraved ivory plate, found near the eastern gate of the Lower City during the archeological campaign at the Caricin Grad (Iustiniana Prima) site in 1979, is a precious example of the art of Justinian's era, as part of the production of so-called power images. Moreover, the depiction of Christ heeling the woman with an issue of blood, done in an expensive material, with the characteristic iconography of Christ-Apollo carrying a cross-scepter, not only gives proof that this rare artifact should be dated to the turn of the 6th century, but is also unique testimony of the habits and beliefs of the era in which it was created. Namely, not even Emperor Justinian I (527-565), to whom the Caricin Grad complex is attributed, who was known as a tireless fighter against heresy and paganism, succeeded in rooting out the ancient belief in the power of divine images, i.e., various amulets and objects with an apotropic purpose, to which the Caricin Grad ivory plate undoubtedly belongs. Early Christianity replaced the pagan magic images with depictions of Christian saints and holidays, Biblical stories among which predominated those about Christ's miraculous healings and the three wise men from the East, in order to use the "new gods" for the old purposes, believing in the healing power of these objects.

Although it is now impossible to determine how the ivory with Christ and the woman with an issue of blood arrived to Caricin Grad if it was not engraved there, it undoubtedly represents an effort by less talented craftsmen to copy the complex programs of imperial art. At the same time, thanks to the expensive material that was used in its manufacture, the Caricin Grad ivory is, among published findings, a unique example of an object of everyday use, especially among the superstitions and the very ill, of the type against which the Church fought as being "demonic" recidivisms of paganism, which never ceased believing in the power of images that heal.

Translation: Aleksandra Pavić

УДК 754.51.046(497.113)

Хаџи-Радомир Петровић

КРСТ МАЈСТОРА НИКОДИМА ЈЕРОМОНАХА ИЗ 1564-1565. ГОДИНЕ У СКОПСКОМ МУЗЕЈУ

У знак сећања на страдалог Боривоја Павловића из Дечана

Не тако давно, од 1995. до 1997. године, док сам радио на конзервацији и документацији фресака, икона, записа и натписа, камене пластике у манастирима Дечани, Грачаница, у Призрену и Пећкој патријаршији, започео сам рад на пројекту „**Документација камене пластике и ревитализације Св. Арханђела код Призрена из XIV века**”.[1] Неколико дана провели смо на документационом раду и снимању у „Музеју Македоније” и Куршумли-Хану у Скопљу, где се налази збирка археолошких налаза која је 1927. године пренесена из манастира Св. Арханђела код Призрена из XIV-XV века.[2] У катастрофалном земљотресу 1963. године, када је Скопље разорено, зграда Куршумли-Хана била је срушена, а потом обновљена, а поједини експонати археолошке збирке из Св. Арханђела код Призрена пренесени су у музеј Македоније.

Захваљујући изузетној предусретљивости стручњака из Музеја Македоније, посебно кустоса Викторије Поповске-Коробар, историчара-уметности, имао сам прилике да упознам депо са уметничким предметима „Средњег века”. Био сам пријатно изненађен открићем још једног у науци

[1] Аутор овог текста био је представник „Републичког завода за заштиту споменика културе Србије” у „Заводу за заштиту споменика културе у Призрену”, 1995. године. Уз свесрдну подршку директорке Наташе Шутановић, археолога и њиховог сарадника Љиљане Зрнзевић, архитекте Завода. Уп.: Р. Петровић-Љ. Зрнзевић, *Фрагменти пластике светих Арханђела у скопском Куршумли-Хану*, Гласник Друштва конзерватора Србије 20 (Београд, 1996), 110-112, сл. 1-2; исти, *Обнова манастира Св. Арханђела код Призрена*, Свети кнез Лазар, часопис Рашко-призренске епархије за духовни препород I (Призрен, 1993), 105-109.

[2] Р. Грујић, *Откопавање Арханђела код Призрена (прелиминарни извештај)*, Гласник Скопског научног друштва III (Скопље, 1928), 239-274; С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Споменик САНУ CXVI (Београд, 1967) (старија литература).

непознатог „**Крста старца Нестора**” из 1564-1565. године (сл. 1). Исти овакав крст налази се у манастиру Дечани, који је публиковала Мирјана Шакота, историчар уметности (сл. 2).[3] Одмах сам констатовао да је у питању оргинални дупликат дуборезног крста на тисовом дрвету, као и да је исти наручилац – старац Нестор из Дечанске-Белајске пустиње (пећине краља Стефана Дечанског). Он је настао између 1. септембра 1564. и 31. августа 1565. године. Владимир Р. Петковић, историчар-уметности, наводи следеће: „Године 1565. израђен је велики дрвени крст, **који се налази између оба саркофага** (мермерна, прим. Р.П.), **у западном делу цркве, по заповести старца Нестора са братијом**”.[4] Значи, у то време овај скопски, други „Несторов крст” није се налазио у Дечанима.

Најлогичније би било претпоставити да се и овај други дрвени крст из скопског музеја налазио код наведених ктиторских гробова и мермерних саркофага у западном делу наоса, код ћивота светог краља Стефана Дечанског, или у припрати, код властелинских ктиторских мермерних гробова дечанског храма. Истина, он се налазио са археолошком и уметничком збирком из Св. Арханђела код Призрена у Куршумли-Хану, те је могао бити и код гроба и мермерног саркофага цара Стефана Душана, или у Светим апостолима у Пећкој патријаршији?

КОМПАРАЦИЈА ДУБОРЕЗНИХ КРСТОВА ИЗ ДЕЧАНА И СКОПЉА

Мишљења сам да је трећа варијанта највероватнија – да се дуборезни „Несторов крст” налазио у Св. апостолима у манастиру Пећка патријаршија или у Дечанима. Њега су, са делом ризнице из Пећке патријаршије или Дечана, вероватно украли грчки великодостојници и чували га у некој цркви у Скопљу, а тек је у новије време пренесен у Куршумли-хан у Скопљу.

У писму из Скопља колегиница Викторија Поповска-Коробар обавестила ме је следеће: „Крст је у релативно добром стању али му је неопходна конзервација. Нажалост, задња страна крста, која је очигледно била сликана, а можда је ту био и натпис као на Дечанском крсту, сада је потпуно уништена. Не треба заборавити да је крст био смештен у Куршумли-Хану за време земљотреса 1963. године када је страдало много вредних предмета.

Предња страна сасвим добро очувана, али мени не полази сада од руке да протумачим тај предивни резани текст. Оно што је најважније је

---

[3] М. Шакота, *О једној мало познатој дечанској старини. Крст старца Нестора*, Саопштења РЗЗСК, књ. XIV(Београд, 1982), 51-61, сл. 1-4; Иста, *Дечанска ризница*, Београд – Приштина, 1984, 55. 284, 292-295, 302. бр. 7 и 8.

[4] В. Р. Петковић-Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани*, књ. I (Хисторија), СКА. Стари југословенски уметнички споменици, део први. Стари српски уметнички споменици, књ. II. Издање Мих. Пупина (Београд, 1941), 8-9.

да сам протумачила годину 1565 (= 7073) и даље повеленијем (вероватно старца Нестора, слова су ту али ја нисам убеђена) … са братијом… бог да прости. Димензије: висина 2,20 см, ширина 2,37 см, ширина оба крака 24 см, дебљина оба крака 11 см. Дрво је бојено црвеном бојом на дну резаног крста (колико могу да видим). Фотографија коју ти шаљем је од 1984. године, када је снимљен задњи пут..."[5]

Оба дуборезана крста имају идентичан изглед и исте дуборезне текстове, само је разлика у мерама у висини, јер дечански крст има дрвено постоље и укупна висина је 2,50 см. Све су остале мере исте како је то навела за дечански крст у свом раду М. Шакота.[6] Иста је и декорација на крајевима оба крста, у посебним квадратним пољима, изрезани су кругови на четири места у облику получвора. На дуборезним крстовима истоветни су начин писања и дуборезна слова.

Овом приликом наводим текст који сам ископирао са „Несторовог крста" у манастиру Дечани, јер се истоветни текст налази на крсту у скопском музеју. Квадрат са кругом и словима горњег крака крста у који су урезана иста слова у оба споменика почетна грчка крсна слова: *ИНВИ*, што значи „*Исус Назарећанин Цар Јудејски*"[7] исписана вертикалним крупним словима, истоветни је текст и у скопском крсту (сл. 1). Около у квадрату и кругу оперважена су дуборезна слова: „*Од небеса дођох. Они ме не примше. На крст ме разапеше*"[8] (дуборезна ситна слова) (црт. 1, сл. 1 - 3).

У суштини, дуборезна слова стилски су истоветна на скопском и дечанском крсту, њихов садржај је исти као у публикованом раду Мирјане Шакоте. Сматрамо да је за остала изрезана слова са Никодимовог крста из музеја у Скопљу потребно још додатне графичке документацији и теренских проучавања. Али, без сумње, дуборезана слова са оба крста идентична су по заплетеним лигатурама и морфолошком облику.

Занимљива су мишљења о овом крсту Ивана Степановича Јастребова, публикована још 1904. године: „Да би се прочитао тај натпис, потребно је доста труда и стрпљења и веће или мање навике да се дешифрују **преплетаја слова** (сва подвалачења су од аутора овог рада). Тај манир писања сведочи о томе да су у старо време, када су Срби живели у овдашњем крају, **биле читаве масе мајстора свог заната, познаваоци старих слова**. Ја нисам само у Дечанском манастиру видео такве врсте натписе. У манастиру **Св. Николе** (у Скопском округу, на југ од Скопља,

---

[5] Викторија Поповска-Коробар упутила ми је писмо и фотографију електронском поштом, среда, 8. мај 2002. године, и овом приликом јој се пријатељски захваљујем.

[6] М. Шакота, *Крст старца Нестора*, 52, сл. 1 и 2; Иста, *Дечанска ризница*, 284. 292 (каталог), сл. 7.

[7] М. Шакота, *Рузница манастира Бање код Прибоја*, Београд, 1981, 95-96

[8] М. Шакота, исто, 52-54, сл. 1 и 2 (без посебних детаља); Иста, Дечанска ризница, 284, 292 (каталог), сл. 7 и 8 (са неколико могућих тумачења, али још није пронађен извор).

на 4 часа пута иза планине Грчец, недалеко од реке Треске) има крст над иконостасом такође резбарије повезаних слова међу собом".[9]

МЕСТО И КУЛТНА НАМЕНА КРСТА У ДЕЧАНИМА 1565. ГОДИНЕ

Њихово текстуално објашњење дала је Мирјана Шакота: „Смисао текстова позајмљених из требника, октоиха, посног триода и неких неканонских молитава заједно с богатим репертоаром крсних слова, јесте похвала *Часном крсту* и призивање његове магијске силе ради заштите манастира и његовог братства од ђавола".[10] Она још додаје: „да се крстом жели заштитити 'света обитељ ова', то јест сам дечански манастир и његово браство од власти ђавола над њим".[11]

Место дрвеног крста било је намењено заштити и култном месту гроба св. краља Стефана Уроша Дечанског код два мермерна саркофага. О томе пише први истраживач Гедеон Јосиф Јуришић 1852. године: „На десноій страни мало ниже предпоменутій великій столпова има две гробнице успоредо од белогъ мермера. Една е до појаса висока, кои е была светогъ краля Дечанскогъ, а друга мало нижа, нѣгове е сестре свете Елене, бывше бугарске кралыце. **Између овіи гробница на прочелю усађенъ е еданъ дрвеный шестъ шухи високъ крестъ, на коемъ су врло художественымъ везанѣм словима изрезано …"**.[12] Он наводи резбарени део текста са предње стране крста, са мањим грешкама у читању.

Други истраживач, Милош С. Милојевић, о крсту пише 1877. године, следеће: „Како се одавде погледа, у овај св. храм, одма, с десне стране падају у очи две велике гробнице и то: већа и виша с десне стране **св. краља Дечанског**, а с леве мања и нижа његова, веле **сестре**, (а можда, што је верније и **бабе му жене краља Уроша**) **св. Јелене бив. жене неверног бугарског кнеза Михајла Шишмановића**. Св. краља за 7. ½ стопа дугачка и до ½ висока, а **св. Јелене** за 6.1/2 дугачка и до 3. висока. Обе су ове гробнице од простог меког мрамора без икаквих украса, а застрте су старим свиленим засторима, под које се болни и немоћни подвлаче, да се опросте беда и невоље. Женскиње махом се подвлачи под **застор св. Јелене**, а мушкиње **св. краља**. Која жена не рађа децу, кад овде дође и поклони се св. Јелени, онда, веле, роди, и тако исто и која нема млека и од чега другог пати, излечи се. Између ова два гроба стоји крст већ сав прецрнео, но не из доба св. краља и св. Јелене…".[13] Изненађујуће је

[9] И.С. Јастребов, Стара Србија, Приштина, 1995, 220-221. Превод, предговор и коментари Драган Чамбар.

[10] М. Шакота, Дечанска ризница, 284; Иста, Крст старца Нестора, 58-59.

[11] Шакота, О једној мало познатој дечанској старини. Крст старца Нестора, 57 и 59-60.

[12] Г. Ј. Јуришић, Дечански првенац, Нови Сад, 1852, 26.

[13] М. С. Милојевић, Путопис дела праве (старе) Србије, књ. III, Београд, 1877, 85.

оргинално запажање М. С. Милојевића: „До ових писмена допиру украси имајући основну **огнила, допире копље**, **мотка и као биљегу Стефана Високог** грана једна истина суха, али са 5. кругова, као плодове *неких*".[14] Он овом крсту у Дечанима налази оргиналну компарацију са кенатофом деспота Стефана Лазаревића у месту Глави (данас село Марковац код Младеновца) из 1427. године.[15] У питању су гробна места смрти и без тела владара Стефана Дечанског и деспота Стефана Лазаревића.

Касније и трећи истраживач, И. С. Јастребов, пише: „Пре него што оставим храм, не сматрам за сувишно да поменем дрвени крст висине од 6 аршина, који привлачи пажњу. **Он је уздигнут између два саркофага (гробнице) које су направљене од белог мермера**. Један је 2 аршина висине, а други од 1,1/2 аршина висине. (Први је св. Краља Дечанског, а други сестре његове Јелене, која је била бугарска краљица)". Он наводи резбарени текст са крста са предње стране, са мањим грешкама.[16]

МАЈСТОР КРСТА, ГРЕШНИ НИКОДИМ ЈЕРОМОНАХ

Овом приликом само истичемо ауторски потпис мајстора Никодима, свештеноинока, који се налази на полеђини, где је насликан *Часни крст* с криптонимским словима. При дну постамента је нацртана стилизована лоза са палметама, испод које је срцолико обликована трака са исписаним натписом: У слободном преводу гласи: + (инвокација) (**У име Оца и Сина и Светога Духа**). ***„Овај крст писа грешни Никодим, јеромонах, раб Исуса Христа"***(црт. 2).

Ауторство мајстора и јеромонаха Никодима допуњено је са ***„писа грешни***", то јест, он је ово сликарско и дуборезачко дело **својеручно створио**. У више публикованих записа и натписа, рукописним књигама, за сликаре, дуборесце, кујунџије стоји да су мајстори и црквена лица, те уз име имају епитете који их обележавају као *грешне*, *недостојне* уметничког рада и оне који се кају.[17] У питању је *„калуђерска смиреност"*[18] у креативном и трансцендалном стварању, у коме мајстор себе сматра грешним и униженим пред Богом. Ови негативни епитети, од скромног *„грешни"* или *„многогрешни"* или *„недостојни"* јављају се и код аутора златарских и других уметничких дела.[19]

[14] Исти, нав. дело, 86.

[15] Р. Петровић, Мермерни споменик у Глави са натписом о смрти Деспота Стефана Казаревића, Шеснаести дани српског духовног преображења. Научни скуп: Деспот Стефан Лазаревић у науци, историји, књижевности и уметности. Деспотовац, 2009 (у штампи)

[16] И. С. Јастребов, нав. дело, 220.

[17] М. Шакота, Ризница манастира Бање код Прибоја, Београд, 1981, 69, бел. 538.

[18] В. Ћоровић, Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа, Глас СКА, CLXX-VI, Београд, 1938, 130-132, 162.

[19] М. Шакота, нав.дело, 70, бел.539-549.

Сасвим је очигледно да натпис „*писа грешни Никодим свештеноинок*" упућује на **ауторство писарског, сликарског и дуборезачког рада на крсту**. Ово уметничко дело из Дечана и Скопља - вероватно је из Пећке патријаршије - и настало је у исто време када и друга дела пећке и дечанске монашке уметничке радионице из седме деценије, које представљају стваралачку, **уметничку тајфу** око патријарха Макарија, Дионисија и Антонија Соколовића, митрополита српске цркве и рођаке патријарха Макарија, обновитеља самосталне Пећке патријаршије под турском владавином 1557. године. Овом кругу припадао је јеромонах Никодим, мајстор ових крстова, и зограф и књижевник Лонгин са својим Царским дверима у Пећи, Грачаници и Дечанима.

Очигледно, наша графичка документација истоветна је са оном Никодимовог крста у Дечанима, исти је аутограф, највероватније се налазио и у Скопљу, где се налазио потпис мајстора Никодима, јеромонаха (који је уништен).

Овај дуборезни крст више не називам по ктитору, игуману дечанском **„Крст старца Нестора"**, већ по дечанском јеромонаху, мајстору Никодиму, зато сам и насловио овај рад: **„Крст мајстора Никодима, јеромонаха из 1564-1565. године**".

Одговарајућом графичком „археолошком" докуменатацијом, снимањем морфолошких облика резаних и писаних натписа и слова одредиће се и ком су манастиру припадали – Дечанима, Св. Архангелима код Призрена или Пећкој патријаршији.

На Дионисијевим царским дверима из Грачанице (сл. 4) и дуборез, ктиторски натпис, приказујем у преводу на савремени српски језик:

„*+ По наредби преосвештенаго патријарха србског=*
Мене у Бо(га) смерному =
Оца господина кир (господина) ***Макарја, створих****=*
Ове свете двери и приложих великој цркви Пекји (Пећкој), =
ја грешни Дионисије,
године 1564*, круг луна (месеца) 4, сунца 16*".[20]

---

[20] Р. Петровић, Дионисијеве царске двери из 1564. године, Посвећено Мирјани Ћоровић-Љубинковић, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије, Београд, 1982, 171-181, сл. 1а, 2а, 4, 7-13 (старија литература); С. Петковић, Црквени великодостојници породице Соколовић као ктитори у другој половини XVI века, Календар Српске православне патријаршије Црква, Београд, 2007,67-69. Сматра да их Дионисије није резбарио и исликао, као и у случају митрополита, касније патријарха, Антонија и његових царских двери, није прихватљива? С. Петковић, не наводи ранија научне атрибуције овим митропоитима: Владимира Ћоровића, Радивоја Љубинковића, Мирјане Ћоровић-Љубинковић, М. Шакоте и моје. Петковићевим популарним писањем за „Календар", нажалост, нисмо добили критичко научно објашњење? Посудујем писмено лингвистичко мишљење проф. др Димитрија Богдановића, академика о значењу ауторства Дионисија и Антонија Соколовића у дуборезним текстовима „саградих ове свете двери"!

На царским дверима Антонија (сл. 5), митрополита из Пећи, стоји натпис: „*По наредби преосвештенаго патријарха* ***кир Макарија*** *српскаго, општаго оца и учитеља свих српских и поморских земаља, ја смерни митрополит* ***херцеговачки кир Антоније, саградих ове свете двери, позлатих и насликах*** *и приложих светој великој цркви Пекји (Пећи) на славу Господу Богу, Исусу Христу и Пречистој његовој Матери, в(у) помен себи и свих православних сродник(а), наших, и кто прочита ово да речет: Бог да их прости.*[21]

У мом конзерваторском открићу и раду: „*Царске двери зографа Лонгина из XVI века у манастиру Дечани*", открио сам сцену *Благовести, потпис зографа Лонгина*, као и време израде дубореза, позлате и сликања са записом: „*Ове двери* ***створише се*** *за четири године*".[22] На полеђини ових царских двери је сцена *светог Николе и светог краља Стефана Дечанског*, али натпис на сцени одаје руку мајстора дуборесца и иконописца Никодима.

У овом раду нисам се бавио дуборезним натписима на западном делу скопског крста мајстора Никодима, јер то захтева још једну моју проверу и посету скопском Музеју Македоније у 2009. години.

---

[21] Први је прочитао резани дуборезни натпис Г. Елезовић и приложио за IV књигу Записа и натпнса Љ. Стојановића, бр. 6350. Овај натпис није бедпрекорно преведен; вид. В. Ћоровић, Епиграфски прилози, Јужнословенски филолог, књ. V, Београд, 1925-26, 195-197, таб. XLII. Овај натпис је објављен и у књизи: Споменици културе, Београд, 1951, 259-261. Антонијеве Царске двери још нису посебно публиковане, аутор овог рада спрема посебан рад о њима.

[22] Р. Петровић, Значајно откриће у манастиру Дечани. На царским дверима иконостаса откривен је потпис зографа Лонгина из XVI века, „Свети кнез Лазар", год. II, број 4(8), Призрен, 1994, 144; исти, Потпис и криптоним зографа Лонгина на дечанским царским дверима, Гласник ДКС, бр. 18, Београд, 1994, 116; исти, Царске двери зографа Лонгина из XVI века у манастиру Дечани (рад је припремљен за публиковање).

Сл. 1: Дуборезни крст мајстора Никодима, јеромонаха, предња западна страна, 1564-1565. године. Скопски музеј

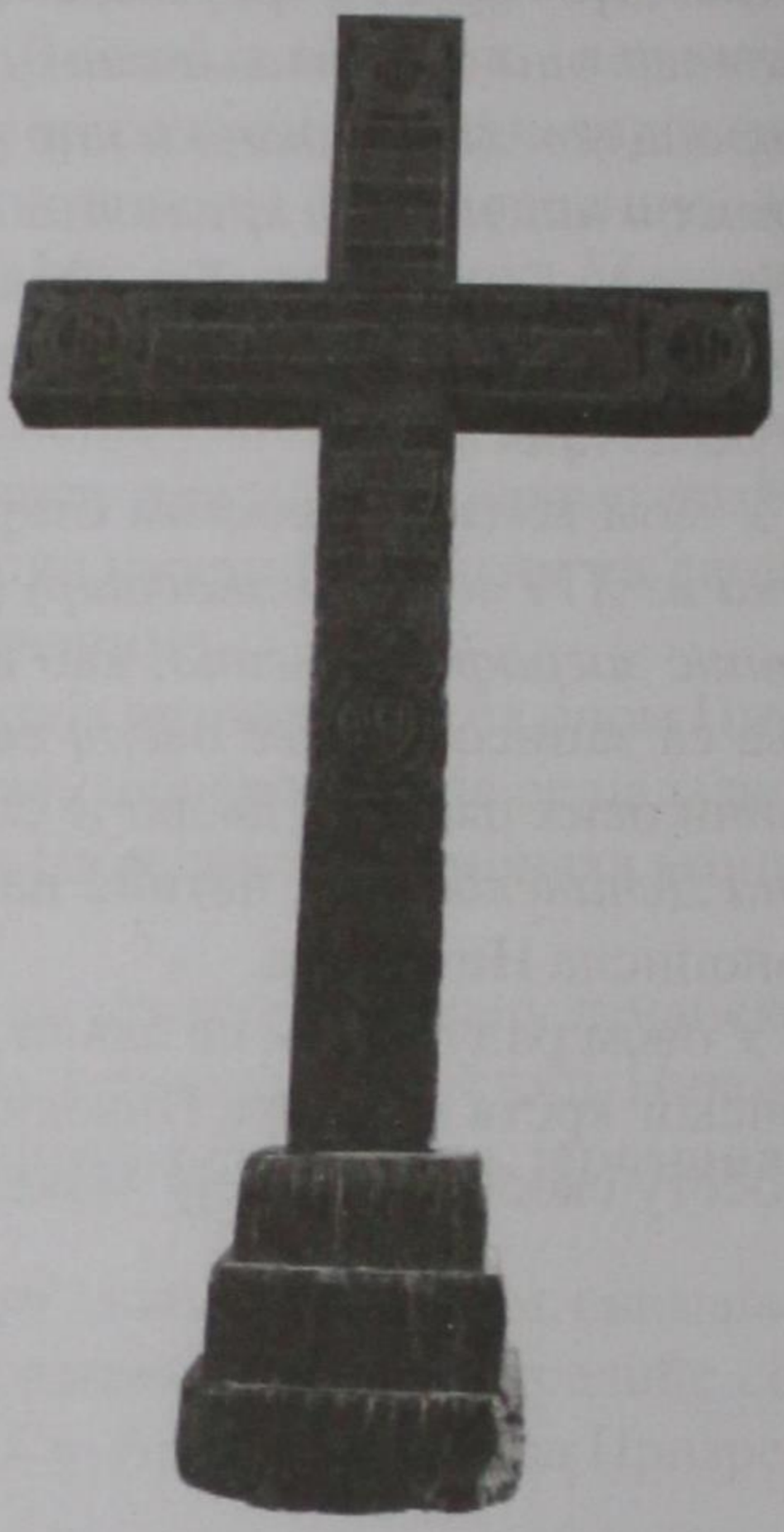

Сл. 2: Дуборезни крст мајстора Никодима, јеромонаха, предња западна страна, 1564-1565. године. Детаљ, квадрат са кругом и дуборезним словима, манастир Дечани. Снимио: Р. Петровић, 1988. године.

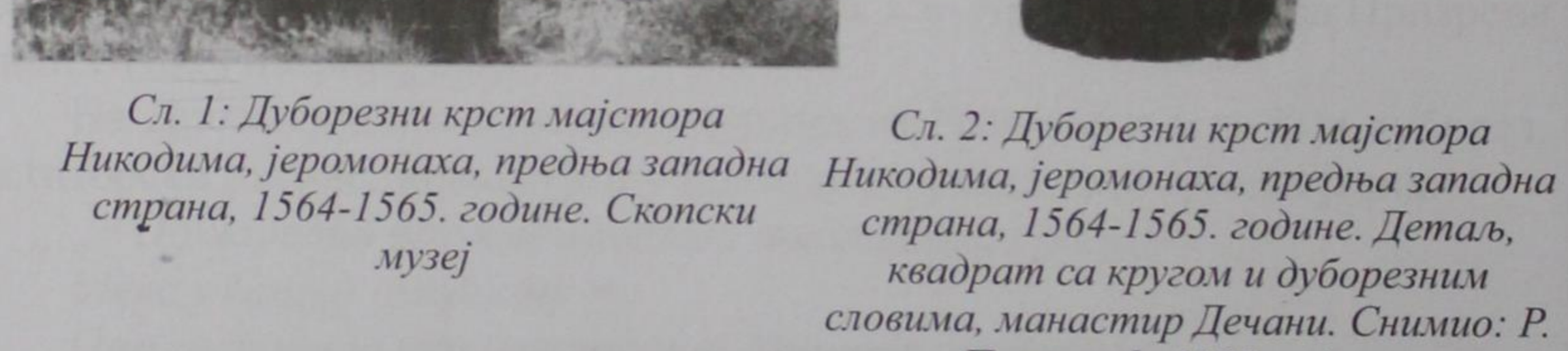

Сл. 3: Дуборезни крст мајстора Никодима, јеромонаха, средишњи део предње стране 1564-1565. године. Детаљ, наизменично редови са дуборезним словима обојени у црвено и плавој боји. Снимио: Р. Петровић, 2007. године.

Сл. 4: Царске двери митрополита Дионисија Соколовића, 1564. године, манастир Грачаница. Снимио: Р. Петровић, 1973. године.

Сл. 5: Царске двери, митрополита Антонија Соколовића, око 1570. године, доњи дуборезни натпис, детаљ, манастир Пећка патријаршија

Црт. 1: Дуборезни крст старца Никодима, јеромонаха, средина горњег крака крста, квадрат са кругом са изрезаним дуборезним словима, 1564-1565. године. Цртеж: Р. 1: 10, Р. Петровић, 1985. године.

Црт. 2: Дуборезни облик са натписом мајстора Никодима јеромонаха на источној страни крста из 1564-1565. године. Цртеж: Р. 1:1, Р. Петровић, 1985. године.

Summary

Hadži-Radomir Petrović

THE CROSS OF THE MASTER NICODIM JEROMONAH FROM 1564-1565

In monastery of Dečani in Kosmet there is massive engraved cross of master Nikodim,a parson from 1564-1565. The specified cross was named in science by Mirjana Šakota „The cross of old man Nestor", of prior of monastery Dečane and contributor with the brotherhood of monastery Dečani (images 2 and 3). Her theory confirms the fact the main apply of this cross in the monastery Dečani was: „protection of Decane monastery Orthodox brotherhood against demons. During difficult and poor periods under Ottomans, asking the specified type of protection was not completely irrational act".

The author of this paper, in The museum of Skopje, saw the unknown cross with the same engraved text and the year (image 1), thus, it is acclaimed to the same contributor, prior of monastery Dečane „the old man Nestor"; nevertheless, it is attributed to Dečane engraver, parson Nikodim (image 1-3, draw. 1 and 2); as he was named in this paper.

The paper highlights a few master's „tajfi" and the art religious works and liturgics objects for the monasteries of Dečane, Gračanica, Peć Patriarchy in Kosmet (Southern Serbia) mostly contributor's engraved inscriptions on sanctuary space of Anthonie, Dionisije and zograph (icon inscription (zograf(os) in Greek means "painter" (from zoe="life" and grafos="scribe", possessing wonder-working powers) and writer Longin.

УДК 72:929 Фјодоровић В.
72(497.11) "1918/1941"

Тадија Стефановић

ГРАДИТЕЉСКА ДЕЛАТНОСТ РУСКОГ АРХИТЕКТЕ ЕМИГРАНТА ВАСИЛИЈА ФЈОДОРОВИЧА ФОН БАУМГАРТЕНА НА ЈУГУ СРБИЈЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Руски архитекти-емигранти су дали значајан допринос српској архитектури између два светска рата. У Краљевини СХС/Југославији живело их је и радило преко четири стотине.[1] Њихова делатност се највише осећала у Београду, али и у другим регионалним центрима, где су подигнута значајна дела државно-административног, приватно-стамбеног и сакралног карактера. Дубоког трага су оставили и у мањим сеоским срединама, и то највише у домену сакралне архитектуре.

Значајна дела руских архитеката-емиграната између два светска рата подигнута су на југу Србије. Градитељска и пројектантска делатност руских аутора на овим просторима није довољно истражена. Историографија бележи делатност неколицине великих имена, попут Николаја П. Краснова, Василија М. Андросова, Василија Фјодоровича фон Баумгартена, Ивана А. Рика и Виктора Лукомског, али и мање познатих аутора попот Антонова, Артемушкина, Дудрјавцева, Хоменка и Подгајина.

Василиј Фјодорович фон Баумгартен[2] је рођен 17. (30) октобра 1879. године у Санкт Петербургу. Потицао је из угледне православне племићке породице. У родном граду је 1897. године завршио Александровски кадетски корпус, 1900. године војно-инжењерску школу, а 1905. године је

---

[1] Руска емиграција у Српској култури XX века, I и II, Београд, Руси без Русије. Српски Руси, Београд 1994; Т. Миленковић, *Руски инжењери у Југославији 1919-1941,* Београд 1997; A. Kadijević – M. Đurđević, *The Architecture of Russian emigrants in Yugoslavia in the period between the world wars,* Spatium 3, Belgrade 1998, 15-22; А. Кадијевић, *О раду руских архитеката у Јужној Србији у периоду између два светска рата,* Лесковачки зборник XLI, Лесковац 2001, 245.

[2] На уступљеним биографским подацима о архитекти Баумгартену из документа: *Краткая записка о службе военного инженера генерал-майора Баумгартена (составленного в Белграде 7 декабря 1936 года),* захваљујем се Марији Александровној Кублицкој. На преводу са руског на српски језик се захваљујем Татјани Алексеевној Плишченко и Јелици Богдановић.

дипломирао на Николајевској инжењерској академији, стекавши звање војног инжењера. За време руско-јапанског рата 1904-1905. године служио је у инжењерској управи тврђаве Владивостока. Четворомесечно отсуство из војске, које је добио током 1906. године искористио је за путовање у Сједињене Америчке Државе, где је завршио курс о новим методама изградње високих грађевина и њиховој архитектонској обради. Године 1909. запослио се као доцент на Николајевској инжењерској академији. За време Првог светског рата, од новембра 1914. године био је управник инжењерског одсека Треће армије руске војске. Од новембра 1917. године почео је да води катедру за грађевину на Николајевској инжењерској академији. У фебруару 1918. године, на Царској уметничкој академији почиње са усавршавањем тзв. уметничке архитектуре, у вишој архитектонској класи, при радионици професора Шчука. Како се грађански рат ширио Русијом, Баумгартен се све више ангажовао на војном плану. Прво је ступио у штаб Добровољачке армије у Екатеринодару. Од октобра 1918. године било му је поверено управљање снабдевањем тврђаве Новоросијск, области реке Дњепра и Таманског полуострва. Са командом армије је био стациониран у Севастопољу. У новембру 1920. године је са штабом армије из Севастопоља евакуисан на Галиполје. Одатле је 4. децембра 1921. године емигрирао у Краљевину СХС.

У мају 1923. године, као виши архитекта се запослио у Инжењерско-техничком одељењу Министарства војске и морнарице Краљевине СХС у Београду. Током 1930. године, по сопственој жељи је прекинуо радни однос. Од октобра 1935. године радио је као хонорарни архитекта у Државној Хипотекарној банци у Београду.

Баумгартенова градитељска делатност у Краљевини СХС/Југославији је недовољно истражена. Његова најзначајнија дела сграђена су у Београду и Скопљу. У Београду је по Баумгартеновом пројекту сграђена зграда Генералштаба[3] између 1924 и 1928. године, зграда Руског дома[4] из-

---

[3] Аноним, *Нова зграда Генералштаба споља је већ готова,* Политика, 27. април 1928, 7; *Довршење и усељење зграде Генералштаба,* Политика 26. децембар 1928, 7; Аноним, *Палата Главног Генералштаба,* Време 13. децембар 1928; С. Тошева, *Капитална дела руских архитеката у Београду,* у: Руска емиграција у српској култури XX века, књ. I, Београд 1994, 304; В. Павловић-Лончарски – Г. Гордић, *Руски архитекти у Београду (каталог),* Београд 1998, 26; М. Ђурђевић, *Архитект Василиј (Вилхелм) Фјодорович Баумгартен,* ГГБ LI/2004, 183-185; А. Кадијевић, *нав. дело,* 249; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век),* Београд 2005, 351, 354, 367; М. Просен, *75 година Руског дома у Београду,* Наслеђе IX, Београд 2008, 216.

[4] Аноним, *Руски емигранти у Београду подижу свој дом,* Време, 25. јун 1930; Аноним, *Подизање монументалног руског дома,* Време 14. март 1931; Аноним, *Дом руске културе,* Време, 15. март 1931; Аноним, *Руски дом у улици Краљице Наталије,* Правда 26. март 1931; Аноним, *Почело је подизање дома руске културе,* Правда 10. јун 1931; Аноним, *Дом руске културе биће ускоро довршен,* Правда, 21. април, 1932; Аноним, *Руски дом је оживео,* Правда, 5. октобар 1932; Аноним, *Освећење дома Цара Николе II,* Време, 10. април 1933; С. Тошева, нав. дело, 304; М. Ђурђевић, *нав. дело,* 185-186; А. Кадијевић, *О раду руских архитеката...* 249; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма...* 351; М. Просен, *нав. дело,* 211-220.

међу 1931 и 1933. године, у Скопљу Официрски дом[5] између 1925 и 1929. године, у Панчеву Хипотекарна банка[6] 1940. године. Познато је и да два Баумгартенова пројекта нису реализована. Један је пројекат за вилу др. Мите Ј. Лукића у Београду из 1931. године, а други пројекат за обнову конака манастира Грачанице из 1933. године.

Зграда Генералштаба у Београду је монументално здање компоновано у строгом академском маниру. Главни акценат је стављен на обраду фасада. Дуж три хоризонталне и вертикалне зоне складно су распоређени разни архитектонски елеменати (пиластри, стубови, тимпанони, сегментни лукави, фризови, итд.). Посебно се истичу угаоне партије здања са ефектно издвојеним паровима слободних стубова који носе масивну атику. На мансарди здања су постављене скулптуре од вештачког камена које је по нацртима руског архитекте емигранта Ивана А. Рика израдио А. Амосов. У српској међуратној архитектури Генералштаб заузима истакнуто место, као једно од најрепрезентативнијих здања државно-административног карактера.

Упоредо са изградњом Генералштаба, у Скопљу је почела изградња Официрског дома. Радови на његовом подизању су изведени између 17. априла 1925 и 1. децембра 1929. године.[7]

Официрски дом је подигнут, на слободном платоу у центру Скопља. У своје време је сматран најмонументалнијим објектом у Јужној Србији, а уједно и „најелегантнијом и најпространијом зградом ове врсте на Балкану“.[8] Официрски дом се након подизања суверено истакао у скопском урбаном миљеу. Његова монументалност проистиче из изразито кохерентне композиције и његовог истакнутог места на обали Вардара, као и на ефекту појединачних елемената његове архитектуре.

Композиција Официрског дома је инспирисана решењима деветнаестовековног академизма.[9] У његовој богатој еклектици се истичу ренесансни, класицистички и романтичарски архитектонски елементи.

---

[5] Аноним, *Освећење новог Официрског дома у Скопљу,* Политика, 17. децембар 1929, 6; Аноним, *Пред свечаним отварањем Официрског дома у Скопљу,* Правда, 17. децембрар 1929; Аноним, *На краљев рођендан биће у Скопљу свечано отварање Официрског дома,* Време, 24. новембар 1929, 5; Аноним, *Освећење официрског дома у Скопљу,* Време, 17. децембар 1929, 6; Р. Драинац, *У царском граду Скопљу,* Правда 20. јул 1931; Г. Константиновски, *Савремена архитектура у Македонији,* у: *Архитектура XX вијека. Умјетност на тлу Југославије,* Београд-Загреб-Мостар 1968, 67; Г. Константиновски, *Градителите во Македонија. XVIII-XX век,* Скопје 2001, 34; К. Томовски, Б. Петковски, Архитектурата и монументалната уметност во Скопје. Меѓу двете светски војни, Скопје 2003, 35-36; М. Ђурђевић, *нав. дело,* 187-188; А. Кадијевић, *О раду руских архитеката...* 246-249; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма...* 351-352, 359.

[6] Аноним, *У Панчеву се подиже модерна палата агенције Државне хипотекарне банке,* Време, 6. јул 1940; М. Ђурђевић, *нав. дело,* 187; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма...* 368.

[7] Аноним, *Освећење новог Официрског дома...* 6.

[8] Аноним, На краљев рођендан... 5.

[9] А. Кадијевић, О раду руских архитеката у Јужној Србији..., 246.

У основи, Официрски дом има наглашену подужност волумена са правоугаоним дугачким трактом заобљених углова на источној страни. Његов просторни концепт је био сачињен од сутерена, приземља, првог и другог спрата, и ресторана на крову. Сутерен су чиниле две простране гардеробе, кухиња, трпезарија за официре и дванаест купатила. Приземље се састојало од двоетажне свечане дворане, библиотеке са читаоницом, маршалата, зеленог салона, краљеве ложе, официрских галерија, салона и фоајеа. На првом и другом спрату су се налазили апартмани намењени државној и војној елити.

Слободнији академски аранжман најаче се осећа у обради фасада. Све четири су решене на другачији начин. У јединствену целину их је везивао најнижи појас, изведен у тешкој рустици са различито обликованим отворима. Упадљива разлика се осећа у решењу бочних фасада. На северној фасади су доминирали лукови аркадног трема. Истицали су се и витки стубови и пиластри, док је целина била дискретно допуњена ненаметљивим декоративним мотивима. Јужном страном доминирало је троделно фасадно платно. Оно је било ефектно рашчлањено са лучним нишама и прозорима. Фасадна елевација бочних страна у извесној мери евоцира мотиве ренесансних палата.

Улазно прочеље се налазило на источној страни. Оно је решено у виду заобљеног лучног сегмента, који је подужно био подељен на три дела, са кубичном кулом на врху. Доминирала је средишња фасадна зона са лучно повезаним прислоњеним стубовима и прозорским низовима у две етаже. Ова зона се завршавала балустрадом терасе која ју је упадљиво одвајала од треће зоне. Овакво решење било је инспирисано сличним примерима из руске архитектуре касног осамнаестог и раног деветнаестог века, попут московских здања: Палате Пашков (1784-86. г.) и куће Јушкова (1793. г.), арх. В. Баженова, виле Орлова, куће Шереметева, итд.[10]

Повученим лучним тремовима са витким слободним стубовима починьала је трећа зона. Иза тремова уздизала се кубична кула са сатом. Својом умереном еклектичком архитектуром она је евоцирала класично (по тремовима) и романтичарско (по кули са плитким каменим апликацијама) градитељско наслеђе.

Зачељна фасада се није посебно истицала. Састојала се од две етаже, доње која се надовезивала на рустику приземне зоне, и горње са отвореним тремом и терасом перфорираним балустрадом и витким стубовима. Она је остала подређена целини коју је ефектно заокруживала.

У односу на друга Баумгартенова академска остварења сличне вокације: Генералштаб и Руски дом у Београду, Официрски дом у Скопљу је дело

[10] Москва. Памятники архитектуры XVIII – первой трети XIX века, (текст вступительной статьи М. Ильина), Москва 1975, 93, 102-107, 147, 341.

које превазилази строгу академску каноничност наведених београдских здања, дело које открива слободнији академски аранжман.

Главни политичко-административни центар Јужне Србије било је Скопље. То је Официрском дому давало важну друштвену димензију. По наруџбини Министарства војске и морнарице, Официрски дом је био подигнут за потребе високих државних и војних званичника, а био је отворен и за чланство обичног грађанства. Великом друштвено-политичком значају овог објекта у прилог иде и чињеница да је његовом отварању присуствао лично краљ Александар I Карађорђевић.

У великом земљотресу који је 1963. године погодио Скопље, Официрски дом је био готово потпуно срушен. Очивала се једино приземна зона, део северне фасаде и зачеље здања. Након земљотреса се није приступило његовој обнови. Велики друштвени значај и углед који је он уживао осећа се и у данашње време. Наиме, Министарство за културу данашње Македоније покренуло је иницијативу за изградњу Градске куће (предвиђено је да се пројекат изведе између 2006 и 2010. године) на месту некадашњег Официрског дома уз поштовање првобитне архитектуре.

Официрски дом је био антологијски пример анационалног академизма, званичног унитарног стила Краљевине Југославије. По својој архитектури и урбанистичком положају суверено је доминирао над обалом Вардара, дајући Скопљу академска обележја великих Руских и Европских метропола. Уз наведено он је на известан начин био и легитимни сведок српске државности у ослобођеним крајевима тадашње јужне Србије.

Недуго након изградње Официрског дома, Баумгартен ће своју градитељску делатност поново усмерити на Београд, где је по његовом пројекту сазидана зграда Руског дома.[11] У архитектури овог здања преплићу се елементи академизма и руског ампира. Овде се понављају извесна решења која су приметна у архитектури зграде Генералштаба. Она се пре свега огледају у чврстој академској форми која се истиче у симетричној композицији прочеља са снажним угаоним ризалитима и повученом улазном партијом. Руски ампир се осећа у хроматским односима и неокласицистичким елементима (стилска пластика, слободни и прислоњени дорски стубови, кровне атике, сегментни лукови, итд.). Својим јединственим архитектонским изразом и културном димензијом Руски дом заузима посебно место у богатом градитељском фонду међуратног доба.

Хипотекарна банка у Панчеву је подигнута на самом заласку међуратног доба. Ово здање се одликује необичном модернистичко-академском морфолошком симбиозом. Његова структурно-композициона схема произилази из академске традиције, док се модернистичка естетика сна-

[11] М. Просен, нав. дело, 211-220.

жно осећа у обради фасада.[12] Баумгартенов стваралачки сензибилитет изражен је у архитектури панчевачке Хипотекарне банке, делу у коме је академска структура оживљена применом елемената модернизма. Заједно са слободним, неусиљеним еклектицизмом који се осећа у академском аранжману зграде Официрског дома у Скопљу, она се у Баумгартеновом опусу истиче као дело слободнијег стралачког приступа.

Познато је да је Баумгартен израдио и два нереализована пројекта. Један је био намењен за изградњу виле др Мите Ј. Лукића. Њено подизање је планирано у чиновничком насељу „Вождовац", али пројекат није био реализован.

Након тога, Баумгартен израђује пројекат за обнову конака у манастирском комплексу Грачанице. Пројектом је било предвиђено да простор око Грачанице буде окружен оградом профилисаном са низом аркада и пространим парком. Била је планирана изградња посебних конака у националном стилу за потребе краља, патријарха и владика, и посебне зграде за угледне госте. У југоисточном делу комплекса, планом је била предвиђена изградња три вештачка језера. Посебан парк са вештачким језерима је требало реализовати у непосредној близини манастирског комплакса. Са планом електричне централе, парног купатила, водоводних инсталација и централног грејања, био је заокружен овај Баумгартенов пројекат. Распоред објеката је био прилагођен конфигурацији терена, и положају цркве, тако да није реметио историјску целину манастира Грачанице.[13]

Пројекат манастира Грачанице је од великог значаја, будући да нам Баумгартена открива као свестраног архитекту који се суверено изражавао како у домену профаног, тако и сакралног градитељства. Иако нереализован, овај пројекат нам открива Баумгартеново схватање сакралности, његов однос према традиционалном црквеном наслеђу и одговор на оновремене потребе црквених и државних структура. Ту видимо да је архитекта поштовао средњовековно наслеђе грачаничког манастирског комплекса, и да је свој просторни концепт и архитектонско решење прилагодио затеченом стању.

---

[12] А. Кадијевић, Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век), Београд 2005, 367-368.

[13] М. Вукадиновић, Архитект г. Баумгартен израдио је величанствени пројекат Грачанице са конацима Њ. В. Краља и Њ. Св. Патријарха, језерима и парковима, Време, 20. октобар 1933; Аноним, Обнова манастирских конака Грачанице, Време, 8. јун 1935; Аноним, Апел одбора скопских госпођа за обнову Грачанице, Правда, 20. јун 1935; Аноним, Пред обновом конака Грачанице, Време 26. јун 1935; Аноним, У Београду је формиран одбор за обнову манастира Грачанице, Правда 27. јун 1935; Аноним, Пред обновом конака Грачанице, Време, 5. јул 1935; Аноним, Радови на уређењу манастира Грачанице приводе се крају, Правда, 27. август 1937; М. Ђурђевић, Архитект Василиј (Вилхелм) Фјодорович Баумгартен, ГГБ LI/2004, 183-191.

По завршетку Другог светског рата прилике у Савезној Федеративној Републици Југославији нису биле погодне за живот и рад великог броја руских емиграната који су почетком двадесетих година емигрирали у Краљевину СХС. Многи од њих су били принуђени да поново емигрирају, овога пута у земље Јужне Америке, посебно у Аргентину. У новим таласима руских емиграната нашао се и Баумгартен. Он је са породицом емигрирао у Аргентину током 1948 или 1949. године. Живео је и радио у Буенос Ајресу, где је умро 1. (13) маја 1962. године. Сахрањен је на тамошњем Британском гробљу.

Као и у Краљевини СХС/Југославији, Баумгартенова градитељска делатност је неистражена и у Аргентини. Познато је једино да је био члан комисије за пријем пројекта руске саборне цркве у Буенос Ајресу на којој је усвојен пројекат архитекте Ивана А. Рика. Иако је данас позната тек неколицина Баумгартенових дела у Краљевини СХС/Југославији, њихов друштвени и културни значај, архитектонски квалитети, монументалност и репрезентативност, сврставају их у сам врх српске међуратне архитектуре.

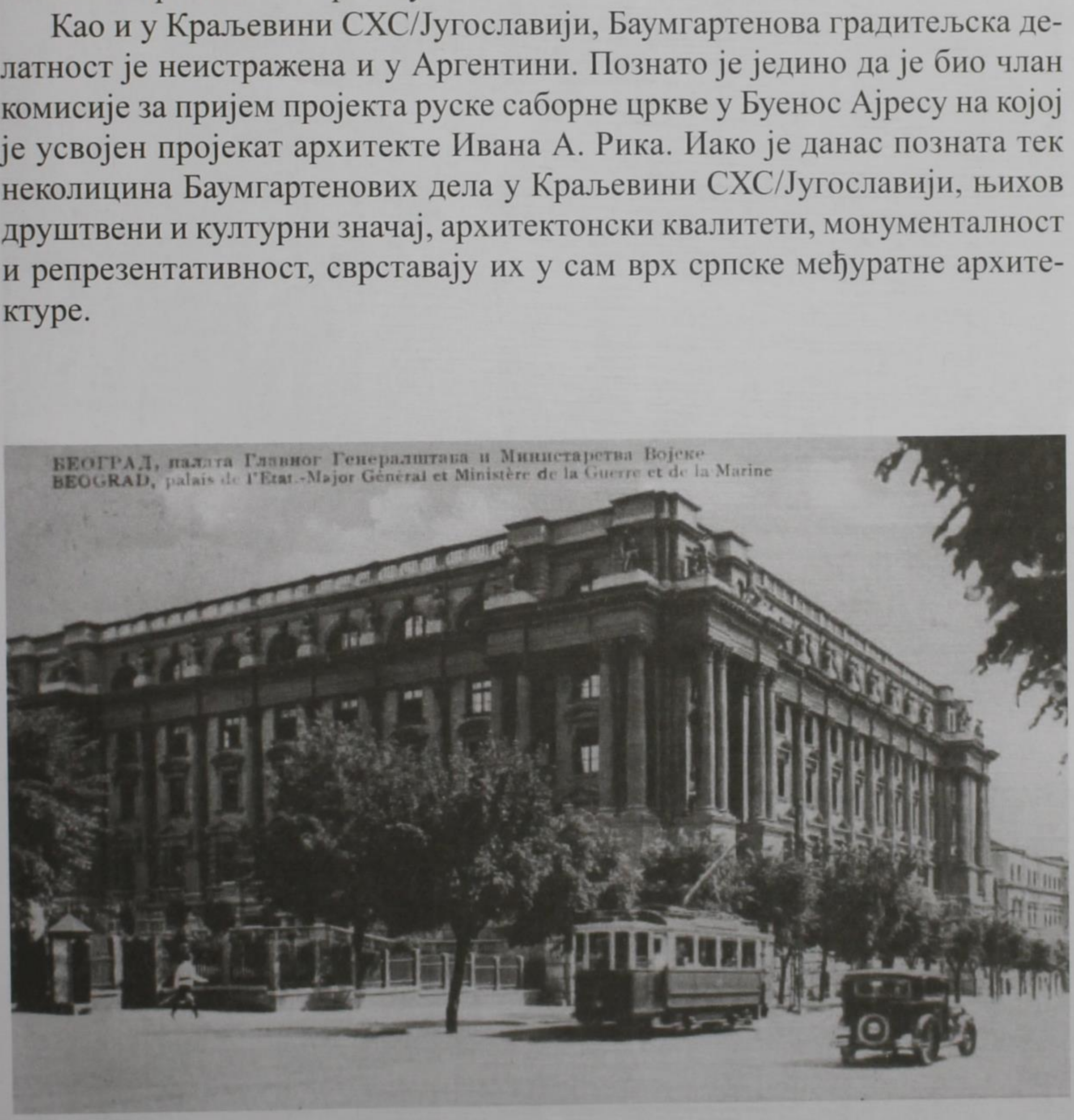

Сл. 1: Зграда Генералштаба у Београду - разгледница

Сл. 2: Панорама Скопља

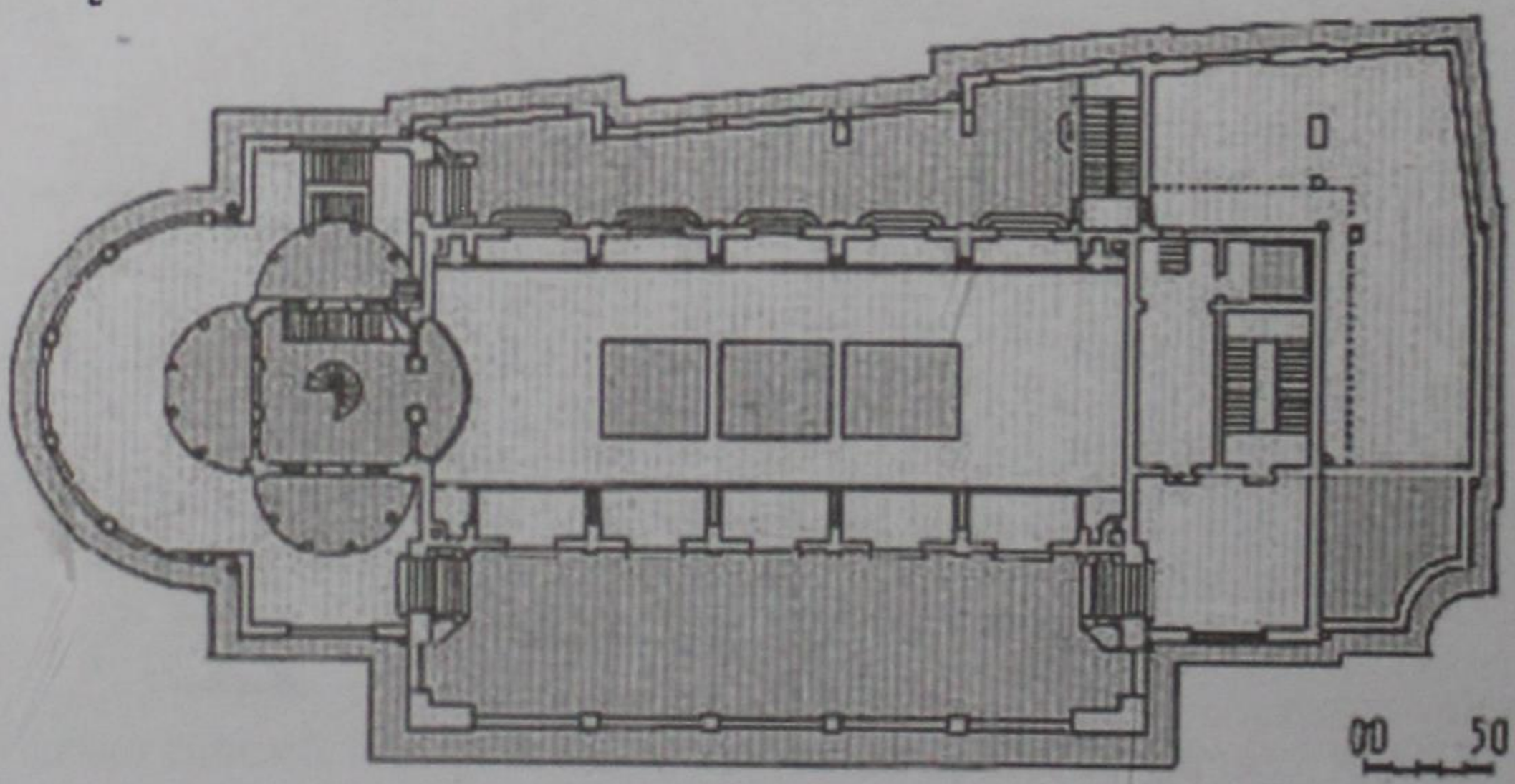

Сл. 3: Официрски дом у Скопљу - основа

Сл. 4: Официрски дом у Скопљу (поглед са североисточне стране)

Сл. 5: Официрски дом у Скопљу (поглед са југоисточне стране)

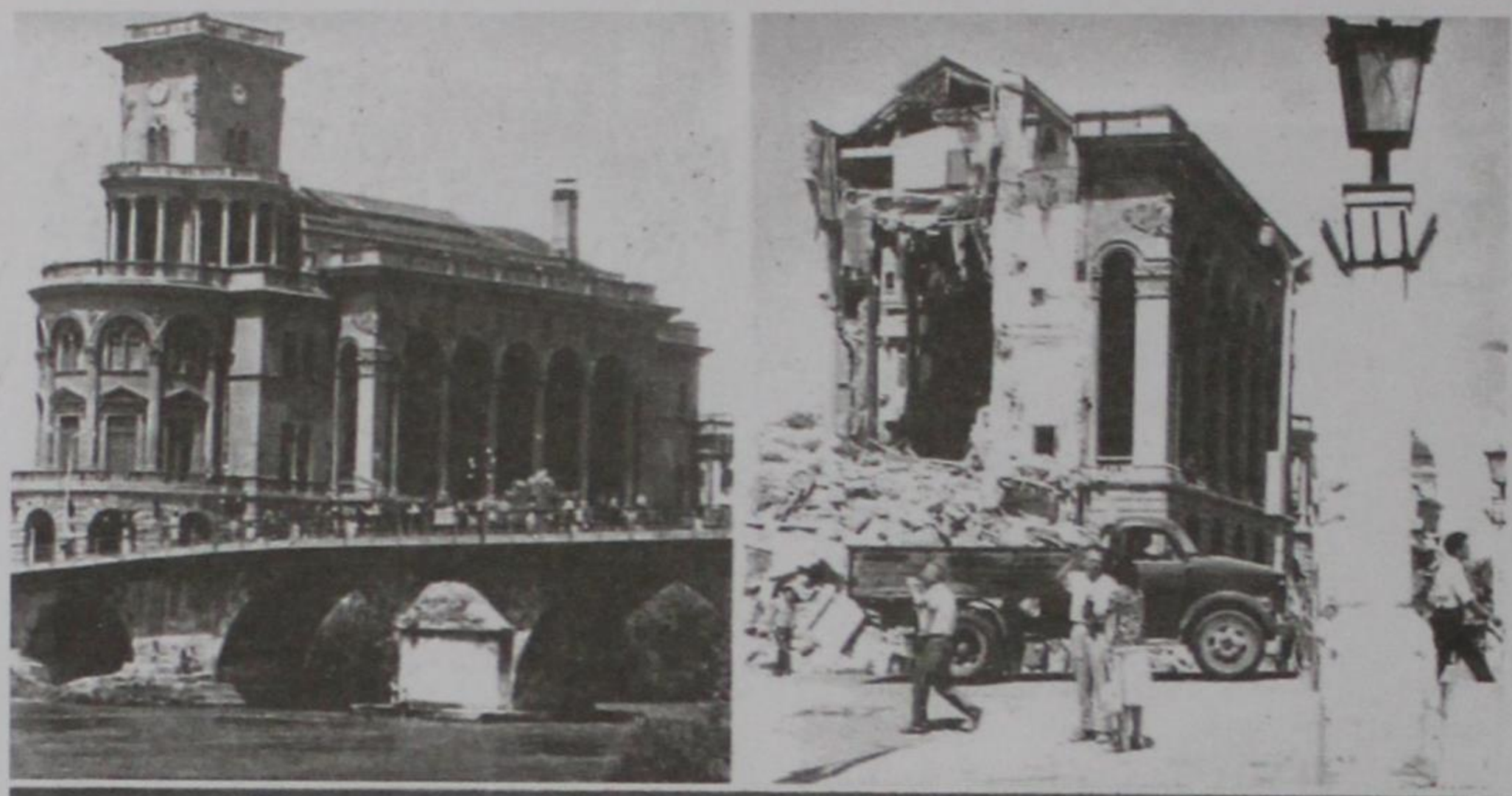

Спомен од Скопје

1963

Сл. 6: Официрски дом у Скопљу - разгледница из 1963. године

Сл. 7: Официрски дом након земљотреса 1963. године

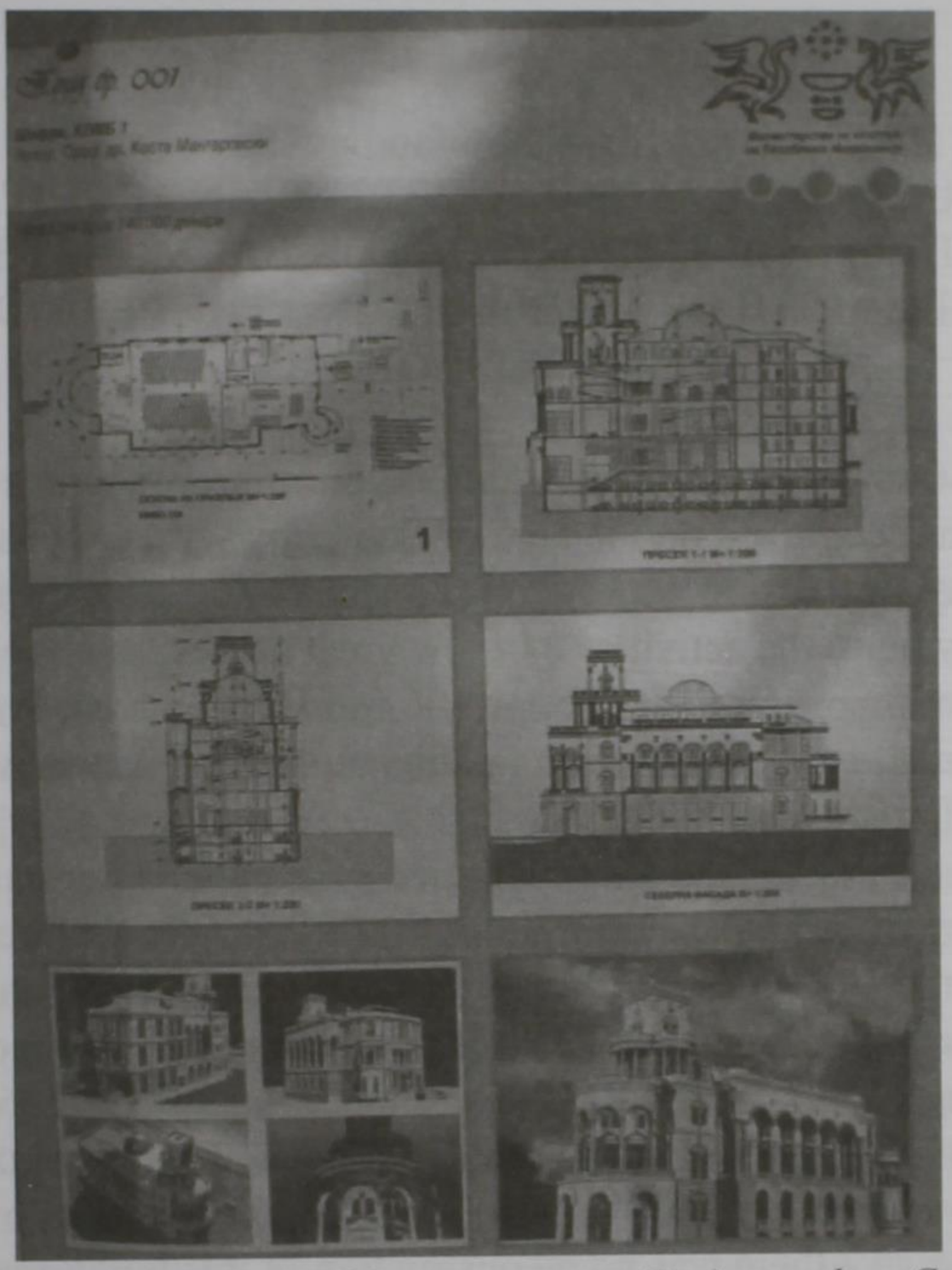

Сл. 8: Пројекат Косте Мангаровског за Градску кућу у Скопљу

Сл. 9: Руски дом у Београду

Summary

Tadija Stefanović

CONSTRUCTIONAL ACTIVITY OF RUSSIAN ARCHITECT AND IMIGRANT VASILIJE FJODOROVIČ FON BAUMGARTEN ON THE AREA OF THE SOUTH OF SERBIA DURING THE PERIOD BETWWEN TWO WORLD WARS

Significant works of Russian architects-immigrants between two World Wars had been recognized on the area of Southern Serbia. Constructional and project activity of Russian authors on those areas was not explored as well. Historiography notes the activities of a few great names, as Nikolaj P. Krasnov, Vasilije M. Androsov, Vasilije Fjodorovič fon Baumgarten, Ivan A. Rik and Viktor Lukomski, as well as not so famous authors as Antonov, Artemuskin, Dudrjavcev, Homenk and Podgajin.

The centre of politic and administration of Southern Serbia was the town of Skopje. One of the most important works of Skopje architecture was the building of Officers Centre, built up according to the architectural project of Baumgarter between 1925 and 1929. It presents one of the most significant design/building of this architect. During big earthquake in 1963, The Office Centre in Skopje was almost completely destroyed. There was only preserved the ground-flore zone, part of the north façade and back part of of the building. After the earthquake there was no reconstruction of this building. Nevertheless, great social importance and the respect the Office Centre used to be known and exist till those days. Nonetheless, Ministry of Culture of Macedonia nowadays started up the initiative for construction of the Town house (it is estimated the project should be maintained during the period from 2006 to 2010) on the site of prior Office Centre, respecting its architecture and construction.

It is known that the Baumgarten designed the project for reconstructing the temporary lodgments in the monastery complex of Gračanica in Kosovo and Metohia. This project will estimated luxury elements, planed for respectable guests from state and Church/religious hierarchy. The situating of estimated facilities was accommodated to the configuration of the terrain, and the position of the church, thus it did not disturbed the history complex of the monastery Gračanica although there could be noted it was significantly representative.

Although only a few Baumgarten's works had been known on the area of Kingdom of Yugoslavia/SHS, their cultural and social importance, architectural qualities, monumentality and symbolism set up them within the centre of Serbian architecture among two World Wars.

УДК 061.239:791(497.11)“1965/1969”
791.4

Душан Јањић

КЛУБ ЉУБИТЕЉА ФИЛМА У ЛЕСКОВЦУ

Шездесете и седамдесете године 20. века биће у културном животу Лесковца упамћене и по замаху и размаху кино аматеризма и филмофилије. Но, док се о лесковачким кино аматерима и Фото кино клубу писало релативно доста[1], о другој страни интересовања за филмску уметност, филмофилији, и Клубу љубитеља филма, који је једно време постојао у Лесковцу, није, колико је мени познато, објављен нити један чланак ван недељника “Наша реч” (и то само у време када је Клуб деловао). Стога ћу ја у овом раду усмерити пажњу на ову област, у ствари на Клуб љубитеља филма као институционалном изразу велике привржености једног броја Лесковчана филмској уметности.

Клуб је основан 1965. године, али интересовање за филм у Лесковцу имало је своју предисторију. Оно потиче од првих филмских пројекција у граду 1905. године, првих путујућих биоскопа, а после балканских ратова и првих сталних биоскопа.[2] После Првог светског рата, са развојем кинематографије у свету, расло је и на овом простору занимање за филм и то се огледало и у томе што су се у међуратном периоду филмске представе одржавале у неким кафанским, односно хотелским биоскопима, као и у Гимназији. Пишући о лесковачким биоскопима, Сергије Димитријевић највише пажње поклања оном гимназијском износећи на једном месту и ову тврдњу: “С правом се може рећи да је филмску публику у Лесковцу створио гимназијски биоскоп, одгајивши генерације страсних љубитеља филма”.[3] На филм се, ипак, уопште узев, гледало као на забаву и у штампи и друштвеном животу онога времена није му се придавала нека већа ва-

---

[1] Видети посебно брошуру *Фото филмски клуб Лесковац. Прилози за монографију*, Историјски архив, Лесковац, 2000, 80 стр. Брошуру, најчешће фрагменте из штампе, приредили су Раде Јовић, Ненад Кражић и Драгица Миловановић.

[2] За податке о првим филмским представама и биоскопима у Лесковцу видети: Сергије Димитријевић: *Грађа за проучавање Лесковца и околине I*, Лесковац, 1954, стр. 22-23.

[3] Сергије Димитријевић: *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, Народни музеј, Лесковац, 1983, стр. 414.

жност. Тако је, на пример, Народни универзитет, централна културна установа предратног Лесковца, најпопуларнијој уметности посветио само два предавања од више од 200 одржаних до марта 1941. године. Једно *О тон филму* одржао је Владимир Пастељ, гимназијски професор физике, 23. марта 1930, а друго, 24. јануара 1937, у оквиру Усмених новина Народног универзитета, адвокат Братислав Ђелошевић *Утицај филма на омладину*.[4] На Ђачком универзитету у Гимназији није, међутим, одржано ниједно предавање о филму нити је у школи било секције, одн. дружине која се бавила седмом уметношћу.[5]

Стање се изменило после II светског рата. И овде, на овом подручју, схватило се да филм није само пука забава већ и моћан, утицајан медијум који може, како се тада говорило, снажно да делује на широке народне масе, посебно на омладину.

Већ 50-тих и нарочито почетком 60-тих година XX века и у Лесковцу почиње да се на филм гледа као на озбиљну, аутономну, самосвојну уметност која има своја специфична изражајна средства, своју особену естетику. Био је то у многоме одјек онога што се дешавало у свету и у нашој земљи: процват неореализма, појава новог таласа, али и развој кинематографије код нас.

У локалној штампи, односно периодици (недељнику "Наша реч" и часопису "Наше стварање") филм добија одговарајући простор: редовно се прати репертоар, објављују се пригодни чланци па чак и критички прикази филмова.

Није стога било необично што се јавила идеја о оснивању клуба који би окупљао љубитеље филма и који би могао да има значајну улогу у тумачењу феномена филмске уметности. Слични подухвати чинили су се и у другим областима културе. При Народној библиотеци у Лесковцу образован је, тако, Клуб љубитеља књиге почетком 1965, а постојао је већ Клуб љубитеља позоришта.

Клуб филмофила основан је при Радничком универзитету "Коста Стаменковић" 22. јуна 1965. године. Тада је у сали Дома омладине одржано предавање Ненада Кражића "Како гледати филм" а његово излагање било је пропраћено инсертима из филма "Хирошимо љубави моја" Алена Рене. Била је ово прва манифестација рада новог клуба. Очекивале су се његове нове акције, али настао је застој да би 14. јануара 1966, опет у Дому омладине, Раднички универзитет организовао пројекцију аматерских филмова у производњи Кино-клуба из Београда. Пре пројекције, предавање о кино аматеризму одржао је Радмило Митровић, професор ле-

[4] *Тридесет пет година Народног универзитета у Лесковцу (1924-1959)*, Лесковац, 1962. Оба преда-вања о филму нису имала никаквог одјека у штампи.

[5] *Сто година Лесковачке гимназије (1879-1979)*, Лесковац, 1979 (споменица)

сковачке гимназије. Овај догађај је у "Нашој речи", у њеној Културној панорами, најављен као: "Почео да ради Клуб љубитеља филма".[6]

У новоосновани клуб, односно његов обновљени рад, полагале су се велике наде и чини се да су бар првих месеци 1966. године остварене неке активности. О томе у локалној штампи и у архиви Радничког универзитета нема конкретних података, али два писана трага могу указивати на то. Наиме, Николај Тимченко, новинар и уз то већ афирмисани књижевни критичар и есејиста, у шестом наставку своје колумне *Разговори о култури у комуни*, у тексту *Решавање проблема у култури*, пише, између осталог: "Клуб љубитеља филма, у сарадњи и на иницијативу Радничког универзитета, почео је да окупља привржснике филма. Већ је одржано неколико пројекција и предавања уз те пројекције. То је добар почетак и ако се истраје у томе верујемо да неће бити далеко тренутак кад ће и један омладинац моћи да одржи уводно предавање о филму".[7] У *Прилозима за монографију Фото кино клуба* Ненад Кражић, приказујући годину 1966, истиче: "... КПЗО Лесковац организује Клуб љубитеља филма. Разговоре о филму води Никола Цветковић, у разговорима учествују Душан Јањић, Вили Хубач, Добросав Бјелетић, Радмило Митровић, Раде Јовић и други".[8]

Но, врло је могуће да сећања Н. Кражића на 1966. годину и опаска Н. Тимченка, учињена само месец и нешто више дана после обнављања рада Клуба, не одговарају правом стању ствари и да се заправо односе на два "почетка" рада Клуба филмофила, оног из 1965. године и оног од 14. јануара 1966. Писац овог текста памти управо само та два догађаја, предавања са пројекцијама и дискусијом. Али сећања могу да буду крхка, непоуздана! У сваком случају, "Наша реч", недељник који је редовно и ревносно пратио догађања у културном животу Лесковца, не региструје у 1966. години ниједан други догађај везан за рад Клуба.

Настао је дугачак мук и облик окупљања заљубљеника у филм практично је нестао са лесковачке културне сцене. Да је то тако, потврђује и покушај оснивања у граду крајем 1966. Клуба пријатеља науке и уметности који ће "окупљати младе музичаре, писце, сликаре, кино и фото аматере..." У чланку Николаја Тимченка *Користан подухват* којим се најављује оснивање овог клуба изложена је концепција његовог будућег рада: "У Клубу ће бити организовани разговори посвећени различитим питањима која из области филозофије, уметности и књижевности интересују младе људе. Разговараће се у облику неформалних састанака, без нарочите процедуре, а циљ ће бити да се слободно и неконвенционално изрекну

---

[6] "Наша реч", 14.1.1966, стр. 9

[7] Исто, 25.2.1966, стр. 7

[8] Наведено дело, стр. 10. Тврдња да је Културно-просветна заједница општине организовала Клуб 1966. године није тачна, јер је он тада био при Радничком универзитету.

мишљења, погледи и ставови младих који се баве уметношћу и науком или воле духовно стваралаштво. На тај начин Клуб ће вршити своју културну мисију анимације младих стваралаца и подстицања младих на културно стваралаштво".[9] Бележимо ове редове јер ће представљена замисао чинити углавном језгро начина деловања неких асоцијација у области културе.

Оснивање Клуба пријатеља науке и уметности свело се, нажалост, на безуспешан покушај што је, уосталом, био случај, уз хвале вредне почетке, и са организовањем Клуба љубитеља филма. Ипак, марта и маја 1967. године чине се још два покушаја да Клуб, који је постојао само "на папиру", оживи и заживи. Поводи су били пројекције чувених филмских остварења *Оклопњача Потемкин* Сергеја Ејзенштајна и *Жил и Џим* Франсоа Трифоа. Први догађај приредио је крајем марта Раднички универзитет "за чланове Клуба љубитеља филма и за све поклонике филмске уметности"[10], а други су, 16. маја, заједнички организовали Дом ЈНА и Културно-просветна заједница општине. Ово друго, мајско дешавање, овако је, под насловом *Дискусија о филму Жил и Џим*, било најављено у "Нашој речи": "После пројекције филма *Жил и Џим* прослављеног француског редитеља Франсоа Трифоа одржаће се и дискусија о овом филму. То је још један покушај да се формира Клуб љубитеља филма пошто неколико претходних покушаја није доживело очекивани успех".[11] Дискусије после филмске представе готово да није било па наредни број "Наше речи" није догађај ни забележио.

Овим последњим покушајем завршена је прва фаза у животу лесковачког Клуба љубитеља филма. Биланс - мршав: по свему судећи, само четири окупљања за две године постојања. Има неколико разлога у основи неуспешног деловања Клуба. Први је што се, сем у последњем случају, као оснивач и организатор јавља Раднички универзитет, установа са врло разгранатом делатношћу при чему Клуб није имао ширу потпору оснивача. Статус овог облика делатности установе није био прецизно одређен. Клуб није имао никакво обележје самосталности. Није имао чак ни председника који би са организатором бар делио одговорност за рад. Иницијатива за покретање акција полазила је, рекло би се, искључиво од оснивача. Осим тога, ни концепција деловања Клуба није била јасно утврђена.

Мајска пројекција *Жила и Џима* имала је, ипак, двоструки значај за даљу судбину Клуба љубитеља филма. Прво, као организатор се појавила Културно просветна заједница општине, а друго, акценат је стављен на дискусију после одгледаног филма. Назирале су се, дакле, могућности другачије постављеног и организованог Клуба.

---

[9] "Наша реч", 16.12.1966, стр. 7

[10] Исто, 31.3.1967, стр. 5 (вест о делатности Радничког универзитета)

[11] Исто, 12.5.1967, стр. 7

И доиста, после летње, по обичају мртве сезоне, Културно-просветна заједница ступа у акцију. Најављује, најпре, 8. септембра, да ће ускоро организовати "разговор о филму *Скупљачи перја* Александра Петровића".[12] Већ наредне недеље "Наша реч" преноси вест да ће се 17. септембра 1967. године у сали Дома синдиката одржати пројекција Петровићевог филмског остварења које је добило Златну арену у Пули и специјалну награду у Кану. У чланку се наводи и следеће: "Пројекција филма *Скупљачи перја* и дискусија о њему биће искоришћена као повод за обнављање Клуба љубитеља филма".[13] И, доиста, наведеног дана (била је недеља), после преподневне представе *Скупљача перја* и дискусије која је уследила, основан је Клуб љубитеља филма или, боље речено, обновљен је његов рад. О овом догађају "Наша реч" је известила јавност опширним чланком насловљеним као *Основан Клуб љубитеља филма*:

"После пројекције филма *Скупљачи перја* и успеле дискусије о овом изванредно значајном остварењу Александра Петровића и домаће драмске продукције, основан је у Лесковцу Клуб љубитеља филма. Иницијатори овог подухвата су Културно-просветна заједница општине и Предузеће за приказивање филмова. За председника Клуба изабран је Душан Јањић, професор Пољопривредне школе у Лесковцу.

У нашем граду одавно се осећала потреба за једним оваквим клубом. Наиме, за филм још постоји огромно интересовање публике, а нарочито омладине. Међутим, не би се могло рећи да је филмска култура наше публике на нивоу који би омогућавао адекватно доживљавање филма као уметничког дела. Зато су и раније чињени покушаји да се формирањем Клуба љубитеља филма учини неопходан корак ка приближавању филмске естетике тим бројним гледаоцима.

Надамо се да ће Клуб формирати своје огранке по школама и да ће наћи начина да о филмској уметности и о филму уопште адекватно проговори онима који воле филм и желе да у њему разлуче уметнички и хуманистички квалитет од кича и индустријског производа. Уколико се настави са пројекцијама и брижљиво припремљеним дискусијама о филмовима који на ма који начин представљају погодну основу за разговор о специфичностима филма, уколико се организују предавања која интересују младе и оне који воле филм, уколико се пропаганда доброг филма спроводи на одговарајући начин - овај Клуб имаће успеха. Према ономе како је почело и према расположењу које је испољено приликом првог састанка - овај Клуб ће своју мисију и испунити.

Сама дискусија о филму *Скупљачи перја*, која је вођена после врло одмерене и студиозне уводне речи Душана Јањића, показала је да Клуб има све услове да ради: било је доста учесника у њој, мишљења су се су-

[12] Исто, 8.9.1967, стр. 7
[13] Исто, 15.9.1967, стр. 7

протставила, испоставило се да уметничко дело увек пружа добру основу за разговор у коме ће доћи до изражаја и укус гледаоца, и његов естетски и идеолошки ниво, и његов начин гледања на живот и уметност. Посебно је било интересантно видети и чути шта поједини гледаоци желе да виде у филму, какви су њихови захтеви које стављају једном уметничком делу и како сагледавају однос уметност-живот. Тај део дискусије је у ствари и најаргументованије поткрепио идеју за оснивање Клуба, стављајући до знања иницијаторима да треба да истрају у својим напорима и намерама. Јер, добро је што су се мишљења супротставила и зато је свакако потребно да се укаже на могућности уметности, на стваралачке намере уметника и на домете и домене њихових преокупација, жеља, остварења и уметничких резултата. У томе јесте мисија овог Клуба који тек почиње да ради. У томе и јесте богат материјал и извор тема за програм Клуба. Према томе, сада остаје на онима који су Клуб покренули и онима који су ушли у његову управу да и радом Клуба оправдају насушност његове егзистенције".[14]

Иначе, дискусија је одржана у холу изнад биоскопске сале Дома синдиката. На пројекцију филма и оснивање Клуба била је позвана и протагонист филма, Катарина Вучо. Уместо ње, пошто је била спречена да дође, присуствовао је њен отац, г. Петровић, који је поздравио учеснике и Клубу зажелео успешан рад.

После оснивања, руководство Клуба је прионуло на посао и сачинило, најпре, план за октобар 1967. који је предвиђао чак три акције: пројекцију филма *Јутро* са дискусијом, дискусију о новом југословенском филму, као и о односу филма и позоришта.[15]

Филмска представа *Јутра*, редитеља Пурише Ђорђевића, одржана је 5. октобра. Домаћин је овога пута био Дом ЈНА чија је управа изразила спремност да активно сарађује са Клубом. Дискусија пак о филму, награђеног на фестивалима у Пули (сребрна арена) и Венецији (награда за најбољег глумца Љубиши Самарџићу) "снажно је потврдила оправданост постојања Клуба и корисност његових првих акција".[16]

Нова трибина Клуба, приређена 17. октобра, била је посвећена филмовима који су обележили 1967. годину (А. Петровића, Д. Макавејева, П. Ђорђевића, В. Мимице, Ж. Павловића, А. Бабаје). Дискусија је била жива, полемична, садржајна. У њој су, поред председника Клуба, узели учешћа Николај Тимченко, Душан Стошић, Никола Цветковић, Раде Јовић, Радмило Митровић, Ненад Кражић, Михајло Ристић, Стојан Мицић који ће и чинити основу чланства Клуба. Предмет друге дискусије био

[14] Исто, 22.9.1967, стр. 7. Чланак је непотписан, али нема сумње да је његов аутор био Николај Тимченко.
[15] Исто, 29.9.1967, стр. 5
[16] Исто, 6.10.1967, стр. 7

је однос филма и позоришта. У занимљивој расправи учествовали су и чланови Клуба љубитеља позоришта а састанак уприличен у Народном позоришту имао је за циљ успостављање сарадње између два клуба. Лепа замисао која није остварена, не кривицом Клуба љубитеља филма.

У новембру се наставља захуктала активност Клуба. Ораганизују се две пројекције првог совјетског звучног филма *Пут у живот* Николаја Ека, једна опет у Дому ЈНА, 10. новембра, а друга у сарадњи са Савезом омладине дан касније. Филм је, иначе, како се наглашава у најави прве пројекције "својина београдске кинотеке".[17]

У чланку од 17. новембра "Наша реч", извештавајући о делатности Клуба, истиче: "Недавно основани Клуб љубитеља филма развио је веома живу активност. После успешно оствареног плана у октобру и неколико запажених дискусија о домаћим филмовима, Клуб је у новембру реализовао две успешне пројекције филма *Пут у живот* ... Међутим, у новембру су у програму такође веома занимљиве акције. Тако ће, на пример, већ данас бити одржана специјална пројекција филма *Буђење пацова* режисера Живојина Павловића после које ће се развити дискусија за коју већ влада велико интересовање."[18] Филм, за који је Живојин Павловић добио прву награду за режију на фестивалу у Берлину, приказан је у биоскопу Дома синдиката; изазвао је велику пажњу публике, а дискусија је заиста била занимљива. Уводна реч, коју је дао Радмило Митровић, професор Гимназије, подстакла је учеснике у расправи на изношење различитих, па и међусобно сукобљених мишљења.

Централни догађај у раду Клуба у децембру била је пројекција филма *Црвена пустиња* великог италијанског режисера Микеланђела Антониониja и организована дискусија после филмске представе. За ову прилику, 15. децембра, обновљена је сарадња са Домом ЈНА, а разговор о филму је, као и у неколико ранијих случајева, одржан у сали број 10 Дома. Дебата о *Црвеној пустињи* била је врло интересантна, чак узбудљива, на моменте на граници конфликта. Тон дискусији давали су с једне стране Душан Стошић и Николај Тимченко који су истицали филозофске и антрополошке вредности филма, указујући на тескобу и расплуђеност личности у савременом свету, а с друге стране Никола Цветковић који је поричао уметнички значај филма износећи тезу о његовој декадентности. Душан Јањић је, пак, највећу пажњу поклонио естетским квалитетима *Црвене пустиње*, истанчаном психолошком вајању ликова и доприносом Антониониja развоју филмске уметности. У расправу су се укључивали и други чланови. "Овом дискусијом", каже новински хроничар, "Клуб љубитеља филма наставља своју лепу активност".[19]

---

[17] Исто, 10.11.1967, стр. 7
[18] Исто, 17.11.1967, стр. 7
[19] Исто, 15.12.1967, стр. 7

Ово "златно доба" Клуба завршено је 18. децембра предавањем Александра Костића, филмског критичара из Београда и уредника филмског листа "Ф", о новом југословенском филму који је, захваљујући делима Александра Петровића, Пурише Ђорђевића, Душана Макавејева и Живојина Павловића, произведеним у Србији, доживео врхунац у 1967. години.

Нова 1968. година започела је похвалама Клубу. Никола Цветковић је у осврту на културни живот, *Више оптимизма у 1968*, истакао, између осталог, да је "Клуб љубитеља филма организовао више успелих дискусија и предавања".[20] Сличну похвалу исказао је Н. Тимченко у чланку *Културно-просветна заједница у 1968. години*, у коме стоји да је од свих клубова уметности на чијем оснивању је радила КПЗ "Клуб љубитеља филма показао лепу активност". Пишући даље о КПЗ, Тимченко истиче да ова културна институција треба "да окупља културне ствараоце и да помаже све културне иницијативе које у својој основи имају остварење хуманистичких циљева нашег друштва".[21]

Први, више недеља припреман, подухват Клуба у 1968. години организован је 15. фебруара ревијом аматерских филмова лесковачких синеаста, иначе чланова Клуба љубитеља филма. Акцију Клуба "који већ дуже времена успешно ради" најавила је "Наша реч" а поздравио ју је аутор чланка Н.Т. речима: "Зато ову иницијативу предузимљивог Клуба љубитеља филма треба свесрдно подржати и поздравити".[22] Пројекција филмова одржана је у подруму хотела "Београд" и то ће бити простор који ће користити Клуб као место састајања његових чланова у току 1968. године. На програму су били документарни и краткометражни филмови Радмила Митровића (*Парк*), Радета Јовића (*Јабука позира*), Стојана Мицића (*Сиви дан* и *Свој град*), Ненада Кражића (*Субјективно*), Душана Павловића (*Годишњи одмор*) и Паје Радуновића (*Са пута по Русији и Мађарској*). Приказан је и филм *Царичин Град* из фонда Народног музеја. Осврт на ово вече аматерског филма дала је Дуда Цветковић која је, поред оцене филмских остварења, пренела и атмосферу која је владала после пројекције:

"После пројекције посетиоци су се задржали у дужем разговору о програмима младих аутора, њиховим успесима, плановима, жељама, о филмовима које су управо видели. Мора се рећи да је из сваке речи провејавала радост што су имали прилике да присуствују једном тако изузетном тренутку. Јер, ту пред њима, на малом импровизованом платну бљеснуо би по који њихов дан, по који наш тренутак.

---

[20] Исто, 1.1.1968, стр, 8
[21] Исто, 19.1.1968, стр. 7
[22] Исто, 9.2.1968, стр. 7

У разговору је речено много лепих речи и похвала. Многи су изразили жељу да се овакве вечери организују чешће и да се младим ауторима пружи не само морална већ и материјална подршка.

Сваки од седам приказаних филмова привукао је пажњу гледалаца: неки топлим бојама и лепотом пејзажа, неки лепотом кадра, неки озбиљношћу теме и комплетношћу филмског израза. Сваки филм је на свој начин дао повода разговору, хвалама, анализи и критици.

На крају, можемо бити радосни што у нашој средини има толико креативних љубитеља филмске уметности. Њима заиста треба пружити пуну подршку".[23]

Додела награда за најбоље филмове, наговештена у "Нашој речи" од 9. фебруара, изостала је, међутим.

У истом броју лесковачког недељника у коме је изишао осврт на ревију аматерских филмова (8. март) појавио се и текст Николаја Тимченка под насловом *Филмска култура и њена пропаганда*. Аутор овог опширног чланка се бави питањем неговања филмске културе, "могућностима и путевима објашњавања филма као друштвеног културног и естетског феномена од огромног значења за развој људске личности", али он у средиште разматрања ставља лесковачки Клуб љубитеља филма као пример како се на делу остварују циљеви ширења филмске културе. Притом, он говори о "веома опсежном плану" Клуба: "Наиме, предвиђа се организовање једног *филмског дана* у недељи којом би се приликом разговарало о једној теми из историје или естетике филма, затим организовање семинара из области филма, као и свестрана подршка аматерима који покушавају да створе документарне и сличне филмове... Међутим, то наравно није све. Наредна етапа у развоју овог Клуба била би систематски напор да се оснују слични филмски клубови и у школама... Ова етапа била би такође веома значајна и од ње би и зависио успех Клуба и његове мисије у целини". У чланку се указује и на друге програмске задатке Клуба који иду и до питања репертоарске политике, па и кинофикације и мреже биоскопа "на нашем подручју". Да би се ови амбициозни циљеви остварили, неопходна је, сматра аутор, материјална и кадровска помоћ Клубу чије руководство волонтерски обавља напорне послове, поред својих радних обавеза.

После прве, фебруарске, средином марта 1968. одржана је друга ревија филмова лесковачких кино аматера. Приказани су филмови Стојана Мицића (*Самоћа погледа, Љубав на прузи, Аутостоперка*), Ненада Крајића (*Не беше тако*), Радета Јовића (*Између редова Прустових катлеја*), Радмила Митровића (*Лета господњег*). Приказан је и филм *Игре* Кино клуба "Кварц" из лесковачке Гимназије.[24] Пишући похвално о овој смо-

[23] Исто, 8.3.1968, стр. 7

[24] Прилози за монографију Фото филмског клуба, стр. 12

три филмских аматера, Драгојла Дуда Цветковић истиче "да је појава аматерског филмског деловања допринела културном животу града".[25]

Један од програмских задатака Клуба почео се остваривати. Наиме, у неким школама формирани су клубови љубитеља филма (Гимназија, Текстилни школски центар, Медицинска школа). Тим поводом Никола Цветковић предлаже "да се уз помоћ Градског клуба љубитеља филма по школама и радним организацијама оформе секције љубитеља филма и да то прерасте у Покрет филмске омладине".[26]

Клуб љубитеља филма почео је од априла 1968. да остварује још један прокламовани циљ. Установљен је "филмски дан" и сваког понедељка, а катkад и неког другог дана у недељи, у Клубу, у подруму хотела "Београд", одвијале су се разне активности. Тако су, 1. и 2. априла одржане пројекције филмова са мартовског фестивала аматерског филма када су виђена пре свега награђена филмска остварења. Затим је 8. марта приказан филм *Америчка весела парада*, састављен од исечака из немих и звучних филмова у жанру комедије. Пажњу посетилаца привукле су холивудске легенде попут Бастера Китона, Станлиа и Илоа, Абота и Кастела, али и Грете Гарбо, Џоане Крафорд, Клерка Гебла. Наредни понедељак, 15. април, био је посвећен звучном филму и његовој појави у историји кинематографије. Ређале су се потом филмске приредбе чији су неизоставан део чиниле по свом духу препознатљиве дискусије. Писац овог текста сећа се филмских вечери о актуелној позицији аматерског филма и лесковачким синеастима, неореализму, Новом таласу у Француској, естетици ауторског филма, Макавејевом филму (*Љубавни случај службенице ПТТ*). Није било теме која није изазивала интересовање чланова и других посетилаца. Подрумска просторија у хотелу, иначе пристојно уређена, била је понекад тесна да прими љубитеље филма.

Били су то, опет, звездани тренуци у животу Клуба који, како се то по ко зна који пут истицало, "врло успешно реализује свој план рада".[27]

Узлет је, нажалост, кратко трајао и спласнуо је већ у јуну. Јавили су се први знаци посустајања. Разлог можда лежи у "липањским гибањима", немирима младих код нас и у свету (како смо само у Клубу коментарисали, на пример, прекид фестивала у Кану !) који су одвлачили пажњу са других догађаја. Вероватнији узрок је, ипак, својеврсни "замор материјала"- преамбициозни план превазилазио је могућности руководства да га оствари. Но, лесковачка културна јавност, навикнута на стална дешавања у вези са филмском уметношћу, са дозом чуђења је примила застој Клуба "који је једно време веома интензивно радио".[28]

---

[25] "Наша реч", 22.3.1968, стр. 7

[26] Исто, *Облици културно-забавог живота младих*, стр. 7

[27] Исто, 12.4.1968, стр. 7. И у првомајском броју "Наше речи" од 27. априла, у осврту на годишњу скупштину КПЗ општине и у чланку Николе Булатовића *Актуелни проблеми у култури и културна акција*, истиче се успешан рад Клуба љубитеља филма. (стр. 15)

[28] Исто, 5.7.1968, стр. 7

Крајем августа, Културно просветна-заједница општине повлачи нови потез: припрема, у оквиру свог акционог плана, мере за оживљавање рада Клуба љубитеља филма које подразумевају и "обнављање сталних састанака у Клубу, приказивање изузетних остварења домаће и стране продукције, пројекције филмова кино-аматера".[29] Средином септембра КПЗ организује разговор о репертоару омладинских група, клубова и удружења с циљем да се превлада стагнација у културном животу општине. Указује се, притом, и на потребу да Клуб љубитеља филма "настави своју лепу активност". Репортер са тог састанка, Николај Тимченко, јавља, између осталог: "Душан Јањић је изнео планове Клуба љубитеља филма ... предложио могућност увођења филма као факултативног предмета у школи... јер ширење филмске културе је и услов стицања опште културе".[30]

Коначно, 20. октобра је обновљен рад Клуба. То је учињено приказивањем филма *Балтазар* славног режисера Робера Бресона у биоскопу 11. октобар и дискусијом после пројекције. Пројекцији *Балтазара*, изузетног али и захтевног филма, није присуствовао велики број посетилаца, али дискусија је била, пише Н. Тимченко у "Нашој речи", "веома жива, дуга, озбиљна и плодна; у њој су дошла до изражаја различита мишљења, било је и полемичарских чарки, али је све било на нивоу и у тону који се може окарактерисати као академски у најбољем смислу те речи. Према томе, једногодишње деловање Клуба и упорна настојања његове управе да негује праву аргументовану дискусију уродила су плодом. Треба само пожелети што више оваквих пројекција и дискусија. У том циљу, међутим, било би добро да се упоредо са обнављањем деловања Клуба обнове и редовни састанци једном недељно у просторијама хотела "Београд" ... прва дискусија у Клубу у новој сезони показала је да овај Клуб има услова да живи и плодно делује. У томе би му требало свестрано помоћи".[31]

Тимченко је у чланку нагласио и потребу даљег пружања подршке лесковачким филмским аматерима који су захваљујући и Клубу чији су били чланови развили у 1968. години широку активност па стекли и ширу афирмацију. Овоме у прилог иде и најава у "Нашој речи": "На међуклупском фестивалу аматерског филма у Сомбору 29. и 30. новембра учествоваће и чланови лесковачког Клуба љубитеља филма. Приказаће се два играна аматерска филма - *Љубомора* и *Вођњак* - заједничко дело тројице синеаста-аматера из Лесковца Рада Јовића, Радмила Митровића и Михајла Ристића. У конкуренцију је увршћен и документарни филм Стојана Мицића *Улица*. Ово је нова потврда о све већој афирмацији лесковачких синеаста-аматера и Клуба љубитеља филма".[32]

---

[29] Исто, 30.8.1968, стр. 7
[30] Исто, 13.9.1968, стр. 7
[31] Исто, 25.10.1968, стр. 7
[32] Исто, 29.11.1968, стр. 7

Иначе, у новембру су обновљени састанци понедељком у хотелу "Београд". Остало је сећање да се до краја године разговарало о документарном и експерименталном филму, приказани су филмови лесковачких аматера *Улица* Стојана Мицића (у категорији документарног филма) и *Мала судбина великог брода* Радета Јовића и Радмила Митровића (као експериментални филм), коментарисане су награде на Филмском фестивалу у Пули, тема једног састанка била је школа и филм. Састанци нису били редовни, нису били посећени као раније нити су имали интензитет из априла или маја. Изузетак је била нова ревија краткометражних и документарних аматерских филмова лесковачких аутора.

У децембру, тачније 18. децембра, одиграо се догађај који је подсетио на велике манифестације Клуба. Тада је, заједно са Предузећем за приказивање филмова, организована у биоскопу 11. октобар пројекција филма *Луди Пјеро,* знаменитог француског режисера и корифеја Новог таласа, Жана-Лика Годара, са дискусијом. Уз техничку помоћ Културно-просветне заједнице штампане су и подељене позивнице (свака "важи као бесплатна улазница"); уз позивницу, члановима и пријатељима Клуба достављен је шапирографисан, на две стране, прилог са изводима из дискусија о филму пренетим из београдског часописа "Филмске свеске", као подсетник, односно подстицај за разговор после приказивања филма.[33] Пројекцији *Лудог Пјероа* присуствовало је више гледалаца него у случају *Балтазара*, а дискусија (у сали Радничких савета Дома синдиката) после пројекције филма, иако уз мали број присутних, била је на нивоу претходних разговора. Коментар у "Нашој речи" био је пак неуобичајено кратак: "Овом пројекцијом и дискусијом о филму *Луди Пјеро* Клуб љубитеља филма, после извесне паузе, наставља своју лепу активност".[34]

Још једна вест из "Наше речи", објављена крајем децембра, тицала се Клуба. У њој стоји да су на конкурсу за документарни филм, расписан поводом прославе 25-годишњице АВНОЈ-а, додељене две друге награде (прва није додељена), и то за филм *Медаља за храброст* Радмила Митровића и за филм *Добар дан споменици* Радета Јовића и Михајла Ристића. Трећу награду, такође за заједнички филм *Кевин АФЖ,* добили су Михајло Ристић и Раде Јовић. Председник жирија који је одлучивао о наградама био је Душан Јањић.[35]

Уз сва дешавања у другој половини 1968. године, ваља поменути и оснивање Клуба љубитеља филма у Вучју "Елфи" у октобру. Овај новоформирани клуб организовао је пројекцију филма *Електра* Михаела Какојаниса са дискусијом, са 80 посетилаца.[36]

---

[33] Овај начин комуникације са члановима и пријатељима Клуба коришћен је и у ранијим приликама, као подстицај за дискусију, за филмове Скупљачи перја, Јутро, Буђење пацова, Црвена пустиња, Балтазар.

[34] "Наша реч", 20.12.1968, стр. 7

[35] Исто, 27.12.1968, стр. 13

[36] Архива Културно-просветне заједнице општине за 1968. годину (Извештај о раду)

Сам почетак 1969. године није наговештавао неке битне промене у раду Клуба. Припремљен је годишњи план који је обухватио пројекције великих филмова домаће и стране кинематографије са обавезном дискусијом о њима[37], али и пројекције најбољих краткометражних и документарних филмова југословенских аутора (Крсто Шканата, Стјепан Заниновић, Желимир Жилник, Недељко Драгић, Карпо Година-Аћимовић) и, наравно, остварења лесковачких и југословенских кино-аматера. Предвиђена је и сарадња са Југословенском кинотеком у Београду. Планирано је, такође, оживљавање и интензивирање "филмског дана", редовних састанака једном недељно са акцентом на теме из историје и естетике филмске уметности; у годишњем плану није запостављено ни даље ширење клубова љубитеља филма.

Но, већ у јануару је стигло обавештење из Хотелско угоститељског предузећа "Балкан" о отказивању коришћења просторије у хотелу "Београд" (наводно због преуређења), тако да је "филмски дан", за који, руку на срце, није било више већег интересовања, био осуђен на дефинитиван крај. Далеко већи ударац стигао је, међутим, од Фото кино клуба "Аца Стојановић", осокољеног успесима синеаста-аматера који су у њему нашли свој природни дом. Симптоматично је, на пример, да Никола Цветковић у дугом чланку у "Нашој речи" *Нова остварења лесковачких синеаста* ни једном речју не помиње Клуб љубитеља филма иако подсећа на одржане ревије аматерског филма, на "вођен, такође, велики број дискусија о значајним остварењима домаће и стране кинематографије".[38] Чланство Клуба љубитеља филма се осипало; они најактивнији, кино-аматери, практично су напустили Клуб и над њим се надвила сенка нестанка са лесковачке културне позорнице.

Изгледало је, ипак, да се Клуб није предавао. У фебруару је, тако, пружио знатну помоћ Просветно педагошком заводу у организовању, за просветне и културне раднике, пројекције филма *Господину с љубављу* Џејмса Клејвела са Сиднијем Поатјеом у главној улози. Крајем фебруара, на великом збору радника у култури уводно излагање о задацима у овој области поднео је председник Клуба љубитеља филма који је, између осталог, истакао да је овај Клуб један од важних чинилаца у културним збивањима у Лесковцу.[39]

У марту Клуб бележи две конкретне акције. Средином месеца оснива се Клуб љубитеља филма при месној организацији Центар II. "Наша реч" обавештава да је том приликом "одржано предавање *О историји филма*. Предавач је био Душан Јањић, председник Клуба љубитеља филма... Овим

---

[37] Планиране су пројекције филмова Кад будем мртав и бео Живојина Павловића, Подне Пурише Ђорђевића, Невиност без заштите Душана Макавејева, Одисеја у свемиру Стенлија Кјубрика, Лепотица дана Луиса Буњуела, Странац Лукина Висконтија.

[38] "Наша реч", 28.2.1969, стр. 9

[39] Исто, 7.3.1969, стр. 9. У осврту на овај скуп, новинар Јелена Ђокић оценила је наступ Д. Јањића као "веома документовано излагање".

предавањем обележен је почетак рада овог омладинског клуба".[40] Овим је круг клубова заљубљеника у филмску уметност достигао у општини Лесковац завидан број.

Десетак дана касније, 24. марта, одржава се једна велика приредба коју је организовао Клуб, овога пута са Предузећем за приказивање филмова и општинском конференцијом Савеза омладине. Необично је било то што се није радило о приказивању неког значајног филмског остварења већ о филму са деликатном, чак провокативном темом о стицању првих сексуалних искустава младих. У питању је био дански филм *Откриће љубави* чије је приказивање у Београду и неким другим градовима побудило велико интересовање, али и поделило јавност у оцени његових вредности и подобности да се нађе на екранима наших биоскопа. Овај филмски, и не само филмски, догађај био је веома добро припремљен, почев од најаве у "Нашој речи"[41] и упућивања позивница члановима Клуба, али и просветним, социјалним, културним и здравственим радницима, као и средњошколцима. Пре пројекције, председник Клуба се уводном речју обратио присутнима, а само приказивање филма и дискусија о њему протекли су у најбољем реду. У дискусији, у којој су учествовали психолози, педагози и други, чула су се различита мишљења, од изрицања похвала за суптилну обраду теме до призивања забране приказивања филма због наводно његовог проблематичног моралног става и могућег штетног утицаја на младе. Но дисонантни тонови нису нарушили атмосферу толеранције која је владала током разговора.

Чинило се да се организацијом ове манифестације Клуб љубитеља филма приказао у лепој светлости, да је задобио нове поене и да је изашао из кризе с почетка године. Говорило се опет о новом поглављу у животу Клуба. Али наде у нови преокрет брзо су се изјаловиле. Редовни недељни састанци чланова постали су неповратна прошлост, клубови по школама и месним заједницама су таворили и тихо се гасили, споразум са Кинотеком није постигнут, истакнути кино-аматери који су чинили душу Клуба, заокупљени снимањем филмова, нису више били вољни да се у њему ангажују. Скупштина Фото кино клуба, одржана крајем марта, дала је свима до знања да се ствара једна јака културна институција са обећавајућим перспективама. Културно-просветна заједница, која је протекле две године пружала снажну подршку Клубу љубитеља филма, пригрлила је сада Фото кино клуб. Одељење за друштвене делатности општине и Заједница за културу нису пак могли да остану равнодушни пред успесима лесковачких синеаста.

Пред налетом неповољног сплета околности копнио је и ископнио преостали ентузијазам руководства Клуба. Пролазили су дани, недеље, месеци а клуб љубитеља филма није се оглашавао. Гасио се полако и не-

[40] Исто, 14.3.1969, стр. 9
[41] Исто, 21.3.1969, стр. 9

умитно и показало се да је *Откриће љубави* било његова лабудова песма. Почетак лета означио је фактички његов крај.

У ствари, исправније је можда рећи да Клуб љубитеља филма није престао да постоји већ да се утопио у Кино клуб, да је постао његов саставни део. Неке његове функције остваривале су се сада природније у другој средини - ревије аматерског филма, на пример, које ће прерасти 1971. године у Фестивал аматерског филма Југославије "Филм сутрашњице". Године 1972. почела је да ради при Кино клубу Мала филмска школа, пројекат из 1967. и 1968. године. Један од предавача који је држао курс из историје филма био је председник Клуба љубитеља филма;[42] он ће бити и члан Уметничког савета Фото кино клуба а укључиће се активно и у организацију фестивала "Филм сутрашњице", у неколико наврата као члан селекционих комисија и жирија за доделу награда.

Клуб љубитеља филма има своје место у културној историји Лесковца и његово четворогодишње трајање се не може заобићи; нарочито не период од септембра 1967. до априла 1969. године када је Клуб, у својој другој фази постојања, разгранао делатност, увео нове облике рада, окупљао велики број привржених филмске уметности. Уживао је високи степен самосталности, имао је своју управу, своју изграђену концепцију и физиономију.[43] Његова основна мисија - ширење филмске културе - успешно се остваривала не само кроз велике манифестације - пројекције значајних дела светске и домаће кинематографије са дискусијом о њима већ и кроз друге форме деловања. Пропагирао је праве вредности филмске уметности приближавајући их у првоме реду младима, а посебну пажњу поклонио је кино-аматеризму у Лесковцу, дајући му пуну подршку, подстичући лесковачке синеасте у њиховим креативним покушајима. Вероватно у том смислу нешто значе речи Радмила Митровића: "Кино аматеризам у Лесковцу нарочито се развио 1967. и 1968. Лесковачки аматери су снимили преко двадесет филмова различитог жанра".[44] Клуб је можда, ипак, највеће домете постигао организујући разговоре о филмовима и другим темама везаним за седму уметност. Дискусије су биле, може се рећи, права школа слободе мишљења.

Клуб се сигурно не би одржао четири године да није било сарадње са Предузећем за приказивање филмова, Домом ЈНА, Савезом омладине и, свакако, на првом месту, са Културно-просветном заједницом општине која је, са агилним секретаром Радетом Јовићем и стручним сарадником Николом Цветковићем, била главна потпора Клубу. Великог удела у раду Клуба имали су и Ненад Кражић, Радмило Митровић, Михајло Ристић. Драгоцен допринос дао је са своје стране Николај Тимченко, пре свега сво-

---

[42] Прилози за монографију Фото филмског клуба, стр. 31-32

[43] Формално, "формацијски", Клуб љубитеља филма је ипак био при Радничком универзитету, односно његовом Центру за културу. Пошто није имао статус правног лица, морао је да буде при некој културној установи.

[44] Прилози за монографију ..., стр. 14

јим бројним написима у "Нашој речи" у којима је пропагирао делатност Клуба, подржавао његову културну мисију дајући корисне сугестије да она постане делотворна. И овде, у случају овог Клуба, потврђивала се вечна истина о улози појединаца, личности у раду и животу једне институције.

Интересантно је, најзад, поменути да се 1984. године покушало са поновним оснивањем Клуба љубитеља филма. Дом културе младих "Жика Илић Жути" је, наиме, у свом програму за ову годину иницирао "покретање филмске трибине и Клуба љубитеља филма".[45] Организоване су, пише Велимир Вили Хубач, "филмске трибине у развијеној сарадњи са Југословенском кинотеком у Београду. Уводна излагања обично су давали Душан Јањић и Вили Хубач, а после пројекције филма развијала би се врло динамична расправа".[46] Предмет Филмске трибине били су филмови *Ребека* Алфреда Хичкока, *Грађанин Кејн* Орсона Велса, *Улица* Федерика Фелинија, *Трећи човек* Керола Рида, *Један човек једна жена* Клода Лелуша. "Трибина је, на неки начин", каже даље Хубач, "настављала оно што се шездесетих година започело Клубом љубитеља филма".[47]

Подухват Дома културе младих завршио се, нажалост, на кратковеком покушају. Код некадашњих чланова Клуба љубитеља филма изазвао је пак лепа сећања на минула времена.

Summary

Dušan Janjić

THE CLUB OF MOTION PICTURE/FILM FANS IN LESKOVAC

Film fans club used to be established in Leskovac from 1965 to 1969. Their main ideas were enlarging film culture and interpret the phenomenon of film/movie art. The club included a huge number of film fans, many various film related activities, particularly during the second phase of its functioning, from September 1967. It organized, usually in cooperation with the other subjects of the culture in town, the showings of the most important movies/films of our and world cinematography; after the showing, there would be, as the rule, started with dynamic, active, polemic discussion about the presented movie. During one period, in 1968, the Club established "a motion picture day", regular meetings on weekly basis to review various topics, mostly from history and the esthetic of the film. Furthermore, it attempted, particularly at schools, to establish the clubs of film fans. The club was particularly focused on cinema amateurism, submitting complete support to Leskovac cineastes to make amateurs' movies and contributing their future affirmation in the country and abroad. The Club provided respectable position in cultural history of Leskovac due to its various activities.

---

[45] "Наша реч", 20.1.1984, стр. 5

[46] Велимир Вили Хубач: Сазвучје генерација. 25 година Лесковачког културног центра, Лесковац, 2006, стр. 36

[47] Исто, стр. 37

УДК 821.163.41.09 Цветковић Н.

Милош Ђорђевић

КЊИЖЕВНО-ПОЕТИЧКЕ СТУДИЈЕ НИКОЛЕ ЦВЕТКОВИЋА

АПСТРАКТ: Три тезе као три услова за тумачење личности и дела Николе Цветковића (1939), критичара и песника већ пуних пет деценија и професора светске и дечје књижевности, теорије књижевности и предмета из области медија и новинарства на шест српских државних и приватних универзитета, оптималне су за приступ задатој теми – да из научног и песничког опуса конституишемо мудрост и машту у његовим књижевно-поетичким студијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Никола Цветковић, поетика, теорија критике, критички метод, српска критика

Оно што није натприродно не занима ме
М. Црњански

Приступ. Три тезе као три услова за тумачење личности и дела Николе Цветковића (1939), критичара и песника већ пуних пет деценија и професора светске и дечје кижевности, теорије књижевности и предмета из области медија и новинарства на шест српских државних и приватних универзитета, чини нам се оптималним за приступ задатој теми - да из научног и песничког опуса конституишемо мудрост и машту у његовим књижевно-поетичким студијама. Путоказ је Лесингова мисао о карактеру људског сазнања света, посебно у уметности: „*Био бих тако сиромашан, тако хладан, тако кратковид, да нисам у извесном смислу научио скромно усвајати туђа блага, грејати се на туђој ватри и помоћу наочара у уметности грејати очи*“. На њу се складно и природно надовезује и идеја грчког мудраца: „ *Све што је лепо и моја је мисао*“.

Прва теза јесте да личношћу и делом Н. Цветковић скоро у свему јесте огледало поретка у којем живи већ седам и ствара више од пет деценија. Шта апострофирамо заправо када изричемо суд какав се не

доказује? Његово разноврсно дело, а бави се науком о књижевности, поезијом, фолклористиком, лингвистиком, социологијом културе, историјом социјалдемократског покрета у Србији, историјом Београдског универзитета и југа Србије, што назначава као чињенице у биобиблиографској белешци, потврђује како је кренуо као самоникли, из пепела, без могућности да му ико помогне или га усмери. Радити све то у исто време и у таквим условима значи сигурно бити ускраћен за врхунске домете. Уосталом, он је пролазни животни и стваралачки пут од приватне, преко државне и друштвене својине, до поново приватне својине, и та промена карактера својине, која сведочи о карактеру владајуће идеје или праксе, објашњава феномен и проблем о којем говоримо. И изглед више од двадесет његових разнородних књига, од којих су неке објављене у немогућим условима, донацијама и опремљене и дизајниране аматерски, такође, илуструје нашу прву тезу. Али, ми се не бавимо њиховим изгледом, дизајном и опремом, већ креативним садржајем.

Друга теза, везана само за садржај критичко-поетичких истраживања, упућује на то како Цветковић, као и толики други критичари, целог живота пише једну књигу.[1] Свођење проблема у процесу промишљања на модел показује да је у његовом случају она именована као *књижевно-поетичке студије*, како стоји у наслову или поднаслову корпуса од пет књига.[2] Шта је за аналитички чин и стваралачки дух Цветковићевог тумачења поетике, била она експлицитна или имплицитна, теоријска или примењена, одговор пружају прилог *О поетици* и његови коментари неких песничких збирки.[3]

Трећа теза јесте суштинска и односи се на питање стваралачке личности и избора: постоји ли компатибилност између Цветковићеве теоријске и песничке мисли, јер паралелно ствара као песник и критичар? Конкретније питање би могло да гласи: шта је његов матични број: *поезија* или *наука*? Одговор, који треба доказати, може бити: сагласност постоји у вредностима и недостацима, језику и стилу, духу и методу.

---

[1] Корпус књига Милана Богдановић носи наслов *Стари и нови*, Мирослава Егерић *Дела и дани*, Радована Вучковића *Проблеми, писци и дела*, Вука Филиповића *Писци и време*, на пример.

[2] *Књижевно поетичке студије* (1), (Београд, 1993), *Књижевно поетичке студије* (2), (Приштина, 1995), *Поетика писаца* (*Књижевно-поетичке студије*) (3),(Београд, 1994), *Нови и стари поводи* (*Књижевно поетичке студије* (4), (Јагодина, 1997), *Књижевно-поетичко у делима првих српских социјалиста* (Београд, 1994).
Овом корпусу суштински припадају и две најзначајније Цветковићеве студије *Поетика Милана Дединца*, (Београд, 1993) и *Песничка поетика Милоша Црњанског* (Приштина, 1993).

[3] Прилог *О поетици* је уводни текст *Поетике писаца*, Принт график, Београд, 1994, 3 - 9. Прво је штампан у часопису *Наше стварање*, Лесковац, 1982, XXIX, 1-2, 18-24.
Поетички коментари налазе се у збиркама *Косовијада* , *Плаветно доба дечаштва, Биље од замаме* и *Чувидне мисли*.

Теорија поетике и проблем метода. Разматрање личности и дела Н. Цветковића кроз призму његове критике и поезије отварамо прилогом *О поетици*, јер је пролог свих књижевно-поетичких студија и кључ читања метода, језика и стила критичара и песника. Следећи теоријску мисао, критичар полази од песниковог погледа на свет и тврди да је то питање „живота у тоталитету", док се поетика бави суштинским питањима "уметничког дела у тоталитету".[4] Иако је спорно како један поглед на свет, сем ако не подразумева филозофију праксе, па и песников, који иначе не тежи утврђивању научних истина, претендује на разумевање *живота у тоталитету*, што остављамо изван разматрања, јасно је да поетика, као последица и резултат погледа на свет песника, изражава суму знања и осећања као идеје и слике којима се могу открити суштине или тоталитет дела.

Предмет поетичких истраживања, а она су за аутора прилога унутар теорије књижевности или „општа мисао о поезији", није само дело већ и „метод реализације".[5] То значи да теоријом уметности Цветковић уметничко дело види:

1) као предмет погодан за научну анализу,

2) у моделу размишљања које полази да је поетика иманентна[6] сваком уметничком делу и уметнику и

3) спознаје како формулисана и примењена поетика не морају бити увек у сагласности, односно транспарентне.

Поетика савремених песника зато „представља збир основних стваралачких принципа садржаних у бићу живота и делу уметника и његовој функцији".[7] Биографија писца и биографија дела, дакле, испољавају се као питање хуманизма и питање егзистенције човека и своде се на становиште критичара да речи или језик имају своје законитости, односно норме, иако у науци о књижевности нису увек испуњене садржајем.

И најзад, бочно осветљење бацамо и на становиште критичара да поетика нужно изучава дело као органску целину, јер је оно доминантно у свим огледима и студијама, чланцима и другим прилозима заступљеним у поменутом корпусу од пет књига књижевно-поетичких студија. Та становишта Цветковић презентира у расправама о скоро свим писцима: Винаверу, Ујевићу, Вуку Караџићу, Давичу, Матошу, Дединцу, Г. Божовићу, Даници Марковић, а посебно о Црњанском, Андрићу, Бећковићу, Сими Милутиновићу Сарајлији, Љубомиру Симовићу, Сревану Раичковићу, Десанки Максимовић у три уводна огледа четвртог тома књижевно-по-

[4] Никола Цветковић, *О поетици*, 3.

[5] Исто

[6] Исто, 5.

[7] Исто, 6.

етичких студија,[8] који, уз студије о Црњанском и Дединцу, чине најврединије што је Цветковић написао.

Ако је тоталитет дела и у методу реализације, како проблему приступа Цветковић, од пресудне важности јесте утврдити и његов критички метод у књижевно-поетичким студијама. Метод постаје услов разумевања бића критике и бића критичара. Критичар не осветљава само биће наведених писаца, већ и стилске формације и правце: романтизам, реализам, експресионизам, модернизам, дадаизам, надреализам, али и проблеме фолклора, косовског мита, књижевног и друштвеног живота у Србији, идеје социјализма у 42 рада корпуса од пет књига, од којих је четврта *Нови и стари поводи,* у којима су неки прилози прештампани, сабирно место свих Цветковићевих идеја, достигнућа и знања.

Како су, дакле, засновани радови Н. Цветковића, каква је њихова структура и принцип структурног обликовања? У осветљавању метода, односно карактера поетичких истраживања, налазимо да су они састављени од три дела, и то:

1) У уводу критичар најчешће полази од општих места или идеја и конкретизује проблем тумачења.

2) У разради проблема врши компаратистичка истраживања и средишно извориште чине сазнања из студија о Дединцу и Црњанском, у којима је достигао врх у процесу освајања знања и способности тумачења поетике књижевног уметничког дела.

3) У завршним разматрањима доноси кратак логички закључак у којем, као и у претходним деловима, долази до симбиозе маште и мудрости, односно његовог песничког и научног темперамента. Али, чувидно је (читајте: очигледно), да употребимо кованицу Лазе Костића коју је Цветковић усвојио, да се критичар и песник увек не допуњују.

Наравно, има изузетака од нашег налаза, али он је суштински и илуструјемо га на примеру студије *Сима Милутиновић Сарајлија и неки видови поетике М. Црњанског и М. Бећковића,* која, по општем мишљењу, припада кругу најбољих остварења у кругу књижевно-поетичких студија. Увод афирмише есејистички стил критичара у којем се препознаје песник, и то условљава да језик често остаје изван поља научног израза. Индикативан је, у том смислу, Цветковићев, у другим прилозима често употребљаван, појам чарнојевићевства, као замена за појам сеоба, у чијој је основи поетизација. Дужи навод, чија је функција многострука у процесу анализе, илуструје наш суд, јер језик је сабирно место свих човекових знања:

---

[8] Реч је о огледима и студијама: *Сима Милутиновић Сарајлија и неки видови поетике М. Црњанског и М. Бећковића, Милош Црњански и видови ране поетике Љубомира Симовића и Бранковско-стражиловско у поезији Милоша Црњанског, Стевана Раичковића и Десанке Максимовић.*

„Романтизам је непресахла свежина света, вечна и непролазна младост књижевности, нова душевност која је последица бујности и богатства живљења. Велики песници су духовни сродници по ширини тематско-мотивских преокупација, емотивној размахнутости, жестини испољавања и зрачне самосвојности. Духовни сродници Сима Милутиновић, Његош, Лаза Костић, Милош Црњански и Матија Бећковић су били стваралачки и делотворно предодређени да дају нови смер и размах српском песништву. Духовно се надограђујући и узрастајући ка небеском отачеству, развигорили су нове поетске садржаје, осмишљене зрачним упливом времена у коме су разрешавали мистерију поезије и песничког живљења.. Уопште узев, у много чему им је слична лирска понесеност, поетска неутољивост, раздрешујући песмотворни немир, силовитост унутрашњих набоја, енергија и разиграна чулност која чара поетске представе. Опстајући на размеђи епоха смело су се догласавали, врачарским чарима заводили, мудријаштвом зазивали, ненадним плени-ли и збуњивали, неразборитим побеђивали. Ношени силином надахнућа, трагалачким немиром и неспокојем, стилско-изражајним, па и књижевно-формалним прегалаштвом, прекретнички су засновали нове процесе у српској књижевности.“[9]

Када је реч о методу, видљиво је да је у приступу напуштен критичко-појмовни рационализам, који је, познато је из историје развоја човекове мисли и цивилиације, био потиснут најпре емоционализмом а потом и ентузијазмом. По истој лествици можемо посматрати и Цветковићев језик, сав у знаку високе реторике која се стишава у субјективизму. Патос реторике и субјективизам прете да се изгуби веза са предметом анализе. Стил и дух анализе иду по ивици тако да се осећа како се процес осветљавања проблема из науке сели у књижевност и зато је овде основни облик изражавања, у ствари, песнички и есејистички. Критичар, дакле, припада кругу истраживача које уместо логоса често води патос и прибегава филозофији осећања у процесу истраживања и изражавања. У практично до сада јединoм целовитом осврту на његову критичку мисао, дух, метод и стил, у том смислу, назначени су проблеми које апостофирамо. Међу њима су:

1) Наглашено присутво песничког осећања и језика који пригушују научну мисао и појмовну мрежу. Индикативни су, међу бројним, примери у наведеном тексту: *раздрешујући песмотворни немир* и *разиграна чулност која чара поетске представе*.

2) Просветитељски и неоромантичарски стваралачки дух и темперамент који потискује сталожену мисао и прецизност стила и језика. Пре-

[9] Никола Цветковић, Књижевно-поетичке студије (2), Приштина, 1995, 88.

познајемо га, такође, у једном од учесталих, исказа који постају одлика стила: *"Остајући на размеђу епоха смело су се догласавали, врачарским чарима заводили, мудријаштвом зазивали, ненадним пленили и збуњивали, неразборитим побеђивали"*.

Обе особине стичу се у једну: „рука песника бележи својом интонацијом и изразом мисао поетичара", односно утврђено је да се често „песник наметао поетичару",[10] што је остављало траг на кохерентност критичке мисли, језика и стила. А стил јесте, у суштини, уметнички употребљен језик, и то је у књижевности његово уже значење. Он се најпре усмерава према језичкој димензији дела, одређује се као квалитет дела, овде критике, и изражава однос према аутору или читаоцу. У књижевности стил се именује као песнички, јер изражава једну вредност, али се тиче и и начина изражавања мисли и осећања језиком као средством (а) и начина структурирања и стварања дела (б), што не укључује само проблем језика. Он има бројна значења и функције и, како је везан за стваралачки поступак у којем се сједињују садржина и форма, не одређује се само интелектуалним и духовним својствима, већ и: личношћу ствараоца, предметом анализе, временом, класном припадношћу, идејношћу и тенденциозношћу критичара. Дужи цитат даје основа за сва ова закључивања, јер суштински пресликава „друштвену структуру личности" песника и критичара Николе Цветковића примерену тезама од којих смо кренули.

Такав увод критичар окончава, упућујући на супстанцу коју разматра: за Црњанског Сарајлија је „маг нашег романтизма" "а за Бећковића „непризнати отац нашег песништва". Методолошки се усмерава на:

1) битну проблемску тачку, од које је, с обзиром на то да га становишта знаменитих стваралаца инспиришу, било нужно поћи и

2) у становиштима ауторитета, што је и функција исказа којима отвара анализу, налази кључ новог читања Црњанског и Бећковића, који је „од посебне важности за концепцију њихове поетике".[11]

У том закључку налазе се систем и откриће, као суштина вредности научне мисли Цветковићеве критике.

Приступ тек тада упућује на процес усложњавања истраживања и закључака који су хроничари Цветковићевог дела именовали као феномен *стваралачких прожимања*[12]. Прожимања су одредница и за учинак критичког метода. Тако је, на пример, Сарајлија, „маг нашег романтизма", по Црњанском, утицао на Његоша "у фактури стиха и у језику",[13] али кри-

[10] Јован Н. Ивановић, У поетичком видном и невидном, у Никола Цветковић: Нови и стари поводи, Учитељски факултет, Јагодина, 1997, 11. и 24.
[11] Исто, 89.
[12] Видети биобиблиографску белешку Владимира Цветковића, Стваралачка прожимања, у Никола Цветковић: Књижевно-поетичке студије (1), 126.
[13] Исто, 93.

тичко становиште творца *Стражилова* показује како је и сам „дубоко у себи носио ту његошевску и сарајлијску визију песника“, јер је, тумачећи његов песнички лик, „исказао и значајно поетичко становиште“.[14]

Цветковић поседује, упућује на то овакав приступ и докзује наша анализа, способност да уочи *подвучена места у критици и поезији*, најчешће их разумевајући са поетичког становишта, и око њих кристалише своју мисао и процес тумачења и закључивања. Овај вредносни суд илуструјемо трима примерима.

Први пример припада полиграфу М. Црњанском који наглашава да га не занима „оно што није натприродно“ у песништву. Он објашњава елементе чаробног и магичног у његовој поезији, коју је критичар свестрано и најдубље разматрао, препознајући такво етеристичко-суматристичко виђење или поглед на свет још код Сарајлије. Критеријум Црњанског јесте универзалан критеријум и за поезију и за критику или висинска кота којој ваља стремити увек и у свему. Као такав он је критеријум и нашег осветљавања домета Н. Цветковића.

Други пример се односи на логику критике и вредновања Матије Бећковића, за кога су *Горски вијенац* и *Српски Рјечник* наше *Свето писмо*. И ту идеју Цветковић, следећи свој патос и емоционално-ентузијастички стил, усваја као критеријум вредности. Песникове одреднице служе као услов да доведе у везу три велика стваралаца: Сарајлију, Црњанског Бећковића, и нађе тачке додира, укрштања, подстицаја и прожимања.[15] Типологија стила у којој доминира патос показује да је критичарев однос према речима више емоционалан и субјективан него ли што је објективан. Типологија по облику израза упућује да је пред нама пре песнички метафорички него ли појмовни израз. Типологија по визији света сведочи, такође, пре један роматично-субјективистички него ли реалистичко-рационалистички стилски израз или поглед на свет.

Трећи пример објашњава дух Цветковићеве интерпретације студије Вука Филиповића као повод ширих испитивања[16] и афирмише најчистији и најпрецизнији аналитички стил:

„Импонује теоријска заснованост ставова који су ту изложени, ширина аргументације што се при том нуди, као и убедљиво и литерарно саопштавање. У анализи стилско-изражајних вредности Расткове прозе и сложених проблема песниковог стваралачког процеса Филиповић је

---

[14] Исто, 94.

[15] Ка истим тачкама усмерени су веза и однос у интерпретацији С. Винавера и Вука Караџића, Црњанског и ране поетике Љ. Симовића или бранковско-стражиловско Црњанског, Раичковића и Десанке Максимовић, на пример.

[16] Реч је о студији Вука Филиповића Приповедачки стил Растка Петровића објављеној у књизи Писци и време, Јединство, Приштина, 1970.

користио лично стваралачко искуство. Модерна књижевно-критичка методологија и разуђена научно-студијска апаратура омогућиле су му успешно разматрање веома коплексног књижевног дела Растка Петровића“.[17]

У закључку критичар демонстрира највредније у духу, методу и стилу своје критике, надраста есејистичко-емотивни стил и у највећој мери се ослобађа метода дескрипције и интерпретативности као две доминанте у критичком поступку. Трећи пример јасно указује на природу *разлике у квалитету* закључивања и оцена у односу на увод и природу сродности[18] Сарајлије, Црњанског и Бећковића.

Однос исказаног субјекта критичара и песника. Да би се анализа метода, стила и духа бића критике Н. Цветковића разумела транспарентно, неопходно је још једном осветлити научника, оличеног у фактима и идејама, и песника, оличеног у фигурама и осећањима. Основу за анализу пружају *Књижевно-поетички фрагменти уз Косовијаду*. Већ наслов истоимене песничке збирке упућује на надахнуће и песнички облик спознавања света, у овом случају косовске историје и мита, јер песник-критичар тврди: „*Поезија је разазнавање Будућности*“.[19] Наслов збирке нас већ звучењем и значењем усмерава не само на хомеровске епове.

У сваком од седам фрагмената песник и научник се сударају, а понекада и поништавају. Тачно је теоријско уопштавање „ певање је стварање света“, али је потом непотребно песничко ламентирање „ – међу световима – изван, изнад и мимо света“. Тачно је историјско и антрополошко сазнање : „ Српски народ своју несрећну судбину, зао удес и страдање (...) везује за поезију“, али чему песнику и научнику таутологија „несрећну судбину, зао удес“[20], као да судбина и удес нису исто!?

Сударају се и поништавају научник и песник и у основи тачном и вишезначном критичком исказу: „Српски народ и бићем и душом живи у песми! Управља се према примерима из своје епике и видовданске етике“, али зашто и како онда у развијању суда научник алогично констатује: „ којој је у великој мери окренут и предан“!?[21]

На то да песник води борбу са научником и да су машта и мудрост у конфликту упућује и Цветковићева потреба да ране песме *Плаветно доба*

---

[17] Никола Цветковић, *Нови и стари поводи*, 277.

[18] “Песници су духовни сродници по опсегу и дубини судбинских опредељења, по жестини испољавања, посмотворним заносима и зрачној самосвојности лирске природе“, пише Цветковић у Књижевно поетичким фрагментима уз Чувидне мисли. Критички и поетички став је битан за разумевање његовог метода у критици и тумачење идеја и слика у поезији. Никола Цветковић, Чувидне мисли, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, 86.

[19] Никола Цветковић, Косовијада, Матица српска, 1997, 81.

[20] Исто, 79.

[21] Исто

дечаштва штампа после скоро педесет година! Индикативно је, међутим, да у поговору наловљеном *Видови поетике Плаветног доба дечаштва* полази од уверења да „свако има своје плаветно доба дечаштва“ и да је оно“ исконско јединство (...) природе и духа“, „безгранични простор који све прима у себе“, „субјекат и носилац свих својстава“, која делују на нас, јер само себе ствара. Он је и „звездано непце надреалног“ итд.[22] Оно је као симбол Цветковићеве критике и поезије именовано циклусом *Звездано непце*[23] и истоименом песмом у којој мисаоно пева:

Осетили смо на језику
Укус васионе
И од онда патимо од вртоглавице.

Нагон да биографију дела тумачи и као биографију писца испољен је и у *Поетици лирско-интимистичких самопредавањима*[24] у којој потврђује наше налазе. „Раздрешен (сам) између амбиција да се књижевно-поетски остварим и студијски продужим“, исповедно, располућен између поезије и науке, саопштава Цветковић, и осветљава карактер сукоба и дубину противуречности: „Песма ми је била истинска, унутрашња, скоро физиолошка потреба“. Тако тумачи своју личност, поезију и научну мисао стваралац који *живот, љубав и поезију* осећа и мисли као „чудо над чудима“. Њему је љубав „свеживотни принцип стваралачког и делатног постојања“,[25] а поезија „у себи налази свој начин исказивања и своје законе“[26]. У том начелу он налази своју поетику. Ипак, остаје нејасна функција ових коментара, јер не доприносе разумевању ни поетике песника, нити су битне одреднице за његову критику. На трагу смо закључка да је то поступак који потврђује Хегелову идеју да је поезија посебна уметност у којој се уметност почиње да раствара и прелази у прозу научног мишљења.

Закључак. Критика је већ апострофирала чињеницу да је дијалог са ранијом и другачијом поетиком „услов, ако не и једини ваздух поетичких примисли“[27] Н. Цветковића и тако осветлила суштину његове инспирације и домашаја у поезији. Он је, у свему, сродан Владети Вуковићу (1928 – 2003)[28], песнику и критичару, којег је, такође, снажно инспирисала сама литература. Уосталом, збирку песама *Чувидне мисли* отвара мото Лазе Костића и његова идеја *о чувидном лику.* Она сведочи иницијалну идеју

---

[22] Никола Цветковић, Плаветно доба дечаштва, Учитељски факултет, Јагодина, Београд, 1995, 137 – 140.
[23] Никола Цветковић, Све је љубав, Лесковац, 1979, 41.
[24] Никола Цветковћ, Биље од замаме, Просвета , Београд, 2000, 72 – 78.
[25] Визија о томе да је љубав све именована је насловом песничке збирке Све је љубав, коју отвара истоимена песма настала пре пола века, 1956. године.
[26] Исто, 97.
[27] Драшко Ређеп, Трактат размишљености и магије језика, у Никола Цветковић, Чувидне мисли, Заваод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, 93.
[28] Видети студију Зорана Павловића Експликација песме, Институт за српску културу – Приштина, Приштина, 1999.

или мисаону сензацију преузету у реторичком и језичком смислу већ у наслову. Затварају је Цветковићеви *Књижевно-поетички фрагменти*, нека врста *коментара*, какве је примењивао Црњански, као појава која тумачи четири збирке. Она се објашњава расположеношћу личности на *мисао и осећање* и *машту и мудрост* и сведочи како критичар Цветковић има потребе да објашњава лирски исказ Цветковића као да нису једна личност, односно исти стваралачки субјект. Како је познато да „степен субјективитета и објективитета није пресудан за тип исказа, па ни реченички модалитет, него став исказаног субјекта“[29], наши наводи јасно упућују на карактер исказаног субјекта - критичара и песника. Цветковић као критички исказан субјект живи „саопштавајући језички живот“. На проблем и идеју, када је реч о критици, и на тему/мотив и слику, када је реч о поезији, усмерен је као „историјски и као теоретски субјект“[30], и то доминантно песничким језиком. Уз то, полазишта су му увек теоријска сазнања већ примењена на друге песнике!?

Приступ, теорија поетике, проблем метода и однос исказаног субјекта критичара и песника, према томе, омогућили су да сагледамо карактер и домете критичке мисли књижевно-поетичких студија Н. Цветковића. Оне су исходиште нашле у самој литератури и саопштене су доминантно песничким а не научним језиком. Критичар у потпуности пресликава време и услове у којима се развија и ствара. На корицама првих књига блистају његово лице младости и црна бујна коса. Лице се касније опушта и бора, а коса прорећује и седи; потом их уквирује Цветковићев прст на челу као симбол и доказ замишљености и упитаност над смислом живота, науке о књижевности и саме поезије. Време је пролазило остављајући трагове, али су критичар и песник остајали доследни и непроменљиви - живели су у поезији и за свет откривен у језику. Језик, стил, дух и метод били су подређени таквој филозофији стварања и живота.

Summary

Miloš Djordjević

LITERARY-POETIC STUDIES OF NIKOLA CVETKOVIĆ

Three thesis as three conditions for comprehend the personality and work of Nikola Cvetković (1939), a critics and a poet during five decades, as well as a professor of World literature and the literature for children, a theory of literature and the subject related to mass media and journalism on six Serbian and private universities, seems optimal for the approach to the specified topic – from scientific and poetic opus constitute the wisdom and imagination in five books of his literature –poetic studies.

[29] Кате Хамбургер, Логика књижевности, Нолит, Београд, 1976, 231.
[30] Исто, 234.

УДК 393(497.11)

Слађана Рајковић

ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ У СЕЛИМА ГРДЕЛИЧКЕ КЛИСУРЕ – СЕЛО КОРАЋЕВАЦ

ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦЕ И СТАНОВНИШТВО У ГРДЕЛИЧКОЈ КЛИСУРИ

Простор између Врањске котлине на југу и Лесковачке котлине на северу је област звана Грделичка клисура. Обухвата један део слива Јужне Мораве, односно сливове њених десних притока: Џепске, Предејанске реке и Грделичке или Козарачке реке; и сливове левих притока: Летовишке, Ораовичке и Копашничке реке.

Грделичка клисура је омеђена са истока и запада планинама: на истоку је Чемерник (1838 м), а на западу Кукавица (1441 м). Те планине углавном чине границу према суседним областима.

Источна граница, почевши од врха Кушин гроб (1543 м) у јужном делу планине Чемерник, према северу иде развођем Џепске, Предејанске и Грделичке реке, на западу, од реке Власине на истоку. Ова граница јасно одваја област Грделичке клисуре од области у сливу Власине. Она је уједно и граница између Шоплука на истоку и јужног Поморавља на западу.[1]

Западна граница области, почевши од Врха Фурништа (1366 м) на јужном делу Кукавице, према северу иде развођем Летовишке, Ораовичке и Копашничке реке, на истоку и Ветернице, на западу. Планински врхови и узвишења јасно одвајају Грделичку клисуру од области у сливу Ветернице.

Овако одређене природне границе углавном се поклапају са народним схватањима о пространству области. На овом простору налазе се 59 села и две варошице – Предејане и Грделица. Лево од Јужне Мораве је 19, а десно од ње још 40 села. Варошице леже у долини реке, а Предејане је у средишњем делу области.

---

[1] Ј. Собић, „Разматрања о шопској ношњи“, Гласник Етнографског музеја, св. 24, Београд, 1961.

Лево од Јужне Мораве леже села: Доње Балиновце, Рдово, Зебинце, Јастребац, Летовиште, Урвич, Теговиште, Мртвица, Репиште, Кораћевац, Граово, Бистрица, Робиндел, Ораовица, Несврта, Падеж, Слатина, Велика Копашница и Мала Копашница.

С друге стране су села: Кржинце, Манајле, Дупљане, Урвич, Козница, Дикава, Данино Село, Троскач, Мачкатица, Мањак, Џеп, Копитарце, Гариње, Сушевље, Љутеж, Мрковица, Лебет, Бајинце, Млачиште, Бричевље, Црвени Брег, Предејане (село), Крпејце, Личин Дол, Палојце, Ново Село, Рупље, Горња Лопушња, Доња Лопушња, Виље Коло, Градиште, Дадинце, Велика Сејаница, Ковачева Бара, Бојишина, Бођевица, Дедина Бара, Мала Сејаница, Тупаловце и Козаре.

Становништво - Према испитивањима, у свим селима Грделичке клисуре живе Срби. Само у три села има и незнатних група Рома (православних): у Доњем Балиновцу, Слатини и Џепу. Иако Рома има и у варошицама, ова област спада у најхомогенија српска подручја.

У селима Грделичке клисуре мали је број српских родова који се сматрају старинцима. Много је досељеника из других области, из села у сливу Власине на истоку, из Крајишта на југоистоку итд. Има их са разних страна, али Шопова највише. Они потичу из Шоплука у Републици Србији који лежи источно и југоисточно од области Клисуре. То су слив Власине, Босиљградско Крајиште и горњи слив Јерме, који је у нашој држави. Шопско становништво чини скоро половину свих домаћинстава чије се порекло зна.

Међу досељеницима из других крајева запажени су они из околине Прокупља и Куршумлије (Топлица), затим са Косова и Метохије и из Црне Горе. То су углавном породице из копаоничких села и прави Косовци. Црногорци, претежно насељени у селу Граову – највише потичу из племена Бјелопавлића. Овде нису директно досељени из Црне Горе, већ путем етапног померања, преко Копаоника (1800).

Вардарска струја, која је ишла долином Јужне Мораве, није се много задржала у Грделичкој клисури. Становника те струје има само у селу Мањаку, Козару, и Ораовици и њима је Клисура била пролазна област у кретању југ-север.

Прво насељавање предака данашњих родова дешава се крајем XVIII века. Ипак, главни део досељеника села Грделичке клисуре примила су углавном у наредном периоду, у првој половини XIX века.[2]

Српско становништво читаве области Грделичке клисуре је данас углавном истих етничких особина; мале су разлике између Срба на левој и десној страни Јужне Мораве. Народни живот и култура су ује-

[2] Ј. Трифуноски: *Грделичка клисура (Антропогеографска расправа)*, Лесковац, 1964, стр. 47.

дначени, што са врло малим разликама и истичем, обрађујући погребне обичаје у селима Грделичке клисуре, који нису обрађивани. Ови обичаји, а и многи други који се спроводе у традиционалној култури нашег народа, имају доста паганског у себи или пак религиозног, упорно се држе и неки од ових обичаја врло су стари, они нису више оно што су били у далекој старини, али, кад се добро проуче, на њима се могу уочити погледи и схватања врло давнашњих генерација.

ПРЕДЗНАЦИ СМРТИ

У нашем народу се мисли да нема смрти без суђена дана, или чак и без суђеног часа, тј. човек умире онога часа када му је суђено, или, како се још каже, кад му је писано да умре. "Народ верује да је свакоме још при рођењу одређено докле ће живети. Стога се, кад неко болује, каже ако има век, има и лек".[3] Сем тога, народ верује да је човеку суђено и од чега ће умрети и да другојачије не може бити но оно што је суђено. Од судбине се не може утећи, каже једна наша народна пословица. Објашњавајући ту пословицу, Вук С. Караџић вели: "Наш народ мисли да је свакоме човјеку суђено шта ће му се у вијеку догодити и каквом ће смрти умрети и да се човјек од суђења не може сачувати. Тако се приповједа да је некакав цар имао кћер за коју му некакав гатар или пророк каже да ће је ујести змија и да ће јој од тога бити смрт. Цар, чувши то, начини кћери својој двор од стакла, у који се ни мрав није могао увући, а камоли змија и из њега је никуд није пуштао напоље. Кад царевој кћери дође суђен дан, она здрава-читава заиште грожђе да једе. Слуга јој одмах донесе велики грозд, у коме је била сакривена мала змијица која је уједе и зададе јој суђену смрт."[4]

У народу по селима Грделичке клисуре се верује да многе животиње или разна дешавања могу предсказати смрт неког укућана. Тако се у селу Кораћевцу верује кад се усред ноћи чује птица човечаљка где виче "човек - човек" да ће неко из те куће умрети, тако да у овом крају људи не желе да чују ову птицу у близини своје куће. Такође, верује се, ако се убије змија чуваркућа, да ће неко из те куће умрети.

ОПРЕМАЊЕ УМРЛОГ

Ако мртвац још за живота није окупан и одевен у укопно одело, то се чини чим издахне, и то ужурбано, док се није сасвим охладио. Голо

---

[3] Ст. Тановић, СЕЗ, Књ. XL, стр. 249.

[4] Вук С. Караџић, *Српски рјечник*, код *суђење*; исти, *Српске народне пословице*, бр. 4632; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србије*, стр. 367; Исти, СЕЗ, књ. I стр. 52; Т. Р. Ђорђевић, *Наш народни живот*, том II, стр. 290-292.

тело оперу крпама и пешкирима и топлом водом, а воду што је остала проспу на неко место где се не гази. Одмах после тога приступају облачењу, ако то раније није урађено. Мртвом прекрсте руке преко груди, десна рука је увек преко леве, и привежу их пешкиром. Главу вежу пешкиром "подбрадачем"[5] или неком марамом, а такође и ноге. Све то ради жена којој је неко из куће умро или пак неко од укућана. Коме су мртвом очи отворене, покушавају да их затворе, док је мртвац још топао. На главу мртваца ставе капу, а жену марамом подвежу под грло.

Умрли има на себи гаће (жене на селу их нису носиле све до половине прошлог века!), кошуљу, јелек (жене имају јелече, блузу), џемпер, неку уобичајену гардеробу коју је волео или волела да носи. На ногама, тј. у сандуку поред ногу, стављају се ципеле или папуче. Опремљеног ставе у сундук који је раније прављен од дасака а у данашње време се купује готов сандук. Опремљеног мртваца положе у сандук у коме су ставили ћилим, ћебе, бео чаршав, јастук, затим се покрије покров од белог платна, и ставе га на сто, и то лицем окренутим према истоку, а глава је на западу. Руке покојника се везују пешкиром док је на одру, а ноге се везују црвеним вуненим концем. Више покојникове главе метну већу шерпу са брашном где ће се палити свеће. Ту се стави и велика свећа која гори све време док се умрли не сахрани, у току ноћи може се гасити та свећа али је зато обавезно упаљен жижак у уљу, мртвац не сме бити без осветљења, пошто се верује да му се на тај начин осветљава пут да оде на онај свет. Прву велику свећу пали домаћин куће, а касније сви укућани, а затим и сви остали како долазе редом. Са брашном у коме су гореле свеће не чини се свуда исто, али у селима Грделичке клисуре обично се оно да стоци да га поједе, а ако ли укућани немају стоку, проспе се негде где се не гази. Поред саме главе где се пале свеће стоји чинијица са медом и пресна погача која је изломљена на мале комаде, посуда са коцкицама шећера или бомбонице и чинија са ратлуком. Свако ко дође да упали свећу узме парче погаче умочи га у мед и поједе, остави неки динар поред умрлог, положи цвеће на мртваца и стави нешто од хране испод стола где се пале свеће као дар укућанима. Испод умрлога се ставља лавор са водом и он све време стоји тамо, каже се, да би му извлачио воду, а та се вода после сахране баца тамо где се не гази.[6] Са друге стране, поред одра стоји кутија где се бацају већ догореле свеће, које се претходно угасе у чаши вина која стоји поред посуде у којој се пале свеће.

---

[5] Драгутин М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, Српска академија наука, Београд, 1958, књ. 31, стр. 490.

[6] По казивању Јасмине Коцић (40 год.), из села Репишта, удата у варошици Предејане, и Наде Рајковић (73 године) из села Кораћевца.

Док је умрли на столу, ујутру се узме један црвени вунени конац и он се премери, па се конац покида савије и стави поред њега. Укућани који су ту присутни стану поред умрлога па и њих неко премери одозго до доле и стави и њихове "мерке" поред умрлог. Све то с вером да тако ваља урадити да би укућанима било добро. Води се рачуна да те конце неко не узме да после њима не прави разне мађије.[7] Поред самих руку мртваца стављају се огледалце и чешаљ, у неким селима (Репиште) и игла и конац, да му се нађе ако му се нешто поцепа.[8]

Кад дође поп, он окади и врши своју службу, а покојнику се одвезују руке и пешкир се ставља поред његових руку, црвени конац се одвезује од ногу и ставља опет поред покојника. Поред руку се ставе и новац у папиру, чешаљ, огледало, марамице, омиљена гардероба, ципеле, патофне, јакна, доњи веш, мараме ако је жена, кафтан. Ципеле се не облаче покојнику већ се лева ставља поред леве ноге, десна поред десне, то важи и за чарапе.

Док је покојник на столу, кади се неколико пута на лево (са леве на десну страну). Свеће се пале све док сунце не зађе, после тога не. Покојник и кући треба да буде најмање 24 сата од смрти.

По покојнику се ставља цвеће, а касније се од тог цвећа узме па се закити крстача црвеним вуненим концем и три поклона за оног ко носи крстачу (кошуља, пешкир и марамица).[9] Остатак цвећа се сакупи и носи на гробље и баца у сам гроб.

Са покојником се опраштају сви тако што љубе крст који стоји на његовим грудима, а најближи се опраштају на тај начин што га љубе у чело, може кад се понесе из куће или на гробљу пре него ли се затвори и закуца сандук.

ПРИПРЕМА ЗА САХРАНУ

У селу Кораћевцу за време „спремања" покојника и после тога за умрлим плачу, "вију" и "реде", понекад се бусају у груди, бацају на земљу. Сав комшилук притекне и нађе се породици умрлог. Ако није зашло сунце, шаљу неког да "повика" родбину у селу и по другим селима. Позивају попа и објасне му кад да дође на сахрану. У ово село, као и у Граово, Бистрицу, Репиште и Мртвицу долази поп из Мртвичке цркве, тј. из Врањске парохије, иако само село Кораћевац

[7] По казивању Марице Рајковић из села Граова а удате у селу Кораћевцу (старости 46 године)

[8] По казивању Јасмине Коцић (40 год.) из села Репишта, удатој у варошици Предејане.

[9] На сахрани мајке аутора овог рада Драге Рајковић, која је умрла 5. фебруара 2007. године, крстачу је носио њен сестрић Славиша Милић, стар 48 година, из Пуковца.

припада општини Лесковац. Иако у Предејану има црква и поп који ту служи, он не иде у околна села јер је он задужен само за варошицу Предејане. Време сахране се одређује према часу када се почивши упокојио. Кад неко умре после пола ноћи, сахрана ће бити истог дана пополудне, а ако умре преко дана, сахрана ће се обавити сутрадан. У овим селима сахрана се ретко може обавити преподне због бројних обичаја везаних за припрему покојника, као и због удаљености родбине по другим селима, без којих се умрли не сахрањује. За сахрану се не позива, само се обавести да је тај и тај умро, па ко хоће носи свећу, ко неће - не мора.

За спремање јела и хлеба позива се жена којој је прво дете умрло и њу зову "месиља", а ако ли такве жене нема у селу, онда ћерка или снаја такве жене мало замесе хлеба а остало раде жене које се зову да тог дана помогну у спремању. Жени која меси и спрема храну и оним женама које помажу купује се марама или крпа за судове као поклон, и тако увек, до годину дана.

Хлеб који се тада меси може бити и кисео и пресан, али је већином пресан. Од пресног хлеба се одваја за све укућане по залогај, а и за оне који доносе свећу да упале. Из куће умрлог се ништа не носи.

Као припрема за сахрану одлази се и у куповини по свеће, тамјан, мед, шећер, црне мараме и црно платно за барјак који се ставља на кући. Они „даљи" који треба да жале за покојником добиће мараму из његове куће. Црне мараме носе се до године од смрти покојника. Оне се скидају по навршеној години од смрти покојника или кад се неко зажени, којом приликом се марама окачи на крстачу онога кога је та особа дотле жалила.

На кући, поред улазних врата, прикуца се црни флор (црно платно димензија 40 x 35 см) са марамицом и плакатом на којој је фотографија покојника. Плакате се најчешће штампају у Лесковцу или Владичином Хану.

Сандуке за укоп су раније правили мајстори на дан сахране, данас је то изобичајено у овим селима и он се најчешће купује у околним већим местима, у Лесковцу, варошици Грделици или Владичином Хану.

НОШЕЊЕ СВЕЋА

Сви који иду покојниковој кући да му упале свећу, поред свеће носе и цвеће и нешто од хране: зејтин, шећер, кафу, орахе или нешто од воћа. На путу не зазивају један другоме Бога него тек у кући умрлога кажу скрушено: "Бог да прости". Прилазе одру, пољубе свећу, прекрсте се и запале је, а цвеће стављају крај главе покојника.

Свеће мртвима не носе младе невесте до годину дана од венчања, нити то чине трудне жене. Труднице, ако баш морају да носе свеће, привежу "алев" (црвен) конац око зглоба на десној руци. Пре него ли покојника крену из куће ради укопа, свака која је имала црвени конац око руке одвеже конац па га стави у ковчег код леве ноге мртваца.

Ожалошћене жене поред свећа доносе воће и шећер или бомбоне, стављају на груди умрлог и кажу: "Да се поздравиш на мојега (па кажу име њиховог умрлог коме шаљу поздраве). То се заједно са сандуком затвори и укопа.

ДОНОШЕЊА ПОКЛОНА "СОФРА"

У неким селима је обичај да свако ко иде на сахрану донесе у дом покојников "поклон", раније погачу, питу, сир, вино или ракију, а данас најчешће зејтин, кафу, шећер, и то се стави у једну кутију или корпу, тамо где стоје свеће за паљење поред самог мртваца.

КОПАЊЕ ГРОБА

Лица одређена за копање гроба не могу бити у сродству са покојником. За гроб се одређују: тројица, петорица или седморица, а кад нема ко други (одсутни су из различитих разлога), гроб копају и дањи покојникови рођаци. Копачима гроба се постави ручак, а кад ручају један од њих узме меру за гроб, не мери се метром већ прутом од дивље ружице, тј. од шипка. За копање гроба понесу: будак, ашов, секиру или мотику. Носи се непаран број алатки, сваки копач носи само по једну алатку не по две, они који на гробље понесу алатке морају их кући и вратити.

На гробљу мора бити ватре, па копачи понесу папир и шибицу, а „брстинке" од шуме уберу на самом гробљу и њима запале ватру. Кад се одреди место копања, копа се први бус и он се одвоји и остави по страни. На гробље се носи и вино којим се прелије место где ће се копати гроб. Место се обележи будаком и прекрсти вином и гроб се копа на смену, сваки копач "извади један таван" и избаци земљу коју је ископао. Онај који је започео копање и завршава гроб. Сва земља се избацује на једну страну гроба. Димензије гроба су 210 цм x 90 цм, а дубина један метар (за жене нешто дубље). Глава покојника је окренута западу.

Стари гроб се не отвара за седам година. Ако се сахрањује у исти гроб, муж се не може укопати изнад женииног сандука (ако је пре њега умрла), нити жена „преко" мужа, мајка „преко" сина, кћерка „преко"

оца; не може ни снаха на деверу, нити две жене једног човека у исти гроб. Кад сахрањују бабу у унуков гроб, спусте најпре бабу а кости унукове ставе у ковчег преко бабе. Гроб се копа онога дана када је и сахрана и, по народном веровању, не сме празан да преноћи. Било је случајева да се он гроб затрпа због одлагања сахране. Кад ископају кости неког који је раније умро, скупе их на гомилу па их приликом сахрањивања новог покојника ставе крај сандука или на сандук у гробу. Ако ко од копача случајно нађе прстен, верује се да је то добро. По народном веровању, човек са таквим прстеном пролази добро на суду. Кад ископају гроб, копачи се одмарају и не одлазе у дом покојников, па макар чекали на гробљу до мрака.

У свим селима Грделичке клисуре вином које је употребљавано у погребном обичају, у преливању крстаче, „запајају“ се они који се разболе после сахране.

ПОСЛЕДЊЕ РАДЊЕ ОКО МРТВАЦА

Раније су мртвацу пре сахране закивали ексер у ногу, верује се да се не би повампирио. Данас то не раде пошто, кажу, нема потребе јер је данас свако барем једном примио инјекцију тако да је “бушен” металним предметом и неће се повампирити. Ако у току године по смрти укућана треба нешто радити око зграде, онда се груда земље баци у кућу, а по цреп или ћерамида се на крову окрене наопако, или се узме четка и креч и мало закречи на кући.

Кад поворка стигне на гробље, у раку неко од ближе родбине убацује ситан металан новац, затим се спуста сандук, баца се цвеће и свако баци по мали грумен земље у гроб.

Крстача се одозго „прелије“ црвеним вином и вино се доле сачека у чаши. У ту исту чашу стави се и мали грумен замље од првог “бусена” (први комад земље који је извађен при копању гроба) и од тог вина, ту на самом гробљу, прво пије најближа родбина а онда и сви остали који су били блиски са покојником, да не пате много за покојником. Од првог бусена се члановима породице пусти под кошуљу мали грумен земље да падне низ леђа, да не „тугују“ много за покојником.

После сахране они који су били у поворци иду покојниковој кући на „вечеру“ која се поставља на столу где је лежао покојник, а ако је потребно дода се још столова. Једно место у чело стола оставља се празно, за покојника, и поставља му се тањир и кашика. За софру се не стављају виљушке и ножеви (да им на оном свету не „бркају“ у очи). Од јела се служи мезе, пасуљ, паприке, печење у “масне дане”, а ако

је време поста - онда риба. Од пића иде прво ракија од покојниковог места на лево два круга, обичај је да пију сви који седе за столом, а онда се трећи круг служи на десно и тад може да се наздравља, пошто се пије за здравље.

У покојников тањир се стави од свега помало што је на софри.

Постављју се три софре или једна. Када се креће са софре, не поздравља се, тако је било раније, а сада има и тога да се поздрави. На крају, подигне се све са стола само се покојников тањир са храном остави.

После тога се спрема храна за прво јутро.

ПРВО ЈУТРО

Првог јутра се изилази на гробље, и то најкасније до 11.30 сати. На гробље се првог јутра носи: храна, вино, ракија, тамјан за кађење, кафа и посуђе које се оставља покојнику на гроб (тањир, кашика, чаша за воду, мала ракијска чашица и шољица за кафу), цвеће, свеће и нешто од гардеробе што је припадало умрлом (џемпер или кошуља, панталоне или сукња). То се носи читаву годину дана и увек кад се дође на гробље стави се на крстачу. Носе се и новине, шибица и дрва да би се направио жар за кађење.

У гробље улази прво један од чланова породице, том приликом сви ћуте и чекају, нико ништа не говори. Уролованим новинама он „опкружи“ гроб почев од леве стране крстаче па све до десне стране. Новине потом запали и чека да гроб "обгори", из веровања да се тако покојнику који је провео ноћ у гробу осветљава пут на оном свету.[10] Остали који су кренули на "прво јутро" позивају се "кимањем руку" (неми позив) да уђу и унесу остале ствари.

На гроб се поставља прво мушемица и на њу се стави све оно што је понето од хране и пића, запали се свећа, пољуби крстача и стави неки део гардеробе покојника на њу. Гроб се прекади на лево (једном), затим се покојнику у његов тањир стави од свега помало што је донето од хране, пресече се хлеб на четири дела, засече пита и сви се послуже. Обавезно се на гробље носе и ораси, један се поломи на самој крстачи и поједе – „да покојник чује да смо дошли“. Кад изгоре свеће, подигне се све са гроба и вином се прекрсти гроб одозго наниже и слева на десно. Приликом кађења гроба, не каде се вода, ракија и кафа.

---

[10] Ја сам то исто радила на прво јутро мојој мајци; по казивању Лазара Рајковића (83), из Кораћевца и његовог сина Велисава Рајковића (53), тако се ваља, и они су то радили на "прво јутро" његовој жени, одн. мајци.

"ЈЕДНОДАНЧИКИ", "ЈЕДНОМЕСЕЧИКИ"

Ако је неко из куће или родбине рођен кад и покојник, у исти дан или месец, онда су они "једноданчики" или "једномесечики". Кажу да постоје "једносатчики", али то бива ретко. Пошто с мртвима имају ту везу по дану или месецу рођења, као и по сату, они их могу "одмамити", "одвести". Таква жива лица хвата "заклоп". Да до тога не дође, прибегава се разним начинима предохране. Тако узму црвен вунен конац па њиме измере висину лица које се сматра једноданчетом. Конац ставе у ковчег и тако је мртвац "задовољан".

У селу Мртвица једноданчићи се мере и кантаром и не гледа се колико су тешки.[11] У Кораћевцу живо једноданче препашу ланцем па га саставе катанцем и затворе га, кад однесу покојника на сахрану једноданче откључају.

Док мртваца не сахране, по селима где има цркве смрт оглашују звоном. У Предејану звоно бије за мушко три пута у размацима једно звоно, а после сва мало дуже. За женско бије двапут, па онда сва звона, старе жене одмах по звону знају да ли је умрло лице мушкарац или жена.[12]

Пре него ли спровод крене, отварају се врата на свим зградама, у неким селима се покрива огледало пешкиром и просипа се вода из тестија. У Кораћевцу се и лети и зими, због конфигурације терена покојник до гробља превози санкама које вуку говеда, а она том приликом не смеју о врату имати звоно. Тек у новије време за то се користе и нека моторна возила, углавном стара војна, која могу да савладају терен (доџ, дајц, џип). Санке на којима се мртвац возио после се оставе испред дворишта покојника и један њихов део се подигне навише, да је ослоњен као кад се нешто истовара са њих.[13]

До самог поласка на укоп, крај мртваца су његови најближи: сестре, ћерке, синови, супруг или супруга, тетке итд. Кад је време да се крене на сахрану, свештеник прво очита опело и прекади умрлог, мртвац се изнесе пред кућу и ту се отворен ковчег стави на две столице, а у соби у којој је био мртвац остану укућани и њима свештеник очита молитву за здравље, и пошкропи босиљком и водом. Крстачу кити најближа родбина, кћерка или снаја. Црвеним вуненим концем обмота се крстача и стави цвеће на њу, метну се кошуља, пешкир и марамица, дар за оног ко ће носити крстачу. Онима који су износоли ковчег из

[11] То је мени моја мајка Драга Рајковић причала још за живота, иначе она је родом из села Мртвица код Цепа.

[12] По казивању Надежде Рајковић (73).

[13] Санке које су возиле моју мајку на сахрани од Стојане Станојевић из села Кораћевца стајале су тако до 40 дана, после је дошла по њих и узела их.

собе и носе га веже се марамица на леву руку ако су ожењени, а на десну ако су момци. Када свештеник заврши опело, сандук се затвара ставља на санке и поворка креће. Поворка се формира тако што прво иде крстача, затим послужавник са пшеницом, вином и пасуљем, па они који носе венце и цвеће, потом свештеник, затим кола са мртвацем, па остала пратња. До гробља свештеник застаје још једном и чита опело покојнику да би заједно, на гробу и оно у кући, мртвац био три пута окађен.

ЧУВАЊЕ УМРЛОГ

Кад сунце зађе на дан када је умрли починуо, кукњава престаје. Мртвацу се покрива лице, а онај који га је по заласку сунца покрио тај га и открива ујутру, кад се сунце роди. Мртвац се "чува" да га не пређу (прескоче) мачка, пас, петао или пиле, јер се верује да би се тако увампирио. Преко мртвога се ништа не даје. Чување бива на смену. Једни, обично из комшилука, долазе и седе крај мртвога до поноћи, а други од поноћи до сванућа. Како по селима тако и у граду, целе ноћи око мртвог не спавају. Разговарају најпре озбиљно о покојнику, а после разговор пређе у шалу, лакрдију и смех. Нико се овоме не противи, јер је обичај да се у тој прилици смеју и шале. [14]

ВИЈЕЊЕ ("РЕДЕЊЕ")

Тужбалица у овом крају нема, али у "вијењу " и "редењу" има извесног реда. Кад покојнику на сахрану дође жена из родбине из другог села, још с капије почиње да плаче, нариче и туче се по куковима затвореним песницама. Жене наричу око мртвачког сандука, око крстаче, пале свеће и продужују с кукњавом углас. У редењу помињу покојникове физичке и духовне особине, његов рад, питају коме оставља жену, децу и друге укућане, оца мајку, браћу итд. У том редењу и кукању жене обично помену и своје ближње почивше, који ће умрлог тамо, на оном свету, дочекати, па да их овај поздрави (и кажу име оног кога треба поздравити).[15] На гробљу и до њега плачу што ће се

[14] Овакав обичај помиње и прота Драгутин Ђорђевић у делу *Живот и обичаји народни у лесковачкој Морави*, где каже: "Костадина, жена Василька Конића, из Лесковца, оставила је аманет пре своје смрти да дође кад је чувају , Марија Рајковић ("Мушка Марија") да јој "весели гости".

[15] На сахрани моје мајке Драге Рајковић виле су и редиле њена братаница Нада Јанковић (50) рођена у Мртвици, одакле је и моја мајка, а удата у Пуковац, редила је и њена сестра од стрица Милевка Станисављевић (55) из Мртвице, удата у Репиште, и Верка Игњатовић, удата у Граово, а иначе из Кораћевца, њена мајка је из наше куће, мом оцу је сестра од стрица.

покојник затворити у мрачну и тескобну кућу, без врата и прозора. Обраћају се онима који су помрли раније да се тамо нађу покојнику, да га "послушају", јер је он "много болан".

Има жена које "умев" да плачу да се и "мртав расплаче", а има и таквих које реде а то што помињу и није значајно. За такву жену говоре: "Господ гу убија, што се врашти. Расчепатила се туј. Што не пукне да ћути кад н'уме да плаче!"

Кад "жална" жена дуго плаче, друге јој прилазе, теше је, подижу од мртвог и кажу: "Доста, тај је песма дугачка. Много до годину има дни, ће плачеш!"

За покојником не ваља много плакати, јер ће он због много проливених суза бити на оном свету у води. Нарочито жене пазе да која кап сузе не кане на покојника због таквог веровања.

САХРАНА ("ПРАТЊА И УКОПНИНА")

Кад поп, после изношења сандука из собе, очита молитву за здравље свих укућана и пошкропи их водицом умочећи босиљак у њу, ћерка или неки други укућан симболично помете просторију, а ђубре и метлицу баци на место где се не гази.

Краве које вуку санке води мушкарац ако је умрли мушко или жена ако је умрла женско и њему или њој се „дарује" пешкир који се везује око руке. И санке се, такође,ките пешкиром.

Сандук се прекрива неким ћебетом које се касније враћа кући. Покојника или покојницу износи четворо људи и њима се везује марамица око руке, свим ожењеним мушкарцима око десне руке а нежењама око леве. Чаше са вином и житом и шољу с пасуљем са чела поворке поп сада баца у гроб ударајући их о сандук тако да се поломе.

ПРВА ЗАДУШНИЦА

У селу Кораћевцу две задушнице су петком, и оне су "посне", а једна је суботом (јесења) и она је "масна".[16]

За прву задушницу треба на гробље изаћи пре свих, а изаћи са гробља последњи.

Пошто је то покојнику прва задушница, сви из села ће доћи да пале свеће и они који нису били на сахрани. Овом приликом свако се послужи пшеницом, пасуљем, ракијом, соком, кафом и обавезно

[16] Раније, до пре 15 година, све су задушнице ишле у петак, па је поп Власта то променио, иначе у селима Граову, Мртвици, Р пишту и даље све задушнице иду петком.

му се спреми пакетић у коме је по парче хлеба, пите, рибе или колача, пуњена паприка. Понесе се и од разних "купенија" (готово купљено – ратлук, смоки, грисини), од воћа: јабуке, банане, мандарине, наранџе и ораси.

Кад се све то заврши, покупи се храна и проспе се вино око целог гроба слева на десно.

Сл. 1 Прва задушница и жаљење

СЕДАМ ДАНА

За ову прилику меси се седам, тј. шест малих округлих погачица, и једна велика од које се део враћа са гробља, па то чини седам погачица.

На софру се поставља сва храна, седам погачица и седам свећица, и то се све прекади. Стави се жито са гробља и упали једна свећица у њему, а раздели се седам свећица онима који седе за софром. Оне се запале и направи се читав круг, од једног до другог, са лева на десно. На крају се све свећице сакупе, да заједно горе, а онда се ставе у ватру да изгоре. Хлепчићи се засеку на четири дела и од тог хлеба се може јести. Уобичајено се постављају једна или три софре.

Сл. 2 Обичај изношење и йосшављање хране на гроб

Сл. 3 Обичај изношење и йосшављање хране на гроб

Сл. 4 Обичај ношења гардеробе и постављања на крстачу

Обичаји после погреба до четрдесет дана и четрдесети дан „четересница“

После сахране па све до 40 дана ујутру на месту где је био тањир за покојника свако јутро се прво пали свећица, кува му се кафа, сипају сок и ракија, просторија се попрска светеном водицом, а затим се може радити друго по кући.

Сваке вечери се у просторији где је био покојник пали сијалица да гори читаве ноћи.

Сваке суботе се изилази на гробље до 40 дана, а после тога сваког празника на дан празника до годину дана.

Четрдесет дана се стављају 39. дана од смрти покојника, за тај дан се меси 39 малих погачица, држи се 40 свећица и оне се, као и за седам дана, наизменично промене да саставе круг, слева на десно. Пре сваке софре сва храна се окади и у пшеници зе запали свећица. Погачице се носе обично кући и у случају да стоци нешто у току године није добро – стављају им се у крму.

Верује се да душа умрлог до четресет дана лута по кући, а после тога нађе своје место.

На гробљу, док горе остале свећице, овом приликом се ставе и све оне свеће са сахране које нису изгореле, да изгоре, мада се оне сваке суботе кад се изилази на гробље пале да би им се смањио број и да за четресет дана ставе и велику свећу да изгори са осталим свећама.

До четрдесет дана на гробљу и са гробља се иде увек истим путем где је и покојник довежен до гробља, после четрдесет дана пут се може мењати.

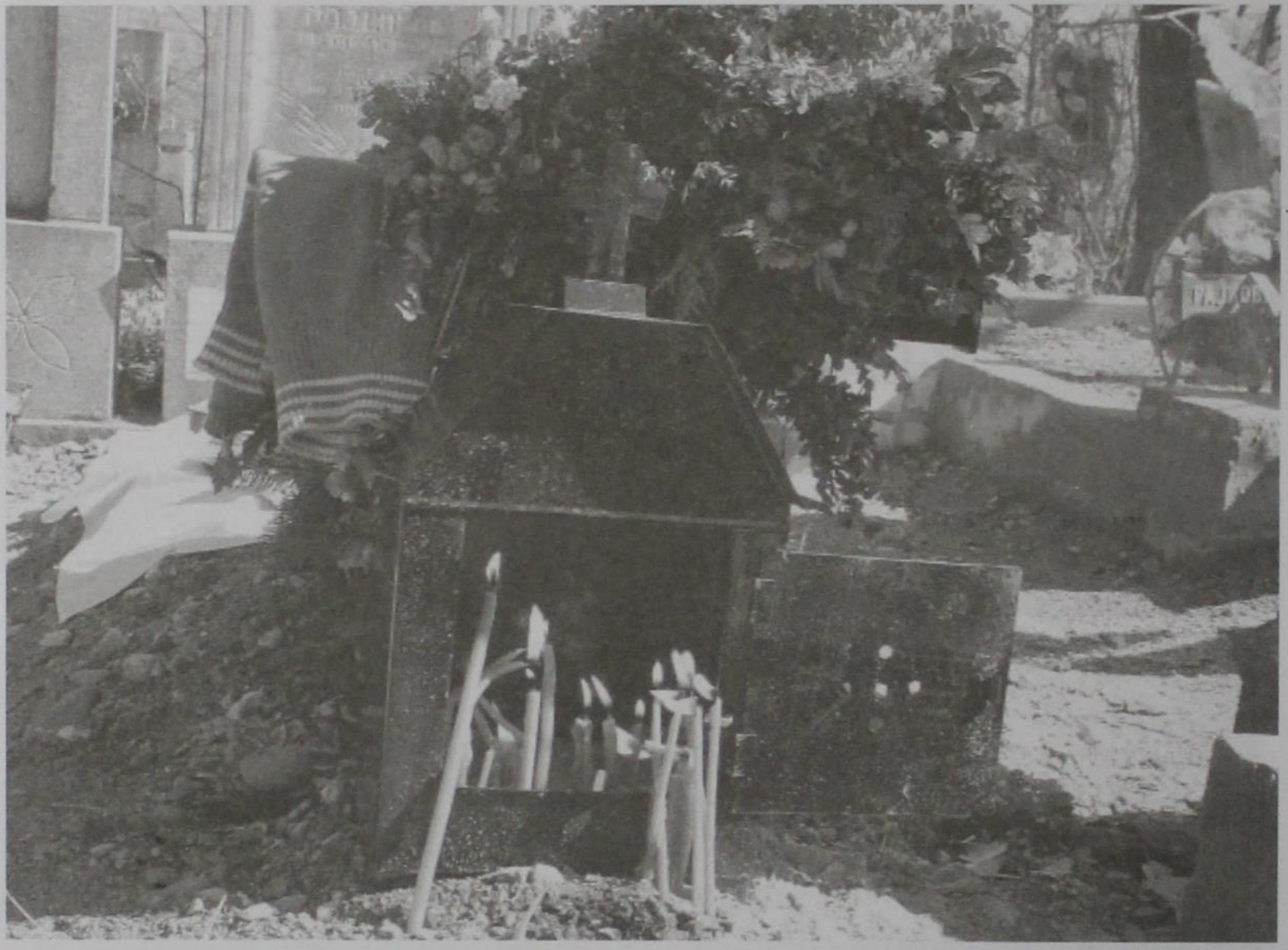

Сл. 5 Паљење свих свећа са сахаране на четрдесети дан

ПОЛУГОДИШЊИ ПОМЕН – ШЕСТ МЕСЕЦИ

Полугодишњи помен обично се „ставља“ на шет месеци од смрти умрлога, тј. од седам до десет дана пре истека тог рока, ако је умрла старија особа, а ако је реч о млађој особи – пола година се „ставља“ неколико дана раније. За пола годину, као и за остале даће, редослед у постављању софри је исти, једино што се сада пали само једна свећица у пшеници док се друге свећице више не пале.

За све софре од саме сахране па до годину дана приликом постављања стола за храну, креће се са пићем, служи се ракија, и то три круга, прва два круга иду на лево и сви присутни пију по мало, трћи круг ракија се служи на десно, и то је за здравље укућана и тада може, тј.

треба да се и наздравља и благосиља. Настоји се да се до пола године подигне и споменик, или до године дана.[17]

Сл. 6 Постављање споменика до пола године

Сл. 7 Служење ракије за покој душе и за здравље

---

[17] Мојој мајци смо поставили споменик за пола годину, зато што због временских прилика касније, кад буде година, не би било згодно изводити те радове, па се и о томе води рачуна.

Сл. 8 Шестомесечни помен

Сл. 9 „Стављање“ дање за шестомесечни помен у кући

ГОДИШЊИ И ДРУГИ ПОМЕНИ

Ујутру, пре него ли се пође на гробље, са куће се скида црни флор, који се веже на крстачу.

Година дана се "ставља" на 12 месеци од дана умрлог, и обично, као и за пола годину, тако и за годину дана ставља се нешто раније. Ако је пола године стављена седам дана раније, година ће се ставити од осам до петнаест дана раније. Пола године се ставља суботом, а година недељом. Све остало око софре се поступа и поставља на исти начин као и за оне које су биле до тада.

СКИДАЊЕ ЦРНИНЕ ПОСЛЕ ГОДИНЕ ДАНА

Црнина се скида баш на дан када је покојник и умро. Прво се са куће скине црни флор, слика може и остати, понесу се свећа, цвеће, тамјан, вино и нешто од купљених ствари, сад се више не носи мешено на гробљу, пошто се навршила година дана од смрти. На гробу се запали свећица, окади се тамјаном, запали се ватра и скине се шал или марама која се носила око врата или на глави, са крстаче се узме црни флор, и то се све стави у ватру да изгори. На гробљу се скине црна гардероба и обуче се нешто што је светлије боје, и од тог дана више се не носи црнина. Мада, ако неко жали млађу особу може носити и до три године или пак никад више не обуче гардеробу у другој боји.[18]

Сл. 10 Скидање црнине и марамице са крстаче

[18] Жена по имену Драга, из варошице Предејане, која је изгубила сина, ник д није скинула црнину нити ће је скинути док не умре.

Сл. 11 Скидање и спаљивање мараме и флора са куће

Сл. 12 Облачење гардеробе у светлој боји на самом гробљу

Сл. 13 Опраштање и одлажење са гроба после године дана од дана смрти

ГРОБЉЕ

Сеоско гробље за село Кораћевац налази се на врху Рида, брда изнад села. Поред покојника из овог села, ту су се сахрањивали и они из даљих махала, као што је Пашевалука која је ближа Предејану него гробљу у Кораћевцу. Последњих двадесетак година људи из Кораћевца чије су куће ближе Предејану, поготову они из Пашевалуке, сахрањују своје покојнике у предејанском гробљу. Неки из села Граова, који су ближи Кораћевцу, сахрањују покојнике на кораћевачком гробљу.[19]

Сваки род или породица у гробљу има свој одређени простор за укопавање.

[19] Из села Граова, из махале Врачарци, у кораћевачком гробљу сахрањен је Војин Игњатовић; и Милевка Филиповић, удата у Граово, али родом из Кораћевца, сахрањена је на кораћевачком гробљу.

Сл. 14 Сеоско гробље у селу Кораћевцу

Summary

Sladjana Rajkovic

FUNERAL CUSTOM/RITUAL IN THE VILLAGES OF GRDELIČKA GORGE– VILLAGE KORAĆEVAC

This paper presents a funeral tradition at village Koraševac in the area of Grdelička gorge. There are displayed all steps and procedures – from the forewarning of death, the process of burial funeral, traditions to specify seven days after the funeral, forty days, half a year and the customs for symbolizing a year after the funeral, as well as orthodox memorial services-zadušnice, in this area.

Numerous social and economy goings-on in the society caused modifications of various customs, including the specified. There is described the custom during 50's of XX century, including some modifications which are still happening today, in XXI century; while some of them are not in use and they are substituted with some other, modified customs. Many customs have origins from ancient fatherland i.e. there are many elements of pagan culture kept till those days, including some religious elements, Although some of these customs are from ancient times, they are not in the same form as they used o be in ancient period; nevertheless, if they are examined and studied, there could be recognized mind-set and manners of olden generations.

УДК 726.54(497.11)
271.222(497.11)-523.4“1873/2008”

Милош Станковић

ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ У СЕЛУ ШАПРАНЦЕ

Село Шапранце се налази у Пчињском округу, на крајњем југу централне Србије.[1] Административно, село је у саставу општине Трговиште која се налази на граници са Републиком Македонијом. Шапранце се налази у непосредној близини реке Пчиње по којој је и цео округ добио име.

Храм Светог Николе у селу Шапранце припада Врањској епархији Српске православне цркве. Интензиван црквени живот у овим крајевима Србије одвијао се континуирано од средњег века.[2] Као духовни центар читавог краја, издвојио се манастир Светог Прохора Пчињског, који је подигнут у средњем веку. Манастир се налази на обали реке Пчиње. Села Шапранце и Дунбија, попут већине места у околини, су духовно гравитирала према манастиру Светог Прохора. Црква Светог Николе је подигнута заједничким радом и прилагањем мештана ових села 1873. године. О подизању цркве постоји натпис дат на соклу западне фасаде: **овај стари храм св никола из темеља подигоше сељани из села Шапранца и дунбије еза за време попа јовче поповић и туторе Стоилко Јовановић из шапранце и Тасе Ћурчић из дунбије.** Над улазом у цркву такође постоји оштећен натпис на коме се може прочитати само први и последњи ред: сєи ъраⷨ ст... ѝкола (први ред), во лєто^ **хрста 1983** (последњи ред). Време подизања цркве кореспондира са верском обновом и националним програмом који се на просторима овог дела јужне Србије у континуитету развијао од 1830. до 1940. године.[3] Црквени живот

[1] Рад је писан на основу резултата теренских истраживања црквене уметности југа Србије под вођством доц.др Ненада Макуљевића. Истраживање је вршено од 2002-2004. године, у сарадњи Катедре за историју уметности новог века Филозофског факултета у Београду и Врањске епархије.

[2] Н.Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије 1820-1940*, Иконопис Врањске епархије,приредили М.Тимотијевић - Н.Макуљевић, Београд – Врање 2005, 11

[3] О реформама у Османском царству током 19. века и њиховим реперкусијама видети у : И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004 . О уметности и националној идеји код Срба : Н.Макуљевић, *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд 2006. 6-13

је био условљен и верским и црквеним реформама које су се, у поменутом периоду, одвијале у османском царству и балканским државама. У обнови црквеног живота на југу Србије и новослобођеним крајевима велику улогу су имали парохијски храмови. Храм Светог Николе у Шапранцу је пример парохијског храма чије су подизање спровели и финансирали припадници локалне заједнице, мештани села Шапранце и Дунбија.[4]

По својој архитектонској структури, црква у селу Шапранце припада типу једнобродних грађевина. Читавом дужином овог храма са јужне стране пружа се трем. Са источне стране цркве се налази плитка полукружна апсида. Црква је зидана од камена. Преко камена је нанет слој набијене земље и плеве, а затим је црква омалтерисана и прекривена белом бојом. Са северне и западне стране црква поседује сокл у виду камених плоча. Украс на црквеној фасади је присутан у виду орнамента истакнутог златном бојом који се пружа целом дужином изнад сокла на западној страни цркве. Трем је од спољног простора одвојен дрвеном оградом и гредама и заједно са наосом и олтаром је покривен кровом на две воде.[5] Улаз у наос цркве се налази са јужне стране и њему се приступа кроз трем. Изнад улаза се налази ниша са натписом о подизању храма. Поред улаза, постоје још два отвора на грађевини у виду мањих прозора, који се налазе на западном зиду и на апсиди. Звоник и парохијски дом се налазе са западне стране цркве. Према натпису, звоник је подигнут 1949. године.[6]

Унутрашњост храма Светог Николе у селу Шапранце се састоји од наоса и олтарског простора који су одељени иконостасном преградом. Под наоса је спуштен у односу на тло изван цркве за три степеника. Таваница је равна и урађена од дрвета. Предолтарски простор и олтар су симболично уздигнути у односу на под наоса за један степеник. Проскомидија и ђаконикон су наглашени у виду ниша у источном зиду олтара. Ова рашчлањеност источног зида олтара споља није видљива.

Иконостасна преграда у цркви Светог Николе је својим садржајем и функцијом прилагођена литургијским потребама, док је конструкцијом прилагођена димензијама ентеријера. Ово просторно и симболичко одређење се у шапраначкој цркви манифестовало у виду ниске трозонске структуре иконостаса. Оваква подела садржаја је условна с обзиром на положај великог крста на иконостасу, као и на одређени продужетак олтара на северном зиду у виду представе патрона храма. На северној страни постоји улаз у проскомидију, док саме бочне двери не постоје.

---

[4] За село Дунбија је данас у употреби назив Думбија.

[5] Могуће је да је трем касније конструисан и спојен са црквом заједничким кровом. Не постоје тачни подаци о обновама цркве.

[6] Документација Катедре за историју уметности Новог века, Филозофски факултет у Београду, Досије - Шапранце

Прву зону сликаног програма иконостаса цркве Светог Никола у Шапранцу чине царске двери, престоне иконе и икона Светог Јована Претече. У средишту ове зоне налазе се царске двери. На дверима се налазе четири сликана поља, у којима су смештене представе арханђела Гаврила и Богородице, голуб Светог Духа и представе старозаветних царева Давида и Соломона. Представе арханђела Гаврила и Богородице се налазе на нижем делу двери и заједно са голубом Светог Духа чине композицију Благовести. Протагонисти догађаја, арханђел Гаврило и Богородица, су окренути једно другом. Арханђел Гаврило у рукама има свитак и љиљан, док је Богородица насликана са рукама склопљеним на грудима у гесту молитве. У теолошком смислу Благовести на царским дверима представљају прву новозаветну евхаристичну представу, а тиме једну врсту увода у сликани садржај иконостаса.[7] Престони ред обухвата иконе Богородице са Христом и Исуса Христа Сведржитеља које се налазе са северне и јужне стране од царских двери. Икона Христа Сведржитеља приказује Христа како благосиља десном руком, док у левој држи отворено јеванђеље. У питању је свето јеванђеље по Јовану, и отворено је на 35. стиху 12. главе.[8] Престона икона Богородице са Христом је приказана у виду допојасне представе, са малим Христом у левом наручју Богородице. Присутност Светог Јована Претече у овако сведеном првом реду иконостаса има своје оправдање у иконолошкој вертикали иконостаса. На представи је дата допојасна фигура светитеља са крилима. Представљен је како држи сопствену главу у посуди, а у истој руци држи свитак са натписом из јеванђеља по Матеју, глава 3,2.[9] Свети Јован Претеча је пророк, крститељ и претеча Божанског оваплоћења, и као такав представља једну од најважнијих личности у оба завета.[10]

Представа патрона храма, Светог Николе, налази се на северном зиду цркве у виду проскинитара. Дрвени оквир за ову представу је урађен као продужетак прве зоне иконостаса. Свети Никола је, као и представе прве зоне иконостаса, дат у допојасној студији. Својом десном руком он благосиља, а левом придржава отворено јеванђеље.[11] Култ Светог Николе, као једног од најпоштованијих светитеља у хришћанском свету, је имао велики значај код православних Срба.[12] Велики број цркава је посвећен

---

[7] М.Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 54

[8] „Још је мало времена видело с вама; ходите док видело имате да вас тама не обузме; јер ко ходи по тами не зна куда иде.“

[9] „И говораше: Покајте се, јер се приближи царство небеско.“

[10] М.Татић-Ђурић, *Икона Јована Крилатог из Дечана*, Зборник народног музеја VII, Beograd 1973, 39-51

[11] Натпис је из јеванђеља по Јовану, глава 10,11. „Ја сам пастир добри; пастир добри душу своју полаже за овце.“

[12] Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, 81-82

овом светитељу. На икони Светог Николе у шапраначкој цркви уз саму доњу ивицу налази се приложнички запис. Није у потпуности очуван тако да се може разабрати име приложника, али је изгребана година када је икона приложена.[13]

Средишња зона иконостаса обухвата двадесет и две иконе. У ову зону иконостаса смештене су празничне иконе и иконе Христових апостола и јеванђелиста. У празничним иконама налазе се, од севера ка југу, представе Светог Георгија, Светог архангела Михаила, Светих апостола Петра и Павла, представа Свете Петке и Свете Недеље, икона Рождества Христовог, Васкресења Христовог, Крштења Христовог, Светог Трифуна и Светог Пантелејмона, Светог оца Прохора Пчињског и Светог великомученика Димитрија.

Свети Георгије и Свети Димитрије су приказани у уобичајеном иконографском маниру. Представе ових светих ратника уоквирују празнични ред са северне и јужне стране. Свети Ђорђе је на белом коњу и пробада копљем аждају, док је Свети Димитрије приказан на црвеном коњу како убија иноверног непријатеља.[14] Свети ратници су представљани још од средњег века као илустрација одбране хришћанства од велике опасности у виду иноверних непријатеља. Ово значење се током 19. века нарочито користило у програмском садржају иконостасних преграда на подручју јужне Србије које се налазило под турском влашћу.[15]

У средишту празничног реда, изнад царских двери, смештене су композиције Рождества и Васкресења Христовог. Икона Рождества Христовог, која се налази северно, приказује догађај који се одвија испред пећине где су приказани Богородица и Јосиф. Они клече, а у пећини се налази новорођени Христ окружен животињама. Са Богородичине стране у сцену се укључује пастир, док се витлејемска звезда спушта са небеса. Иконографска основа за ову представу је решење које је карактеристично за зографски модел иконописа. Догађај се описује у складу са саветима из сликарских приручника тзв. ерминија.[16] Васкрсење Христово налази се са јужне стране празничног ред, изнад царских двери. Христов тријумфални излазак из гроба одвија се у присуству уснулих римских војника и арханђела Гаврила.

---

[13] На запису „...прило'н г. стон сосѣ ьадом его стефанове 18“ могу се видети само прве две цифре. Документација Катедре за историју уметности Новог века, Филозофски факултет у Београду, Досије - Шапранце

[14] Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, 74-76

[15] Упореди: И.Зарић, *Свети Георгије, Свети Димитрије*, у: Иконопису Врањске епархије, Београд – Врање 2005, 188-191. Н.Макуљевић, *Литургика, симболика и приложништво: Иконостас цркве Свете Тројице у Врању*, Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008. приредио Н. Макуљевић, Врање 2008.83,96

[16] М. Медић, *Стари сликарски приручници* II, Beograd 2002, 588-589.

Свети Прохор Пчињски има важно место у програмима иконостаса на југу Србије.[17] У цркви Светог Николе у Шапранцу он је приказан на јужној страни празничног реда. Допојасна представа је дата у великосхимничкој одежди. Свети Прохор десном руком благосиља, док му на левој висе бројанице. Култ Светог Прохора Пчињског је био изузетно развијен на југу Србије и његов манастир је представљао јако ходочасничко стециште.[18]

У апостолском реду друге зоне иконостаса постоји по шест икона са северне и јужне стране, са тим да су по две апостолске иконе издигнуте за ред изнад због места које запрема подножје великог крста.[19] Са северне стране се налазе иконе Светог апостола Андреје, Светог јеванђелисте Марка, Светог јеванђелисте Јована, Светог апостола Петра, док се у реду изнад налазе Свети апостол Тома и Свети апостол Јаков. Са јужне стране у апостолском реду се налазе Свети апостол Павле, Свети јеванђелист Матеј, Свети апостол и јеванђелист Лука и Свети апостол Симон Зилот. У реду изнад налазе се иконе Светог Апостола Вартоломеја и Светог апостола Филипа.

На врху иконостаса налази се крст са представом распетог Христа. У подножју крста се налази Адамова лобања, а бочно од ње симетричне представе змајева. На крацима крста, на њиховим крајевима, налазе се представе јеванђелиста. Осим Матеја, остали јеванђелисти Лука, Јован и Марко дати су у виду својих симбола, крилатог бика, орла и крилатог лава. Иконе Богородице и Светог Јована Богослова се налазе са стране великог крста. На врху се крст завршава голубом, као симболом Светог духа. Распеће, као централни догађај искупљења Христовог, потенцира евхаристични литургијски карактер и представља најјаче истакнути визуелни топос иконостаса.[20] Елементи попут јеванђелиста на крацима крста и змајева у подножју су у сагласју и објављују тријумф хришћанске вере.

Сликани програм иконостаса цркве Светог Николе у Шапранцу, иако у нешто редукованом виду због димензија цркве, представља заокружену сликарску целину која функционише у складу са литургијским потребама и радњама. Иконостас цркве Светог Николе представља складно уобличену целину и у систему приложништва, на релацији верник - црква. Веома битан показатељ приложничке традиције и праксе налази се на самом иконостасу у празничном и апостолском реду. Све иконе у празничном реду поседују приложничке натписе. И на иконама апо-

---

[17] *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008*. приредио Н. Макуљевић, Врање 2008. 61-63

[18] Л.Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 26-28

[19] Због ниске таванице цркве Светог Николе дошло је до дислокације апостолског реда и спуштања великог крста.

[20] М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 330-331

стола Андреје, Петра, Павла и јеванђелиста Марка, Јована и Матеја постоје записи о парохијанима који су приложили те иконе.[21] Поштовање црквене хијерархије имало је утицај и на прилагање и завештање икона цркви.[22] У шапраначкој цркви само у првој иконостасној зони нема потписа приложника, са изузетком иконе патрона храма у продужетку иконостаса, чији је приложник потписан. Потврда наставка приложничке праксе и између два светска рата налази се у натпису на икони Свете мати Параскеве из 1937. године.[23]

Испод престоних икона и иконе Светог Јована Претече окачене су тзв. целивајуће иконе. Мањих димензија, ове иконе се тематски у потпуности поклапају са иконама испод којих су закачене. Ове иконе имају функцију „proskynesis" икона које служе за клањање верника и њихово целивање. Оне су покретне и на одређене празнике у години су мењале место и биле постављане на целиваоник.

На северном зиду цркве постоји и урамљени графички лист са представом Светог Прохора Пчињског. Ова представа додатно потврђује присуство веома поштованог култа овог светитеља.

Сликари икона на иконостасу цркве Светог Николе нису потписани ни на једној икони. У периоду од 1830. године до краја 19. века године на подручјима Врањске епархије, којима припада и црква у селу Шапранце преовлађује зографски модел иконописа.[24] Иконописци су стизали из крајева око Самокова у данашњој Бугарској и из јужних крајева, са тла данашње Македоније. У областима око Трговишта где се налази црква Светог Николе претежно раде македонски мајстори. Током шесте, седме и осме деценије 19. века у околини је нарочито активна група зографа из дебарског краја. Међу њима су најзначајнији Аврам Дичов,[25] Вено Илиевич, Зафир Василиевич и Блажо Дамјанович. Истицање традиције, као потврда исправности православног црквеног учења била је основа за зографски начин сликања. Зографи су следећи упутства из приручника – ерминија комбиновали средњевековну традицију и ре-

---

[21] Документација Катедре за историју уметности Новог века, Филозофски факултет у Београду, Досије - Шапранце

[22] О социјалним моментима приложника и зависности програма иконостаса од висине прилога видети у: Н.Макуљевић, *Литургика, симболика и приложништво: Иконостас цркве Свете Тројице у Врању*, Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008. приредио Н. Макуљевић, Врање 2008. 102-105

[23] Документација Катедре за историју уметности Новог века, Филозофски факултет у Београду, Досије - Шапранце

[24] Н. Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије 1820-1940*, Иконопис Врањске епархије, приредили М.Тимотијевић - Н.Макуљевић, Београд – Врање 2005, 21-30.

[25] Аврам Дичов (Дичевић) је син Димитрија Крстевича - Дича зографа, једног од најпознатијих мајстора из дебарског краја које је одрадио веома репрезентативне иконописачке радове у Врањској епархији, међу које спадају и дела у Врањској Саборној цркви.. О њему видети:

формисану православну уметност. Значај зографског начина сликања је био велики, нарочито у срединама где је услед опадања моћи Османске империје долазило до поновних покушаја исламизације хришћанског становништва.

*

Књиге и богослужбени предмети су важан извор за тумачење црквене историје, приложничке праксе и целокупног живота унутар парохијске заједнице. У црквеном инвентару је сачувано дванаест црквених књига, од чега су неке штампане средином 19. века. Међу тим књигама су најстарије: Минеј, штампан 1841. године, Требник, на коме је руком записано да је изашао у Београду 1858. године, Јеванђеље Новога завета, које је штампано 1858. године у Цариграду и Антологион, штампан у Московској синодалној типографији 1861. године. На Цариградском јеванђељу је остављен запис „**Ова књига купи народ за цркву Светог Николе у Думбиј и Шапранце са јепитроп Стоилко Јованов из Село Шапранце и помоћник Стојмен Тасић из Село Дунбију за гроша 74. седамдесет и четири. 9. Маија. 1896. године**“. Запис на Минеју из 1841. године „**Овај минеј донео је од Срп. Митрополије скопске Димитрије Ристић учитељ барбатачки 1898, 6 јула Барбаце**“ указује на значај постављења српских митрополита на трон Скопске православне митрополије крајем 19. у почетком 20. века и њихов утицај на црквена, школска и политичка питања у крајевима који још нису били ослобођени од турске власти .[26]

Престони крст је двостран и састоји се од дрвеног крста и металног оквира са пет перфорираних поља са сваке стране. У централним деловима дрворезбом су урађене представе Распећа и Крштења Христовог, док се у мањим околним пољима налазе представе јеванђелиста. На стопи крста постоји флорална декорација која је изведена искуцавањем лима. На овом крсту не постоји приложнички запис. Облик и изведба овог крста одговара раду кујунџиских радионица које су постојале и радиле на овим просторима током 19. века.[27]

У скромном црквеном инвентару налази се и дискос,[28] неколико кандила која су стајала на иконостасу, са представом Распећа Христовог

---

[26] О српском националном програму на подручјима тзв. Старе Србије, видети у: М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999. 69-78, 133-147

[27] В. Даутовић, *Ризница цркве Свете Тројице у Врању*, Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858 – 2008, приредио Н. Макуљевић, Врање 2008, 162-165

[28] Такође са приложнички натписом. **„дунбие поклони младен митровић из дунблие храму св. Николе 1907 го“**. Документација Катедре за историју уметности Новог века, Филозофски факултет у Београду, Досије - Шапранце

које је урађено техником искуцавања. За литургијске и литијске потребе у цркви почетком 20. века су приложене рипиде и крст које на себи такође имају приложнички запис.

Као веома значајан део, у ризници цркве Светог Николе у Шапранцу налазе се реликвијар у виду кутије, назван „мошти“. Овај део црквеног реликвијара је веома карактеристичан за неке делове Врањске епархије. Служиле су за прикупљање храмовних прилога.[29] Веома репрезентативно украшени примери „мошти“ налазе се у Саборној цркви у Врању, у истоименој цркви у селу Света Петка, у цркви Светог Јована Богослова у селу Шаинце и целу Тесовиште. Кутија „мошти“ из Шапраначке цркве има у себи честицу у виду дела кости која се налази унутар кутије урађене од искуцаног лима.[30] На кутији постоји рупа овалног облика кроз коју се може видети честица. Од украса на „моштима“, из цркве Светог Николе, постоје вегетацијски и геометријски мотиви и искуцани крст. Ови мотиви су били нарочито груписани око отвора кутије.

Црква Светог Николе

[29] Н. Макуљевић, *Иконопис у храму*, Иконопис Врањске епархије, приредили М. Тимотијевић - Н.Макуљевић, Београд – Врање 2005, 39

[30] Остале наведене „кутије мошти“ из Врањске епархије су урађене од дрвета.

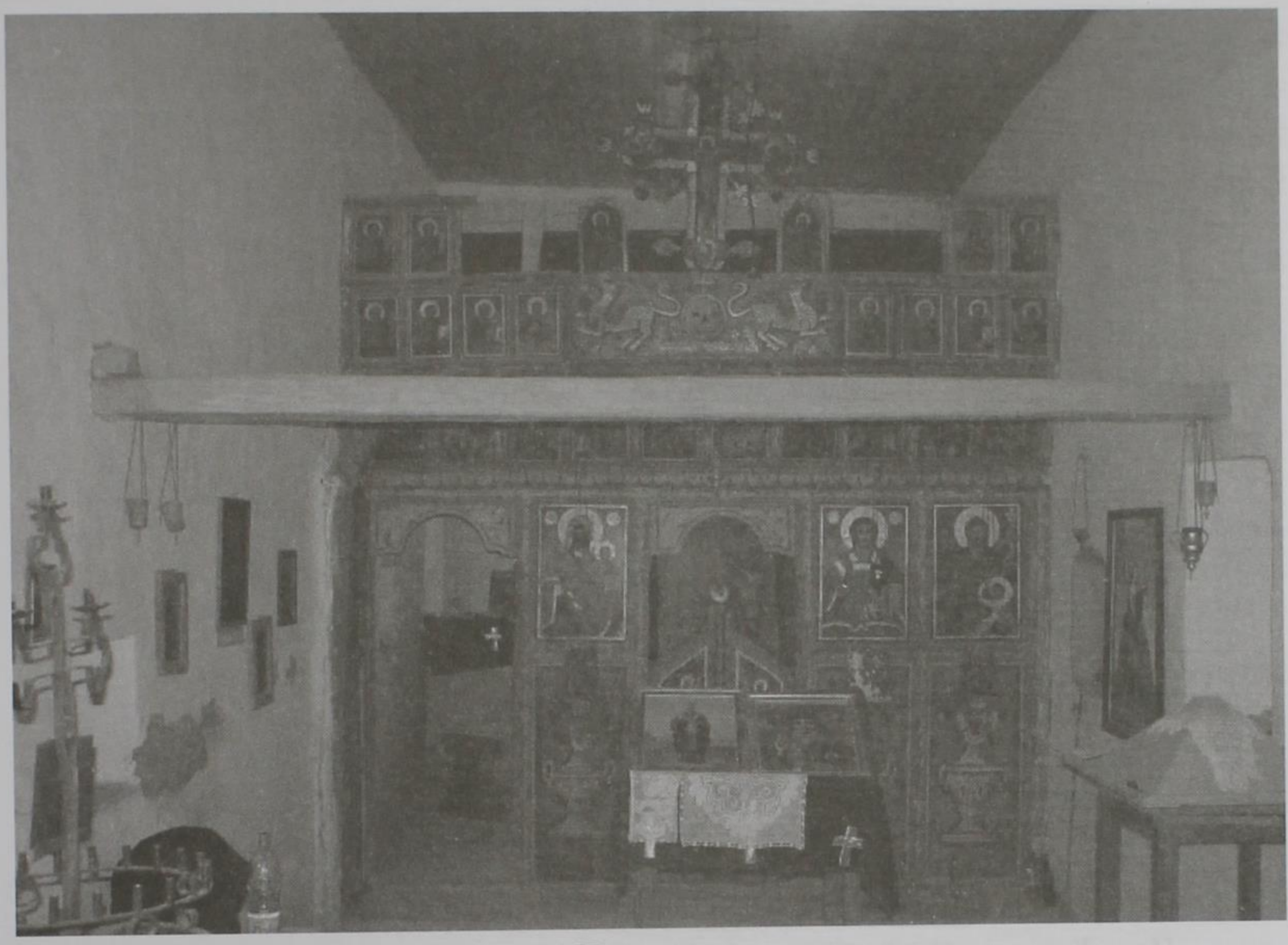

Иконостас

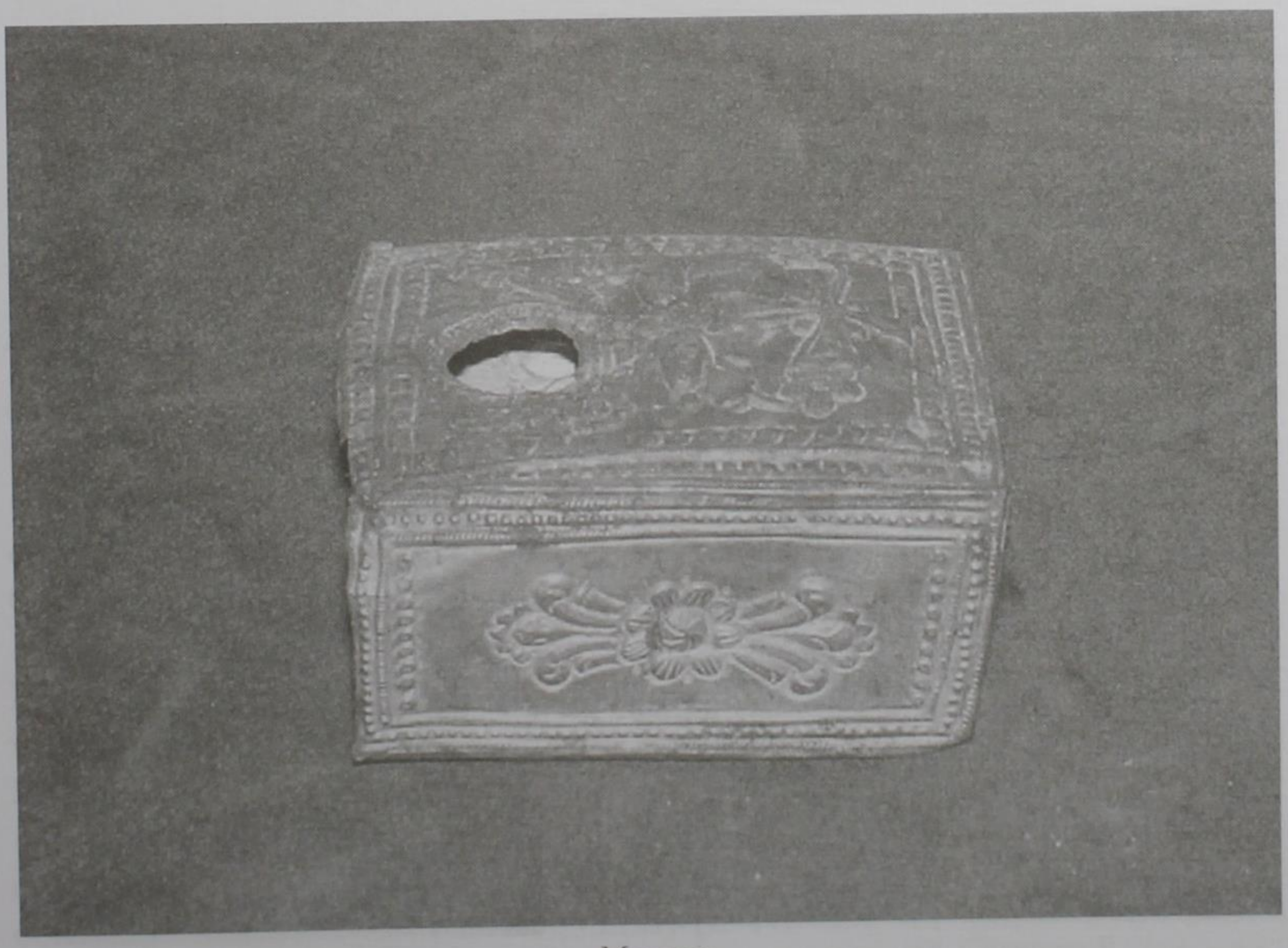

Мошти

Исус Христос Сведржитељ

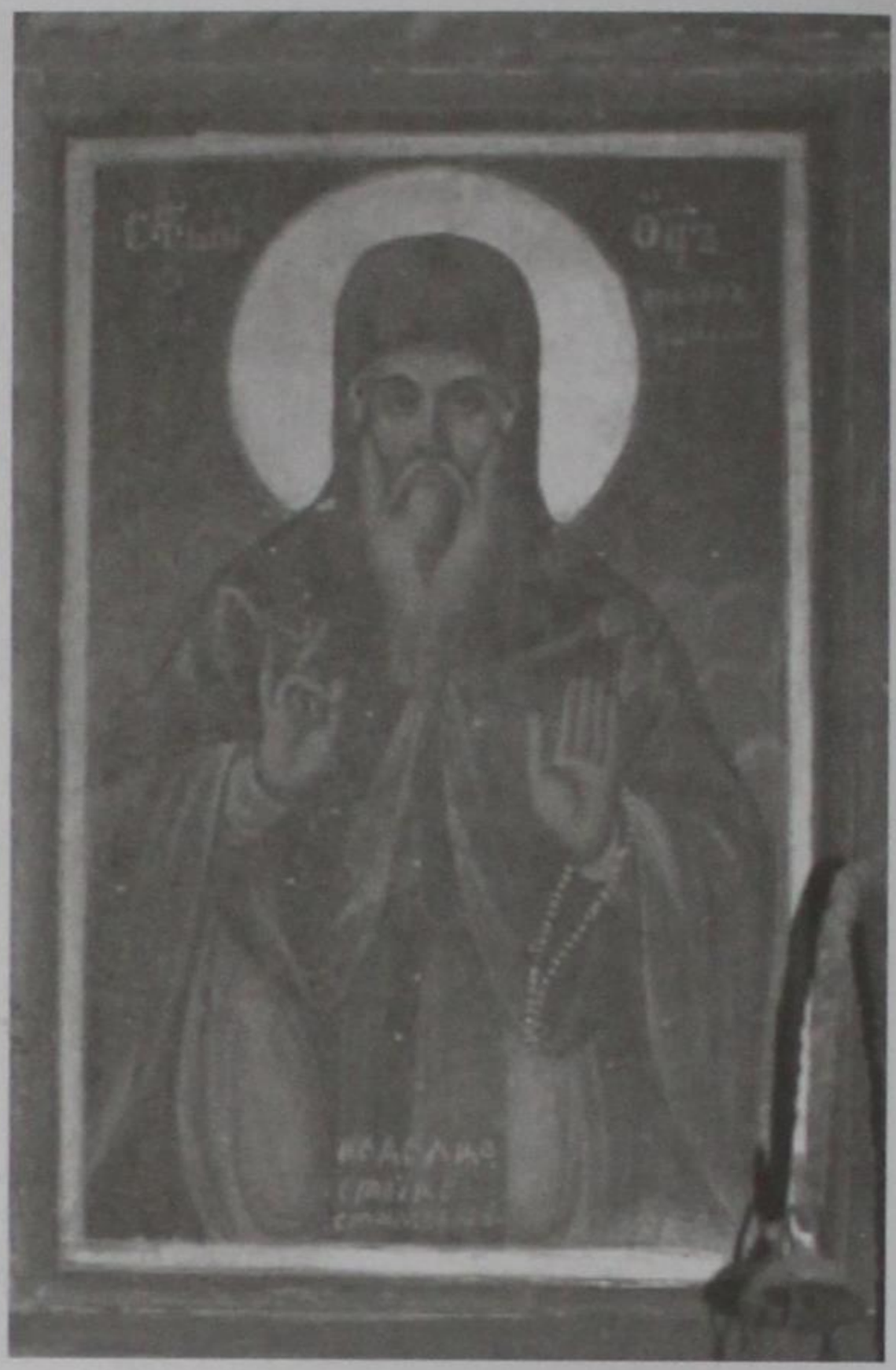

Свети Прохор Пчињски

Васкрсење Христово

Свети Никола

Велики крст

Summary

Milioš Stanković

THE CHURCH OF SAINT NICOLAS IN THE VILLAGE ŠAPRANCE

The Church of Saint Nicolas in the village Šarpance, the municipality Trgovište, belonged to Serbian Orthodox Church Eparchy of Vranje. The church was built up in 1873m due to efforts of villagers from Šarpance and Dunbi. The illustration of iconostas and decoration of church have been left without precise data; nevertheless, according to kept data it was done at the end of 19th century. Due to more liberal regime to Christian communities in Ottoman imperia which came as the result of reforms established in 40' s of 19th centuries, causing constructing of new holy places as the church of Saint Nicolas. The period of constructing the church is parallel with the attempts of national and religious revival done by Principality and, later, the Kingdom of Serbia on the area where Serbs lived under Ottoman government at the end of 19th and first years of 20th century. The most important elements during constructing the Saint Nicola's Church were funds and contributions of local community. Social status and economy power and strength of Orthodox – members of this parish caused the supplying and decoration of the church with

iconostas. Using decorated part of the iconostas and donors' superscriptions on icons and books there can be partially seen the activity of numerous donors for constructing the church. As part of praxis of contributors and donors of Saint Nicola's Church in the village Šarpance very significant reliquary item presents the box for „relics". The specified specific element of contributed reliquary was specific for a few Orthodox parishes in the vicinity of Vranje.

The painted-decorated program on iconostas of Saint Nicola's Church is in alliance with opinions and beliefs if Zographic type and model of icon inscription (zograf(os) in Greek means "painter" (from zoe="life" and grafos="scribe", possessing wonder-working powers). Determining tradition as the baseline of religious reform, the painters participated in defense of Orthodox residents against domination of Islam. The noticeable impact on donors and church constructors came from well-known cult place in the surrounding, the monastery of Saint Prohor Pcinjski. The specified impact can be monitored in painted program of iconostas, where the Saint Prohor was highlighted as the part of iconostas line for Holy and Saint's day.

УДК 94(497.11)“1843”(093.3)
821.111.09-992

Адић Весна

ЈУЖНА СРБИЈА У ПУТОПИСУ „A YEAR WITH THE TURKS, OR SKETCHES OF TRAVEL IN THE EUROPEAN AND ASIATIC DOMINIONS OF THE SULTAN“ ВОРИНГТОНА ВИЛКИНСОНА СМИТА

Путописна литература, упркос свом субјективном и углавном политички ангажованом карактеру, увек садржи и одређену количину објективних чињеница које је путописац, сусревши се са разним народима и пределима, успео да забележи а каткад и ликовно скицира. Осим тога, чак су и идеолошка призма, очигледне и мање очигледне предрасуде и готови конструкти са којима путник долази на своје одредиште, сами по себи драгоцено сведочанство о zeitgeist-у и специфичним историјским условима у којима путопис настаје.

Доступност огромног корпуса овакве грађе за ширу интернационалну научну јавност била је до скоро веома ограничена, јер су многе публикације егзистирале у свега неколико примерака, коришћених само од стране локалних истраживача. Међутим, најновијом технологијом, дигитализацијом библиотечких фондова широм света, током које се стара и ретка литература скенира а потом поставља на интернет странице, многи до сада непознати или готово непознати извори, постају доступни на веома брз и једноставан начин.

Захваљујући истраживању професора Ненада Макуљевића, спроведеним током писања монографије „Саборни храм Свете Тројице у Врању”, пронађен је дигитализовани путопис једног од многих Британаца који су се поводом кризе изазване Источним питањем упутили на Исток - Воринтона Вилкинсона Смита, који неколико година проводи у Отоманској империји као стипендиста универзитета у Кембрицу.

Иако Смит спроводи истраживање првенствено као магистрант из области геологије, његово путовање има и многе друге циљеве. Позната је и документована чињеница да су западне земље, а поготово велике колонијалне силе каква је била Британија, источним земљама прилазиле са

одређеним економским и стратешким интересом, те се и свака посета стручњака простору Оријента може посматрати и као политички потез или врста мисије намењене учвршћивању положаја на Истоку. Отуда, у Британији настаје велики број путописа управо током 19. века, у време када се услед заоштравања кризе у међународним односима приближава Кримски рат, и када се Енглеска мора позиционирати у односу на сукобљене стране, Русију и Турску, тако да најбоље заштити сопствени интерес.

Тај интерес из британске перспективе значио је одржавање *status quo*-а у расподели силе на подручју Европе и Мале Азије. Страхујући да ће крахом Османског царства доћи до превеликог и по њих штетног руског утицаја, Енглези, а посебно њихова аристократија укључена у апарате британске колонијалне власти, подржавају Отоманску империју и Турке као њен владајући народ. Како је то формулисала Марија Тодорова:

> „..владалачка нација у настанку признаје већ афирмисану. Ова склоност изражена је у великом делу путописне књижевности и свакако је постојала и код енглеских амбасадора на Порти, чији је начелни став према отоманској владајућој класи био пун наклоности, чак одобравања“[1]

Зато никако не може бити говора о карактеру незаинтересованог посматрача који Смит себи додељује објашњавајући у уводу књиге њену намену – тим пре што је путопис објавио баш уочи Кримског рата 1854, десет година након повратка у домовину:

> „Предстојеће странице имају за циљ да дају јасан и недотериван извештај о путу кроз Турску и карактер њене популације. У време актуелне кризе, популарно мишљење стало је на страну Османлија; али пре би се рекло због антагонизма према Русији, него због искрене симпатије према Турцима; и мој примарни циљ јесте да изложим... све оне тачке које се указују пажњи незаинтересованог истраживача, а које би нас оспособиле да проценимо јесте ли или не турска нација заслужила подршку.“[2]

Као што Смитова позиција нипошто није овако непристрасна, тако, наравно, ни Турци не гаје илузије о томе шта његова посета својим већим делом представља – а она је, осим процене карактера самих Турака, подразумевала и проучавање положаја и особености мањинских народа јер,

---

[1] Марија Тодорова, Имагинарни Балкан, Београд, 1999, 162.

[2] Warington Wilkinson Smyth, A Year With the Turks, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan, New York, 1854, preface I.

„..питање мањина – чије су „интересе“ Силе, свака на свој начин, тврдиле да штите и представљају – стајало је уз само средиште целокупне европске политике на Истоку. Јевреји, Грци и руски православци, Друзи, Черкези, Јермени, Курди, различите мале хришћанске секте: сви су они проучавани, за све њих прављени су планови које су цртале европске силе, импровизујући колико и конструишући своју политику према Оријенту.“[3]

Вероватно не без свести о оваквој политици, сви Смитови османски домаћини, како они који га угошћују на дугом путу кроз азијски део царства који овде нећемо пропратити, тако и они са којима у Истанбулу склапа договор о заједничком путовању кроз Јужну Србију, максимално се труде да на енглеског посетиоца оставе што бољи утисак, као и да га обавесте о карактеристикама својих мањина или „Ђаура“ – „неверника“, пре него што о њима сам формира било какав суд.

У предстојећем току рада пратићемо Воринтона Вилкинсона Смита кроз ону деоницу пута која пролази кроз данашње крајеве Јужне Србије, и упознати неке од карактеристика те области, а посебно изглед, обичаје и односе етничких скупина које је насељавају. Такође, уочићемо веома јасно наглашену Смитову наклоност према турској управи која оцртава горе наведене прилике периода у коме је дело настало. Надамо се да ће овај скромни извештај о новом путописном извору допринети бољем познавању историје и културе Југа Србије.

ДОЛАЗАК У ЈУЖНУ СРБИЈУ – ВРАЊЕ И ЛЕСКОВАЦ

Енглески путописац се нашим крајевима бави у последњем делу књиге, на неких четрдесетак страна, које обухватају део његовог спорог и дугог повратка кући, након готово годину дана путовања кроз Османско царство. Његов успон ка северу почиње у Истанбулу, у касно лето 1843. године, када паробродом креће према Солуну и ту упознаје своје сапутнике кроз данашњу Јужну Србију, војнике на повратку са службе - Махмуд бега из Врања и Бећир агу из Лесковца. Осим Турака, истим бродом путује и већи број Албанаца, и том приликом Смит сазнаје за устанак албанског становништва који је избио око Скопља и проширио се на север. Како се показује у даљем току путописа, овај догађај ће потпуно обележити читав извештај проласка кроз Врање и Лесковац, оставивши нас са нешто скромнијим описима архитектуре или крајолика. О виновницима побуне, албанском народу, Смит изриче следећи суд:

---

[3] Едвард Саид, Оријентализам, Београд, 2008, 259.

„...та неотесана нација коју ми у Европи називамо Албанцима, иако су у Турској познати једино као Арнаути а сами себе зову Шиптарима ствара питорескни ефекат својим карактеристичним „фустаном“ или белим килтом, раскошним гривнама и дугим пушкама пребаченим преко рамена.“[4]

С обзиром на то да немири још увек трају, приближавање путника крајевима данашње Јужне Србије представља опис бојажљивог прикрадања испуњеног страхом и ишчекивањем. Трећег септембра 1843, према Смитовом дневнику, када се налазе до само два дана јахања од Врања, заустављају даље напредовање да би сачекали извештај гласника послатог у извидницу. Од тог тренутка почиње део књиге за нас од великог значаја, из кога ћемо, ради веродостојности, многе одломке изнети у целости.

„Коначно, око поноћи, стигао је очекивани гласник, а са њим и жалопојке и црне слутње. Није био у стању – рекао је – да уђе у град: иза сваког дрвета и сваке стене у његовој околини стајао је по Арнаут са својом дугом пушком. Све што је у најближем селу успео да сазна јесте да се током јутра у Врању одиграо сукоб током кога је убијено неколико Турака. Паша се такође повукао и затворио у Серај, а нападачи су само чекали појачање да га нападну.“[5]

Упркос овако неповољним вестима, скупина се спрема да настави пут, али албански водич одбија да крене уз објашњење да „он најбоље зна своје суна̇роднике“. Пут бива настављен у два сата ујутру, пре сванућа, а јутро са собом доноси леп призор на град, али и наставак немира:

„Када је свануло пред нама се пружао призор лепе земље брда и шума, а иза тога широка долина реке Моравице у којој лежи Врање, са задње стране надвишено планинама, настањеним арнаутским селима, и са северозападне стране приљубљеним већем планинском венцу Кара Даг (Црне планине). Ускоро смо почели да се спуштамо до места са кога је град видљив, живописно постављен на улазу у клисуру која се стрмо уздиже са његове северне стране. Баш док смо ми уживали у призору, до нас су допрли спорадични пуцњеви, и у мени се јавила мудра жеља да идем заобилазним путем и избегнем уједно и место и сукоб који за мене нису ни од каквог значаја. Али било је јасно да су, судећи по добијеним информацијама, путеви блокирани, и залутали појединац би могао пре да настрада. Поврх тога, нисам могао лако да се одвојим јер су

[4] Smyth, A Year With the Turks, 162.
[5] Smyth, A Year With the Turks, 181.

сви коњи припадали истој особи. Све у свему, тихо смо наставили да опробамо срећу, прешли неке плитке баре из којих се црпи со, уплашили мештане малог села који не размишљају ни о чему осим о Арнаутима, и чим смо угледали пар злослутних посетиоца који галопирају преко поља испаљујући хице из пиштоља, зауставили смо даље напредовање неколико километара од града, у малој дервишкој текији.“[6]

Након што од дервиша сазнају да је у околини још увек све мирно и да нема реалне опасности, Смит са сапутницима одлази одатле, не остављајући ни најкраћи опис дервишког станишта, и они убрзо одлучују да уђу у опседнути град, у коме затичу многобројне групе Албанаца:

„Постојало је нешто узнемирујуће у погледу Врања, док смо се пробијали кроз стазе његовог предграђа: свака врата, свака радња, сваки прозор били су затворени, и понекад, уместо да на нас провирују радозналим очима, бивали смо циљани са нишана пушчане цеви. Неке од улица биле су потпуно напуштене, док су се у осталим тискале групе дивљих и прљавих Арнаута. Изгледали су веома живописно – адекватно за мотив Салватора Росе; али њихови фустани нису били промењени вероватно годину дана, „снежно бело прслуче и рутави огртач“ очигледно су послужили за многе биваке у разним временским приликама, а гривне које су некада блистале златом и пурпуром, сада су биле укаљане и избледеле, или замењене увојима од грубе вунене тканине.“[7]

„Сваки је држао своју дугачку, месингом оковану пушку у руци, док је за појасом имао два огромна пиштоља и ханџар или јатаган. Било је финих физиономија међу њима, али врло мало класично Грчког изгледа; њихове очи су биле мале и продорне, лица нешто блажег израза и са њиховим добро грађеним удовима, која су сведочила о издржљивости и снази, и са косама и брадама ретко црним, били су остављени ветру и временским приликама на бригу. Са изузетком фустана и доколеница – гамашни, остатак њиховог изгледа био је типично турски; али већина њих имала је око главе белу мараму везану на специфичан начин, тако да је формирала мали турбан и падала са стране преко оба уха. Постојало је нешто својствено њиховом изгледу и држању, што се разликовало како од углађене гордости Турака тако и од лукаве прилагодљивости Грка и одавало на први поглед другачију расу људи, не мање храбру и предузимљиву од њихове полубраће Албанаца на страни ка јонским острвима, али суровију и задртију, с обзиром на то да су непопустљиве

[6] Smyth, A Year With the Turks, 182-183.
[7] Smyth, A Year With the Turks, 184.

присталице ислама. Наставили смо да јашемо бојажљиво као мишеви и с времена на време неки од радозналијих су нам постављали питања.“[8]

Успевши да успоставе мирну комуникацију са побуњеницима, путници успевају да прођу безбедно кроз предграђе и домогну се унутрашњости Врања:

„Одахнули смо помало када смо прешли на неутралан терен града, с обзиром на то да га још увек није окупирала ниједна страна, и онда смо угледали групе Турака слично опремљене и спремне за акцију. Неколико их је препознало Махмуд бега и један који је до тада седео бос на огради, отрчао је, уз радост и журбу неуобичајену за Османлије, да обавести остале о повратку војника.“[9]

Заједно са бегом, Смит се упућује ка његовом конаку, у коме се упознаје са обичајима и изгледом турског становништва у овим крајевима, а делимично и са турским приватним животом и простором, у оној мери у којој је то било доступно једном странцу у традиционалном и патријархалном османском царству.

„Кроз неколико минута нашли смо се испред скромне капије, кроз коју смо ушли у двориште, где смо, оставивши најпре коње, раширили привремено ћилим, где је Махмуд сео са нама и попушио лулу пре него што је посетио жену и децу – што је, очигледно, био уобичајени начин понашања који је служио да укућанима скрене посебну пажњу на домаћинов повратак. Махмудов син, згодан момак од неких тринаест година, изашао је да га дочека, и био поздрављен од стране свог оца (као што је уобичајено у присуству гостију) у тако хладном маниру да сам помислио како је то вероватно млади слуга. Међутим, када је Махмуд крочио у харем, изгледало је да је његова прва намера да збаци круту униформу низама и одене се више у складу са навикама и климом земље; јер вратио се убрзо у укусном оделу од сиве тканине, опшивене црним ширитом, преко којег је носио крзнени кафтан пурпурне боје, украшен златним тракама; и ова трансформација двоструко је оплеменила његову појаву.“[10]

Одлазећи да се, као угледан грађанин и војник, посаветује са пашом о могућим начинима отклањања опасности, Махмуд бег оставља Смита у кругу своје породице и пријатеља:

---

[8] Smyth, A Year With the Turks, 185.
[9] Smyth, A Year With the Turks, 186.
[10] Smyth, A Year With the Turks, 186.

„Када је отишао, са нама је остао рођак бледог лица, који је, схвативши да својим углађеним али слабим брковима не може постићи милитантан изглед, покушао да надокнади недостатак повећавши величину турбана, и заденувши за широк појас такав арсенал пиштоља, ножева, арбија и других ратничких реквизита, који су готово заклањали поглед на ситног човека који је иза њих гестикулирао. Он нам је приповедао како су Арнаути већ извесно време били незадовољни обласним управитељем и како је, дан пре нашег доласка, омања свађа на имању у близини града проузроковала наоружавање Турака, са једне, и Арнаута, са друге стране; и исход тога је био да су, након рањавања или убиства око шеснаест Турака у окршају, Арнаути у великом броју сишли са околних планина, одлучни да пре него што се разиђу, покажу своју снагу да ли самом Паши или уједно и њему и граду – није још било јасно.“[11]

Како се Махмуд бег вратио са истом причом, а његова тренутна резиденција лежала на нишану јединог топовског места у серају, он организује премештање домаћинства у други конак ка центру града, а Смита, који се спрема да настави даље, убеђује да није безбедно путовати још извесно време. Он му нуди своје гостопримство, како Смит бележи, следећим речима:

„Пријатељу, немој настављати даље – опасност нас окружује, али ако буде по вољи Алаховој, брзо ће проћи. Нас двојица смо већ многе миље превалили као сапутници и ја сам научио нове ствари. Хришћани из ваших, западних земаља нису нужно као већина наших неверника (Ђаура) – пијанице, варалице и лажови. Ја сам убеђен да то како себе називамо није пресудно за наклоност Алахову, нек је хваљено име његово! Без обзира на то да ли за себе кажемо да смо муслимани или хришћани, само нас наша дела могу учинити прихватљивим за Алахову милост. Дођи, дакле, у моју кућу; бићеш као мој син колико год ти сматраш да треба да останеш; и никаква ти се невоља неће десити докле год смо ја и моји на безбедном.“[12]

У духу истог наглашеног пријатељства, Смит прихвата гостопримство, захвалан „ не само због гостољубивости указаној мени као странцу, већ и због прилике да се боље упозна са животом у домаћинству овог енигматичног народа.“ Он нам на овом месту оставља детаљан опис конака угледног врањског Турчина:

„Кућа у коју смо се преместили, иако не сасвим у складу са нашим старим идејама о оријенталној раскоши, била је леп примерак ре-

[11] Smyth, A Year With the Turks, 187.
[12] Smyth, A Year With the Turks, 188.

зиденције спахија, или сеоског племства овог дела европске Турске. Из уске улице, насупрот којој је нешто ниже текао хитар поточић, сливајући се са планине, наишли смо на велику дрвену капију отворену у каменом зиду десет стопа висине и, прошавши кроз њу, нашли смо се у великом ограђеном дворишту, које је чинило први део имања. Са леве стране пружале су се штале и дворишне зграде, а са десне се путем мале поплочане стазе стизало до конака подигнутог неколико степеника изнад нивоа дворишта. Конак или апартман за госте, састојао се од две собе у приземљу у чијем је продужетку била просторија која је служила као привремена штала за гостинске коње. Већи део дворишта заузимала је башта ограђена колцем и украшена дрвеним павиљоном, уздигнутим пар стопа изнад земље. Грожђе које је висило са дрвеног решеткастог крова било је доброг квалитета, али сама башта је подсећала на нераскрчено шипражје. Други део куће – харем, или приватни апартман за породицу, наравно, недоступан је странцима и надгледан на сличан начин као будоари западноевропских дама, отворен само за рођаке, неколико блиских пријатеља и хоџу, или учитеља деце. У њега се улазило кроз дрвену капију пробијену у зиду која га је раздвајала од конака, а састојао се од неколико соба у приземљу, са излазом на још једну башту, што је све било засвођено ниским и повијеним кровом. Главна соба конака, у поређењу са сличним рангом у Европи, јесте прилично жалосно место. Три мала прозора, око једне стопе изнад земље, некада су пропуштала светло кроз масни папир, али је сада кроз њих ваздух обилније допирао јер су окна углавном висила у тракама: са спољне стране постојали су капци, који, иако нису добро дихтовали, беху веома корисни током ноћи као заштита од свежег ваздуха. Испред врата са унутрашње стране било је остављено око четврт лакта земљаног пода у виду предсобља у коме се остављају ципеле и чизме; а остатак собе се састојао од пода подигнутог око шест инча и покривеног похабаним тепихом. На једном зиду постојао је ред клинова на којима су били држачи за пиштоље, узде и сличне ствари; а изнад њих су се налазили ормани са катанцима, где је мој пртљаг одлаган неколико пута приликом одлазака у шетње. У таквим стуацијама, кључ би ми био уручен уз озбиљан израз лица мог домаћина који је наглашавао да 'то није' надао се 'због спречавања крађе, већ да се не би помешало са туђим стварима'. Поред свега наведеног, у соби су била и два јастука која су служила да гости ослоне леђа док седе на поду, и са њима се завршава набрајање намештаја у нашем апартману".[13]

У описаном окружењу и у друштву бегових најближих пријатеља, Смит има прилику да присуствује низу церемонијалних посета којима

[13] Smyth, A Year With the Turks, 188-190

грађани Врања желе добродошлицу војнику повратнику, који је уједно и локални земљопоседник:

„Поздрављање је увек било хладно и углађено, и опис једне посете биће довољан да се дочарају и све остале, с обзиром на то да је било врло мало одступања од уобичајеног понашања. Чим би се гост појавио на вратима, Махмуд бег би скочио са пода, док би придошлица изувао ципеле на улазу и одговарао „Алејкум селам“ на управо му упућено „Селам алејкум“. Домаћин и његов познаник би се затим загрлили на театралан начин, нагињући главу једно другом преко оба рамена образ уз образ, сво то време одржавајући сталожен израз лица. Током загрљаја би домаћин у хладном и формалном маниру упитао „Како си, да ли те служи здравље?“, на шта би у истом свечаном тону, и уз благи наклон главе добијао одговор „Хвала на питању, добро; хвала Богу!“ Оба саговорника би тад села и гост би био поздрављен од свих присутних, тако што би један по један стављали руку на груди а затим на усне и након тога изговорили „Добро јутро“ или „Добро дошао“ на шта би гост морао да одговори сличним гестом уз „Нек вам је са срећом“ Када би се сви сместили, луле би биле свеже напуњене и упаљене уз помоћ ужареног угљевља принесеног финим малим машицама, неколико шољица вруће горке кафе било би донето на месинганом послужавнику и тако би се завршила церемонија примања госта. Приметна разлика постојала је само ако би пристигла особа била много вишег или нижег угледа од мог домаћина. У првом случају, он је устајао са неуобичајеном ревношћу, назувао горње ципеле и излазио испред врата да дочека госта; такође, није се нагињао да га загрли док овај то први не би учинио; а када би ушли у собу, он би госту уступао своје место у углу и остајао да клечи, док му гост не би понудио да седне. Када би дошао неко нижег угледа, домаћин није сваки пут устајао, већ би узвратио поздраве и понудио госта да седне.“[14]

После заморних и ентузијастичних описа турског седа и извештаја о опхођењу Турака према њему као Енглезу, као и претресања бегових прича са путовања, на ред долази извештај о актуелном сукобу Албанаца и Турака:

„Ипак, најважнија тема разговора било је тренутно стање ствари у Врању и његовој околини, и на сваких пола сата искрсавала је нека нова прича која је обнављала атмосферу крајње напетости. Неколико пута су дојављене информације да је непријатељ примио појачање, или да је избила чарка, или да се спрема свеопшти напад; а бег је константно др-

[14] Smyth, A Year With the Turks, 190-191.

жао своју капију закључану, и наредио да се сваком од нас донесе по једна напуњена пушка. Два или три Турчина рањена током првог дана сукоба преминула су; и те вести су од стране њихових познаника примане са најмирнијим изразом лица, повлачењем дима из чибука и изјавом „кисмет“ – тако је суђено.“[15]

После тродневног боравка проведеног у истој атмосфери, Смит губи стрпљење и одлучује да и сам извиди какво је стање у граду, полазећи у шетњу према серају, са најстаријим сином Махмуд бега, шеснаестогодишњим Мустафом:

„Све је било затворено осим радње оружара, који је био заузет поправљањем пиштоља, док је гомила Турака са пушкама у рукама стајала у близини и разговарала са њим. У остатку улице није било живе душе, све док нисмо стигли до малог трга чију је једну страну чинила пашина резиденција. На њој су сви прозори са погледом на улицу били забарикадирани даскама из којих су провиривале дуге и сјајне пушчане цеви, а ту и тамо могли су се видети и чувари са турбанима, како провирују кроз окна. На крају затворене пијаце била је мала продавница бостана, чији је излог власник отворио, услед чега се неколико наоружаних доколичара окупило око њега. Ми смо пазарили веома фин примерак бостана и само што смо сели на клупу и заболи у њега нож, чуло се неколико пуцњева, и неколико бегунаца јурнуло је уз улицу из правца центра града. Излог бостанџије се спустио и свако се потрудио што је боље могао да нађе себи склониште; а и ми, не желећи да будемо последњи, потрчали смо колико год нам је наша неописиво вређаста одећа дозвољавала, док нисмо предахнули стигавши до сопствене капије. Ипак, будући да се више ништа није чуло, дошуњали смо се постепено назад, и видели да је терен чист; бостанџија је провирио нос и очи кроз пукотину и, открившши да је све у реду, поново отворио излог и привукао нову групу око себе, након чега смо без ометања уживали у нашој лубеници уз чибук.“[16]

Иако се жали на непрецизност примљених информација, Смит успева да закључи како је узрок албанске побуне похлепност и самовоља паше који је столовао у Врању, и предвиђа највероватнији ток догађаја који ће уследити:

„Паша, са уобичајеном немарношћу за све ствари осим сопственог џепа, изнуђивао је порез од околних арнаутских села док она нису од-

[15] Smyth, A Year With the Turks, 193.
[16] Smyth, A Year With the Turks, 193-194.

лучила да то више неће трпети; а будући да ови људи никада не пропуштају прилику да политичке нереде искористе за пљачку, Турци су се припремали да бране свој град. Хришћани – Грци и Бугари, први углавном крчмари (излишно је рећи и грешници), а други сељаци, осећали су основани страх да ће, како год се читава ствар завршила, они извући дебљи крај, као лак плен који подразумева најмање тешкоће и одговорности; а веома убрзо сам се уверио колико разлога они имају да жале због склоности извршних власти да своје мирољубиве поданике излаже свим последицама честих и насилних револта.“[17]

Он супротстављене снаге описује као знатно несразмерне по броју и присуствује преговорима којима Турци прибегавају, и након којих делује да ће се ситуација смирити без већих изгреда:

„До трећег дана немира, Арнаути су окупили око 1100 – 1200 људи спремних за борбу, док су грађани Врања накупили не више од 300 – 400; и без помоћи са стране, наши изгледи су били лоши. Два најближа центра опскрбљена регуларним трупама, Ниш и Скопље, била су тако далеко, да је гласник тешко имао времена да стигне до тамо, чак и ако не би био ометен од стране Арнаута. Паша је једном покушао да смири сукоб на миран начин, али пошто су његови непријатељи узвикивали: „Доле паша, нећемо га!“ повукао се да пасивно сачека исход наредних неколико дана.“[18]

„Коначно, једног јутра мој домаћин ме је известио да ће се ствар са Арнаутима изгледа ипак добро свршити, јер су објавили да су у свађи једино са пашом, и да ће мирно напустити град уколико добију надокнаду. У вези са тим, предложено је да се неки од предводника састану са највиђенијим врањским грађанима у кући Махмуд бега; у поподневним часовима и сам сам присуствовао том састанку.

Представници побуњеника била су три атлетски грађена момка танких удова, смелог држања и живахних очију, што их је чинило типичним припадницима расе Шиптара. Они су одложили своје дуге пушке испред врата конака и, ушавши са пиштољима и јатаганима заденутим за појас, поздравили нас са великом учтивошћу помешаном са добром дозом самопоштовања; а затим, уз уобичајене елементе оријенталног окупљања, ушли у живу расправу на сопственом језику, који је неколико Турака разумело. Говорници су били веома ревносни и показивали су приличну елоквенцију у расправи; па иако често узбуђени, док су се жа-

[17] Smyth, A Year With the Turks, 195.
[18] Smyth, A Year With the Turks, 195.

лили на претрпљене неправде, никада нису подизали глас до торокања и крештања својественог Грцима или Арапима. Дебата је била дуга али ублажена доличним понашањем обеју страна, и завршила се договорм да ће се нападачи повући, под условом да Паша напише писмо султану, које ће обезбедити њихово ослобађање од неправедног пореза. Ако он свој део договора не испоштује, додали су, они ће се вратити у град, а онда „његов или њихов живот!“[19]

Одлазак Албанаца након ових преговора у конаку је прихваћен са великим олакшањем, а бег је за следећи дан најавио славље у част избегнуте опасности. Он том приликом предлаже Смиту да, с обзиром на смиривање ситуације, оде у обилазак града и види нову хришћанску цркву, која је била при крају изградње, финансиране великим делом од Пашиних новчаних прилога. Том приликом енглески путописац присуствује догађају који се стицајем околности нашао у неколико путописа тог времена - демолирању врањске цркве од стране Албанаца. По Смитовом виђењу, овај догађај одиграо се по опису који следи:

„Млади Мустафа-Бег, субаша и ја, заденули смо пиштоље за појасеве, и узевши по чибук за сваког, тумарали беживотним уским путићима ка центру града. Преко ниских кровова оближњих кућа указано ми је на нове зидове од сјајног камена још увек окружене скелама, као на нову цркву која је на известан начин представљала саблазан међу правоверним муслиманима, јер је висином надилазила све оближње Муслиманске богомоље. Ја сам се загледао у њу, будући да је у данашње време реткост видети изградњу било ког значајног здања у градовима обележеним елегантним иако често трошним минаретима, и док сам је гледао учинило ми се да се затресла. Протрљао сам очи, али затресла се поново; у следећем тренутку скеле су попустиле и читава горња конструкција зграде срушила се на земљу подижући облак дима, док су се из шкрипе и ломљаве дрвета чули дивљи узвици људских гласова.

Обузети помишљу да се озбиљна несрећа догодила, потрчали смо напред и кроз капију пожурили у порту цркве. Какав нас је спектакл дочекао! Уместо осакаћених или преплашених радника и комшија притеклих у помоћ, које смо очекивали да видимо, гомила од 300 Арнаута била је окупљена на малом простору; неки су, користећи кочеве са скеле као брвно за разбијање, живахно ударали по стубовима на којима је почивала кровна конструкција, други су, по опадању дрвенарије и оплате, извлачили ексере, шиљке и комаде олова за потребе изливања метака, или су маљем и калаузом радили на уништавању грађевине. Неколико

[19] Smyth, A Year With the Turks, 201-202.

њих, услед веће лењости или већег достојанства, изводили су монотоне песме на тамбури, окружени смркнутим слушаоцима, или су филозофски расправљали о напредовању напада.

Била је то узнемирујућа и узбудљива сцена, поготово за нас који смо се нашли на овом критичном месту, уједно и призору за коју би сликар уши дао како би могао да му присуствује, иако би са недовољно тактичности могао да изгуби и читаву главу. Живописно одевене фигуре, изражајне црте и блиставо оружје ових синова планине испред руине која је подрхтавала и брзо губила на висини, производили су тако запањујући ефекат да сам ја стајао као укопан, док нам неколико чланова дружине није пришло да нас поздрави на лошем турском.

Будући да су ови наши саговорници били прилично нитковског изгледа, када сам одвратио поглед са њихових грубих лица ка подухвату на који су прионули и помислио колико ли су дуго јадни Бугари одвајали од свог тешко зарађеног новца, и колико су ишчекивали да у достојном храму поштују веру својих очева, моја крв је узаврела услед призора хорде свирепих фанатика који демонстрирају снагу на уштрб слабости Ђаура, рушећи у току једног часа дугогодишње наде и уништавајући са неподношљивом фанатичношћу сведочанство вредне и приљежне побожности. Извештај о овој сцени стигао је у конак пре нашег повратка, и сви који су се до вечери појавили са новостима, помогли су у разјашњавању догађаја.“ [20]

Смит нас на овом месту уверава у велико жаљење Турака над оним што је учињено али и подвлачи њихову немоћност да спрече албанске изгреде, услед недостатка трупа и сувише малог броја расположивих војника. Он такође сазнаје да се поред оног чему је сведочио, десило и малтретирање неколико хришћана као и обијање њихових радњи у предграђу. На послетку он закључује, не помињући нигде Србе као становнике ове области

„Арнаути, свесни чињенице да ће крађа или злостављање правоверних пре или касније бити пропраћени одмаздом, посегнули су за Бугарима и Грцима као погодним жртвама за искаљивање беса; а веома су добро знали и да обилна пљачка хришћанских радњи током побуне и нереда неће бити предмет било каквог озбиљног разматрања од стране виших власти.“[21]

Занимљиво је на овом месту упоредити различите извештаје о истом догађају; о једном од њих сазнајемо из самог предговора Смитове књиге

[20] Smyth, A Year With the Turks, 202-204
[21] Smyth, A Year With the Turks, 204.

у коме он критикује преувеличавање извесног извештача Е.Михелсена, који је према његовој тврдњи, саставио путопис „Отоманска империја и њени ресурси“ по налогу немачких власти. Смит цитира дотични део овог путописа:

„…хришћанска села су била опљачкана а нека чак потпуно спаљена. Врање, повећи град насељен хришћанима, није избегао овој судбини; цркве су биле уништене, људи масакрирани а жене и деца одвучени у робље“.[22]

Док Смит демантује тачку по тачку овог извештаја износећи као очевидац аргументе да Врање није хришћански већ претежно турски град, у коме је само једна црква уништена, око кога никаква села нису спаљена и у коме је једино турска страна изгубила животе у кавги, други енглески путописац кроз ове крајеве, Арчибалд Пејтон, долази до информација које по драматичности такође превазилазе Смитов опис. Он у месту Карановац бележи исказ православног свештеника:

„Моје место је Вучитрн, на обали великог језера у Балканским планинама. Али као многи други хришћани, морао сам да се иселим прошле године... Једна руља Албанаца, петнаест до двадесет хиљада људи из скадарског пашалука, напала је мирне становнике врањског пашалука, починивши највеће грозоте, спаљујући села, стављајући становнике на муке да би добили новац, бешчастећи најлепше жене. Порта је послала велике војне снаге, разоружала ниткове и послала вође на галије, али мени и мојима је овде тако добро да не осећамо велико искушење да се вратимо“[23]

У немогућности да проверимо тачност било које од верзија догађаја, овде се морамо задовољити наведеним цитатима као новом грађом из до сада некоришћеног извора и окренути даљем току Смитовог боравка у Врању, који доноси занимљив опис излета у Врањску Бању:

„Прешавши реку Мораву, јахали смо неколико миља ка североистоку кроз обрађено земљиште; а затим, скренувши десно у оближњу долину, препустили смо се дивљем галопу преко травњака и застали код млина који је припадао Мустафи. Сместивши се поред прскајућег воденичног точка, постављеног хоризонтално како се често виђа у Италији, уживали смо у хладном чибуку и врућој кафи; а онда смо наставили даље, до

[22] Smyth, A Year With the Turks, предговор, IV.

[23] Арчибалд Пејтон, Србија или Боравак у Београду и путовање по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године, Нови Сад ,1996, 132.

места где се долина сужава, а брда, местимично покривена жбуњем, парају поглед стенама гранита. Поток, кристално чист на нешто већој висини, био је замућен радом бугарских жена које су у својој белој одећи заврнутој... до колена, биле заузете распоређивањем снопова конопље и лана које је требало потопити а затим истући. Недалеко одавде стигли смо до места које се звало Бања, због својих топлих извора. Пространа зграда засвођена куполом садржала је купатила, до којих је вода довођена цевима, губећи много на топлоти на свом путу од стене до чесме. Колико оболелих од грознице ту је покушавало да врелином истера непријатеља из организма, и ми смо сачекали њихов одлазак како би једини расположиви базен био очишћен за нас, будући да је у већем вода била већ устајала и загађена корама од лубеница и осталим отпацима, тако да, док се од једног купатила могло очекивати да излечи грозницу, од другог, под истим кровом, није било искључено добити исту.“[24]

По повратку у град, Смит се спрема да крене ка Лесковцу. На основу тога шта је видео у Врању, он изриче свој суд о османској свакодневици, из којег, упркос пуној наклоности, избија западноевропско, типично оријенталистичко осећање супериорности, као и патерналистички став:

„Јадне Османлије, како једнолично, под актуелним режимом, пролазе њихови часови! Менталне окупације у мирнодопским временима, имају мало или нимало, јер образовни систем готово и да не постоји; телесне вежбе се веома ретко практикују осим оних које су укључене у обављање одређеног посла којим се зарађује за живот; а благодети друштвеног живота су непознате, јер њиховим женама није дозвољено да у њему учествују... Брижност и пажња, углађени манири и благо срце Турака, били су оно што је изазивало моје поштовање и жаљење због наведених недостатака. Спремао сам се да их напустим ускоро; јер два рођака Бећир Аге стигла су из Лесковца са његовим коњима, укључујући и једног намењеног мени; и, иако одушевљен што ускоро крећем у правцу сопственог дома, тешко ми је пало опраштање од породице која је тако гостопримљиво разонодила потпуног и њима врло слабо појмљивог странца.“[25]

У наредном, десетом поглављу, Смит оставља веома леп и живописан опис крајолика на свом путу из Врања ка Лесковцу у коме помало долази до изражаја његово образовање геолога, са посебним интересовањем за природне карактеристике земљишта:

---

[24] Smyth, A Year With the Turks, 206

[25] Smyth, A Year With the Turks, 208-209

„Уобичајени пут ка Лесковцу кривуда упоредa са широком долином реке Мораве или Моравице, али ми смо одлучили да препречимо пут преко планина северно од Врања. Овај окомити ланац, језгро Горње Мезије, био би скоро непроходан да није велике провалије кроз коју бистар поток на свом путу ка већој реци пени и хучи, и уз који неравна стаза води на горе, ка проходнијим пределима.

Весели попут затвореника пуштених из притвора, почели смо да се пењемо, с висине посматрајући баште, чије су лозе и дудови почели да попримају своје јесење нијансе. Како смо се успињали, поред распршујућих водопада, богате боје стена гранита и шкриљца мешале су се са светло зеленим тоном раскошног шумског честара; и на успону од неколико стотина метара изнад града, где се пут буквално претварао у степениште уклесано у стену, елементи потребни за најромантичнију сцену комплетирани су рушевинама утврђења које је крунисало окомито предгорје са удаљеним брдима у позадини.“[26]

Као становнике овог краја он поново помиње Бугаре, описујући кратко одмориште на путу ка Лесковцу:

„Требало нам је три или четири сата да се попнемо на врх и, прешавши га, убрзо смо се зауставили у колиби бугарског сељака, који је заједно са женом спремно истрчао да нам донесе асуре за седење и одмах нам спремио омлет.“[27]

У том тренутку путници поново имају прилику да се сусретну са албанским побуњеницима, сазнајући том приликом како је изгледао епилог догађаја у Врању:

„Група Арнаута враћала се овуда из Врања и када смо их упитали чиме је натоварен магарац којег су водили пред собом, одговорили су смејући се као да је то одлична шала „Пљачком!“ Њихова груба забава била је готова и сада су се тихо враћали својим кућама око Вучитрна и Приштине, градова који су припадали оној области од стране Турака званој „Арнаутлук“, иако она није укључена у ону Албанију какву познају географи. Пљачкаши у килту нису имали намеру ни да се свађају нити да нас нападну, али би, верујем, врло радо показали свој разноврсни пртљаг са истим бесрамним задовољством са којим би спортиста истресао садржај своје спортске опреме.“[28]

---

[26] Smyth, A Year With the Turks, 210-211
[27] Smyth, A Year With the Turks, 211
[28] Smyth, A Year With the Turks, 211

Нашавши се надомак Косова поља, Смит је од сапутника добио информације о важним биткама на њему одиграним, али виђеним из турске перспективе:

„Док смо стајали на вишем делу гребена, било ми је указано на положај Косова поља, познатог по неколико најзначајнијих османлијских победа. Прва се одиграла 1389. када је српска моћ под Лазаровом управом била сломљена, тај принц погубљен, а султан Мурат I убијен од стране очајног хришћанског војника. Друга битка је добијена 1448, а у овом случају је мађарска војска, у којој се борио и одређени број Немаца и Пољака, разбијена уз велики покољ под вођством султана Мурата II.“[29]

После краћег боравка у неком бугарском сеоцету чије име не спомиње, Смит наставља пут са Бећир Агом и наилази на још улогорених Арнаута

„На послетку, путујући по мраку по источњачким стазама, изгубили смо се... и налетели на двориште у коме је горела велика ватра, а група Арнаута уживала у својим лулама под њеним ружичастим одсјајем. Испоставило се да су пријатељски расположени, и субаша фарме, познајући моје сапутнике, позвао нас је да се сместимо поред ватре, и освежио нас великом количином лубеница. Говоркало се да ће Арнаути посетити и Лесковац и, како смо проценили да није безбедно ноћу остати толико далеко од града, обазривост нас је навела да наставимо даље за око још два сата јахања.“[30]

Током ноћи путници се заустављају на имању извесне бугарске породице, и наредног јутра преваљују и последњи део пута ка Лесковцу:

„Нашли смо се усред широког и плодног поља, долине бугарске Мораве; и планине које су нас до јуче опкољавале мрачним гребенима сада су остале за нама у виду бледих обриса на хоризонту.“[31]

Смит скори улазак у град описује као помпезан и пропраћен пријатељским поздравима упућеним Бећир аги. Он посетиоце који долазе да виде повратника описује као ниже по сталежу од познаника Мехмед бега, али зато топлијег и спонтанијег понашања. По осталим карактеристикама ова седељка са примањем гостију слична је оној са каквом смо се сусрели по пристизању путника у Врање, а без подробнијег описа агиног конака,

---

[29] Smyth, A Year With the Turks, 211
[30] Smyth, A Year With the Turks, 212
[31] Smyth, A Year With the Turks, 213.

тако да се овде на њој нећемо задржавати. У неком тренутку седељке, заморен предугим причама извесног дервиша, енглески путник одлучује да пође у шетњу градом, и том приликом као лесковачку рају помиње бугарско становништво:

„Мој водич је био Бугарин, виши слуга мог домаћина, који је имао ту слободу да се са својом децом смести у угао гостинске собе, слуша разговоре и чак даје сопствене коментаре; док је његова удобна колиба у дворишту и уредна одећа женског дела породице, доказивала да макар део раје нема никакве тешке оптужбе да подигне против Турака.“[32]

После овог увода у ток излета, искоришћеног да се подвуче праведност турске управе, сусрећемо се са извештајем о земљишту на коме леже Лесковац и њему најближа места:

„Лесковац је фино смештен поред реке Мораве, на источном крају низа ниских брда покривених виноградима. Са северне стране, много километара далеко, ово плодно тло је оивичено планином Јастребац која се налази у Србији, а на југу планинама према Ћустендилу, од стране Бугара названим Курбецка Планина. Град броји око 12 000 становника, од којих је највећи број Бугара и Грка, у чијем су поседу, чини ми, се две цркве, док Турци имају шест џамија.“[33]

Ушавши у разговор са мештанима, Смит нам описује мишљење које становници Лесковца имају о одређеним присутним етничким скупинама:

„...седећи за тезгом Румџије или грчког трговца, морао сам да приповедам о дешавањима у Врању, теми коју су сви претресали, без могућности да јој дају дефинитиван облик. Сви су се плашили да Арнаути долазе у град; и то што је рекао Бугарин потврдио је и Грк: „ми се не жалимо на Турке – веома је мало међу њима рђавих господара; али не можемо бити срећни док те распуштене банде не буду под надзором, а наши животи и имовина сигурнији.“[34]

У погледу Лесковца, остајемо без подробнијих описа града, јер Смит са нестрпљењем ишчекује повратак кући. За кратко његов домаћин, Бећир ага, проналази му сапутнике на путу ка северу – грчке трговце који су

---

[32] Smyth, A Year With the Turks, 215.
[33] Smyth, A Year With the Turks, 216.
[34] Smyth, A Year With the Turks, 216.

кретали у Београд, да се тамо снабдеју аустријском робом. По ко зна који пут у књизи, он износи огорчене оптужбе на рачун Грка, наглашавајући турску великодушност и гостопримство:

„Моји добри пријатељи мухамеданци, да и не говоримо о њиховом гостопримству, били су толико дарежљиви током читавог пута, да су се моји трошкови, детаљно срачунати, сводили на апсурдно малу суму новца. Сада ме је чекало да утврдим шта значи основна професија племенитије вероисповести. Грци су ме примили у кућу на ободу града, упућујући ми срдачне поздраве као брату хришћанину. Али једва да је и четврт сата прошло док нису почели да искоришћавају моју журбу и немогућност да се снабдем на другом месту, опљачкавши ме неподношљиво по питању цене седла. То је била прва у низу примера прљавих злоба и трикова које Турци нису себи дозвољавали, јер је по 'мухамеданској религији стриктно забрањено свако непоштење'."[35]

После шесточасовног јахања током кога око себе види лепо обрађене плантаже кукуруза, плодну земљу и далеке плавичасте обрисе планина, Смит прелази Мораву избегавајући места на којима логорују Албанци или хајдучке банде, и долази до хана који

„...по замку изнад носи назив Курвин град или у преводу девојчин замак. Попевши се преко стена од шкриљца до врха, затекао сам само тричаве остатке са римским натписима готово избрисаним, изнад северне улазне капије; а традиција која их је повезивала са манастиром са друге стране стене, показала се једнако мршава."

Међутим после овог неславног археолошког налаза, енглески путник не пропушта да нагласи да је његова следећа станица, Ниш, имала ту част да постане родни град Константина Великог. Он нас поред тога обавештава да

„Ниш... има популацију од око 6000 Турака, поред великог броја раје. Услед своје пограничне позиције, био је поприште многих битака, и једном приликом био освојен од стране Аустријанаца, 1737, када су у изненадном налету они продрли све до Скопља, Новог Пазара и Приштине, и повукли се оставивши Србе на цедилу, након што су их првобитно подбунили на устанак."[36]

---

[35] Smyth, A Year With the Turks, 219.
[36] Smyth, A Year With the Turks, 220.

Смиту се Ниш, због карактера трговачког центра, чини много живљим у односу на градове које је претходно обишао у овом крају. Поново се сусреће са страхом од Арнаута и мора да одговара на многа питања као очевидац догађаја у Врању. Он је такође одушевљен појавом еманципованог младог турског трговца, који поседује модерну радњу са робом из Истанбула, рецитује поезију и показује отвореност за најразличитије теме, помињући чак и лепоту своје супруге, што би за традиционалног Турчина било незамисливо. Из овог разговора закључујемо да Ниш има фреквентну трговачку размену са турском престоницом, као и нешто либералније становништво. Да је оно уједно и веома разнолико сазнајемо из скорог Смитовог сусрета са доктором Италијаном, који долази да му понуди античке новчиће и нож из Видина на продају. Након што на западном делу града пролази кроз трошно ромско насеље, Енглез се приближава речици Драговић на којој лежи граница „полунезависне државе Србије“.[37]

Као што се из досадашњег текста могло приметити, Смит као рају или хришћане данашње јужне Србије помиње самно Грке и Бугаре, све до наведене границе после чијег преласка се упућује према Алексинцу. О српској земљи и управи он говори у наредном поглављу којим ћемо се позабавити само делимично, јер се путник рапидно удаљава ка северу и самим тим изван наше области интересовања. Па ипак, потребно је забележити какву је слику млада држава стварала у очима савремених Британаца, као велике силе која се са Русијом надметала за превласт над Балканом, и нерадо посматрала велики руски утицај на Србију, покушавајући у једном периоду, а поготово у време уставобранитеља, да придобије наклоност српске државе[38]:

„Годинама је пут кроз Србију газио велики број западноевропских гласника, њиме су галопирали бројни ужурбани путници, и скицирало га између осталих и живописно перо аутора „Еотена“[39]; па опет и поред ових помагала и Ранкеове Историје[40], ми знамо веома мало о ресурсима ове граничне земље од великог значаја, а још мање о духу и надањима храброг народа који је јуначки стекао своју квазиназависност, и сада чудно осцилира између уређених поступака европских држава и хаотичности својих источних комшија.“[41]

---

[37] Smyth, A Year With the Turks, 221.
[38] Чедомир Антић, Земља празника и град споменика, Велика Плана 2004, 18-23.
[39] Alexander William Kinglake, Eothen, 1844.
[40] Leopold von Ranke, писао између осталог и дело „Српска револуција“, Serbische Revoluzion, 1829.
[41] Smyth, A Year With the Turks, 224.

Чекајући да пређе границу, Смит бележи један детаљ који је из његовог угла веома живописно дочаравао подвојеност горе наведену:

„Српски граничар био је одевен у шарену оријенталну одећу, прозаично крунисану капом са немачког одела“[42]

О напретку који је Србија остварила упоредо са политичким приближавањем Европи, Енглез пише:

„Чим смо прешли границу, чинило се да улазимо у нови климатски појас; цела долина обиловала је богатом летином, пут је био брижљиво уређен, користили смо прикладне дрвене мостове уместо да газимо преко потока и све је наговештавало индустријализацију и комфор, што је резултат безбедности и мера које је постигао кнез Милош, тада у егзилу. Повремено смо пролазили кроз шуме добро ограђене од усева, и ту смо наилазили на велика крда свиња, главног производа Србије, због кога је област од Турака добила нечисто име ‘земља свиња’.“[43]

Смит жали због, по његовој процени, веома лоше мешавине западне и источне бирократије која је учинила да актуелни српски управни систем буде компликован и устројен по „аустријском и руском моделу“:

„У почетку, Кнежевина је била само добро уређени Пашалук, вођен од стране домаћег господара; али сада је изгледало да се бескрајан бескорисни сплет бирократије одомаћује у Србији, охрабриван увек будним „заштитницима“ и његово увећавање се показује као велика сметња за прогрес мале државе која је постигла чуда само захваљујући енергији свог народа.“[44]

Није потребно посебно наглашавати да је у овој Смитовој оцени сажан и званични став британске спољне политике тог времена која је била русофобична а ни према Аустроугарској није гајила веће симпатије. Од овог места Смит напредује ка Београду све више се удаљавајући од јужне Србије, али пре тога оставља значајне записе о Крушевцу, које ћемо, иако се већ тичу централне Србије, и овде цитирати:

„Крушевац, који је у данима српске славе био резиденција деспота Лазара, данас се може похвалити само фрагментом јаке и старе куле која сведочи да ово место није од јуче, као што би странац вероватно

[42] Smyth, A Year With the Turks, 225.
[43] Smyth, A Year With the Turks, 225.
[44] Smyth, A Year With the Turks, 227.

претпоставио због широких улица са новим спратним кућама и свеже окреченом и позлаћеном црквом.“[45]

Будући да је пролазио Србијом у време уставобранитеља, Смит је у Крушевцу присуствовао и слављу организованом у част Александра Карађорђевића:

„У међувремену од мог последњег проласка кроз Београд, десила се револуција којом је збачена Милошева породица и доведен актуелни владар, и први дан мог боравка у Крушевцу био је обележен прослављањем амнестије донете у корист политичких оптуженика. Увече је приређена бакљада и свечани хици из пушака, а ја сам био срдачно угошћен од стране гостопримљивог Србина са лепом женом, и укључио сам се у коло, национални кружни плес, који је уз песме био одржаван сатима.“[46]

О друштвеним односима у граду и околини Смит пише:

„Крушевац је тако близу границе да чарке нису реткост, а приче о крађи стоке и од стране Срба и од стране Арнаута, једнако су распрострањене као у старо време на нашој шкотској граници. Овакав сплет догађаја креира непријатељску атмосферу за коју савремене Турке можемо веома мало кривити, иако су томе много допринели дугим и крвавим ратовима вођеним у временима пре Милоша. Трговачка размена одлучно напредује у складу са повећаном безбедношћу, и ја сам вечерао у удобној колиби албанског досељеника из Делвина, који је био пример онога што економија и прогрес могу да произведу у оваквим околностима.“[47]

Пре него што се коначно отисне на пут ка северу, Смит оставља занимљиво и лепо опажање о српској народној поезији:

„Да сам био добро упознат са српским језиком, могао сам да забележим многе приче, мање или више веродостојне, које говоре о делима и изрекама неких од древних српских хероја и деспота; јер део забаве често је садржао дуге рецитале посама, чији је зачуђујуће велики број веома добро познат до дана данашњег.“[48]

Из Крушевца наш енглески путописац, геолог, аристократа, оријенталиста и нека врста агента, одлази на пут ка мађарској граници, пролазећи кроз „квазинезависну“ Србију, кроз коју га за потребе ове пу-

[45] Smyth, A Year With the Turks, 227.
[46] Smyth, A Year With the Turks, 228.
[47] Smyth, A Year With the Turks, 228.
[48] Smyth, A Year With the Turks, 229.

бликације нећемо даље пратити. Описе које је оставио за собом можемо укључити у богати низ исписаних страница надахнутим догађајима, обичајима и лепотама јужне Србије. За сам крај, уместо неког произвољног закључка прикљученог редовима исписаним пре више од стотину година, цитираћемо профетички суд који је Смит изрекао о будућим геополитичким дешавањима на овим просторима:

„Један од веома важних елемената у царству су Албанци или Арнаути, становници планинске регије која се протеже од Македоније до Јадрана, и поред својих хришћанских комшија у Црној Гори, најгрубљи житељи земље... Толико је надмоћна ова раса по својој физичкој снази и енергији да ће засигурно одиграти важну улогу у било којим променама кроз које ће околне земље вероватно пролазити у будућности.“[49]

ИЗВОРИ:

Warington Wilkinson Smyth, *A Year With the Turks, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan*, New York, 1854.

Арчибалд Пејтон, *Србија или Боравак у Београду и путовање по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, Нови Сад, 1996.

Чедомир Антић, *Земља празника и град споменика. Србија и Британија половином 19. века*, Велика Плана 2004.

Едвард Саид, *Оријенталузам*, Београд, 2008.

Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Београд, 1999.

Summary

Vesna Adić

SOUTHERN SERBIA IN TRAVELING DIARY „A YEAR WITH THE TURKS, OR SKETCHES OF TRAVEL IN THE EUROPEAN AND ASIATIC DOMINIONS OF THE SULTAN“ OF WARRINGTON WILKINSON SMITH

As the Cambridge University scholar, the English geologist Warrington Wilkinson Smith in 1840 described the four-year traveling along the Ottoman imperia. In September of 1843 he arrived on the area of, nowadays, Southern

[49] Smyth, A Year With the Turks, 236.

Serbia; it was the spot where he remarked reserved description of the specified terrains and towns and noticeably detailed data about exiting ethnic communities, national customs and inter-relations. Spending the period as reputable guest of Ottoman soldiers and landowners – Mehmed beg in Vranje and Becir-aga in Leskovac, Smith had been acquainted with the situation in town, issues of Ottoman government and, to some extent, with the perspective of dependent residents i.e. raja. He was present during very dramatic scene of destroying the Church in Vranje which was in the faze of construction; it was done by rebels of Albanian tribes, about whose uprising he wrote important remarks. He published traveling diary late, in 1854, ten years after returning to his homeland, firstly as the document which, as it was said in introduction, should help Western public opinion to decide shortly before Krim War between Turks and Russia. The specified provided additional promotional character to Smith remarks and notes including especially supporting for Ottoman imperia, as the reaction of British animosity to strengthening of Russian impact on the area of diminishing Ottoman imperia.

As the new and, up to now, almost unknown source for exploration of Southern Serbia, discovered thanks to explorations of PhD. Nenad Makuljeivc, traveling diary „ A Year With the Turks, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan “ offers precious data about visual culture, demography, geology, ethnography social and political situation in Vranje and Leskovac in 19th century.

УДК 271.222(497.11)-524/-526

Вук Даутовић

БОГОСЛУЖБЕНИ ПРЕДМЕТИ У ЦРКВЕНИМ РИЗНИЦАМА ВРАЊСКЕ ЕПАРХИЈЕ

У току вишегодишњих теренских истраживања вршених на територији Врањске епархије, организованих од стране катедре за Нови век, Семинара за историју уметности Филозофског факултета у Београду и Врањске епархије, прикупљена је значајна количина грађе и података раније непознатих научној јавности, која осветљава религиозни живот и црквену уметност у овом делу јужне Србије.[1] Као резултат ових обимних истраживања настале су публикације које обрађују иконописачку делатност на подручју епархије, као и монографске студије појединачних храмова у њој.[2] Важан прилог наставку проучавања културне историје простора омеђеног поменутом епархијском територијом на југу Србије представља упознавање са предметима литургијске и ритуалне намене који су уобличавали визуелну културу православног живља на овим просторима током XIX века и остали у употреби готово до данашњих дана.[3]

Просторно, Врањска епархија Српске православне цркве налази се на југу централне Србије. Седиште јој се налази у Врању, а њену територију обухватају географске целине и места Прешевске долине, Трговишта, превоја Светог Илије, Пољанице, Сурдуличког краја, Власине и Босилеграда. На овом простору црквени живот био је веома развијен од најранијих времена, током средњег века грађене су цркве и манастири међу којима је

[1] Опширније о теренским истраживањима видети у: В. Симић, *Теренска истраживања у Врањској епархији,* Гласник друштва конзерватора Србије бр. 30, Београд 2006, стр. 95 – 97. Документација Катедре за историју уметности новог века броји нешто више од стотину појединачних досијеа чији су предмет храмови на територији епархије Врањске.

[2] Приређивачи М. Тимотијевић и Н. Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије*, Београд – Врање 2005. И. Зарић, *Храм Свете Петке у селу Света Петка код Врања*, Лесковачки зборник XLVII (2007) Приређивач Н. Макуљевић, *Саборни храм Свете Тројице у Врању,* Врање 2008.

[3] Досадашња истраживања црквених ризница на подручју Врањске епархије била су усмерена на Саборну цркву у Врању: В. Даутовић, *Ризница цркве Свете Тројице у Врању,* у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, Приређивач Н. Макуљевић.

свакако најзначајнији духовни центар манастир Свети Прохор Пчињски.[4] Подизање цркава одвијало се и у време турске владавине, да би коренита обнова православних храмова и верског живота настала у периоду после 1830. године, услед танзиматских промена у Отоманском царству и верских реформи, које су за последицу имале слободно подизање, опремање и обнову храмова на територији Отоманске империје.[5]

Период у коме су храмови обнављани и опремани обележен је многим променама и разноврсним утицајима. Они се могу пратити кроз смењивање црквених власти на овим просторима испрва под јурисдикцијом Васељенске патријаршије, затим Скопске митрополије, док у састав српске државе ова територија улази после 1878. године, кад епископија врањска постаје самостална све до припајања Нишкој епархији у осмој деценији XIX века. Знатан је утицај Свете горе и манастира Хиландара, чији монаси бораве на овим просторима, као и утицај руске цркве у време митрополита Михаила.[6] Поменуте промене одразиле су се на набавку разноврсних црквених предмета и светих утвари неопходних за различите богослужбене намене, који су очувани упркос похарама и разарањима у ризницама цркава на овој територији, којима су током ратова често биле изложене.

У животу цркве богослужбени предмети попут светих утвари, одежди и других црквених ствари, имају посебно симболичко значење, представљајући натприродне истине цркве, као и визуелизацију њених учења. Они су одређени и освећени инструменти који се употребљавају при богослужењу, и "природна средства" за дељење светих тајни, као и украс црквених слугу.[7] У избору материјала и брижљивој уметничкој обради огледа се такође њихова важност. Око набавке неопходних утвари без којих нема црквеног живота старало се свештенство у оквиру редовних активности на опремању храмова. Као и путем приложништва које је било значајна друштвена активност, у којој се заједница, еснаф или породица истицала пред осталим члановима. Оваква даривања имају превасходно сотериолошки и есхатолошки смисао, који почива на мистичној размени између онога који дарује и онога који даре прима. Важан је меморијски карактер ових предмета, на којима се најчешће налазе посвете и заветни текстови и који чувају памћење на оне који их прилажу.

---

[4] П. В. Гагулић, *Споменица Саборног храма Свете тројице у Врању (1838-1858-1958),* Врање 1958, стр. 5-16. Видети опширније у: Ј. Хаџи Васиљевић, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. 2,* Београд 1913.

[5] N. Makuljević, The "Zograph" Model of Ortodox Painting in Southeast Europe 1830-1870, Balcanica XXXIV (2004), стр. 385-405.

[6] Н. Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије1820-1940,* у: Иконопис Врањске епархије, стр. 12-21.

[7] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Први општи део,* Београд 1995, стр. 12; 115.

Најпотпунију слику о опремању храмова, количини светих утвари, свештених одежди, као и богатству цркава на територији Врањске епархије показују нам и документују сачувани инвентари, са краја XIX и почетка XX века. Из њих сазнајемо који су неопходни богослужбени предмети били похрањени у храму, везани за његово култно функционисање. Међу најстаријим сачуваним пописним листама је она из цркве Светог Великомученика Георгија у Сурдулици из 1897. године, која бележи да се у цркви налази нов антиминс, фино укоричено Јеванђеље, такође ново, што наводи на постојање старијих, потом сребрни крст, те дарохранилница, путир и дискос са звездицом, гвоздено копље и ложица. Поменути су покривачи часног престола и проскомидије, "дарци златоткани", аери, воздух од сомота, нова кадионица и "свештеничка одјејанија од сатина", као и она златоткана. У инвентару се помињу и разноврсна кандила од ковине и туча, потом гвоздени чираци, и фини свећњаци, те тасови и венчила – круне начињене од "тенећке". Уз ово, набројане су богослужбене и црквене књиге, као што су: служабник, псалтир, ирмологиј, часловац, акатист Богородици и десетина других. Према попису наведених ствари, процењена вредност им је износила готово двоструко више од земљишта на коме је црква подигнута.[8]

Врањска Саборна црква, посвећена Светој Тројици, као централни епархијски храм у свом најстаријем сачуваном попису из 1908. године, у његовом другом делу, где су наведене непокретне ствари наводи преко осамдесет одредница. Број самих предмета је готово удвостручен, и они су разврстани по намени и материјалу. Поменути су сребрни и позлаћени путири, дискоси и ложице, те различита копља, крстови са оковима од филиграна, дарохранилница у облику цркве, окована јеванђеља, те различити сасуди, кадионице, кандила, одежде и тканине проткане срмом и златом. Потом следе предмети изведени од калаја, олова и легура метала.[9] Овакви подаци најбоље одсликавају на који су начин храмови били опремани и до које мере се заједница са својим приложницима старала о брижљивом опремању својих светиња. У истој књизи инвентара, у трећем делу, одвојено је дат попис богослужбених књига и попис црквене књижнице, која у том тренутку садржи нешто више од три стотине књига.[10]

Два пописа из 1919. године сачувана су у сеоским црквама из места Јелашнице и Корбејевца. У инвентару јелашничке цркве уз поједине

---

[8] Наведени документ налази се у храму Светог Георгија у Сурдулици - *Ивентар покретне ствари цркве Сурдуличке, храма "Св. Велико-Мученика Георгија" у срезу Масуричком, округа Врањског за 1897 годину.*

[9] Наведени документ налази се у Саборном храму Свете Тројице у Врању*: Инвентар имања Врањске Саборне цркве 1908. год,* II – *Инвентар Светих Утвари.*

[10] Исто, III – *Инвентар Богослужбених Књига; V - Инвентар Књижнице.*

предмете означено је да су стари, попут путира, копља, кашичице и неких делова свештеничке одежде. Поред антиминса, воздуха, дарака и такође дела свештеничких одежди стоји податак да су нови,[11] што сведочи о сталном старању заједнице кроз обнављање црквеног фонда. У корбејевачком попису црквеног имања, храма Успења Пресвете Богородице, наведени су сви потребни богослужбени предмети, као и остале ствари које црква поседује, попут певница, бакарне купељи за крштење, барјака, и стакленог полијелеја, те пећи, столова, чак и делова алата који припада црквеном домаћинству, попут секире. Занимљив је накнадно додат запис црвеним мастилом, уписан 27. августа 1925. године, када је попис очигледно поновљен, да у њега нису унесена три дарована кандила и једна кадионица, за које је плаћено по 45 динара, о чему је остао траг у књизи рачуна, па се од чиновника црквеног о томе тражи објашњење.[12] Два пописа из 1933/34. године, потичу из јалешничке цркве посвећене светој Богородици и цркве Бистарске, посвећене светом Апостолу Филипу. У њима се најпре наводе земљиште, и сама црквена грађевина као непокретности, а потом следи листа покретног црквеног имања, из које се види да су обе у потпуности снабдевене свим потребним светим утварима.[13]

Цркве на територији Врањске епархије, према овим сачуваним писима из различитих година с краја XIX и почетка XX века, биле су потпуно опремљене свим потребним богослужбеним предметима, често у количини која је превазилазила појединачно потребне предмете за литургијску употребу. Поред канонски одређених и сходно томе, на Светом Престолу распоређених утвари: антиминса, дарохранилнице, јеванђеља, крста и свећа, потом путира, дискоса, звездице, копља и ложице у проскомидији, те покривача часног престола - индитије, покроваца, аера, воздуха. Помињу се кандила, и то велика испред царских двери и мала испред појединачних светитељских икона, затим разноврсне кадионице, петохлебнице, посуде за миро, теплоту, прибори за причест болних, купељи за крштавање, затим рипиде и барјаци. Уз саме богослужбене предмете. цркве су потпуно снабдевене елементима ентеријера, попут столова, полијелеја, владарског и епископског престола, столова за вернике, столова за свеће, те различитим чирацима и свиме оним што је служило како самом богослужењу тако и практичним чиновима побожности од

---

[11] Наведени документ налази се у храму Рођења Пресвете Богородице у Јелашници: *Инвентар 1919. год. непокретно имање и покретне ствари цр. Јелашничке.*

[12] Наведени документ налази се у храму Ваведења Пресвете Богородице у Корбејевцу: *Инвентар покретне имовине цркве Корбевачке за 1919. год.*

[13] Наведени документ налази се у храму Рођења Пресвете Богородице у Горњем Тламину: *Инвентар имовине Јарешничке цркве "Св. Богородице" за 1933/34 год; Инвентар имовине Бистарске цркве "Св Филипа" за 1933/34 год.*

стране верника. Као важан део ових пописних листова, издвојене су богослужбене и црквене књиге, које су брижљиво пописане, као и делови скупоцених свештеничких одежди, за чију набавку је, судећи по наведеним вредностима, често било издвајано више новца него за утвари које се користе у току проскомидије.

Упутства о одржавању и скупоценој изради црквених предмета налазила су се уз служабнике штампане у XIX веку, попут "Известија Учитељног" штампаног уз Служабник у Београду 1838. године. У њему је наведено да се утвари имају израђивати од злата и сребра, понекад олова, док су метали попут бакра, гвожђа или дрвета сасвим недолични, те уколико се ово не буде поштовало, они који су се о правило оглушили биће кажњени од стране епископа. Наглашавање и важност ових упутстава лежи у њиховој функцији спровођења црквеног "велелепија".[14]

Значај визуелног истицања и репрезентативност литургијских предмета, била је одређена категоријом величајности верског обреда, негованим и развијаним од стране Православне цркве.[15] У крајевима који су били под Османском влашћу овакав вид истицања имао је за циљ да нагласи и истакне важност хришћанске вере и економије спасења која је једино остварива кроз Цркву и учествовање у њеним светим тајнама.

У ризницама Врањске епархије, које су очигледно поседовале знатну количину богослужбених предмета, од којих је велики број био веома скупоцене израде, данас их се сразмерно мало очувао. Затечено стање је последица пљачки и похара, које су константно пустошиле ове крајеве, као и ратова, када су црквена блага немилосрдно одношена. Један од упечатљивих примера је случај, који наводи И. Гошев, да је Бугарска окупациона војска за време Првог светског рата са подручја јужне Србије и Македоније однела већину антиминса из храмова са ових простора у Бугарску.[16] Будући да су антиминси канонски неопходни за вршење богослужења, може се сагледати колику су штету овакве пљачке наносиле цркви и народу на овим просторима.

Почевши од антиминса, можемо пратити појединачно очуване богослужбене предмете. На сваку часну трпезу био је полаган по један примерак антиминса освећиван од стране епископа и дариван као знак његовог благослова за вршење светих радњи у одређеној цркви, будући да без њега није могуће служење свете литургије,[17] Постојала је и црквена пракса да се са доласком новог епископа полаже и нови антиминс на часни престо, те је у појединим храмовима било више примерака, што

[14] служебник, въ бѣлграде аѿли.

[15] М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад, 1996, стр. 45 – 49.

[16] Наводи Гошев према: В. Хан, *Значај палестинских еулогија и литургијских предмета за новију историју уметности код Срба*, Зборник МПУ, број V, Београд, 1959, стр. 54.

[17] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Први опћи део,* стр 120.

потврђују и инвентари. О тој пракси сведочи збирка сачувана у ризници Саборне цркве Свете Тројице у Врању, која је уједно и најбогатија.[18] У њој се налази шест антиминса, најстарији је штампан по бакрорезном предлошку јерусалимског патријарха Аврамиоса током XVIII века, а освећен је у време митрополита српског Петра 1837. године. Други је настао у светогорском окружењу 1816. године, из руке монаха Данијела, а освећен је 1847. године од стране скопског митрополита Јоакима. Ово су уједно најстарији сачувани примерци на територији епархије.

У ризници се чува и антиминс васељенског патријарха Јоакима, који је освештао владика Пајсије 1862. године. Његова особеност је специфични ликовни израз настао применом зографског модела иконописа на бакрорезну технику. Класичне је композиције, проширене појединим сценама. У центру се налази представа Христовог полагања у гроб, у угловима су округли медаљони са јеванђелистима, док су уз горњу ивицу приказана Света Тројица са анђеоским хоровима, док је уз доњу Тајна вечера, и оруђа Христових мука и страдања. Уз леву ивицу је сцена Васкрсења, на којој су војници приказани у оновременој грчкој ношњи, док је десно представљено Скидање са крста. Антиминси штампани по овом предлошку из времена када је епархија била под јурисдикцијом Васељенске патријаршије сачувани су у цркви Светог Николе у селу Градња и у цркви Светих апостола Петра и Павла у Кривој Фељи.[19] Оба антиминса носе натпис на бордури са именом Васељенског патријарха Кирила VII, који се на патријаршијском трону налазио од 1855. до 1860. године и претходе оном из Саборне цркве у Врању. Предложак по коме су настали био је у употреби у Васељенској патријаршији током XIX века, будући да се на његовој штампаној бордури јављају имена двојице патријарха. Антиминс из цркве у Градњи подигнутој 1832. године потиче из времена пре обнове, поменуте натписом на њеном надвратнику од 18. октобра 1892. године изведеној у време нишког епископа Глигорија.[20]

Антиминс Васељенског патријарха Кирила VII из цркве Светог Николе у Градњи

[18] О збирци антиминса видети опширно у: В. Даутовић, *Ризница цркве Свете Тројице у Врању*, Саборни храм Свете Тројице у Врању, приредио Н. Макуљевић, Врање 2008, стр 170 – 183.
[19] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Градња; Досије – Крива Феја*
[20] Исто, *Досије – Градња.*

У ризници врањске Саборне цркве чува се антиминс освећен децембра 1867. године од стране митрополита српског Михаила. Предложак овог антиминса је уобличен од стране или под утицајем неког од руских уметника тог времена, што је нарочито уочљиво у извођењу орнамената на његовој бордури. Композиција је сведена и састоји се од сцене Полагања у гроб и медаљона у угловима са приказима јеванђелиста. Други антиминс, отиснут по оваквом предлошку на жутој свили, сачуван је у цркви Успења Богородице у Рикачеву. На њему је запис о освећењу који каже да је отиснут благословом светог бугарског синода, од стране епископа Варлама, у цркви Светог Јована Рилског, при бугарском егзарху Јосифу у време цара Фердинанда I, 1904. године.[21]

Преостала два антиминса из врањске Саборне цркве отиснута су по предлошку који се састоји из сцене Полагања у гроб и барокних картуша са јеванђелистима у угловима. Бочне странице испуњене су амблематским пиктограмима мука и страдања Христових, док су у позадини Мироносице и Анђео поред празног гроба. Ови антиминси датирају из прве половине XX века, старији је освештан од стране митрополита Доситеја 1928. године, док је млађи осветио митрополит Јосиф у Скопљу 1932. године.

Поменути антиминси на територији Врањске епархије, са изузетком оног који је резан на Светој гори, иконографски се ослањају на формулације настале под утицајем Московске синодалне штампарије током XVII века, прихваћене на просторима Карловачке митрополије током XVIII века.[22] У јужнобалканском залеђу такве се формулације користе и настављају да трају и током XIX века.

Сличне иконографске формулације биле су употребљаване за израду још једног важног предмета богослужбене намене, односно плаштанице. Она је намењена симболичком представљању Христовог тела у гробу, који се у храму подиже током Страсне седмице, да би подсетио вернике на страдање и жртву Христову.[23] То је разлог прожимања иконографских решења која су употребљавана у развоју овог литургијског предмета са онима која се налазе на антиминсима. Плаштанице су већих димензија и очуване су у много већем броју у црквама Врањске епархије. Сликане су техником уља на правоугаоним комадима платна или, ређе, на кожи, да би потом овакве сликане представе биле аплициране на скупоцене тканине, које су везене или додатно украшаване чиниле бордуру око сликаног поља, крајеви су им најчешће били обрубљивани срменим ресама са кићанкама у угловима. Дуж ивица бордуре је писан текст тропара који се пева на

---

[21] Исто, *Досије – Рикачево.*

[22] О овоме видети опширније у тексту: М. Тимотијевић, *Први српски штампани антиминси и њихови узори*, Зборник матице српске за ликовне уметности 23, Београд 1987.

[23] М.Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, стр. 67-68.

литургији и уочи Великог петка, а почиње речима благообразьныи іосиф.[24] Овакав начин украшавања одговарао је репрезентативној намени коју је плаштаница имала у прослављању централног хришћанског празника у току литургијске године – Васкрса.

Плаштаница, црква Светих апостола Петра и Павла у Доњем Стајевцу

Међу сачуваним плаштаницама јасно се разликују два типа. Први приказује само тело мртвог Христа, без икакве нарације, које је фронтално положено на бели покров са прекрштеним рукама на грудима. У угловима су медаљони са херувимима или чешће јеванђелистима, праћени текстом васкршњег тропара на бордури. Овакав тип плаштанице налази се у цркви Светих апостола Петра и Павла у Доњем Стајевцу.[25] У источној Србији исти вид представљања Христовог тела на плаштаници сачуван је у црквама Свете Тројице у Штубику и Вазнесења Господњег у Србову,[26] као и у цркви Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту. Њен иконографски тип проистиче из функције плаштанице у богослужбеном ритуалу у којем она представља мртвог Христа и његово тело које се симболично полаже у гроб уочи Великог петка, да би на Васкрс било унесено у олтар.[27]

Други, распрострањенији тип плаштанице приказује тренутак у коме мртво Христово тело спуштају у гроб Јосиф из Ариматеје и Никодим, док се у средишту налазе Богородица и Јован Богослов са двема Маријама и крстом распећа у позадини. Ова се композиција развила из представе преношења Христовог тела до гроба, у којој укључене историјске личности стварају наратив Христовог оплакивања.[28] Овакав тип може се видети у Саборној цркви Свете Тројице у Врању,[29] затим у цркви

[24] Л. Мирковић, *Други, посебни део (Дневна богослужења, Св. литургије и Седмична Богослужења)* Београд 1982. стр 83; 85.

[25] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Доњи Стајевац.*

[26] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Штубик; Досије – Србово.*

[27] Н. Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште 2006. стр. 82 – 83.

[28] М. Тимотијевић, *Први српски штампани антиминси и њихови узори*, стр. 43 – 44.

[29] В. Даутовић, *Ризница цркве Свете Тројице у Врању,* стр. 182 – 183.

Плаштаница, црква Светог Николе у Градњи

Светог Николе у Градњи, цркви Ваведења Богородичиног у Корбејевцу, те у цркви Свете Тројице у Сувојници, цркви Светог Илије у Тесовишту, потом у цркви Рођења Пресвете Богородице у Јелашници, као и у цркви Светог Великомученика Димитрија у Прешеву.[30]

Нешто измењен тип плаштанице, на коме су у композицију Полагања Христовог у гроб укључени и анђели, налази се у цркви Успења Пресвете Богородице у Собини.[31] Иконографско порекло анђела у овој композицији, са њиховим симболичким значењем дефинисано је још у периоду позног средњег века. Овај вид приказивања сцене Полагања у гроб, којој присуствују и анђели, јавља се на првим српским штампаним антиминсима крајем XVII и у првим деценијама XVIII века.[32]

Читав низ предмета који су начињени за потребе култних обреда, попут свештеничких одежди, разноврсних покрова или литургијских дарака и аера, изведених од тканина и разноврсних скупоцених материјала, украшаваних срмом и везом, налазио се у свим епархијским црквама, али, нажалост, готово занемарљив је број оних који су сачувани. Према инвентарима, значајне суме новца издвајане су за набавку свештеничких одежди. Једна златоткана свештеничка одежда из храма Светог Великомученика Георгија у Сурдулици вредела је 1897. године 200 динара, што је био износ одређен за трећину свештеничке куће поред цркве, која се састоји од конака и три одељења, или новац потребан за четвртину црквеног звона из истог храма.[33] У испољавању величајности Православне цркве оне су имале значајну улогу.[34] Позивајући се на њихов крој и начин израде, који је

---

[30] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Градња; Досије – Корбејевац; Досије – Сувојница; Досије – Тесовиште; Досије – Јелашница; Досије – Прешево.*

[31] Теренска документација катедре за Нови век: Досије – Собина.

[32] М. Тимотијевић, *Први српски штампани антиминси и њихови узори*, стр. 43 – 45.

[33] Наведени документ налази се у храму Светог Георгија у Сурдулици: *Ивентар покретне ствари цркве Сурдуличке, храма ''Св. Велико-Мученика Георгија" у срезу Масуричком, округа Врањског за 1897 годину.* Кућа је вредела 600 динара, док је црквени плац од 76 ари процењен на 1000 динара, за звоно је било потребно издвојити 800 динара, златоткани епитрахиљ вредео је 30 динара, док је сребрни крст коштао 40 динара, на колико је процењено и оковано Јеванђеље.

[34] О овој пракси видети у: М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку,* Манастир Шишатовац, зборник радова, Београд 1989, стр. 356 – 361.

потицао из давнина, црква је давала литургичким радњама достојанство и свечаност.[35] Важан траг за визуелну културу и проучавање овог сегмента црквене уметности, представља неколико сачуваних одежди са краја XIX века у цркви Свете Тројице у Сувојници.[36] Из ове цркве издвојићемо пар наруквица које су самосталан део одежде и њен посебан део. Израђене су од од црвеног плиша са златовезом, и украшене мотивом равнокраког крста са биљним преплетом и звездама, као и неколико епитрахиља, фелона и појасева, који су оштећени. Управо природа самог материјала и чињеница да су предмети од тканина неотпорни на протицање времена и подложни инсектима, те хабању и прљању услед употребе и небрижљивог чувања, утицале су на то да се мали број поменутих предмета сачува до данас. Везано за ову групу, може се рећи да је и велики број црквених барјака, коришћених у литијама, доживео сличну судбину, јер су редовно помињани у инвентарима, а мали је број оних који су из разматраног периода сачувани. Светитељске представе најчешће су сликане техником уља на платну и аплициране потом на брокатни или плишани купон, као у случају плаштаница, да би временом ове иконе бивале прешиване на нову подлогу и тиме им се мењао аутентични изглед, о чему сведоче два барјака такође сачувана у цркви сувојничкој.

У даљем разматрању поретка који прописује и уређује шта се на олтару има наћи, наредну групу предмета везаних за богослужење и живот цркве представљају кивоти – дарохранилнице. Оне се постављају иза Светог Јеванђеља, у челу часне трпезе, а намењене су похрањивању честица евхаристијског тела Христовог.[37]

На територији обухваћеној истраживањем заступљена су два типа кивота намењених чувању часних дарова. Форма првог је старија и подражава облик мале цркве. Овај се вид кивота надовезује на средњовековне традиције и дела српских златара XVI и XVII века.[38] Најрепрезентативнији кивот овог типа начињен је од сребра у облику правоугаоне кутије на стопама са поклопцем у облику крова петокуполне цркве и датира из 1860. године, а чува се у Саборној цркви Свете Тројице у Врању.[39] Други примерци овог типа, из XIX века и старији, нису сачувани али о доживљају одабране форме као подесне за чување светих дарова, и трансферу визуелних образаца, сведоче две дарохранилнице израђене од поцинкованог лима, највероватније настале половином XX века. Прва,

---

[35] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Први општи део*, стр 122 – 124.

[36] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Сувојница.*

[37] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Први општи део*, стр. 103 – 104.

[38] О њима је опширно писано у: Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966. стр. 7, 59, 66-67, 71, 76, 81, 91- 96, 115-117, 121, 123-129, 149-150.

[39] Види опширније у: В. Даутовић, *Ризница цркве Свете Тројице у Врању,* стр. 160 – 161.

која потпуно понавља форму врањске, прилагођена материјалу и обојена златном фарбом, налази се на олтару цркве Свете Магдалене у селу Мошганици, док се друга, сведена на три куполе и црно офарбана, чува у цркви Светог Илије у Тесовишту.[40]

Куриозитет представља кутија намењена за чување евхаристијских честица из цркве Свете Тројице у Извору. Начињена од сребра, кружног је облика, са поклопцем украшеним биљним преплетом и малим ливеним крстом на врху.[41] Ова сасвим једноставна округла посуда, будући затворена испупченим поклопцем и завршена крстом са распетим Христом, мада неуобичајеног облика, могла је као таква да служи поменутој намени.

Дарохранилница, црква Свете Тројице у Извору

Упутства везана за изглед дарохранилнице, штампана уз *Служебник* у Београду, налагала су да она има бити покривена са крстом на врху и, будући испуњена Светим евхаристијским честицама тела Христовог, да буде постављена на часном престолу и нигде другде.[42] У литургијским приручницима тога времена дарохранилница је тумачена и као старозаветна скинија, па су њен облик и декоративни елементи прилагођавани овом њеном симболичком значењу.[43]

Други и уједно најраспрострањенији тип дарохранилнице полагане на олтаре цркава током XIX века, био је тип дрвене кутије са фиоком за Часне дарове, и великим крстом на врху. Ово је готово увек допуњено, бочним медаљонима са представама Богородице и Јована Богослова који гледају Распетог Христа.[44] У компоновању дрворезбарије преовлађују флорални мотиви, као и представе житног класја и винове лозе са грожђем, који се симболички односе и подсећају на жртвени карактер евхаристије, у виду хлеба и вина као тела и крви Христове којима се причешћујемо.

---

[40] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Моштаница; Досије – Тесовиште.*

[41] Исто, *Досије – Извор*

[42] служебник. въ бѣлградѣ, coz.

[43] Архиепископ Венијамин, *Новая Скрижаль, 1870,* стр 16.

[44] Н. Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије1820-1940,* у: Иконопис Врањске епархије, стр. 38.

Дарохранилница, црква Светог Илије у Тесовишту

Осликане дарохранилнице од дрвета, овог типа, налазе се у црквама: Светог Илије у Тесовишту, Светог Николе у Градњи, Светог Романа Слаткопојца у Сурдулици, Свете Богородице у Мртвици, Светог Николе у Власу, Свете Петке у Смиљевићима, Светих апостола Петра и Павла у Кривој Фељи, Свете Тројице у Кунову, Свете Марине у Бресници, Рођења Пресвете Богородице у Ратајима и у цркви Рођења Пресвете Богородице у Јелашници, затим Успења Пресвете Богородице у Сикирији и Ваведења Пресвете Богородице у Корбејевцу.[45]

По богатству дрворезбарије нарочито се издваја дарохранилница из Саборног храма Свете Тројице у Врању, дарована цркви 1889. године. Њена је иконографска специфичност и то што су у бочним медаљонима, уместо уобичајених фигура Богородице и Јована Богослова, приказани херувими који на тај начин добијају функцију рипиде, постављене над часним даровима.[46]

У селу Света Петка налази се црква посвећена истоименој светитељки, у којој се налази дарохранилница сличног типа као претходне, али украшена техникама интарзије и инкрустације, једини примерак такве врсте на територији епархије Врањске. Састоји се од кубичног постоља са фиоком над којим је смештена сцена Рођења Христовог испод балдахина, изведена у дуборезу, и крста над њом. Он је интарзиран разнобојним комадима дрвета дуж ивице, као и инкрустриран комадима белокости, који се смењују са интарзијом. На крацима крста су кружни медаљони од белокости на којима је кружно уписано "*SVIAT*". Христово тело, Адамова лобања, као и свитак са натписом изнад Христове главе, изливени су од

[45] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Тесовиште; Досије — Градња; Досије – Сурдулица; Досије – Мртвица; Досије – Власе; Досије – Смиљевићи; Досије – Крива Феја, Досије – Куново; Досије – Бресница; Досије – Ратаје, Досије – Јелашница, Досије – Сикирија; Досије – Корбејевац.*

[46] В. Даутовић, *Ризница цркве Свете Тројице у Врању*, стр. 162, репродукована на стр 37.

сребра. Делимично оштећена, ова дарохранилница представља добар пример занатског умећа, али се не може са сигурношћу утврдити ког је порекла и одакле је доспела у храм Свете Петке.[47]

Дарохранилница, црква Свете Петке у селу Света Петка

Старији тип осликаног кивота – дарохранилнице, израђен од дрвета, налази се у цркви Светог Преображења Христовог у Стублу. Обликована је као вертикално устројена дрвена кутија са једном отвореном страницом на благо профилисаном постаменту. Горња страница кутије имитира кров са зиданом лантерном, насликаним прозорима и црепом. На три бочне стране налазе се на платну кашираном на дрвету прикази Исуса Христа. Фронтално је приказана композиција Евхаристичног Христа у путиру, на десној страници је Христос Јагње Божије, док је лево приказана сцена Распећа Христовог.[48]

Кивоти за ношење причести болним, такође су пажљиво израђивани, и припадају групи богослужбених предмета који се у репрезентативним облицима могу пратити од прве половине XVIII века, када се евхаристији придаје већи значај. Ова посебна врста кивота, названа дароносницом служила је за вршење свете тајне причешћа, намењеног болнима, ван храма, из кога је изношена свечано и са великим пијететом, у посебној кеси коју је свештеник носио на грудима.[49]

Сачувана су две дароноснице, прва се налази у Саборном храму Свете Тројице у Врању,[50] а друга у цркви Свете Петке у селу Рибарци.[51]

Дароносница из Рибараца састоји се од правоугаоне, тролисно завршене кутије, са крстом на врху, израђена је од легуре метала и потом посребрена. На њеном поклопцу је представљен Распети Христ,

---

[47] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Света Петка.*

[48] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Стубал.* и: Н. Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије 1820-1940,* у: Иконопис Врањске епархије, стр. 38.

[49] М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996, стр. 125.

[50] В. Даутовић, *Ризница цркве Свете Тројице у Врању*, стр. 167 – 168.

[51] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Рибарци.*

Дароносница, црква Свете Петке у Рибарцима

десно од њега је Јован Богослов, а лево Богородица, коју клонулу придржавају две женске фигуре. У врху композиције је допојасно приказан Бог Отац, како благосиља са облака, окружен херувимима. Ово је изведено техником ливења и пресовања. У унутрашњости су смештени: мали путир са кашичицом, фиока за Свету Частицу, и коцкаста стаклена ампула за вино, са сребрним затварачем. Овакве ампуле из причесних прибора ретко су успевале да буду сачуване, због своје ломљивости. Иако сличне форме као врањска или сродне дароноснице, описану издвајају рељефно изведена врата, уместо уобичајено глатко полираних са представом крста, а због сачуване ампуле може се сматрати комплетном. У случајевима када из неког разлога нису постојале олтарске дарохранилнице, часни дарови бивали су положени у овакве врсте малих кивота који су остављани на олтару.

На Часном престолу, у његовом средишту, постављено је Свето Јеванђеље, које представља самог Исуса Христа.[52] Његово посебно и готово изузетно место у поретку богослужбених предмета показује чињеница да за њега не постоји чин освећења. Наиме у дополнителном требнику дати су чинови освећења за све свете сасуде које црква употребљава, али молитве за освећење Јеванђеља нема, јер је оно као реч Божија свето, и стога се не освећује. Једино што се има освештати на њему су корице с иконама, при чему се читају молитве при освећењу разних икона из дополнителног требника.[53] Корице јеванђеља су током векова биле предмет пажљиве уметничке обраде, израђиване су од злата и сребра те бираних и драгоцених материјала, представљајући један од најрепрезентативнијих видова црквене уметности.[54] Та пракса настављена је током XVIII и

[52] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Први општи део,* стр. 103, 137.

[53] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Други посебни део, Свете Тајне и Молитвословља,* Београд 1983, стр. 227 – 229.

[54] Б. Радојковић, *Историја примењене уметности код Срба, Средњевековна Србија I Том,* Београд 1977, стр. 83 – 84; Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, сл. 28; 35; 36; 51; 57; 72; 73; 74; 110; 113; 115; 116; 124; 125; 126 – 130; 133; 154; 157 – 160; 162; 163; 165 – 167.

XIX века, када у српским црквама преовлађују јеванђеља штампана у Московској синодалној типографији. Ово се може објаснити пре свега везама Карловачке митрополије са руским и украјинским богословима током XVIII века,[55] као и потоњим везама Српске цркве током XIX века, са Руском православном црквом, у време митрополита српског Михаила. По благослову духовног суда, увозне фирме, попут оне *Витомира Марковића и Павловића,* омогућавале су украшавање цркава по Србији, потребним утварима, иконама, свештеничким одеждама и разноврсним тканинама, набављаним из Русије по ниским ценама.[56]

У епархијским црквама већина престоних јеванђеља потиче из Московске синодалне типографије. Повез им је најчешће од дрвета, пресвучен сомотом, са оковом одозго, који је рађен од позлаћеног штанцованог месинга, мањи број има оков преко целе корице и хрбата. На предњој корици је најчешће приказано Васкрсење Христово, а у четири угла су медаљони са Јеванђелистима, док је на задњој корици Крст на Голготи са оруђима страдања. Оваква врста импортованих окованих Јеванђеља, серијски су израђивана и настала су у периоду од 1801. до 1905. године на територији Руске царевине.[57]

Описани тип јеванђеља, из 1898. године, налази се у храму посвећеном Светом Николи у селу Власе. Затим у црквама: Рођења Светог Јована у селу Првонек и Светих апостола Петра и Павла у Кривој Фељи, оба штампана у Москви 1904. године. Те у цркви Свете Тројице из Кунова и храму Светог Великомученика Георгија у Сурдулици, у коме се налази и други тип Јеванђеља, са оковом преко целе корице, који приказује Васкрсење са Јеванђелистима на предњој и Гостољубље Аврамово на задњој корици, а штампано је 1905. године у Москви.[58]

Јеванђеља са предњом корицом изведеном пресовањем, и задњом пресвученом сомотом и украшеном медаљоном са Крстом на Голготи, налазе се у цркви Светог Илије у Тесовишту из 1885. године и Успења Пресвете Богородице у Рикачеву из 1895. године, оба штампана у Московској синодалној типографији.[59]

Престона јеванђеља са оковима на којима су се налазили емајлирани медаљони, израђивана су током XVIII и XIX века, у руским радионицама.[60]

---

[55] М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, стр. 30 – 46.

[56] Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882 – 1914)*, Београд 2007, стр. 70.

[57] Ј.Радовановић, *Руска и грчка штампана јеванђеља са оковима од 1801. до 1905. у манастиру Хиландару*, Зборник МПУ 28-29, Београд 1984-85, стр. 153, 167 – 172.

[58] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Власе; Досије – Првонек; Досије – Крива Феја; Досије – Куново; Досије – Сурдулица.*

[59] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Тесовиште; Досије – Рикачево.*

[60] Ј.Радовановић, *Руска и украјинска штампана четворојеванђеља XVIII века са оковима у библиотеци манастира Хиландара*, Зборник МПУ 26-27, Београд 1982-83, стр. 38; 41 – 44.

Два оваква јеванђеља се налазе у врањској Саборној цркви и манастирској цркви Светог Николе у Врању. Прво које припада Саборном храму штампано је 1829. године у Москви.[61] Друго светониколјско је оковано у бакар и штампано у Москви 1844. године.[62] Предња корица на оба, испуњена је флоралним орнаментима и на њој су пет овалних медаљона, од којих централни приказује Васкрсење а они у угловима садрже представе Јеванђелиста, док је на задњој корици рељефно искуцана представа светитеља. Особеност оба поменута јеванђеља је да су медаљони од емајла замењени сребрним, са истим иконографским представама на њима. По рустичном начину израде, употреби техника ливења и искуцавања, те архаичном декоративном украсу, извесно је да су настали у локалној радионици неког домаћег мајстора.

По свему судећи исти мајстор оковао је и корице Јеванђеља из врањске цркве Успења Пресвете Богородице у Собинама. Оно је штампано 1836. године при Московској синодалној типографији, дуж ивица је орнамент са гроздовима и виновом лозом, док су у угаоним картушима јеванђелисти, а у средини је представљен Васкрсли Христос са барјаком.[63] Према начину орнаменталне декорације, зракастом оквиру сцене Васкрсења, те угаоним представама, јасно је да су распрострањена руска окована Јеванђеља послужила локалном мајстору као узор, при изради поменутог окова насталог у другој половини XIX века.

Јеванђеље, црква Рођења Пресвете Богородице у Собинама

У цркви Светог Николе у Градњи, налази се мање Јеванђеље, повезано дрвеним корицама, које су пресвучене мрком кожом, са утиснутим флоралним орнаментима. На предњу корицу преко кожног повеза прикуцано је пет сребрних плакета, изведених техникама искуцавања и гравирања. Приказано је Васкрсење Христово у средишњем овалу, док су у угаоним картушима Је-

---

[61] В. Даутовић, *Ризница цркве Свете Тројице у Врању,* стр. 183 – 184.

[62] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Свети Никола, Врање.*

[63] Исто, *Досије – Собина;*

ванђелисти са својим симболичким персонификацијама. На задњој корици су утиснута четири херувима у угловима, док је у центру сцена Васкрсења. Иста локална кујунџиска радионица као претходна, вероватно је израдила и овај оков, половином XIX века. Сличан поступак примењен је на Беланском четворојеванђељу из манастира Дечана.[64]

Иконографска представа Васкрсења Христовог, која се готово неизоставно налазила у средишњем делу предњег окова свих поменутих Јеванђеља, везана је за црквену праксу њиховог изношења на целивање током ускршњег јутрења.[65]

На територији Врањске епархије, сачуван је импозантан број богослужбених и црквених књига. Основни правци из којих су оне стизале указују на Московску синодалну типографију, и издања Васељенске Цариградске патријаршије, из времена њене јурисдикције над овим просторима. Велики је и број књига са Свете Горе, чији је утицај на овом подручју током XIX века веома снажан, као и издања Београдске Митрополије у време обнове Српске црквене организације на овом тлу. Поред поменутих срећу се грчке, бугарске као и аустроугарске штампане књиге.[66]

Јеванђеље, црква Светог Николе у Градњи

У црквама се увек чувају и крстови различите намене, међу којима се истичу они предвиђени постављању на олтар. Веома велика пажња посвећивана је њиховој изради, јер су они неизоставан део великог броја различитих богослужбених и светотајинских ритуалних радњи.

На простору епархије постоје различите форме пре свега престоних крстова, од којих је преовлађујући такозвани воденичарски тип. Он се састоји од средишњег дела то јест крста начињеног од дрвета, који је техником дубореза украшаван сценом Крштења на предњој и сценом Распе-

---

[64] М. Шакота, *Дечанска Ризница*, Београд 1984, стр. 197. репродуковано на стр. 236, сл. 35.

[65] М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару,* стр. 123.

[66] Услед њиховог броја и обима, анализа књишког фонда на територији Врањске епархије, превазилази оквире овог рада, и ваља бити обрађена у посебној студији. Овде су изложени само примери Јеванђеља, услед њиховог посебног места у поретку и визуелној култури унутар храма.

ћа на задњој страни. Овакво иконографско решење често је проширено попрсјима јеванђелиста у угловима. Ређе су приказиване сцене празника са по шест или више дуборезаних поља. Ово дрвено језгро потом је окивано и украшавано техникама филиграна и гранулације, и постављано на округлу сребрну стопу. Неретко је у украшавању употребљавано и полудраго камење попут коралних мерџана или мање вредне стаклене пасте. Крстови овакве репрезентативне израде чувају се у Саборном храму Свете Тројице у Врању и у цркви Свете Богородице Живоносног Источника у Босилеграду.[67]

Друга велика група настала је крајем XIX и почетком XX века, израђивана по узору на филигранске крстове, с том разликом што су њихови делови ливени, и потом спајани у целину. Сложен филигрански орнамент стопио се у бочне флоралне украсе изливене у једном комаду и потом делимично цизелиране, који су након тога спајани са ливеном кутијом у којој је дуборезани крст. Дршка је глатка са нодусом у средини, изливена такође из једног комада, или понекад у форми балустра, док је стопа округла и благо испупчена, чешће ливена а ређе искуцавана, са пратећом и поједностављеном орнаментацијом. У погледу материјала у питању су разноврсне легуре метала са незнатним процентом сребра или пак легуре попут месинга и неких мешавина бакара, које су потом галванизоване и покриване танким слојем посребрења. Овакви крстови били су предмет серијске производње, и ако су сачувани различити примерци, по форми и начину израде, времену настанка и третману декоративних мотива на њима свакако припадају истој групи.

Престони крст, црква Пресвете Богородице у Босилеграду

[67] О овом и осталим крстовима који се чувају у ризници саборног храма видети у: В. Даутовић, *Ризница цркве Свете Тројице у Врању*, стр 162 – 165; Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Босилеград*.

Могу се видети у цркви Свете Петке у Врању, у којој су сачувана два различита примерка, потом у цркви Свете Магдалене у Моштаници, цркви Светих апостола Петра и Павла у Кривој Фељи, те цркви Свете Тројице у селу Извор.[68] За описану групу крстова неможе се рећи да припадају локалној занатској традицији, они одражавају могућности локалног становништва и расположив тип серијски произведених богослужбених предмета доступних за набавку у датом тренутку.

Занимљивост представља крст из цркве Светог Великомученика Георгија у Чукарки, који следи претходно поменути образац копирања форме филигранског воденичарског крста, чија је облога, јер се не може назвати оковом, у потпуности изведена од дрвета. Наиме крст са сценама Крштења и Распећа, смештен је у рам, који почива на дрвеној стопи са дршком, украшеном биљним и геометријским мотивом, док уз ивице крста и из пресека његових крака полазе дуборезани украси налик палмети, а површина дрвета је покривена позлатом.[69]

Посебан тип престоног крста присутног на епархијском простору развио се у препознатљивој форми као продукт локалних кујунџијских занатских радионица. Он се састоји од дуборезаног дрвеног крста који је постављен у ливену кутију са пет, ређе шест, лучних отвора, који би требали да прате дуборезану композицију, што често није случај. Кутија је на крајевима завршена украсом у облику жира док су на пресеку кракова крста постављени ливени лепезасти украси који подражавају светлосне зраке. Дршка је глатка са нодусом у средини док је стопа благо левкасто испупчена и изведена техником искуцавања. Појединачне разлике и степен декорисаности уочљив је управо на стопама. У целини, овакви крстови су били веома једноставни за израду и по броју сачуваних примерака уједно најраспрострањени на територији данашње епархије Врањске. Према даровном запису са крста Николе Христића, из Саборне цркве у Врању, као и према натпису са крста из цркве Свете Петке у Смиљевићу, који гласи: *крст приложи крста шећовић капетан, успомена ослобођење пољанице 10/1 1878 г. Као прв од воиника српски дошо у пољаницу,* њихова се израда може датовати у другу половину XIX века. Поред поменутог у Врањској Саборној се цркви чувају још два примерка истог типа, затим у црквама: Светог Николе у Градњи, Свете Петке у Стропском, Светог Георгија у Доњем Нерадовцу, Светог Николе у Шапранцу, Светог Јована Богослова у Шаинцу, Свете Петке у селу Света Петка, затим у цркви Ваведења Пресвете Богородице у Корбејевцу и поменути крст из цркве Свете Петке у Смиљевићу.[70]

---

[68] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Света Петка, Врање; Досије – Моштаница; Досије – Крива Феја; Досије – Извор.*

[69] Исто: *Досије – Чукарка.*

[70] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Градња; Досије – Стропско; Досије – Доњи Нерадовац; Досије – Шапранац; Досије – Шаинце; Досије – Света Петка; Досије – Корбејевац; Досије – Смиљевић.*

Нарочиту групу чине крстови са три хоризонтална крака који су ливени од легуре метала, блиске месингу из једног комада, пљоснато профилисани и постављани завртњем на квадратну стопу. На њиховој полеђини која је украшена гравирањем је година 1872. као и три стилизоване главе у горњим крацима крста. На лицу је распети Христос, изнад кога су два анђела и глава Бога Оца, подножје и ивице су испуњени геометријским украсом. Они се налазе у црквама: Светог Пантелејмона у Богошеву, Светог Илије у Тесовишту и Светог Илије у Злом Долу.[71] У цркви Светог Прокопија у Големом Селу, сачуван је такође један ливени крст од гвожђа, сличан претходним, с том разликом што има само два крака. На предњој страни приказано је Крштење а на задњој Распеће Христово.[72] У селу Сикирје, при храму Успења Пресвете Богородице налази се један гвоздени крст веома архаичне израде и малих димензија. Садржи приказ Свете Тројице, као три фигуре постављене једна до друге у хоризонталном краку крста, изнад њих је курзивни ћирилични натпис у два реда који их дефинише.[73]

Престони крст, црква Светог Николе у Шапранцу

Квалитетан рад неке од руских радионица, је ручни крст из цркве Успења Пресвете Богородице из села Рикачева.[74] Изведен је техником ливења од легуре метала, потом цизелиран и гравиран, те покривен позлатом. На предњој страни је рељефна фигура распетог Христа, изнад главе му је свитак са иницијалима ИНЦИ, крајеви крста су тролисни и у сваком се налази округли медаљон, у картушу. На бочним крацима су Богородица са леве стране и Свети Јован Богослов са десне, док је у врху попрсје

---

[71] Исто, *Досије – Богошево; Досије – Тесовиште; Досије – Зли Дол.*
[72] Исто, *Досије – Големо Село.*
[73] Исто, *Досије – Сикирје.*
[74] Исто, *Досије – Рикачево.*

Престони крст, црква Светог Илије у Злом Долу

Бога Оца, а испод Христових ногу у медаљону је Адамова лобања, након чега се у продужетку наставља дршка. Полеђина му је украшена једноставном геометријски преплетеном декорацијом.

Орнаментика картуша око кружних медаљона упућује на истоветне украсе са штанцованих корица руских Јеванђеља са краја XIX века, те је крст дело неке од већих руских мануфактура тога времена.

Нарочито место у поретку предмета потребних за богослужење чине свети сасуди у проскомидији. Они се постављају лево од часног престола, у посебно формираном простору који симболички представља жртвеник, пећину у којој се родио Христос, као и место његовог погребења. У проскомидију се одлажу од хришћана принесени дарови попут хлеба и вина намењених припремању савршене евхаристичне жртве која се приноси на светом престолу. Свети сасуди похрањени у проскомидији су: путир, дискос, звездица, кашичица, копље, губа и покровци.[75]

Предмети из проскомидије нису били доступни погледима верних током литургијског ритуала, једини изузетак представљају путир и ложица којом се причешћује. Путир садржи самог Христа у виду хлеба и вина, као његовог истинитог тела и крви, који се дају вернима да се на тај начин сједине са својим Спаситељем као извором спасоносне благодати. Света тајна евхаристије тиме наткриљује све остале.[76] Стога је изради централног сасуда у животу цркве посвећивана изузетна пажња. Такође треба напоменути да је за израду светих сасуда за проскомидију важило правило да имају бити израђиване од племенитих метала.[77]

---

[75] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Први општи део, стр. 104.*

[76] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Други посебни део*, стр. 66 – 67.

[77] служебник, въ бѣлградѣ, coz.

Сачувани путири на терену осликавају ову праксу, на начин какав је био могућ у сваком појединачном случају. Наиме велики број путира који се налазе у епархијским црквама је импортован из неке од руских радионица, и то претежно московских. Они се састоје од суспицијента обично са четири медаљона, на којима су приказани: Исус Христос, Богородица, Свети Јован Богослов и Крст на Голготи, међупростор је испуњен геометријски преплетеним орнаментом, док су уз ивицу гравиране речи молитве која се изговара пред свету причест. Дршка је изведена у облику балустра, док је стопа левкаста и покривена геометријским преплетом и медаљонима, који су пандан онима на чаши и садрже орнаменте или пак ликове јеванђелиста. Репрезентативни примерци су израђивани од сребра, као путир из врањског Саборног храма, датован у 1875. годину.[78] Други руски путири овог типа, рађени су од јефтинијих легура, али у потпуности по истом обрасцу. Они се налазе у црквама: Светог Јована Богослова у Шаинцу, Светог Прокопија у Љиљанцу, те Светог Илије у Злом Долу.[79] Треба напоменути да се у црквама Светог Прокопија из села Љиљанца и Светог Илије из Злог Дола, са поменутим путирима у комплету налазе: дискос, звездица и кашичица, који су изведени од исте легуре метала и украшени подударном геометризованом орнаментацијом. Дискос је постављен на левкасту стопу, а на средини је представа Христа Емануила са јеванђељем, а дуж ивице је текст молитве везан за чин проскомидије, праћен геометријским украсом. Звездица се састоји од две полукружно савијене траке, декоративно сечених ивица које су спојене кружном плочицом са представом шестокраке звезде и Свевидећег ока господњег у њој. Кашичица је изрезана у декоративној форми, гравирана геометријским преплетом и завршена малим крстом.

Другу групу чине путири који су потпуно глатки и без украса, њихов је суспицијент постављен на степенасто профилисину стопу са дршком. Имају форму масивног калежа, изведени су у серијској производњи, пресовањем и ливењем, од легуре метала, да би потом били посребрени или покривени позлатом. Пратећи дискос, звездица, кашичица и копље, такође су глатко полирани и без украса. Овакав прибор за проскомидију се налази у цркви Светог Илије у Тесовишту, и у цркви Светог Николе из села Власе.[80]

Старија и још поједностављенија је група путира са пратећим сасудима из сеоских цркава: Успења Пресвете Богородице у Сикирју, Свете Магдалене у Моштаници и Свете Тројице из Кунова.[81] Путири су начи-

---

[78] *О путирима и светим сасудама у проскомидији Врањске Саборне цркве видети у: В. Даутовић, Ризница цркве Свете Тројице у Врању, стр. 165 – 167.*

[79] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Шаинце, Досије – Љиљанце, Досије – Зли Дол.*

[80] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Тесовиште; Досије – Власе;*

[81] Исто, *Досије – Сикирје; Досије – Моштаница; Досије – Куново.*

њени у облику звонасте чаше, на дршци са крупним нодусом у средини и глатком благо испупченом стопом са декоративном танком траком дуж ивице. Направљени су од цина техником ливења. Пратећи дискоси су сасвим прости, у облику округле равне тацне, чија је ивица благо испупчена, дуж које на сачуваним примерцима теку натписи приложника. Овакви дискоси налазе се у цркви Светог Архангела Гаврила у Доњој Трници, те цркви у Шапранцу.[82] Дискос из моштаничке цркве дарован је 1898. године, тако да се њихова израда заједно са путирима ове групе може датовати у другу половину XIX века.

Путир, црква Свете Магдалене у Моштаници

У цркви Свете Тројице у Кунову, чува се путир чије порекло није познато, он је изведен од легуре метала, а његову особеност чини сецесијски биљни орнамент који као корпа окружује чашу путира изведен од друге врсте метала и покривен позлатом.

Репрезентативни примерци златарске делатности вештих мајстора, представљају путири из цркава у Собини и Сурдулици. У ризници Саборног храма Свете Тројице у Врању, налази се сребрни путир дарован цркви Успења Пресвете Богородице у Собини 1841. године. Обликован је у форми неоготског калежа, складно издужених пропорција, направљен од квалитетног сребра, те глатко полиран без додатних украса, један је од најлепших примерака пореклом из епархијских цркава.

Путир који се чува у цркви Светог Великомученика Георгија у Сурдулици, дарован је храму Светог Арханђела Гаврила, октобра 1874. године. Састоји се од масивне и дубоке чаше, на којој су уграви рани шестокрили серафими, те ромбичне дршке и благо испупченог постоља декорисаног палметама на коме се налази приложнички натпис.[83] Обликован је од сребра техникама ливења, искуцавања и гравирања, веома је ма-

---

[82] Исто, *Досије – Доња Трница; Досије – Шапранце.*

[83] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Сурдулица.*

сиван, а својом стабилном формом се ослања на старију златарску традицију. Фигуре серафима на чаши срећу се и на једноставном путиру, вероватно насталом половином XIX века, који се налази у цркви Свете Петке у Смиљевићима. Поменута чаша искуцана је и гравирана, попут Сурдуличке, с том разликом што су дршка и стопа накнадно додате услед неке поправке.[84] Симболичка представа серафима на путиру везана је за њихову функцију чувара светих дарова, како се представљају на рипидама, које означавају невидљиво облетање светих бестелесних анђеоских сила, из редова серафима и херувима над светим евхаристичним даровима.[85] На сличан начин стилизоване представе ових анђеоских сила налазе се утиснуте на кожне повезе старијих богослужбених књига, као на поменутом четворојеванђељу из цркве Светог Николе у Градњи.

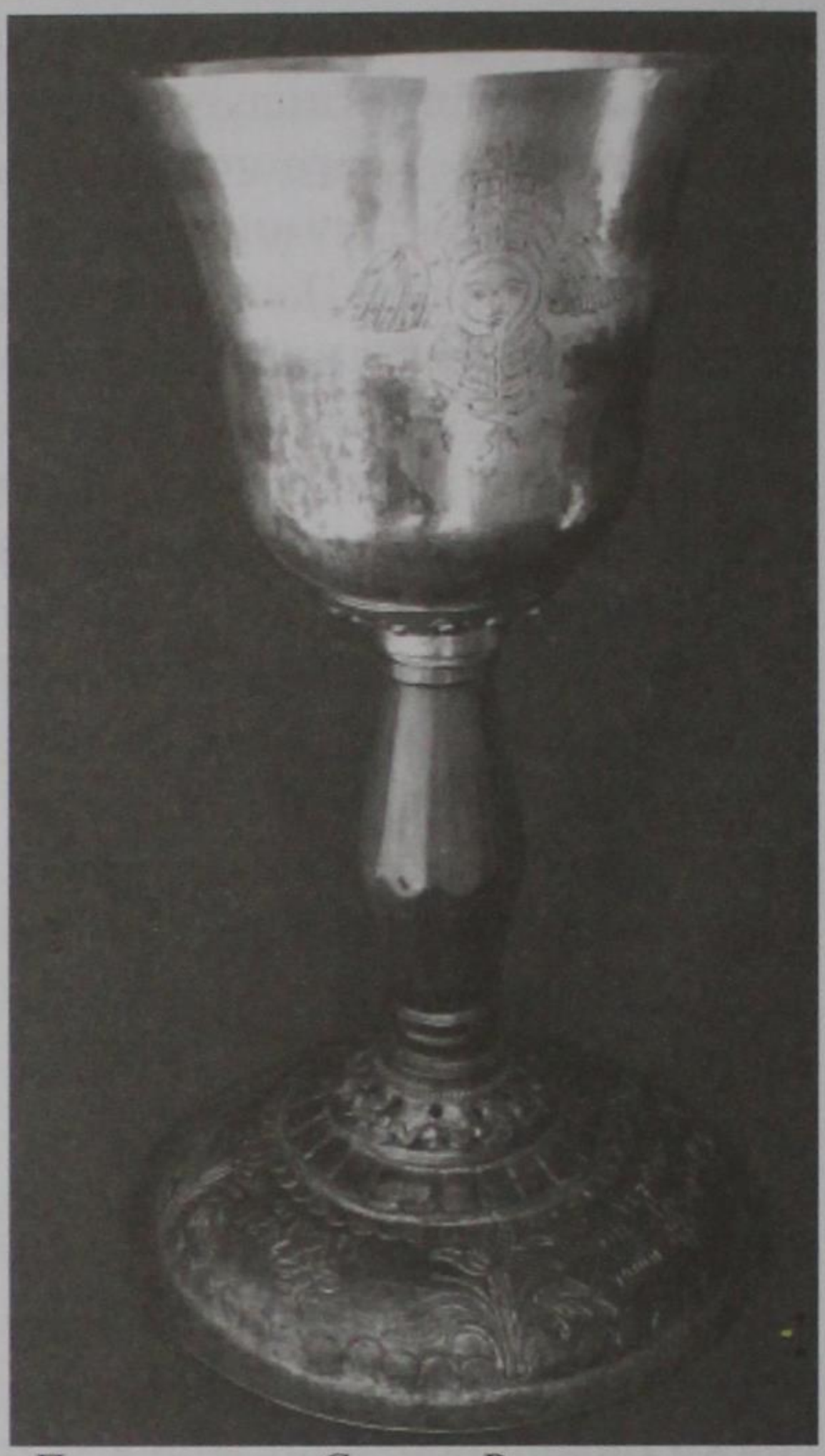

Путир, црква Светог Великомученика Георгија у Сурдулици

Звездица, црква Свете Петке у Смиљевићима

Преко ових старијих примерака можемо сагледати како су били обликовани и изгледали путири, на подручју југа Србије, под османском влашћу, током XVIII и почетком XIX века. Сачувани примерци су репрезентативни, и пружају део недостајуће слике, услед ратова и пљачки, који су подједнако доприносили нестајању богослужбених предмета, као и њихова фактичка употреба и трошење.

Неколико звездица може се уврстити у ред заиста драгоцених предмета, начињених од стране искусних мајсто-

[84] Исто, *Досије – Смиљевићи.*

[85] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Први општи део*, стр. 118.

ра. Прва се налази у цркви Свете Петке у селу Смиљевићу.[86] Начињена је од масивног сребра, две необарокно обликоване дуге се укрштају а на њиховом пресеку је медаљон са сликаном минијатуром. Приказан је Бог Отац, као старац, огрнут бледо зеленим огртачем, са скиптром, како благосиља, док испред њега лебди голуб Светог Духа.

Друга је из цркве Светог арханђела Гаврила у Доњој Трници, начињена резањем и искуцавањем, од квалитетног сребра. Састоји се од две дуге које су на крајевима савијене тако да формирају стопе, и мундуса са крстом на врху. Дуж њених крака калиграфски је гравиран текст који меморише имена приложника.[87] Овакав тип звездице припада познијој златарској традицији, два на овај начин конципирана примерка чувају се у ризници манастира Дечана.[88]

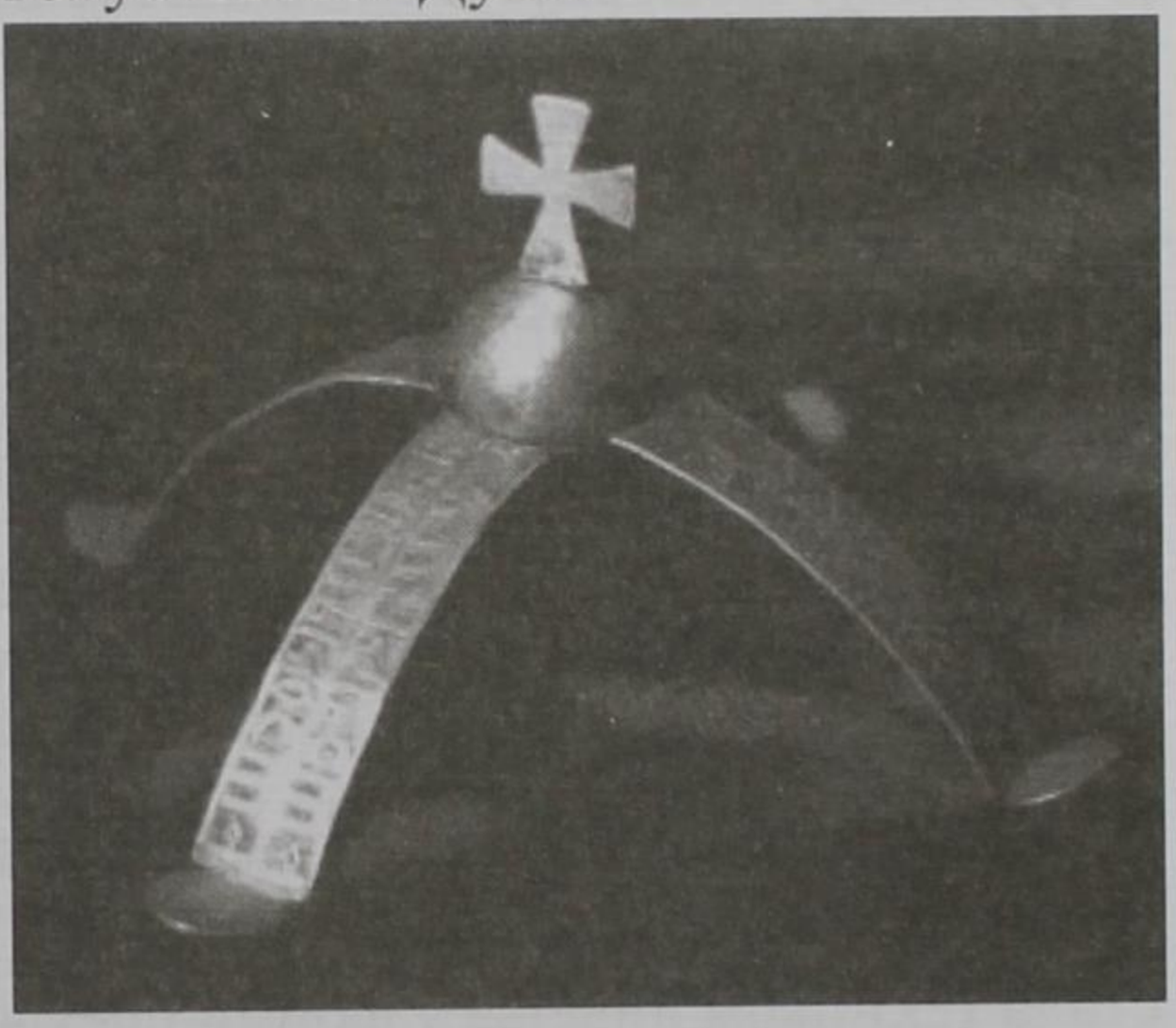

Звездица, црква Архангела Гаврила у Великој Трници

Трећа звездица је дело московских златара, из 1879. године, начињена је од позлаћеног сребра, а налази се у ризници Саборног храма Свете Тројице у Врању.

Посебну вредност имају два копља, која се састоје од гвозденог стреличастог врха и дршке начињене од фино полиране белокости. Прво се чува у Саборном храму у Врању, док се друго налази у цркви Светог Прокопија у Љиљанцу.[89]

Важну симболичку функцију приликом различитих видова богослужења има паљење светлости. За то се употребљавају свеће од воска, које се постављају у различите врсте свећњака, у зависности од функције у ритуалу, и светиљке са уљем – кандила. Највише светлости се пали на светој литургији, и то најпре на жртвенику, потом на часном престолу, а затим по целој цркви и пред иконама. Такође светлост се пали при читању јеванђеља, чиме се изражава радост којом светлост Христова јеванђеља просветљује земљу, затим у обредима крштења, заруке, венчања, при јелеосвећењу, те погребу и панахиди, пали се светлост са својим посебним односним значењима.[90]

---

[86] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Смиљевић.*

[87] Исто, *Досије – Доња Трница.*

[88] М. Шакота, *Дечанска Ризница,* стр. 194; 235.

[89] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Љиљанце.*

[90] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Први општи део*, стр. 319 – 322.

За ове потребе, ван олтарског простора, највећа пажња посвећивана је изради кандила, која су осветљавала иконе на иконостасу, као и саму цркву. Често су била предмет даривања од стране верника, о чему говоре многобројни сачувани приложнички записи. Овакав вид даривања имао је функцију меморије и симболичке размене.

У црквама Врањске епархије, срећу се два типа кандила. Првом типу припадају она која су изведена у серијама, и импортована било из Руске царевине или чешће са подручја Хабзбуршке монархије, а обликована су у текућим истористичким стиловима. Обично се састоје од ливене бокасте чаше, која има три волутаста држача, на ланцима са матицом. Кандила овог типа са краја XIX века, могу се видети у црквама: Свете Петке у Доњој Лисини, Светог Прокопија у Големом Селу, Свете Петке у Горњем Јабукову, Свете Тројице у Кунову, Вазнесења Господњег у Рајчиловцима.[91]

Други тип представљају кандила настала у балканским радионицама током XIX века, израђивана махом од бакра или бронзе, ређе сребра, настала техником ливења у форми псеудофилиграна и потом најчешће ажурирана. У облику су равне чаше која виси на ланцу са матицом на врху. У ризници манастира Дечана, сачувано је доста различитих примерака кандила овог типа из XIX века, каква се могу срести и на територији Врањске епархије.[92]

Најраширенији вид кандила овог типа има за централни мотив распетог Христа у ромбу, који је окружен зрацима или спиралним дисковима. Оваква кандила са калупима налазе се сачувана у музеју у граду Враце који се налази у Бугарској, а потичу из радионица у граду и околини, те се претпоставља да су будући јефтина, одатле дистрибуирана широм Балкана, али да је веома вероватно да су израђивана и у радионицама других балканских земаља.[93] Поменута се налазе у епархијским црквама: Свете Петке у Доњој Лисини, Рођења Пресвете Богородице у Горњем Вртогошу, Свете Петке у Рибарцима те Свете Тројице у Кунову, где се поред овог налази још девет кандила која представљају варијације основног типа и цркви Светог Николе у Шапранцу са два поменута примерка.[94] Кандило из Рибараца додатно је украшено малим ливеним крстовима. Испод сваког ланца и на дну чаше виси по један крст са чијих крака висе још три мања крста са Распећем.

---

[91] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Доња Лисина; Досије – Големо Село; Досије – Горње Јабуково; Досије – Куново; Досије – Рајчиловци.*

[92] М. Шакота, *Дечанска Ризница*, стр. 260 – 262.

[93] М. Шакота, *Дечанска Ризница*, стр. 186 – 187.

[94] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Доња Лисина; Досије – Горњи Вртогош; Досије – Рибарци; Досије – Куново; Досије – Шапранце.*

Кадионице неопходне при богослужењу, а које евентуално датирају из XIX века, као и оне млађе готово да уопште нису очуване. Осим цркве Светог Илије у Тесовишту, где се налази једна кадионица с почетка XX века, начињена од ливеног месинга, серијске израде, која се састоји од две бокасте чаше, на три ланца с прапорцима повезана матицом, других тако рећи да нема, јер су замењене новим које су ушле у богослужбену употребу.

Уз кандило је могло да се постави осликано керамичко јаје. Као над кандилом са иконостаса цркве Свете Тројице у Извору, које је осликано фигурама серафима, и малим крстовима.[95] Овакво јаје је имало симболичку вредност, повезано са прослављањем Васкрса и народним обичајем бојења Васкршњих јаја.

Свећњаци који су постављани на часни престо, а сачувани су у црквама на подручју епархије, углавном су серијски произвођени ливењем од месинга, и састоје се од дршке у облику балустра са местом за свећу и округле стопе. У цркви Светог Николе у Шапранцу, налази се пар свећњака ливених у комаду од месинга, са шестоугаоном стопом и дршком у облику балустра са левкасто проширеним местом за свећу. Овај пар издваја масивност, и већа висина, у односу на просечне.[96]

У сакралном простору храма, најистакнутије место заузимају кивоти са моштима светитеља које се излажу јавном поштовању, они су предмет култа, сврха одласка на поклоничка путовања и духовно благо храма у коме се налазе.[97] Као локална особеност овог подручја на простору Врањске епархије из ових кивота развиле су се кутије назване мошти, намењене прикупљању прилога за храм. Оне се могу наћи на простору јужно и западно од Врања, у прешевском, бујановачком, трговишком и пољаничком крају.[98]

Изведене су у форми правоугаоне кутије која је споља и изнутра осликана. Поклопац је обично раван или оборених ивица, и украшен биљним мотивима, као и остатак ковчега. На унутрашњој страни поклопца налази се икона посвете цркве из које је кутија или сеоске славе. Остатак унутрашњости је обојен и најчешће на дну садржи представу крста. О важности ових приложничких кутија говори и то да су обично биле сликане у време настанка иконостаса, и то најчешће од стране сликара који је био задужен за извођење престоних икона.[99] У кутије је често полаган мањи дрвени крст, који у хришћанском свету има реликвијарни карактер.

---

[95] Исто, *Досије – Извор.*

[96] Исто, *Досије – Шапранце.*

[97] Л. Мирковић, *Православна Литургика, Први општи део*, стр. 187 – 190.

[98] Н. Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије1820-1940*, у: Иконопис Врањске епархије, стр. 39.

[99] Исто.

Смештањем у кутију, по старозаветном обрасцу чувања свемогуће божанске енергије, он формира реликвијар. Стога су ове кутије у црквеној пракси могле бити изношене пред окупљене вернике, у данима празника, да би се они могли поклонити, целивати крст, и оставити прилог, такође у симболичној размени.[100]

У Врањским црквама, кутије овог типа налазе се најпре у Саборном храму Свете Тројице, затим цркви Свете Петке и у цркви Успења Пресвете Богородице у Собинама. Кутија из Саборног храма, споља је декорисана ружама и обојена, док је у унутрашњости у кружном удубљењу представа Свете Тројице, који седе на облацима и благосиљају, највероватније дело зографа Дича, док су у угловима ружини цветови. У унутрашњости су два удубљења у којима су претпостављала се постојале честице светих моштију.[101]

Из цркве Свете Петке је кутија коју је сликао зограф Зафир 1869. године. Споља је украшена биљним мотивима, док у унутрашњости садржи представу Свете Тројице на поклопцу у овално издубљеном оквиру и приказе Светог Николе, Богородице Одигитрије и Светог Димитрија који су насликани на дну кутије.[102]

У храму Успења Пресвете Богородице у Собинама, налази се кутија која је споља офарбана мрком бојом, док се у унутрашњости налази представа Светог Јована Крститеља, као крилатог кефалофороса. Унутрашњост кутије је подељена на два неједнака дела, и обојена плаво.[103]

У цркви Свете Петке, у селу Света Петка, чувају се две кутије, прва је квадратна, косих ивица, и без сликане декорације споља, док је у унутрашњости на поклопцу представљена Света Петка, као исподпојасна фигура, која држи крст и свитак у рукама, огрнута монашким кукуљем. На дну, које је покретно, је насликан крст, окружен разлисталим врежама и цвећем.[104]

Друга кутија из цркве у Светој Петки је дело зографа Зафира, споља је осликана цветним гирландама, а на поклопцу је уписана 1868. година као и накнадно урезан запис да се унутра налазе мошти монахиње Теофане. У овално издубљеном поклопцу је представа Свете Тројице, док је дно плаво обојено са симетрично насликаним белим цветовима.[105]

---

[100] Д. Гркинић, *Свети арханђел Михаило, кутија ''мошти'' – Тесовиште*, у: Иконопис Врањске епархије, стр. 196 – 197.

[101] Репродукована је у: Н. Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије 1820-1940*, у: Иконопис Врањске епархије, стр. 40.

[102] Исто, стр. 41; и: Ј. Стефановић, *Конзервација и рестаурација кутије за мошти из цркве Св. Петке у Врању*, Гласник друштва конзерватора Србије бр. 30, Београд 2006, стр. 174 – 175.

[103] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Собина.*

[104] Д. Гркинић, *Света Петка, кутија ''мошти'' – Света Петка*, у: Иконопис Врањске епархије, стр. 114 – 115.

[105] И. Зарић, *Храм Свете Петке у селу Света Петка код Врања*, Лесковачки зборник XLVII (2007), стр.112.

Зограф Зафир, потиче из дебарског краја Македоније и деловао је током седме и осме деценије XIX века, било самостално или удружен са зографима попут Вена, Аврама или Адамчета из Прилепа, осликао је велики број иконостаса на територији Врањске епархије.[106] Кутије – мошти из цркве Рођења Пресвете Богородице у Горњем Вртогошу, цркви Свете Петке у Смиљевићу и цркви Светог Илије у Тесовишту, дело су зографа Зафира.

У Горњем Вртогошу се налази кутија коју је Зафир осликао и потписао 1868. године. Споља је обојена и осликана цветним гирландама, док се у њеној унутрашњости, на поклопцу у овалном оквиру налази представа Богородице Одигитрије, док је на дну обојеном плавом бојом насликан орнаментални разлистали крст, са белим тачкастим цветовима у позадини.[107]

У цркви Светог Јована Богослова из Тесовишта је кутија са представом Светог Арханђела Михаила, на унутрашњој страни, светитељ је приказан као архистратиг, са мачем и сфером са Христовим монограмом, док се у позадини налази црквена грађевина. Унутрашњост је плава, и у кутију је положен дрвени дуборезани крст. Споља је кутија црвено обојена и украшена сликаним правоугаоним оквирима.[108]

У селу Смиљевићу, при цркви Свете Петке, је кутија у којој је приказана Света Параскева Римљанка, као млада девојка са мученичком палмовом граном и својом одсеченом главом у рукама.[109] У позадини је сликан архитектонски оквир, док је дно плаво обојено са крстом насликаним у средишту и звездама у позадини. На десној страни је направљено удубљење, које одговара кружној стопи престоног крста из цркве, који је ту постављан ради целивања верника. Кутија је споља офарбана црвеном бојом и без украса.[110]

Кутија – мошти и крст из цркве Свете Петке у Смиљевићима

[106] Н. Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије 1820-1940*, у: Иконопис Врањске епархије, стр. 23.
[107] Д. Гркинић, *Богородица Одигитрија, кутија ''мошти'' – Горњи Вртогош*, у: Иконопис Врањске епархије, стр. 148 – 149.
[108] Д. Гркинић, *Свети арханђел Михаило, кутија ''мошти'' – Тесовиште*, у: Иконопис Врањске епархије, стр. 196 – 197.
[109] Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, стр. 69-70.
[110] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Смиљевићи.*

Веома репрезентативне израде је кутија – мошти из Цркве Светог Јована Богослова у Шаинцу. Њу је осликао и потписао зограф Данил из Новог села код Штипа, 1860. године. Кутија је оборених ивица, на поклопцу је споља насликан манастир Светог Јована у Јерусалиму, у унутрашњости је на поклопцу сцена Рођења Светог Јована Претече, На дну је приказан крилати Претеча у пустињачком мелоту, као цела фигура, према распрострањеној иконографској шеми, десно од њега је удубљење са дуборезаним крстом.[111]

Три кутије обликоване на исти начин, могу се везати за дело сликара Аврама Крстевича Дичовог, који је био активан у последње три деценије XIX века и у првој декади XX века.[112] Оне су правоугаоног облика са степенасто издигнутим поклопцем на коме је крст, док су им странице украшене сликаном гирландом са цветом у средини. У унутрашњости поклопца издубљен је правоугаони оквир лучно завршен. Дно кутије је дупло са рељефно истакнутим крстом на поклопцу и алком за подизање. Зограф Аврам Дичов осликао је и цркву Светог пророка Илије у Левосоју, око 1870. године. За његову тадашњу делатност се везује и кутија за прилоге из ове цркве. У њој је на поклопцу приказан патрон храма, исподпојасно представљен, као старац седе браде са уздигнутом десном руком.[113]

У цркви Светог Прокопија у Љиљанцу, сачувана је кутија обликована на поменут начин са представом патрона храма у унутрашњости. Свети Прокопије приказан је исподпојасно, као млад ратник, са копљем и крстом у другој руци. Аврам Дичов, осликао је иконостас цркве у Љиљанцу, 1905. године, оставивши за собом потпис на престоној икони Христовој.[114]

У цркви Светих апостола Петра и Павла из Доњег Стајевца, налази се трећа од поменутих приложничких кутија. У њеној унутрашњости су представљени патрони храма, са моделом цркве између њих, Свети апостол Петар држи свој атрибут – кључеве, док Свети апостол Павле држи мач.[115] Иконографски тип коме припадају представља поствизантијско решење, са амблематским идејним основама, које је прихваћено од стране зографа на подручју Балкана.[116]

Кутија – мошти из цркве Светих апостола Петра и Павла у Доњем Стајевцу

---

[111] Д. Гркинић, *Свети Јован Претеча,, кутија ''мошти'' – Шаинце*, у: Иконопис Врањске епархије, стр.158 – 159.

[112] Н. Макуљевић, *Иконопис Врањске епархије 1820-1940*, у: Иконопис Врањске епархије, стр. 23.

[113] Исто, *Досије – Левосоје.*

[114] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Љиљанце.*

[115] Исто, *Досије – Доњи Стајевац.*

[116] В.Симић, *Свети апостоли Петар и Павле – Доњи Вртогош*, Иконопис Врањске епархије, стр.150-151.

Сеоска црква Рођења Пресвете Богородице у Јелашници, чува кутију у којој је приказана заштитница храма, у овалном оквиру. Дно је плаво обојено и украшено звездама, док је у средини насликан крст.[117]

Кутија – мошти из цркве Рођења Пресвете Богородице у Јелашници

Кутија једноставне обраде са ликом Светог јеванђелисте Марка, налази се у истоименој цркви из села Биљаче. Он је приказан како седи за пултом и пише, док је његов симболични атрибут лав у позадини.[118]

Најмлађа кутија је из цркве Светог Николе у Ћуковцу, а представу патрона храма у унутрашњости извео је Теофан Исаилић Буџароски, који је сликао иконостас у овом храму 1906. године. Икона Светог Николе сликана је на тањој дрвеној подлози, која је потом причвршћена са унутрашње стране поклопца. Сама кутија је веома једноставна, споља је офарбана браон бојом и без украса. Из овога се види да је пракса израде оваквих кутија трајала и почетком XX века.

Уобличавање фонда богослужбених предмета у појединачним црквама Врањске епархије, конституисано је потребама литургије и светотајинских ритуала, њиховим симболичним значењем у устројству цркве и приложничком праксом. При уметничком обликовању њихова функција одређивала им је форму те су у морфолошком смислу тиме дефинисани још од најранијих времена. Томе је подређен и систем визуелне декорације формулисан у складу са догматско-верским учењима Православне цркве. Избор драгоцених материјала од којих су израђивани одговарао је њиховом изузетном сакралном статусу, као и истицању величајности у складу са схватањима и потребама Православне цркве, на подручју Османске империје, наглашавајућу церемонијалности верског обреда и одражавајући социјалну моћ православне хришћанске заједнице.

У старијим примерцима златарске делатности, попут дарохранилнице у облику цркве и путира изведених у готском маниру који се ослањају на искуства и технолошке поступке српског средњевековног златарства, огледа се ретроспективност, кроз истицање ауторитета традиције и историје у функцији очувања и одбране вере. Одређени предмети попут антиминса јасно су наглашавали јурисдикционо право на одређену територију, од стране надлежне патријаршије или митрополије, којој је подручје

---

[117] Теренска документација катедре за Нови век: *Досије – Јелашница.*

[118] Исто, *Досије – Биљача.*

Врањске епархије било подређено. У периоду обнове црквеног живота на овој територији у другој половини XIX века, по припајању Српској држави, при опремању храмова значајну улогу имали су богослужбени предмети и књиге импортовани из православне Руске царевине. Њихов изглед и догматска исправност били су потврђени ауторитетом духовног суда, те будући јефтинији јер су серијске израде, масовно су набављани потискујући локалне мајсторе и занатске радионице. Прилагођавајући се новим технолошким поступцима и захтевима тржишта који су поменуте предмете појефтињавали, локалне радионице стварале су услед мањег искуства предмете слабије уметничке вредности.

Тиме су у визуелној култури средине заједно егзистирали различити модели, уобличени променљивим трајањем појединачних предмета, историјским развојем и потребама заједнице за континуираним и организованим верским животом. Такође велики број предмета имао је меморијски карактер, будући да су даривани у оквирима приложничке праксе, о чему сведоче посвете и записи на њима. Налазећи се у редовној употреби, подсећали су чланове заједнице на њено трајање стварајући посебно личну везу између локалне цркве и верника који се о њој старају.

Јединствена функција богослужбених предмета у поретку православног црквеног ритуала омогућила је избор међусобно различитих типова сасуда и утвари, при опремању појединачних цркава, у зависности од могућности локалне заједнице и личних афинитета, доприносећи тиме визуелној разноликости која даје карактер одређеној средини.

Summary

Vuk Dautović

LITURGICAL OBJECTS OF VRANJE ORTODOX EPARCHY TREASURIES

During many years of explorations and researches of churches located on the area of Southern Serbia, done by professors and students of Art History Students of Belgrade Faculty of Philosophy, in cooperation with Vranje Orthodox Eparchy, it was collected significant quantity of material and data priory unknown to science. Significant annex to examining of cultural history of the specified area presents acquainting with liturgical objects, used in Orthodox liturgies.

In the acquisition of necessary things, the rules were observed concerning the choice of valuable materials suiting liturgical objects and sacred characteristics and representative purposes. Symbolic orthodox religious acts including sacred accessories and the sanctuary space were visible and

accessible for Orthodoxies believers, reflecting the most important Orthodox dogmatic teaching as well as their visualization. The necessary objects were acquired by regular activities of the Orthodox priests and donations.

Unstable historical events and numerous wars and occupations which had ravaged this area, caused the robbery of treasure and devastating of the churches. However, the inventories from the Church's archives from the end of XIX century till the Second World War bear witness to their past wealth. According to the specified inventories each Orthodox Church of Vranje Eparchy owned antiminisions, epitaphion, holy gifts tabernacle, silver chalice, asterisk, many crosses, chalices, one ciborium, candelabrums, church and liturgical books, as well as many traditional costumes and Holy shrouds\Ortodox vestments made on precious materials.

The collection of antiminisions of Vranje Holy Trinity Church is the example for almost all types of antiminisions used in this area, since the beginning of governing period of Vaseljena Patriarchy jurisdiction until annexing to Serbian government and Serbian Orthodox Church.

There is a great number of epithapions (Holy Shrouds) used through the liturgical year and with a special purpose during the Easter liturgy; there are two types: as the presentation of scene of Christ's corpus and Placing Christ's corpus into the grave.Holy gifts tabernacles have been appeared in traditional version, as church - shaped arthorpion, while during the 19th century in the shape of square box with the drawer under the Cross with The Crucifixion, Holy Mother and Saint Jovan in medallions. Among them we can distinguish a few chalices, the objects for eucharist of sick persons which were kept in a few churches for safekeeping.

Due to their central function on altar, Gospels were decorated and plated; thus, there are differential individual local brass-work shops and Russian Gospels printed and imported from Russian workshops in Moscow from XIX century.

There are many crosses, as the part of liturgical ceremonies, with various art designs, from traditional filigree to plated in serial production. They were supplied from local workshops and imported as well.

Liturgical objects for preparing the eucharist – proskodomi as follows: chalice, asterisk, the plate, spoon, a stab, present at each church, are made in various forms – from skillfully designed works to simplified and functional serial-produced liturgical objects. Some of them were imported from Russian workshops due to low prices satisfying quality and complete dogmatic appropriateness.

There were designed the boxes named mosti- relics as a local characteristic of Vranje Eparchy, with function for collecting donations for the church. The interior part, i.e. the cover includes the icon of the Saint whom the Church

was built for or the Saint of specified village Slava-Saint Day of Serbs-, while the bottom includes painted cross. It was often used to place the wood-carved crossed inside the box. During liturgical year, mainly in the period of Holy Days, those boxes were exposed to the spectators-believers so they could ceremonially pay the respect to their Orthodox religion, ceremonially kiss the cross or donate in symbolic exchange.

The function of liturgical objects in the procedure of Orthodox Church ceremonial had impact on establishing their morphological unique form, establishing selection of various types of liturgical objects. Establishing fund of liturgical objects in each church depended on the needs of liturgical rituals and their symbolic meaning during ceremonial religious services, as well as by donations. The visual culture of the specific area and community included various models which were parallel in function, due to changeable lasting of individual elements, historic development and the need of the community for continued and organized religious existence. Furthermore, a significant number of donations represent the form of keeping the memory of the act of the donation within the social community as witnessed by numerous inscriptions and dedications. The specified factors contributed to visual variety establishing the character of the specified area.

УДК 37:929 Гребенаревић П.

Живојин Прокоповић

ПРОКОПИЈЕ ГРЕБЕНАРЕВИЋ

Установима неколико лесковачких породица, које брижљиво чувају све што оживљава прошлост, некад је висила о зиду урамљена фотографија групе младих људи с краја XIX века, рад непознатог мајстора.

То је колегијум лесковачке ниже гимназије из школске 1897-1898. године. Међу седам наставника фотографисаних испред зграде гимназије пажњу привлачи, поред Радоја Домановић, лик Прокопија Гребенеревића, професора ове школе.

И док се о Домановићевом као писцу, предавачу српског језика и књижничару ђачке библиотеке у Лесковцу много зна, Гребенаревић спада међу заборављене личности овога града.

Како је изгледао Лесковац у време када је Гребенаревић у њему похађао најпре основну школу, коју су Лесковчани звали Школа учитељ Јосифа или Мала школа код цркве, и потом када је отворена државна нижа гимназија, чији је ђак Гребенаревић такође био, можемо видети на платну Ђорђа Крстића које се чува у београдском Народном музеју. На њему је сликар забележио део урбаног пејзажа са прашњавом улицом, кућама сграђеним у духу оријентале архитектуре, са обронцима планине Кукавице у даљини.

Школу учитеља Јосифа (Лесковчани су је звали и "Ча-Митина школа", према једном од најранијих њених учитеља Мити Николићу) насликао је, нешто касније, Милан Врбић. У тој приземној згради скромног изгледа, непосредно после ослобођења Лесковца од Турака 1877, започео је Гребенаревић своје основно школовање. Школске 1879-80. године основна школа је имала шест одељења и мали број учитеља. Од четири учитеља, најпознатији и најпопуларнији био је Јосиф Костић. У то време град је имао преко десет хиљада становника. Основно школовање је већ било обавезно.

Године 1888. у лесковачку варош долази Владислав Тителбах и слика на акварелу "Пијацу" и "Сокак у Лесковцу". Феликс Каниц нам на свом цртежу из 1889. године приказује главну лесковачку ћуприју на Ветерници и један део кудељне пијаце.

Стотинак метара јужније од главног моста налазила се зграда бившег кајмакама Хафиса Пашагића, са неколико мањих дућана у окружењу што је, касније, Милан Врбић овековечио у својим акварелима. У ту кућу (тада једна од најлепших у вароши) уселили су се ученици прве генерације лесковачких гимназијалаца. Они су, после кратког боравка у згради основне школе код цркве, почели да похађају наставу дворазредне гимназије. Међутим, годину дана касније, 1980, власник зграде се вратио у Лесковац и затражио од општине да му се кућа испразни. Тако су ученици гимназије морали да се сместе у другу, трошну и стару турску кућу која није била подесна за школу. Кућу су из године у годину поправљали и преуређивали, али она није имала довољно просторија ни хигијенске услове за смештај четвороразредне гимназије.

У тој дотрајалој школској згради, са приземљем, спратом и „школским двориштем претесним за ученике" провео је Гребенаревић своје гимназијске дане, слушајући предавања ондашњих наставника.

На младог Гребенаревића највише је утицао његов професор и директор школе Милош Милојевић. Предавао је старијим разредима српски језик и историју Срба. Био је енергичан директор гимназије и угледни професор, који је у настави користио методику такозване „московске педагошке школе." Његова слојевита личност, стручност и радни ентузијазам оствили су видљив траг на многе ученике гимназије, посебно на Гребенаревића.

Млади ученик је са посебним интересовањем пратио предавања из историје. „Милојевић је као историчар тако скоро фетишизирао српску историју и предавао је врло опширно и романтичарски."

Гребенаревића је привлачила и настава српског језика, којој је у гимназији придавана изузетна важност. Зато постаје и члан школске дружине коју је основао Милојевић. „Сваке недеље и сваког празника после службе божје" ученици су читали своје радове, увежбавали рецитовање, говорништво и певања народних српских песама.

Гребенаревић и његови другови радо су учили регрутне војне науке, и то на часовима војног вежбања који су били спојени са часовима гимнастике. Михаило Ђуринчић је у усменом саопштењу понајбоље описао Гребенаревићеву генерацију. "На звук трубе сви смо се окупљали у дворишту школе и постројавали у четворостројни поредак. Носили смо шајкаче и војничке опасаче а на раменима дрвене пушке. Подељени у десетине са десетарима, формирали смо парадни марш. Пред стројем су

ишли добошар и заставник. Заставник је носио државну заставу а добошар је добовао војничким ритмом парадни марш. О опасачима смо носили дрвене бомбе. Певали смо борбене маршеве. Лесковчани су излазили на улицу да посматрају своје синове како војнички одлазе на вежбалиште у Синковцу."

У току школовања Гребенаревић је очекивао да ће уписати 5. разред и да ће у свом родном граду завршити вишу гимназију. Општинска управа је неколико пута подносила захтев министру просвете да у лесковачкој Гимназији отвори 5. и 6. разред. Нажалост, Главни просветни савет је те 1888. године донео одлуку да лесковачка гимназија и даље остане четворазредна. Зато Гребенаревић одлази за Ниш где завршава више разреде гимназије.

Дакле, Милојевић је као педагог утицао на даље школовање својих ученика па су њих тројица, Јован Ђорђевић, Стеван Живковић и Прокопије Гребенаревић студирали на Великој школи националну историју са земљописом и страним језиком. Овде треба напоменути да је сиромаштво ученика, које је у Лесковцу било велико, негативно утицало на успех. Тако је Коста Ивковић, директор, који је у Гимназији формирао фонд сиромашних ученика а у дворишту школе засадио велики школски парк, 1895. године известио министра просвете „да је од толико лесковачких гимназијалаца за 15 година постојања школе само шест ученика звршило више школе." Међу ученицима који су завршили „више школе" био је и Гребенаревић.

У време Гребенаревићевог школовања у Нишу његов омиљени професор Милојевић постављен је и за директора Приправног завода па зато „није имао времена да Гимназији поклони већу пажњу". Али је зато, на његову иницијативу, покренуто подизање нове школске зграде коју је општина започела да гради у септембру 1891. године. Почетком јануара 1895. године, при крају Гребенаревићевог студирања, лесковачка гимназија, најзад, добија нову зграду. Гимназијска зграда била је једна од најлепших грађевина у то време у Србији. „На дан усељења, поред бројних гостију, у лесковачкој гимназији нашао се и дворски фотограф Лицитер који је снимио зграду за међународну изложбу у Москви".[1] Шест месици касније Гребенаревић постаје члан наставничког колектива лесковачке гимназије.

У то време Лесковац је мала варошица оријенталног наслеђа у којој Гребенаревићеве колеге из гимназије Лука Дожудић, Ђура Бранковић, Димитрије Алексић, Радоје Домановић, Милутин Витковић и др. постављају темеље новом културном животу града: оснивају и воде прву лесковачку читаоницу „Уједињење" и градску читаоницу „Касина", прво певачко

[1] Сто година лесковачке гимназије (1879 – 1979), Лесковац, 1979.

друштво ''Бранко'', часопис ''Црквени гласник'', а убрзо почиње да ради и прво лесковачко позориште.

Дакле, још у првим годинама рада Гимназије долазе предавачи из других средина и, заједно са малим бројем Лесковчана који су у исто време и први факултетски образовани људи, покрећу многобројне активности у култури Лесковца. Један од лесковачких интелектуалаца, наставник гимназије, Гребенаревић, у том периоду оставио је траг у просвети и култури града.

&

Прелиставајући старе породичне албуме старе и познате лесковачке породице Гребенаревић-Прокоповић, наилазим на фотографију Прокопија са женом, снимљену 1906. године у београдском фотографском атељеу М. Михајловића-Хонорија. На њој видимо човека тамне пути, средњих година, кратко подшишане косе, продорних очију... Прокопије је рођен 27. јуна 1871. године у Лесковцу. Из графичког приказа породичног стабла, који је урадила Злата Гребенаревић, професор на Стоматолошком факултету у Београду, сазнајем да припада другом колену (потписник ове хронике припада петом колену споменуте породице) и да је започињу Хаџи Прокопије (1802-1897) и његова жена Анђелија (1810–1878). Његов наследник Јован Хаџи-Прокоповић (1837-1907) у браку са Јеленом имао је три сина и једну ћерку: Прокопија, Димитрија, Антанасија и Јулку. Прокопије је једини који је изучио ''високе школе'', док су се остали бавили трговином.

Као већина лесковачких породица, и ова носи карактеристични надимак који се касније претварио у презиме. Тако Гребенар води порекло од најстаријег у породици који је имао радњу где се посебним чешљем „гребала“ вуна. Аџи-Прокопчини добијају презиме Прокоповић. Дешавале су се и промене у презименима: Прокопије и његова браћа Димитрије и Антанасије носили су презиме Гребенаревић. Међутим, Димитријев син Јован узима презиме Прокоповића и одваја се од радње коју је држао са братом Антанасијем. Тако настаје нова радња скупоцене робе, једна од најпопуларнијих у старом Лесковцу. Радња Прокоповић налазила се у срцу лесковачке чаршије, на чувеном корзоу. Данас је на том месту, на великом паркингу испред робне куће, спомен-плоча партизанима који су погинули у радњи која је била до радње Прокоповића.

После завршетка основне школе и гимназије у Лесковцу и Нишу, Прокопије Гребенаревић у јесен 1991. уписује на Филолошком одсеку Филозофског факултета Велике школе националну историју са земљописом и страним језиком. Гребенаревић је као студент, са Тодором Коблишком,

написао историјску расправу Краљ Урош I Велики. Овај рад наградила је београдска општина 1895. године. Расправа је штампана у листу ''Београдске општинске новине'' (1896-1897) а онда је, и посебно, о трошку Београдске општине, на Видовдан 1897. изашла у библиотеци награђених књига.[2] У овој библиотеци су своје прве књиге објавили: Владимир Рибникар, Радослав Агатановић, Никола Вулић, Гргур Јакшић и др., Студентска књига Прокопија Гребенаревића и Тодора Коблишке није одмах наишла на одзив тадашње критике и о њој је тек 1900. године писао Јован Радоњић у ''Летопису Матице српске''. У дужем приказу он је хвалио изворе и литературу али је самој расправи одрекао научну вредност, сматрајући је некритичком, писаном у духу историографских идеја Панте Срећковића.[3]

Године 1895, по завршетку студија, Гребенаревић се враћа у свој родни град. Школске 1895-1896. године он се пријављује на конкурс за предавача у лесковачкој гимназији. „Г. министар просвете својим актом од 1. новембра ПБр. 15182. поставља за предавача ове школе г. Прокопија Ј. Гребенаревића, свршеног велико школца.“[4] А недељу дана касније професорски савет је на својој седници донео, услед доласка новог наставника, нову поделу предмета на наставнике и на часове.

Радош Требјешанин о томе пише: ''Предавао је од 11. IX 1895. до 01. IX 1898. године када је отпуштен из школе јер није имао положени стручни испит у року од три године активне службе. Предавао је српски језик, историју Срба и као резервни официр гимнастику''[5] Тако је Гребенаревић, као бивши ђак лесковачке гимназије, постао и њен наставник.

Гребенаревић и други наставници српског језика, Михало Ђуровић, Милојевић, а и Домановић, наишли су на потешкоће у методологији наставе српског језика. Наиме, већина ученика гимназије говорила је једним старим српским, архаичним говором који се у лексици и морфологији није поклапао са књижевним језиком. Они су, сваки на свој начин, иступали против говорног језика Лесковчана.

Занимљиво је овде истаћи да Домановић није реаговао на лесковачки говор. То потврђују његове приповетке писане књижевним језиком у Лесковцу. Разуме се, Лесковчани су реаговали на свој начин „Мие си по остро српски говоримо“.

Гребенаревић је, као рођени Лесковчанин, похваљен у то време да је успешно предавао српски језик.

---

[2] Београд, 1897.

[3] 1900,св.2-3, 336- 338.

[4] Срп.краљевска нижа гимназија у Лесковцу, школске 1895 – 1896, Београд, 1896.

[5] Радош Требјешанин, „Наставници лесковачке Гимназије од 1879 – 1979“, Лесковачки зборник 1984.

Поводом преноса посмртних остатака Вука Караџића из Беча у Србију, професорски савет лесковачке гимназије организовао је 29. септембра 1897. године парастос на коме је учествовало и певачко друштво „Бранко“. После парастоса био је скуп у сали гимназије где је Гребенаревић изложио живот, рад и заслуге Вука Караџића.[6]

Поред српског језика и историје, Гребенаревић је предавао и гимнастику. Наиме, по препоруци Министарства просвете од 2. марта 1898. године, Професорски савет лесковачке гимназије донео је одлуку да „Прокопије Гребенаревић, предавач, као резервни поднаредник са положеним официрским испитом, пошто има најмање часова, узме још 4 недељна часа за телесно вежбање, и то за други разред уторком, за први разред суботом од 10 до 11 часова, а за трећи и четврти разред средом и четвртком по пола часа између 2. и 3. часа...“[7]. Радоје Домановић у свом раду „Дечје игре у нашој гимназији“ наводи да Гребенаревић изводио вежбање тела са јединичном, врстачном и водном обуком. Тако је Гребенаревић, после укидања часова војног вежбања, водио наставу шведске гимнастике и дечије игре. Он је вредним радом значајно допринео просветно–културном али и спортском уздизању лесковачких гимназијалаца.

Било је то време када се настава физичког васпитања уводила у српске школе, и када се јављају прве идеје о грађанским гимнастичким друштвима.Тада су стизала и сазнања о соколству и спорту.

Да подсетимо, када је Стева Тодоровић, академски сликар, дошао из Беча у Београд 1857. год., окупио је око себе 16 ученика Лицеја и основао, уз одобрење власти, Сликарску школу, у којој их је бесплатно подучавао сликарству, учио певању, вежбао мачевању и организовао им физичко вежбање. Као образован човек, знао је потребе деце за физичким вежбењем, а још као гимназијалац у Сегедину заволео је гимнастику и мачевање, које је усавршио док је студирао сликарство у Бечу и Минхену, где је упознао и немачки систем вежбања.

Тако су почела да се први пут у Србији формирају гимнастичка грађанска друштва. “Корени такве организације су у Чешкој и сежу до 1862, када су се њени упорни родоначелници, са др Мирославом Тиршом на челу, најзад изборили за дозволу да региструју “Прашко теловежбано друштво Соко“. Ови Чеси били су одушевљени српским народним песмама и уочили су да народни певач, кад год жели да истакне нечију одважност, хитрост и храброст, али и честитост и племенитост, посеже за поређењем са птицом соколом.“[8]

---

[6] Вечерње новости, бр. 267, 30 септембар 1897.

[7] Годишњи извештај школе за школску 1896-97. годину

[8] Изложба 150 година телесног вежбања и спорта и 125 година Соколства у Србији, ФСФ универзитета у Београду, 2007.

Претеча сокола у Србији било је "Прво српско друштво за гимнастику и борење". Међу првим вежбачима у овом друштву био је Милојевић, Гребенаревићев наставник, који ће, касније, бити активан у лесковачком стрељачком друштву, гимнастичком друштву „Душан Силни" и у одбору за борење. Споменуто београдско друштво 1891.год. мења име у „Прво Српско соколско друштво".

Прихватање пансловенске соколске идеологије, која се огледа у физичком вежбању ради јачања сопствене нације због потребе националног ослобођења, а затим свесловенског уједињења свих словенских народа, који су тада били окупирани и били под туђом влашћу, наишло је на отпор појединих српских кругова, који су у слободној и независној Краљевини Србији тражили ослонац у културним традицијама и богатој политичкој историји свога народа. Стога они оснивају Грађанско гимнастичко друштво "Душан Силни" 1892. године.

Прокопије Гребенаревић је учествавао и у формирању Првог гимнастичког друштва у Лесковцу. Наиме, у Лесковцу је 1896. године основано Гимнастичко друштво ''Душан Силни". Гребенаревић постаје истакнути члан управе овог српског друштва. У друштво Душан Силни увео је, како је забележено, 70 ученика школе. У новинском извештају од 2. августа 1897. године извештач пише „...Гимнастички радови увелико су отпочели по писменим упутствима главног друштва, а под руководством г. професора М. Витковића, г. предавача Гребенаравића, г. Манасија Стојановића, учитеља, и г. Здравка Здравковића, чиновника штедионице. Умољен је и г. министар просвете и црквених послова да уступи друштву гимназијску дворану која је за ово нарочито удешена..." [9]

Свој први час лесковачко гимнастичко друштво "Душан Силни" одржало је у башти гостионице „Круне", а нешто касније и у Власотинцу.

Под утицајем нових политичких струјања сва оваква друштва уједињују се под име „Савез соколских друштва Душан Силни". Тако је зграда гимназије постала главно стециште младих гимнастичара.

После објављивања књиге из студентских дана, очекивали смо од Гребенаревића више писаних радова из историје или коментаре на актуелне културне догађаје у граду у коме је живео и радио. Шта је био узрок тако малој продукцији? Да ли су то били проблеми у стваралаштву, или проблеми друге природе, данас није могуће утврдити.

Трогодишњи рад Прокопија Гребенаревића у лесковачкој гимназији, сем у настави, огледа се и у његовом укључењу у важне друштвене и политичке токове. Врло брзо постао је истакнути борац против реакционарног Закона о средњим школама који је био неправедан према просветним радницима. По том закону, први на удару били су просветни радници радикали.

---

[9] Вечерње новости, Београд, број 211, од 2 августа 1897.

Као истакнути опозиционари, Гребенаревић и његов колега Радоје Домановић, припадали су Народној радикалној странци која се налазила на крајњој левици. У Лесковцу је Домановић биран у пододбор странке, а убрзо је постао и секретар странке за град Лесковац.

Просветни радници били су организовани у професорско друштво. Оно је, на свом конгресу, донело резолуцију против оштрих мера владе коју је том приликом припремио Домановић. Годишњој скупштини Друштва присуствовао је и Гребенаревић. Он је, наравно, гласао за Резолуцију и због тога је ''кажњен'' строгом опоменом Мирка Поповића, ондашњег директора школе. Поводом Домановићеве резулуције, огласио се и сам краљ Александар Обреновић: „Из новина београдских видим, да су неки чланови скупштине професорског друштва неповољно и врло оштро говорили и да је она примила резолуцију против новог стања средњих школа. Ако су ти извештаји истинити, мислим да је тој безобразној радикалној агитацији треба стати на пут, нарочито с тога што ће на тај начин тако јачати и ваша влада.“[10]

Убрзо, августа 1898. године, ступио је на снагу нови Законон о средњим школама. И, наравно, Радоје Домановић се нашао међу првима за отпуштање професора и наставника из гимназије. Тада је Александар потписао указ о укидању гимназија у коме је стајало: „Да се укину више и ниже гимназије: Друга и Трећа у Београду, у Крушевцу, Неготину, Великом Градишту, Јагодини, Књажевцу, Параћину, Лесковцу и Смедереву као и реалка у Ужицу.“[11]

Наставници који нису положили професорски испит су отпуштени. Међу њима је био и Радоје Домановић. Остали наставници су добили премештаје: Сретен Дожудић у Шабац, Јанча Илић, Гребенаревић и Милутин Витковић у Врање.

Тако је 1898. године завршила свој рад нижа гимназија у Лесковцу, као и Гребенаревићево наставниковање у њој.

Даља судбина колега из лесковачке гимназије је различита: Домановић пише своје најбоље приповетке у неколико последњих година обреновићевског апсолутизма и постаје ''морални критичар политичког и друштвеног става у Србији'', док Прокопије Гребенаревић одлази за Београд и запошљава се у Министарству народне привреде на место статистичара V класе. На овом радном месту остаје све до смрти. Општа мобилизација која је захватила све Србе 1914. године одводи Гребенаревића, као резервног капетана, на фронт на Церу. Немамо података о Гребенаревићевом кретању у борби на Церу. Једини податак је да је умро 1915. године као резервни официр од тифуса.

---

[10] Др Владан Ђорђевић: Крај једне династије, Београд ,1905.

[11] По 115- 92 – 1898. г.

Дакле, искључење из гимназије одвело је Гребенаревића из Лесковца у Београд где је престао сваки његов рад на културном и просветном пољу.

Вредност његовог рада на културном и просветном пољу је у томе што је припадао генерацији младих људи који су указивали да ''будућност Србије није у деспотизму власти, ни у слепом веровању вођи, ни у поклонственим депутацијама, који удварачки служе сваком новом Господару, ни у жесточајним декретима, ни височајним признањима која дају моћни, већ да је величина једне земље и народа у њој у висини моралне свести, у неугасивој жудњи за истином, у духу који за истином иде до краја без ограничења''.

Summary

Živojin Prokopović

PROKOPIJE GREBENAREVIĆ

Among forgotten persons of Leskovac there is not so accredited Prokopije Greberanović. He came from accomplished family from Leskovac. He was born on June 27th , 1871 in Leskovac. Primary school and Grammar school he graduated in Leskovac and Nis. During 1891 he entered Philological Department of Faculty of Philosophy of High School in Belgrade. After graduating he was employed as the teacher of Leskovac Grammar school as teacher of Serbian language and History of Serbs. Confirmed revolutionist against absolutism of Obrenović Dynasty – he was left without service in 1898, by the act of Ministry of education and religion. Directly after he was fired, he was employed in the Ministry of national economy. He died of typhus he got on Cer battlefield in1915 as the officer in reserve.

ПРИКАЗИ

Иван М. Бецић

КАКО ТРЕБА ПИСАТИ ИСТОРИЈУ

Жарко О. Бјелетић, Јелена Ж. Бјелетић, Пола века Медицинске школе у Лесковцу 1958–2008, Media art, Лесковац 2008, 278

Прошлост је наслеђе садашњице и иако је више нема, савременици се осећају делом ње и себе тиме поистовећују са претходним генерацијама. Као дело заједничке културе, нечег што припада свима и постоји за све, историја није власништво појединца или групе. Нажалост, искривљено поимање историје и редукција прошлости одлика је многих „историчара" на српском етничком простору и претварали су радове из ове области у одраз потребе и жеља појединца, друштвене групе, нације, народа и друштва. Иако је критичка школа на српском простору одавно однела победу, ангажована повест присутна је у многим срединама, међу којима Лесковац заузима истакнуто место.

Писањем историографских дела баве се сви. Од припадника сродних и друштвених наука (правници, социолози, филозофи, професори књижевности), преко физичара, лекара, хемичара, до квазиинтелектуалаца „који се разумеју у све". Изузев малог броја интелектуалаца који су савладали методологију своје и проучили методологију историјске науке, ова дела произвела су хиперпродукцију историографских наслова мале или готово никаве научне и употребне вредности.

Писање историје институције носи у себи обавезу да се дају они сегменти развоја установе који су били круцијални за њено постојање и рад. Одабир тога шта треба истаћи и на који начин то урадити није једноставан и захтева од аутора искуство и знање проблематике, одабир релевантних извора и литературе, али и свесност да институцију чине појединци чији се учешће у њеном раду огледа кроз призму значаја и постигнућа установе и да појединац не може бити изнад установе. Додатна опасност вреба када оваква истраживања врше упосленици установе или из било којих разлога заинтереована лица јер се он често претварају у неку врсту мемоарских дела.

Један од покушаја да се прикаже пет деценија постојања једне образовно-васпитне установе је и рад Жарка и Јелене Бјелетић „Пола века Медицинске школе у Лесковцу 1958–2008". Аутори су дело поделили у шест поглавља: Отварање и развој Медицинске школе, Сећање на школске дане, Наставни планови, Наставно особље 1958–2008, Списак ученика Медицинске школе и Слике матураната. У првом поглављу су кроз наставни простор, школске органе и поједине предмете требало да буду приказане најважније секвенце из пет деценија рада установе. Ово поглавље подељено је на чак 29 поднаслова, што отвара питање ваљаности структуре рада. Аутори су на једној страни дали чак три поднаслова, а на неколико места по два поднаслова, што говори о томе да третирана питања не могу бити разматрана одвојено како су приказана и на исти начин са осталим питањима јер једноставно нису у истој равни важности. Са друге стране поднаслов „Прославе у школи" обрађен је са свега три реченице, али се због 10 слика протеже на седам страна. Овакав начин структуре рада је неодржив и очито је преузет из сличних издања без корекције и методолошки је непримељив. Целине које се нижу су неповезане и набацане једна иза друге без икаквог реда. Један поднаслов за другим чине школски простор, стручни орган школе и стручно усавршавање наставника као три различита чиниоца. На појединим местима поистовећени су различити појмови, а има и случаја у коме поднаслов није у адекватном односу са оним што описује. Без обзира на велики број поднаслова, ниједан није посвећен Школском одбору, који као орган школске владе има велики утицај на рад установе, стручној служби и стручним сарадницима, а није присутан ни стручни актив сестара-техничара, што је основно занимање ученика после завршене школе. Представљени предмети нису третирани на исти начин, а видан је и архаизам јер су многи изражени преко „секција" чија функција није у домену тематике коју обрађује, а више и не постоје. Три предмета приказана су као „активи", а несразмерност заступљености резултата ученика и професора из појединих предмета у књизи није одраз значаја и достигнућа већ избора самих аутора. Док је појединим предметима и предметним професорима дато пригодно место на основу резултата на нижим нивоима такмичења, остаје непознаница зашто су из монографије искључени одређени ученици који су освајали друга и трећа места на највишим нивоима такмичења, као и улога одређених професора у томе. Начин на који је исказана улога професора у резултатима ученика крајње је дискриминативан и док се важност појединих фаворизује, код других је она умањена. Достигнућа упосленика школа умањена су јер аутори нису обратили пажњу на учешће професора и спољних сарадника на међународним семинарима, где су поједини били и представници државе, на

њихова учешћа на научним скуповима и пројектима, као и објављене научне радове. Остаје непознаница зашто нису поменути ученици који су добили октобарску награду Скупштине општине Лесковац. Осим неадекватних наслова на појединим фотографијама које, осим што нису датиране, одабране су тако да у првом плану прикажу једно исто лице, пропуштена је и прилика да се уз квалитетан одабир штампе истакну достигнућа и квалитет ученика и наставног кадра. За последњих неколико година које су обиловале постигнутим резултатима дати су само изводи из штампе везани за пожар у коме је зграда школе страдала и проблеми везани за изградњу нове школе. При изношењу података аутори се нису оградили историјском дистанцом за поменуте догађаје, већ су их изнели у исечцима и истрнутим из целине.

Поглавље „Сећања на школске дане" замишљено је као одабир коментара, мишљења и излагања изабраних особа са којима су аутори контактирали, а који су били упосленици или ученици школе. Циљ је био да се прикаже лепеза занимања за коју су се опредељивали ученици и истакну познате личности које су завршиле ову школу, попут генетичара Миодрага Стојковића.

Већи део књиге заузела су поглавља посвећена наставним плановима, наставном особљу и списку ученика Медицинске школе. Преко табела са наставним плановима приказана је заступљеност и распоред предмета по разредима и смеровима, а спискови ученика представљају поименични азбучник према образовним профилима које су ученици завршили. Списак наставног особља које је учествовало у раду институције састављен је без икаквог реда, а нису дате ни одреднице које омогућавају преглед када је ко од наведених радио или ради у школи. Одређена имена упосленика дата су без икаквог објашњења о функцији коју су вршили и степену образовања, неколико упосленика нашло је своје место на списку по два пута, поједини стални упосленици школе представљени су као спољни сарадници, док је одређени број упосленика представљен са нижом или вишом стручном спремом од оне коју поседује, што је у супротности са већ изнетим тврдњама код упосленика који су и даље на истом радном месту, а чији је ниво образовања приказан у табели за школску 2007/2008. годину.

Од извора и литературе аутори су као коришћене навели документацију школе, професора, Историјског архива и личне белешке. Критички апарат у књизи не постоји, тако да је проверљивост изнетих тврдњи максимално онемогућена. Непознато је на шта се односе „личне белешке", која документација и од којих професора је коришћена и који део рада је рађен на основу архивске грађе. Као извор за рад аутори нису навели публикацију издату поводом двадесет година постојања школе, иако је

очито да су структура рада, као и делови текста, преузети управо из овог рада и да су многе слике већ биле објављене у претходној монографији. Књига је већим делом написана у историјском презенту, што је одлика неупућености аутора у основна начела историјске методологије и исказивања. Подаци су само набацани у хронолошком оквиру, тако да не дају слику међусобне повезаности и трајања једне установе, већ се школске године једноставно нижу, а већ исказане тврдње понављају се и по неколико пута. Нестручност аутора најочитија је управо у томе што није циљ да се подаци из докумената једноставно препишу већ на основу ширег знања објасне и тиме добију смисао. Осетно више простора посвећено је периоду до краја XX века, тако да се стиче утисак да је основа за рад био материјал припреман за четвородеценијски јубилеј.

Уз напомену да је сваки написан рад много вреднији од многих лепих и паметних речи које остају незабележене, ипак, оцена да је овакав начин рада непримеран у српској историографији модерног доба и да је писање историје првенствено задатак посленика струке.

Иван М. Бецић

ЗА ТИТА ИЛИ ЗА КРАЉА

Др Момчило Павловић, За Тита или за краља, Избори за уставотворну скупштину 11. новембра 1945, Институт за савремену историју, Београд 2007, стр. 423

Одређене историјске ситуације могу на први поглед да представљају регионална збивања, али по својој суштину су до те мере интернационализоване да се не могу омеђити од догађаја светског историјског тока. Вртлог Другог светског рата који је захватио Југославију носио је у себи идеолошку супротстављеност политичких и војних носиоца отпора немачком Новом поретку. Југословенски краљевски политички центар, који се после путешевствија по Блиском истоку обрео у Лондону, био је заточеник британског покровитељства и из њиховог односа може се, у доброј мери, пратити међународни значај и утицаји на опредељење становника Југославије у погледу облика владавине. Оно што остаје ван сфере тог истраживања је реалност створена на подручју Југославије, односно прилике у земљи у условима када се сва власт налазила у рукама другог политичког чиниоца, Комунистичке партије Југославије. Управо из потребе да се обједине резултати истраживања улоге Велике Британије у укидању монархије у Југославији и унутрашњих утицаја на резултате избора одржаних у Демократској Федеративној Југославији настала је књига Момчила Павловића „За Тита или за краља, Избори за уставотворну скупштину 11. новембра 1945.”.

Дело је конципирано тако да уводни део даје преглед политичке и економске стварности на крају рата и прати промене у друштвено-економској структури земље. Истакнути су проблеми утврђивања броја жртава комунистичких одмазди после уласка јединица НОВЈ у српске градове и јединственост рада специјалних судова за суђење нарушавања српске националне части. Велики број емиграната утицао је на делимичну промену структуре бирачког тела, а незадовољство услед тешке економске ситуације каналисано је ка „старој Југославији”, као суштинском извору.

У делу под насловом „Краљ без моћи" јасно је исказана позиција Петра II и његово тихо потискивање, прво преко споразума Тита и Шубашића, а потом преко створеног намесништва у којем није било ни једног члана из Србије. Јасно се уочава да је споразум Тито-Шубашић почетак расплета који је означио крај грађанског политичког процеса у Југославији. Приниципи на којима је стартовала Шубашићева влада били су на линији НОП-а, док је краљ, ослањајући се на британске саветодавце и подлежући њиховим притисцима, и сам ишао на руку Титу, политички и војнички разоружан, без аранжмана који би другу страну обавезивали да га прими.

Дати преглед политичких странака замишљен је тако да јасно означи реалну позицију и (не)моћ старих грађанских партија, чију је поновну појаву и краткотрајно деловање КПЈ дозволила. Највећи број њих учествовао је у политичком животу само својим именом и сводио се на врх странке омогућавајући југословенској политичкој сцени привид демократичности. Опозиција је од КПЈ доживљавана као непријатељ чије присуство никако не може бити конструктивно, нити је као носилац архаичног система могла бити коректор нове власти која доноси прогрес.

Велика пажња у раду посвећена је изношењу и анализи модела примењеног изборног система који је по многим чиниоцима био јединствен. Иако је на папиру био демократичнији јер је омогућавао великом броју бирача коришћење права да изабере своје представнике у парламенту, тајност објективност и правичност изборног поступка, он је у суштини фаворизовао Народни фронт, омогућавајући да се само он служи демократским тековинама система, искључујући такву могућност политичким странкама ван Фронта.

Припреме за изборе на најбољи начин исказују колико је цео систем активиран да се победа НФ не доведе у питање и да буде убедљива. Спроведено је „чишћење бирачких спискова" према својеврсној котизацији становништва одређеној према упутствима Едварда Кардеља. Предизборна агитација НФ била је чврсто организована, масовна и свеобухватна. Мобилисала је цео народ, а само гласање претворено је у декларисање за Тита или за краља.

Понашање опозиције у максимално отежаним условима за било какво конкретније дејство изложено је по етапама корака које је опозиција предузимала. Однос према изборима у поменутим условима, апстиненција од избора и покушај одлагања избора изложени су као увод у примењену форму „ћораве кутије". Није занемарено ни понашање емиграције пред изборе, однос цркве према изборима и покушајима краља да се отргне од потпуне изолације од догађаја у земљи.

Изборна атмосфера на простору Југославије увек је била узаврела, а додатан набој проузроковало је присуство великог броја униформисаних

и наоружаних лица, тако да су избори представљали наставак ратних сукоба и потврду победе у „рату и револуцији". Изложени су резултати избора за Савезну скупштину и Скупштину народа, верификација мандата посланика и проглашење републике. Уз многобројне примере изборних неправилности, дат је преглед изборних резултата за Србију и град Београд, као и међународни значај избора.

Анализом дела стиче се утисак да је аутор успео да одговори постављеним циљевима рада. У суштини, приказана је тиха еволуција од монархистичке до републиканске Југославије, од грађанске демократије ка комунистичкој диктатури, од краља владара до Јосипа Броза као апсолутног господара на простору Југославије. Посебна пажња обрађена је на политичке и економске прилике у држави, правну анализу примењеног изборног система, реконструкцију делатности политичких странака и група, атмосфери пред, као и на самим изборима, формулацију суштине политике опозиционих странака, држање краља Петра и општи значај избора на унутрашњем и међународном плану.

Рад је заснован на архивској грађи похрањеној у Србији, Хрватској, Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама. Коришћени су фондови из Архива Југославије, Архива Јосипа Броза Тита, Архива Србије, Архива Хрватске, Архива Института за хисторију радничког покрета Хрватске, Public Recorde Office у Лондону и National Archives у Вашингтону. Коришћена периодика и штампа омогућавају увид у атмосферу у којима су избори одржани и на најбољи начин надопуњују недостатак примарних историјских извора. Тиме је донекле превазиђен проблем непотпуне речитости грађе, која је углавном административног карактера и тиме није пружала општу слику и за историчаре важнија сазнања о периоду у коме се догађај одиграо. За овај сегмент рада послужила је и ондашња друштвено-политичка и пропагандна литература. Рад на овом делу ставио је пред аутора и све проблеме који чекају истраживаче приликом истраживања по домаћим архивама: поприлична несређеност грађе, њена разбацаност по разним оперативним архивама (нпр. архиви МУП-а и МИП-а) и недоступност дела грађе до данашњих дана. Приликом коришћена постојеће литературе, уз њен невелик обим, морала се посветити и дубља анализа при критичком осврту на њу, будући да је углавном старијег датума и у већој или мањој мери наклоњена Титу и његовом покрету.

Рукопис је део пројекта „(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991".

Слађана Здравковић

ЈУГОСЛОВЕНСКО-ФРАНЦУСКИ ОДНОСИ ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА

Др Станислав Сретеновић, Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929, Институт за савремену историју, Београд 1928, 511

Версајки мировни уговор, а потом и уговори који су следили са пораженим државама у Великом рату, у знатној мери променили су политичку карту Европе и колонијалног дела света. У првој декади после рата хегемонију у Европи имала је Француска која је била „покровитељ" низа мањих држава у источној и југоисточној Европи, које су пак биле део њеног система политике према Немачкој и „санитарног кордона" према Совјетском Савезу. Једна од држава француског система безбедности била је и Краљевина СХС чије су се везе са Француском базирале, пре свега, на заједничкој борби на Солунском фронту. Са завршетком рата млада држава очекивала је од прве европске државе заштиту на спољнополитичком плану, првенствено од Италије, економску помоћ, као и подршку у унутрашњој политици у погледу стварања јединствене нације.

У којој мери су очекивања политичког врха Краљевине СХС била реална и колико су ти односи заиста били реципрочни истражио је др Станислав Сретеновић и објавио под насловом „Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929". Књига је настала на основу докторске дисертације написане на француском језику и одбрањене на Европском универзитетском институту у Фиренци почетком 2006. године. Архивска грађа црпена је превсходно из дипломатских и војних архива у Паризу, Лондону, Риму и Београду, а обилато су коришћени и објављени извори и литература који се тичу историје међународних односа, са посебном пажњом обраћеном на односима Француске са подунавском Европом и Балканом, где су у жижу стављени француско-италијански и француско-српски и француско-југословенски односи. Приступ аутора теми огледа се са позиција три времена (кратког, средњег и дуготрајног) и

три простора (јужноевропског, регионалног и европског) са уважавањем различитих политичких, војних, економских и културних становишта француско-југословенских односа. Књига је подељена на три дела од којих су у првом обрађене „Основе француске политике у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1878–1921)", други део носи наслов „У потрази за „снажном и напредном државом": принципи и остварења француске политике (1921–1924)", док је трећи део насловљен као дилема „Француска – слаба заштитница? (1924–1929)".

Прво поглавље третира француско-српске односе од стицања српске независности на Берлинском конгресу па до избијања Првог светског рата. Посебну пажњу аутор је посветио медијској презентацији Србије у Француској до избијања анексионе кризе и виђењу Србије из угла дипломатског кора, као имицу једне мале балканске државе у јавном мњењу и политици једне велике силе. Француски економски и војни продор огледао се у зајмовима за сређивање српских финансија, изградњу железнице и наоружавању Србије. Анексиона криза, која је уследила после прве Мароканске кризе, и опасности од Немачке додатно је упозорила Француску на ширење германизма и њену политику управљала ка подршци и чак неопходности јединства јужних Словена на чијем челу би била Србија, као експонент француских интереса у региону. Томе су доприносиле и везе које су обе српске династије у приватној линији имале са Француском. Анексиона криза променила је и речник француских дипломата који тада први пут јавно помињу „југословенско питање". Аутор посебно истиче 1909/1910. годину као преломну за француско економско и културно устоличење у Србији. Француски утицај на рад универзитета, школа, новинарства и религије после балканских ратова оцењен је као велики. У области економије главна полуга француског утицаја било је српско Министарство финансија, јер су француским капиталом вршени јавни радови у Србији, и Француско-српском банком као најјачим новчаним заводом у Србији.

Друго поглавље посвећено је збивањима у Првом светском рату, као и улози Француске у оснивању Краљевине СХС и положају новонастале државе у француском систему колективне безбедности. Избијањем кризе у јулу 1914. године дати су правци кретања француске политике према збивањима на Балкану, као и генеза француске подршке Србији. Анализирана је француска помоћ у српској Голготи, помоћи која је упућена српској војсци и влади после напуштања земље и збивањима на Солунском фронту. Истакнут је италијански чинилац, као фактор на који ће морати да се води рачуна не само у рату већ и читавом међуратном периоду.

Наредно поглавље посвећено је првим годинама постојања Краљевине СХС и одлучујућој улози коју је Француска имала у првим корацима нове државе. Тај период објашњен је као период велике француске активно-

сти, подстицаја, поготово из војних кругова, али и период неспоразума, изразито око српских дуговања Француској и економској немоћи ове државе да пружи неопходну финансијску подршку Краљевини СХС. У том периоду француски утицај ширио се првенствено језиком, културом и војном пропагандом, а истакнут је и утицај католичког свештенства чија је делатност излазила из верског и често улазила у домен дипломатског деловања.

Прво поглавље другог дела књиге посвећено је француској дипломатији у широм спектру и захвата њена кретања у средњој и југоисточној Европи, као и Медитерану. Сагледавајући комплетна кретања француске спољне политике на овим подручјима, аутор сагледава положај Краљевине СХС у тим кретањима и приказује раскол између политичких жеља Ке Дорсеа и финансијских могућности француске државе, као и различите погледе на Краљевину СХС у француском Парламенту. Основна питања која се третирају су место које је Краљевина СХС заузимала у француској „источној" политици, до које мере дипломатски подржавати југословенску државу, али и значај Француске за југословенску послератну спољну политику, будући да је Париз био најважније место за дипломатију Краљевине СХС. Несумњиво франкофилство осетног броја краљевских дипломата са једне и првенствено чисти интереси једне велике силе управљени ка целокупном Балкану.

Друго поглавље указује на начин на који је француски утицај продирао и даје преглед дипломата професора и свештеника који су били главна карика у ширењу француског језика, тиме и утицаја, као и подршку француског војног врха Београду, њихове војне интересе и симболику односа. Управо у овом делу објашњен је и основни камен спотицања односа две државе, а то су слаби економски односи. Док је Београд очекивао француску привредну помоћ у проналажењу тржишта за југословенску робу, са друге стране наишао је на незаинтересованост и немоћ да се обнови економски утицај Немачке. Тиме је у жижу стављен парадокс југословенске спољне политике и спољне трговине, где је ослонац тражен у Француској, док су најзначајнији привредни партнери биле државе чији су интереси били супротстављени француским.

Трећи део књиге започет је тако што су посматрани положај и односи Краљевине СХС са Француском, Италијом и Немачком у међусобном контексту. Растући значај Италије за југословенску спољну трговину, као и међусобно приближавање, нису у Паризу дочекани благонаклоно. Ослонац на Француску био је у првом плану управо због страха од италијанских аспирација, а када је заштита изостала, дошло је до тренутног скретања спољне политике ка Риму и на тај начин отупљивања италијанске оштрице ка југословенској држави. Однос Краљевине СХС

према Немачкој зависио је од пласмана робе на њено тржиште и тиме економског продора Немачке на Балкан који Француска није била у стању да спречи.

Друго поглавље даје још ширу слику француско-југословенско-италијанских односа и великим проблемима које је Французима задавао проблем наоружавања југословенске војске са једне и смиривања италијанско-југословенских односа, односно ненарушавање италијанско-француских односа. Економска слабост Француске диктирала је стално залагање у жељама Министарства рата и Министарства финансија, што је ограничавало потезе Ке Дорсеја.

Последње поглавље приказује све проблеме који су били присутни у прелазу француско-српског на француско-југословенско пријатељство. Приказан је француски културни утицај између Краљевине СХС, Италије, Ватикана и римокатоличког свештенства, покушај француског верског образовања у Хрватској, дата је реконструкција економског и културног утицаја, културне акције међу Србима у Војводини, зближавање са Српском православном црквом, уз посебан аспект на манифестацију дана победе 1927. године и подизања споменика захвалности Француској 1930. године.

Сагледавањем свега што је аутор изнео стиче се целокупан увид у односе две државе. Добија се нови поглед који умногоме руши стереотипе о идеалним односима између савезника, позицији коју је Краљевине СХС имала у француској спољној политици и у великој мери помаже да се боље разуме кретање југословенске спољне политике током тридесетих година XX века. Рукопис је део пројекта „(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991".

Слађана Здравковић

ВЕК ТРАДИЦИЈЕ У ОБРАЗОВАЊУ

Верољуб Трајковић, Сто година основне школе у Орашцу, Центар за истраживање и проучавање културно-историјске баштине југа Србије – Основна школа „Јосиф Панчић" у Орашцу, Лесковац 2008, 311

Одоцнели васкрс српске државности и њено постепено ширење са севера на југ утицали су да се са развојем институција образовања на југу Србије каснило у односу на територије које је насељавао део српског националног корпуса у Аустроугарској. Утолико је јубилеј од једног века неке образовне установе на данашњем српском југу значајнији, поготово ако је реч о малим срединама, оним које су за ученике имале полазнике са широког подручја, из више места и на теренима који нису били повезани квалитетним комуникацијама. Писменост је један од показатеља културног нивоа народа и представља темељ свеопштег просвећивања, друштвеног, социјалног и економског напретка, а у времену од пре једног столећа није била на високом нивоу у малој балканској земљи. Имајући све то у виду, историчар Верољуб Трајковић кренуо је путем истраживања историје једне мале школе „негде тамо у провинцији", основне школе у Орашцу.

Почеци везани за оснивање ове школе сежу у 1907. годину када је покренута иницијатива да се у тадашњој „политичкој општини" Орашцу отвори основна школа која би подмирила потребе ширења елементарне писмености и четири околна села, а њен значај порастао је 1950. године, када је школа почела прихватати ученике из још једног села. Одобрење Министарства просвете Краљевине Србије стигло је већ 1908. године, а школа је наредне године примила прве ученике. Школа је током постојања носила шест имена, што је одраз развоја и организационих промена у систему образовања, али и политичких утицаја.

Идеја за настанак ове књиге дошла је знатно раније него што је објављена, будући да је њена срж писана за деведесетогодишњицу установе, али из одређених разлога тада није објављена. У међувремену, ис-

траживачки је прерађена, уз дописану историју последње деценије. Обрађена је хронолошки и састоји се од већег броја целина. Део целина даје увид у свеукупан период у коме је школа радила, тако да је у том погледу надрасла тему и даје податке о почетку школства уопште, о прошлости села, особеностима међуратног и окупационог периода, развоју школства у послератном периоду. Овим се број од деветнаест поглавља смањује на десет, који непосредно прате историјат школе.

Оснивање и почетак рада школе описани су детаљно и аутор у овом делу јасно истиче стил писања у смислу да истраживање историје институције никако неће бити деперсонализовано, већ да ће бити поменуте, чак и истакнуте биографије људи који су учествовали у раду установе. Почетак рада у условима насталим после завршетка Великог рата значио је велике проблеме, али и велике изазове за упосленике. Обрађена је и полна стуктура ученика која је показатељ и стања свести људи на лесковачком селу са почетка двадесетих година прошлог века и дискриминацији женске деце, али прати и промену ставова и схватање значаја описмењавања. Обрађени су сви текући проблеми установе, а осим биографија установа, представљене су и копије важних докумената које читаоцу дају осећај о времену о којем се пише.

Чести ратови на простору Србије још једном су омели нормалан рад школе, а политичка разноликост и искључивост утицали су и на страдања лица која су у међуратном периоду играла важну улогу у животу школе. Ратна дејства нису мимоишла ни школске зграде, тако да је рад у ратним условима константно био отежан и чак доведен у питање. Послератни период дао је још једну улогу овој установи. У жељи да описмене што већи број становништва, школе су добиле задатак да отпочну са анлфабетским курсевима, тако да је школа добила карактер и школе за образовање одраслих. Био је то период и борбе за оправку школске зграде, кречења школских просторија, набавка елементарних потрепштина итд. Кадровски проблем, уз увек присутан финансијски, јасно је истакнут.

Проблеми редовног похађања наставе и недостатак наставног кадра били су присутни и током педесетих година, с тим што се највећи број изостанака редовно појављивао у петом разреду. Увођење самоуправљања утицало је на састав школског одбора, а школа је половином педесетих година добила и књижницу. Школа је у том периоду прерасла из продужне у осмогодишњу, а дотрајалост старе зграде утицала је на њену дислокацију у зграду Задружног дома. Аутор је уочио и истакао једно опште место за све школе овог типа, а то је да су постојеће комуникације утицале да удаљенија села не буду обухваћена редовним школовањем. Побољшање стандарда и општедруштвени напредак остварен у шездесетим и седамдесетим значили су и повећање обима активности школе. Уведена

је ђачка кухиња, изведене се екскурзије, а наставни кадар учествовао је у свим активностима у селу. Нова школска зграда отворена је пред школску 1988/89. годину, а ускоро је асфалтирано и игралиште. Проблем наставног кадра је и даље био акутан, а у поменутој школској години карактеристично је да је разредна настава у свим одељењима, изузев једног, била заступљена са два до три учитеља на одређено време.

Проблеми са којима се школа сусретала били су и посве приватне природе. Школска трпезарија уступљена је једном лесковачком предузећу, под изговором да је то учињено ради запошљавања кадрова у циљу заустављања миграције. Велика економска криза током деведесетих година прошлог века значила је стечај за многа предузећа, па и ово. Тако су ове просторије доживеле неславан крај, будући да је криза значила и пад морала, друштвених норми и вредности, тако да је, у условима општег несређеног стања, школска имовина разграбљена. Последња деценија рада школе носи обележја савременика времена у којем ради, а у години јубилеја дат је преглед свих активности и упосленика установе.

Осим адекватног текста, монографија је опремљена и бројним фотографијама које илуструју амбијент и услове у којима школа ради, дат је преглед упошљеника од тренутка отварања до данас, хронолошки поређаних по годинама у којим је заснован радни однос и места које је обављано. Циљ књиге очито је да се систематизује истраживање и дају најважнији подаци о раду школе од иницијативног захтева сељака за њено отварање до савременог доба. Аутор је користио изворну грађу из Архива Југославије, Архива Војноисторијског института, Архива Србије, Историјског архива у Лесковцу и школске архиве. Коришћена су и документа у приватном власништву, објављени документи везани за рад просветних институција, листови, часописи и релевантна литература.

Лесковачки зборник
књ. XLIX

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
Верољуб Трајковић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Превод резимеа на енглески
Валентина Костић

***

Слог, прелом и техничко уређење
Владимир Тасић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: „MediaArt“ - Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник / одговорни уредник
Верољуб Трајковић. - 1961, бр. 1- . -
Лесковац (Стојана Љубића 2) : Народи музеј
1961- (Лесковац : MediaArt). - 24 цм

Годишње
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS.SR-ID 4022274

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА "ДЕСАНКА МАКСИМОВИЋ"

З С 008
ЛЕСКОВАЧКИ зборник
2009

400000358,49

COBISS

ВЛАСОТИНЦЕ

НАРОДНИ МУЗЕЈ

ЛЕСКОВАЦ